

LIESBETH GEEVERS

Gevallen vazallen

*De integratie van
Oranje, Egmont en Horn in
de Spaans-Habsburgse monarchie
(1559-1567)*

AMSTERDAMSE
Gouden
Eeuw reeks

PROEFSCHRIFT

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Gevallen vazallen

Het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, gevestigd aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de UvA, bevordert sinds 2000 de kennis van de geschiedenis en cultuur van de Republiek in de 'lange' zeventiende eeuw (ca. 1560-1720). De publicaties van het Centrum bieden inzicht in de gevarieerdheid, de gelaagdheid en de voortdurende actualiteit van de Nederlandse Gouden Eeuw: de thema's kunnen uiteenlopen van Rembrandt tot Vondel, van Beeldenstorm tot Ware Vrijheid, en van Batavia tot Nieuw Amsterdam. Politiek, religie, cultuur, economie, expansie en oorlogvoering worden zoveel mogelijk met elkaar in verband gebracht.

De redactie over de publicaties van de Amsterdamse Gouden Eeuw wordt gevoerd door internationale specialisten op het gebied van de geschiedenis, de kunst en de literatuur van de zeventiende eeuw. Voor meer informatie kijkt u op www.aup.nl/goudeneeuw of www.uba.uva.nl/goudeneeuw.

Vormgeving binnenwerk en omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam

Afbeelding omslag: Detail van collier van de Orde van het Gulden Vlies (Kunsthistorisches Museum, Wien. SK WS XIV 263).

ISBN 978 90 8964 069 7
e-ISBN 978 90 4850 671 2
NUR 685

© L. Geervers / Amsterdam University Press, Amsterdam 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Gevallen vazallen

*De integratie van Oranje, Egmont en Horn in de
Spaans-Habsburgse monarchie (1559-1567)*

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam,
op gezag van Rector Magnificus,
prof. dr. D.C. van den Boom
ten overstaan van een door het College voor Promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel
op vrijdag 24 oktober 2008, te 14.00 uur

door

Elisabeth Marieke Geevers
geboren te Eersel

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor:
prof. dr. H.F.K. van Nierop

Co-promotor:
dr. R.P. Fagel

Overige leden:
prof. dr. J.G. Smit
prof. dr. B.J. Kaplan
prof. dr. J.S. Pollmann
dr. P. Knevel
dr. J.F.J. Duindam

Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoud

8	Voorwoord
10	Inleiding
12	Staatkundige context: samengestelde monarchie
13	De Spaanse context: de Eboli-factie en de Nederlandse heren
18	De Nederlandse context: het 'voorspel' van de Nederlandse Opstand
22	Oranje, Egmont en Horn tegenover de Nederlandse Opstand
27	Benadering en bronnenmateriaal
31	I Centralisering en communicatie binnen de Spaans-Habsburgse monarchie
32	De Habsburgse samengestelde staat
36	Centralisering en bureaucrativering onder Filips II
41	Gevolgen: perifere agenten en het centrum
45	Bestaande middelen: de rijkspost onder druk
50	De Nederlanden: een nieuwe periferie
56	Besluit
57	II 'Brussel' in Filips' afwezigheid (1559-1561)
57	Tisnacq en Courtewille in Spanje: 'Regentes' der Nederlanden?
62	Francisco de Eraso's 'conexión flamenca'
67	De adellijke communicatiekanalen tussen 'Brussel' en 'Toledo': Horn in Spanje
71	Conclusie

72	III	Eerste schermutselingen: netwerkvorming in het Rijk, 1559-1561
73		De Nederlanden en het Rijk
77		Filips en het Rijk na 1558
81		De kwestie Schwarzburg
87		Conclusie
88	IV	De grenzen van het vertrouwen (1561-1564)
88		Ideologie of patronage?
91		De eerste protestbrief: via Eraso
99		De Liga en de tweede protestbrief
109		Granvelles reactie op de protestbrieven
112		De ontknoping: afscheid van Granvelle
114		Conclusie
116	V	De erfgenamen van Granvelle (1564-1565)
116		De bureaucratiese communicatiekanalen afgesloten
121		Diego Guzmán de Silva: mei-juni 1564
128		Egmonts reis naar Madrid
137		De terugkeer van Diego Guzmán de Silva
144		Conclusie
146	VI	De soevereine remedie (1566-1567)
147		Het gezantschap van Bergen en Montigny: Smeekschrift en wantrouwen
153		Pro-adellijke adviezen aan Filips
159		Alonso de Laloo en het informatienetwerk van de edelen
165		Van Smeekschrift naar Beeldenstorm, graadmeters van loyaliteit en vertrouwen
172		Alva of Eboli?
175		Conclusie

178	Conclusie
178	Doelstellingen en achtergronden
180	Triumviraat?
183	Voorspel van de Opstand
186	Summary
194	Noten
228	Gebruikte afkortingen
229	Bibliografie
249	Register

Voorwoord

Na het afronden van het zware werk is het moment aangebroken waarop ik kan terugkijken op het afgelegde traject en alle mensen mag bedanken die mijn reis mogelijk en makkelijker hebben gemaakt.

Op de eerste plaats wil ik mijn promotor en co-promotor bedanken. Henk van Nierop stemde er in 2003 mee in mijn promotor te worden en heeft sindsdien toezicht gehouden op de voortgang van het onderzoek. Ik heb veel profijt gehad van zijn aanwijzingen. Raymond Fagel versterkte het begeleidingsteam door in een later stadium mijn co-promotor te worden, waarvoor ik hem zeer dankbaar ben, net als voor alle hulp en inspiratie die hij mij al vanaf mijn studiejaren biedt.

Op de tweede plaats gaat mijn dank uit naar mijn collega's en kamergenoten. Zij zorgden vanaf de eerste dag van mijn aanstelling voor de dagelijkse aanspraak en steun en vooral voor zeer veel gezelligheid en vriendschap. Daarvoor wil ik Geertje Dekkers, Lisanne Vleugels, Janneke van der Heide, Coen Wilders, Femke Deen, Lodewijk Petram en Vera Sýkora heel hartelijk bedanken. Daarnaast bedank ik ook graag de leden van de 'aioclub' in heden en verleden: Sebastiaan Derks, Erik Swart, Griet Vermeesch, Peter DeCauwer, Maartje van Gelder en Michiel van Groesen voor hun kritische opmerkingen. Ook al mijn andere collega's, evenals alle mensen die me in de loop der jaren gezelschap hebben gehouden in archieven en tijdens congressen bedank ik voor hun waardevolle suggesties en opmerkingen.

De Amsterdams-Leids-Utrechtse leesclub staatsvorming, 'Stavo', heeft de laatste jaren geregeld als excuus gediend voor gezellige avonden, waar onder genot van wijn en Weber de nodige artikelen en hoofdstukken besproken werden. Ik dank Sjoerd Bijker, Anita Boelen, Serge ter Brake, Aart Noordzij, Justine Smithuis en Arie van Steensel voor hun aangename gezelschap en stimulerende discussies.

Niet alleen collega's, maar ook mijn (beta)vrienden hebben steeds mijn historisch onderzoekswerk gadeslagen, meestal met steun, maar soms met scepsis (historici reddend geen levens!). Toch krijgen Donnée Kruysdijk, Emmeline Buddingh', Sandra van den Thoon en alle andere luciferi en schnollers een dikke knuffel van me, en een biertje natuurlijk.

Mijn dank gaat niet in de laatste plaats uit naar mijn familie. Mijn ouders Antoon en Hanneke maakten er een goede en gezellige gewoonte van mij te komen opzoeken wanneer ik in een buitenlands archief zat, zodat ik me nooit lang

alleen hoefde te voelen. Maar vooral bedank ik ze voor hun grenzeloze vertrouwen in mij en hun onvoorwaardelijke steun voor mijn keuzes. Natuurlijk bedank ik ook mijn grote broers en zussen Freek en Marit, en Janneke en Ad, die het werk van hun zusje altijd met veel interesse hebben gevolgd. Ik ben blij en trots dat ik hun eindelijk mijn boek kan laten zien!

Een speciaal woord van dank bewaar ik voor Jaco Zuijderduijn. Vier jaar na onze eerste, niet zo soepele relatie hebben wij elkaar weer teruggevonden bij de Stavo om na onze valse start opnieuw aan ons gezamenlijke leven te beginnen. Dankzij Jaco's schoudermassages, zijn goed getimed knuffels en de weekendjes-weg waarmee hij mij verraste, werd het afronden van deze dissertatie een stuk aangenamer. Vooral de laatste loodjes werden aanzienlijk lichter dankzij Jaco's geduldige en onuitputtelijke steun. Dit boek is daarom ook van hem. Dank je wel, schat, dikke kus!

LG

Inleiding

Ik houd zoveel van die landen omdat ik er opgegroeid ben en mijn kindereener geboren zijn en ook al ziet de kardinaal [Granvelle] het precies andersom, ik zal Zijne Majesteit er altijd aan herinneren hoe belangrijk het voor ons allen is dat ze behouden blijven en beschermd worden.¹

– Francisco de Eraso aan de graaf van Egmont.

In de jaren dat de Spanjaard Francisco de Eraso in de Nederlanden diende als secretaris van Karel V en Filips II, tussen 1543 en 1559, ontwikkelde hij naar eigen zeggen een sterke band met de ‘landen van herwaarts over.’ Zijn gehechtheid aan de Nederlanden lijkt een reflectie van zijn vertrouwensband met de Habsburgse dynastie, die zich tot 1555 sterk met de Nederlanden identificeerde. Eraso was dan ook een bureaucraat in wie de Habsburgse vorsten een groot vertrouwen stelden en met wie ze een uitstekende band opbouwden. Zo was Eraso de enige persoon die Karel V in zijn duisterste dagen om zich heen duldde, op Maria van Hongarije na. Ook voor Karels zoon Filips II, die geen enkele kwestie te onbelangrijk vond om er persoonlijk aandacht aan te besteden, was Eraso een uitzondering aan wie hij financiële besognes kon delegeren. Vader en zoon stelden vermoedelijk zoveel vertrouwen in de secretaris omdat hij een specialist was in financiële zaken die zich gemakkelijk bewoog op de Antwerpse geldmarkt, het centrum van de internationale handel. Daar had zich een geavanceerde geldmarkt ontwikkeld gebaseerd op Italiaanse technieken voor het uitvoeren van internationale transacties, waar grote bankiershuizen als de Fuggers, de Welsers en de Schetzen de boventoon voerden en de Habsburgse monarchie financieel in leven hielden. Gezien de financiële problemen van de Habsburgse vorsten in de jaren 1550 kwamen Eraso’s kwaliteiten goed van pas.²

Maar Eraso was niet alleen een toegewijde dienaar van de Habsburgse dynastie. Zijn lange dienstperiode in de Nederlanden had ervoor gezorgd dat hij zich was gaan vereenzelvigen met de Bourgondische erflanden. Hoewel hij al in de dertig was toen hij naar de Nederlanden trok, geldt hij als een laatbloeiër. Pas in de Nederlanden was hij, zo schreef hij althans aan de graaf van Egmont, volwassen geworden; zijn carrière kwam er in ieder geval pas echt van de grond.³ Bovendien waren enkele van zijn kinderen in de Nederlanden geboren.⁴ (Er zijn

aanwijzingen dat zijn echtgenote, doña Mariana de Peralta, hem gezelschap hield; een voorrecht dat niet alle keizerlijke of koninklijke ambtenaren in den vreemde genoten, maar dat het verblijf ongetwijfeld aangener maakte. Maar of doña Mariana ook de moeder van al Eraso's kinderen was, is onbekend.) Als we Eraso moeten geloven, is dan ook het geen wonder dat de Nederlanden in zijn gedachten een speciale plaats innamen en dat het lot van de Nederlanders hem na aan het hart lag. Zeker is dat deze Spaanse secretaris voor de Nederlandse edelen Willem van Oranje, Lamoraal van Egmont en Filips van Horn een belangrijke rol zou spelen als tussenpersoon tussen hen en Filips II.

Het beeld van de Nederlandse edelen die op goede voet stonden met deze Spaanse secretaris lijkt in schril contrast te staan met het bekende beeld van de eerste jaren van Filips' regering in de Nederlanden. Historici als Karel Verhofstad, Benjamin De Troeyer en Maurice Van Durme meenden immers dat Francisco de Eraso samen met Diego de Vargas en de graaf van Feria één van de drie Spanjaarden was aan wie Filips de regering van de Nederlanden na 1559 wilde toevertrouwen, en dat de Nederlandse edelen juist zeer beducht waren voor deze Spaanse invloed.⁵ Hoewel dit drietal door later historici niet meer als schaduwregenten van de Nederlanden wordt aangeduid, zag ook Geoffrey Parker de aanwezigheid van 'a corps of trustworthy Spanish officials – secretaries, financial experts, political and religious advisers' als een aanwijzing voor een blijvende Spaanse invloed op het Nederlandse bestuur.⁶ Deze 'trustworthy officials' zijn deels te identificeren als Alonso del Canto en Cristóbal de Castellanos, beiden ondergeschikten van Francisco de Eraso.⁷ Ook Parker ziet dus de sturende hand van Eraso achter een Spaanse aanwezigheid in de Nederlanden die Filips' greep op de landen van herwaarts over moest verstevigen.

Hoe is dit beeld te verenigen met Eraso's uitlatingen tegen Egmont? Aan de graaf schreef Eraso immers expliciet dat hij Nederlandse zaken altijd warm zou aanbelevan bij de vorst vanwege zijn verbondenheid met die landen. Suste de secretaris de graaf in slaap met zijn warme woorden om hem daarna als lid van de regentschapsregering in Brussel buitenspel te zetten en de Nederlanden met behulp van zijn Spaanse hulpjes vanuit Madrid te besturen? Of schuilt er waarheid in Eraso's aanhankelijkheidsbetuiging en beschikten de Nederlandse edelen juist over een belangrijke woordvoerder in Madrid, die hen in staat stelde hun autonomie in Brussel te beschermen tegen de centraliserende tendensen van het Spaanse hof? Om deze vragen te beantwoorden is het noodzakelijk de contacten van Oranje, Egmont en Horn met het Spaanse hof aan een grondig onderzoek te onderwerpen.

Niet alleen Eraso's brief geeft aanleiding tot een dergelijk onderzoek. Ook de belangrijke rol die de hoge adel in de Nederlanden speelde en de daarmee gepaard gaande noodzaak hen aan de vorst te binden, maakt het plausibel dat er goede contacten tussen Spaanse bureaucraten en Nederlandse edelen bestonden.⁸ Historici zijn het er immers over eens dat adellijke elites gedurende de gehele vroegmoderne periode (en daarvoor) deel uitmaakten van het landsbestuur.⁹

Eén van de factoren die beslissend waren voor de ontwikkeling van de Nederlandse Opstand in zijn beginfase was dan ook de houding van edelen zoals Willem van Oranje, Lamoraal van Egmont en Filips van Horn ten opzichte van de landsheer, Filips II, en zijn regentes, Margaretha van Parma. Omdat deze drie heren in de loop van de jaren 1560 niet bereid bleken het vorstelijk beleid onvoorwaardelijk te steunen, grepen allerhande ontevreden groepen de mogelijkheid aan hun eisen te articuleren en, zoals tijdens de Beeldenstorm in 1566, met geweld kracht bij te zetten. Het conflict tussen Filips en de heren was zodoende een essentieel aspect van het uitbreken van de Nederlandse Opstand. Om te achterhalen hoe deze breuk tot stand kwam, zal ik in dit onderzoek de mate van integratie van deze drie edelen in de Spaans-Habsburgse monarchie bestuderen.

Staatkundige context: samengestelde monarchie

Het belang van een onderzoek naar de breuk tussen Filips en de heren kan pas worden aangegeven nadat een aantal specifieke kenmerken van de staatskundige context zijn geschetst. De Nederlanden maakten deel uit van de samengestelde staat van de Spaans-Habsburgse dynastie, die vele territoria in Europa en daarbuiten besloeg. Om een monarchie van de omvang van het Spaans-Habsburgse rijk te kunnen laten functioneren, was het van groot belang enige mate van integratie te bewerkstelligen tussen de verschillende gebiedsdelen.¹⁰ Ambtelijke structuren boden daarvoor onvoldoende ruimte, vanwege de beperkingen op het benoemen van buitenlandse functionarissen die in vrijwel alle territoria van kracht waren. In de Nederlanden werd dit privilege met hand en tand verdedigd, hoewel er soms wel een enkele Spaanse vestingcommandant benoemd werd.¹¹ In de Italiaans-Habsburgse gebieden zoals Milaan, Napels en Sicilië kon vaak wel een enkele buitenlandse functionaris benoemd worden, maar onvoldoende om een transnationale bestuurlijke elite te creëren zoals de Bourgondische hertogen in de vijftiende eeuw in de Nederlanden hadden gedaan.¹² Het aangaan van informele betrekkingen viel daarentegen buiten het bereik van privileges. Op een informeel niveau konden dus aanzienlijk nauwere banden worden gesmeed tussen de verschillende territoria van de Habsburgse monarchie, en konden centrale en perifere elites nader tot elkaar komen.

Het centrale hof had er bovendien belang bij goede relaties te onderhouden met de plaatselijke elites in perifere gebiedsdelen. Zonder hen was het vrijwel onmogelijk verafgelegen gebieden voor de monarchie te behouden. Immers, als een traditionele elite die beschikte over een riant sociaal-economische machtspositie buitenspel werd gezet, terwijl het vorstelijke gezag verzwakt was door afwezigheid, lag opstand op de loer. Eveneens was het sociale kapitaal van de hoge adel een onmisbaar instrument waarvan vorsten gebruik maakten in het

bestuur van hun staten. De politieke rol van de adel was vooral groot in samengestelde staten, waar het gezag van de vorst verzwakt was vanwege diens frequente afwezigheid en hij afhankelijk was van de loyaliteit van lokale elites. Het hof kon een belangrijke rol spelen in de integratie van elites, omdat het functioneerde als een ontmoetingsplaats voor de vorst en zijn elites. De vorst vergaf er zijn gunsten: lucratieve ambten, adellijke titels, status binnen de hiërarchie van de hofhouding en een aandeel in de besluitvorming.¹³

Maar ook de perifere elites waren afhankelijk van een steunpunt in het centrum om hun invloed binnen het rijk te bewaren. Dit gold ook voor gouverneurs en onderkoningen die aan het hof steun zochten voor hun beleid en patronagemiddelen om de lokale elites aan zich te binden.¹⁴ Enige mate van overleg en aansturing was altijd noodzakelijk tussen centrum en periferie, wat ertoe leidde dat beslissingen van welke aard dan ook moesten worden goedgekeurd in het centrum. De afstand tussen Brussel en het koninklijk hof was een complicerende factor in het contact tussen beide machtscentra. Hoe de correspondentie op een veilige manier naar het centrum te krijgen? Daarvoor was hulp nodig vanuit het centrum. Een brief moest immers niet alleen verzonden en gebracht worden, maar ook ontvangen. Vooral voor de laatste etappe van het briefverkeer – vanuit de burelen van een secretaris naar de handen van de vorst – was de hulp van centraal gestationeerde personages noodzakelijk. Om een goed overzicht te kunnen krijgen van de communicatie tussen centrum en periferie, moet echter steeds de plaatselijke context, zowel in Castilië als in de Nederlanden, in overweging genomen worden.

De Spaanse context: de Eboli-factie en de Nederlandse heren

De Spaanse context bestond uiteraard vooral uit het koninklijke hof in Castilië en de patronagenetwerken die daar bestonden. Bij het bestuderen van de contacten tussen centrum en periferie is het daarom onmogelijk voorbij te gaan aan patronageverbanden, waarbij de rollen van patroons en makelaars moeten worden onderscheiden. Het patronagesysteem was de belangrijkste informele sociale structuur van de vroegmoderne tijd. De beste definitie van patronage is dat het een asymmetrische relatie was tussen ongelijken op basis van een verplichte uitwisseling van bescherming enerzijds, en loyaliteit en diensten anderzijds.¹⁵ De *raison d'être* van patronageverhoudingen was de ontwikkeling van de staat. Het bureaucratisch apparaat van de staat nam vanaf de zestiende eeuw sterk in omvang toe, steeds groter groepen bureaucraten en andere bestuurders functioneerden in overheidsfuncties, maar de staat – belichaamd door de vorst – was ideologisch te zwak of abstract om van al deze personen loyaliteit af te dwingen. Daar kwamen patronagenetwerken van pas. Een keten van patroons en

cliënten verbond de lagere regionen met de hoogste echelons van het bestuurlijk apparaat. Personen waren op deze manier loyaliteit verschuldigd aan anderen die ze kenden, die hun helderder voor ogen stond dan ‘de staat,’ maar via hun loyaliteit aan patronen en makelaars werden ze toch indirect gebonden aan de vorst.¹⁶ Hoezeer machtige hovelingen, secretarissen, raadsheren en militairen ook profiteerden van de vorstelijke gunsten, de vorst was de grootste belanghebbende bij het systeem. Het doel ervan was immers de staat bestuurbaar te houden.¹⁷

Voor de belangrijkste makelaars – de patroons die een grote invloed hadden op de uitgifte van ambten en andere gunsten – bood patronage een mogelijkheid veel macht te verwerven. Aan hoven konden zij, net zoals binnen andere machtscentra, clusters vormen van personen die verbonden waren aan dezelfde patroon, zodat zij als factie of partij kunnen worden bestempeld. Strijd tussen de verschillende partijen aan vorstelijke hoven was een wijdverspreid fenomeen in de vroegmoderne tijd en staat centraal in de hedendaagse geschiedschrijving over het Spaanse hof.¹⁸

Hoewel de ‘*facción cortesana*’ als concept in de Spaanse hofhistoriografie niet uitputtend behandeld wordt, is het duidelijk dat José Martínez Millán c.s. in navolging van Sharon Kettering patronage als belangrijkste bouwsteen en *utilidad* als de voornaamste motor van factievorming zien.¹⁹ De keuze voor die term impliceert een hoge mate van pragmatisme en opportunisme bij zowel de patroon als de cliënt, die wordt bevestigd door het gemak waarmee cliënten van patroon wisselden of verschillende patronen dienden.²⁰ Anderzijds wordt in de Spaanse historiografie steeds geprobeerd de geïdentificeerde machtsgroepen of facties te verbinden met politieke of religieuze standpunten, zoals ook blijkt uit namen als ‘*facción papista*’ (pauselijke factie) en ‘*facción castellanista*’ (Castiliaanse factie).²¹ Het beeld van de Spaanse facties dat oprijst uit de historiografie is dat de hogere echelons van de groep zich bezighielden met politieke kwesties en dus geassocieerd kunnen worden met een bepaalde beleidslijn, terwijl de factieleden die zich in op lagere niveaus van de hofhouding of de bureaucratie bevonden vooral uit pragmatische gronden bescherming zochten bij hun patroon en geen ideologie uitdroegen.²²

De Spaanse hofacties lieten zich uiteraard vooral gelden aan het hof, namelijk in het koninklijke huishouden en in de centrale bureaucratie. Maar aangezien de Madrileense regeringsraden zich ook bezighielden met niet-Castiliaanse gebieden, bleef de invloed van de hofacties zeker niet beperkt tot hun directe omgeving. Deze strekte zich uit tot perifere machtscentra. Aan deze internationale dimensie van de Madrileense hofacties is al aandacht besteed binnen een Spaans-Italiaanse context.²³ Uit het onderzoek dat vooral Manuel Rivero Rodríguez deed naar de regering van Filips in zijn Italiaanse gebiedsdelen Milaan, Napels en Sicilië, bleek dat de verbindingen tussen Spaanse en Italiaanse machtsgroepen hecht waren. Italianen en Spanjaarden deelden verschillende instituties waar zij elkaar troffen. Zo bestond aan het hof vanaf 1555 de Raad van Italië (*Consejo de Italia*), waarin

zowel Spaanse als Italiaanse raadsheren zetelden. Ook waren in de Spaans-Italiaanse gebieden Spaanse onderkoningen actief, die in sommige gevallen sterk verzwagerd waren met Italiaanse families en een eigen hofhouding voerden waar Spaanse en Italiaanse elites elkaar troffen.²⁴ De factieverhoudingen aan het hof van Filips speelden een grote rol in de vorm die de contacten tussen de Spanjaarden en Italianen aannamen.²⁵ Ook de contacten van de Nederlandse edelen met het Spaanse hof moeten worden gezien in het kader van de daar al bestaande factieverhoudingen.

Factiestrijd kreeg een impuls wanneer een sterk vorstelijk gezag ontbrak, bijvoorbeeld in overgangperiodes, wanneer een nieuwe heerser aantrad, of in afwezigheid van de vorst. Dat was binnen de Habsburgse monarchie het geval in de periode 1554-1559, de jaren waarin Filips II de macht overnam van zijn vader. Deze periode was dan ook vormend voor de factieverhoudingen in de jaren die zouden volgen. Het Spaans-Habsburgse hofleven raakte in deze jaren verdeeld over drie invloedrijke hoven: dat van Karel, van Filips en van zijn zuster Juana die als regentes in Spanje was achtergebleven. De strijd werd wellicht het felst gestreden aan het hof waar het zwakste gezag zetelde, dat van Juana. Juana's regering werd gekenmerkt door een felle controverse over de Frans-Habsburgse oorlog die in de Nederlanden werd uitgevochten en de mate waarin de Spaanse schatkist moest worden geplunderd om die te financieren.²⁶ Het verzet tegen het wegvloeien van Castiliaans geld was enorm en kon slechts door persoonlijk ingrijpen van Karel, sinds 1556 terug in Spanje, worden overwonnen.²⁷

Tijdens de periode waarin Filips voor het eerst als zelfstandig vorst optrad, werden de omtrekken duidelijk van de twee facties die het Spaanse hof gedurende de jaren 1560 zouden domineren. De twee voornaamste factieleiders in de periode 1555-1567 waren zonder twijfel de Castiliaanse *grande* de hertog van Alva²⁸ en de Portugese hoveling Ruy Gómez de Silva, graaf van Melito, die in 1559 de Italiaanse titel prins van Eboli verwierf.²⁹ De hertog van Alva, geboren in 1507, was het familiehoofd van de omvangrijke Toledo-clan, één van de machtigste adellijke families in Castilië. Hij onderscheidde zich al jong op het slagveld en had in 1555 al een lange carrière achter de rug in dienst van Karel V. In 1543 had de keizer hem aangeprezen bij zijn zoon als 'de beste die we hebben in deze koninkrijken,' hoewel hij de prins ook waarschuwde voor de eierzuchtige aristocraat.³⁰ In 1548 stuurde Karel Alva terug naar Spanje om daar Filips' huishouden volgens Bourgondisch gebruik in te richten en zelf de functie van *mayordomo mayor* uit te oefenen.³¹ Toch bleef de hertog tot het eind van Karels regering vooral actief aan het keizerlijke hof als raadsheer en generaal. De hertog geldt zodoende als 'erfenis' van Karel voor zijn zoon.

Alva meende na 1555 aanspraak te kunnen maken op een even voorname positie aan het nieuwe koninklijke als aan het oude keizerlijke hof. De hertog moest echter rekening houden met geduchte concurrentie in de persoon van Ruy Gómez de Silva, prins van Eboli, Filips' onbetwiste favoriet. Deze hoveling van

Portugese afkomst was de kleinzoon van Ruy Téllez de Meneses, *mayordomo mayor* van Filips' moeder Isabella van Portugal. Vanaf Filips' kinderjaren diende hij in het huishouden van de prins. De langdurige en hechte vriendschap tussen beiden was de basis van Eboli's macht. Zijn positie in Filips' omgeving werd bestendig door zijn benoeming tot *sumiller de corps*, één van de drie hoogste hof functies, die hem voorschreef de vorst nooit uit het oog te verliezen.

Eboli's Portugese achtergrond maakte het hem ook mogelijk relaties aan te knopen met andere invloedrijke leden van de koninklijke familie. Dat gold vooral voor Filips' jongste zuster prinses Juana, die zich als echtgenote van de Portugese kroonprins João omringde met Portugese hovelingen. Kort na dood van haar echtgenoot en de geboorte van hun zoon prins Sebastiaan in 1554 keerde ze terug naar Castilië om op Filips' verzoek de regering waar te nemen. Haar Portugese gevolg reisde met haar mee. Met behulp van deze personen smeedde Juana haar eigen factie, de voorloper van de Eboli-factie.³² Juana's rol als regentes werd nog overschaduwd door haar functie als surrogaatmoeder voor de prinsen aan het hof. Niet alleen Filips' zoon don Carlos, wiens moeder kort na zijn geboorte was gestorven, maar ook Karels jongste bastaard don Juan en de koninklijke gijzelaar Alexander Farnese raakten aan haar gehecht. Hetzelfde gold voor de piepjonge koningin Elisabeth van Valois, die in 1560 als dertienjarige naar het Spaanse hof kwam. De 'Portugese factor' verbond Eboli zodoende met vrijwel alle leden van de koninklijke familie, waardoor zijn gewicht aan het hof snel toenam.³³

Zoals ik al aangaf, hebben historici aan deze twee facties verschillende ideologieën toegekend, die bovendien een lange traditie kenden. Een centraal geschilpunt was de positie van Castilië binnen de monarchie. Moest dit koninkrijk, het grootst in oppervlak en bevolking, ook een politiek dominante rol spelen of moesten de vorsten hun verschillende rijken strikt gelijkwaardig behandelen? Al sinds de regering van Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragon werd hierover strijd gevoerd tussen facties. De opvolging van Karel V in de Spaanse koninkrijken (1516) en de dominantie van zijn Nederlandse gevolg zorgden voor veel onvrede onder de 'Castiliaanse factie'. Deze spanningen zouden later aanleiding geven tot de opstand van de Comuneros (1520-1521). De 'Castiliaanse factie' dwong de buitenlandse vorst zijn familie in Spanje achter te laten, vooral zijn in 1527 geboren opvolger Filips, om zo de band tussen dynastie en koninkrijk aan te halen.³⁴ Deze concessie moest het verlies van de centrale positie van Castilië verbloemen. Tijdens Karels regering werd het koninkrijk veelvuldig geregeerd door regenten. Filips, geboren en getogen in Castilië, besloot echter in 1559 het hof definitief in Castilië te vestigen, waarmee de 'Castiliaanse factie' een nieuwe impuls kreeg. De discussie over de positie van Castilië zou echter ook Filips' lange regering domineren.³⁵

De ideologische verschillen tussen de Alva en Eboli-facties zijn op zowel constitutionele, religieuze als sociale leest geschoeid, maar waren steeds een echo van de 'Castiliaanse kwestie'. Voor David Lagomarsino bestond het contrast tussen

beide facties vooral uit hun visie op de monarchie. Alva vertegenwoordigde het streven naar een gecentraliseerd, Castiliaans bestuur dat de koning de mogelijkheid bood het bestuur van de perifere gebieden vanuit het centrum te beheersen, terwijl Eboli een meer federalistische staatsvorm voorstond, waarin de plaatselijke elites een belangrijke rol bleven spelen.³⁶ Deze tweedeling werd onderschreven door Martínez Millán. Hij voegde er bovendien een religieus element aan toe door te wijzen op de anti-intellectualistische jezuïtische geloofsbeleving van de *ebolistas* versus de tridentijnse, dominicaanse doctrine die Alva aanhing.³⁷ Eboli's biograaf James M. Boyden kende een sociale dimensie toe aan de tweedeling. In zijn visie stredden Eboli en Alva voornamelijk over de kwestie wie voldoende 'sociaal gekwalificeerd' was om de vorst te dienen. Voor Alva was dit recht voorbehouden aan de traditionele aristocratische elite en kon een buitenlandse hoveling van laagadelijke komaf zoals Eboli, ondanks de koninklijke gunst, geen rechten doen gelden op een leidende positie. Eboli nam uiteraard een tegenovergestelde positie in.³⁸

Deze ideologische verschillen tussen de facties worden wel gebruikt om hun stellingname ten opzichte van de Nederlandse Opstand te verklaren. In zijn onuitgegeven dissertatie uit 1973 ging Lagomarsino in op de dynamiek van de twee hofacties in de periode 1559-1567 en hun invloed op de besluitvorming over de Nederlandse kwestie.³⁹ Hij concludeerde dat de Eboli-factie trouw aan de kant van de heren stond, omdat hun inzichten overeenkwamen met Eboli's beeld van de Habsburgse monarchie als een federaal systeem, in tegenstelling tot de centralistische visie van de factie van Alva. Lagomarsino schoof de Valenciaanse jurist Fadrique Furió Ceriol naar voren als woordvoerder van de Eboli-factie, vanwege zijn verdediging van de bevoegdheden van vertegenwoordigende organen om de macht van de vorst in te tomen. Daarbij had hij vooral zijn geboorteland op het oog, waar de *corts* sterker waren dan in Castilië, maar zijn argumenten konden ook worden toegepast op de Nederlandse situatie.⁴⁰

Een van de grootste problemen van het toekennen van ideologie aan de facties is dat er onvermijdelijk voorbeelden te vinden zijn van situaties waarin zij zich in strijd met de hun toegekende ideologie opstelden. Alva's Castiliaanse centralisme wordt bijvoorbeeld tegengesproken door de actieve politiek van zijn familie om zich te verzwageren met Italiaanse geslachten, waardoor niet alleen de Toledo-familie, maar juist de Italiaanse geslachten aan invloed wonnen.⁴¹ Daarentegen wist de federalistische Eboli-factie de lokale Italiaanse politieke invloed deels te neutraliseren door de oprichting van de Raad van Italië als onderdeel van de centrale Madrileense bureaucratie.⁴² Alva's fixatie op hoge afkomst is moeilijk te verenigen met zijn steun voor de sociale stijger Granvelle en zijn afkeer van Oranje, Egmont en Horn, terwijl Eboli's steun aan de edelen evenmin wijst op een principiële voorkeur voor lagere dienstadel. Bovendien plaatste Martínez Millán in zijn artikel uit 1989 de interessante kanttekening dat de ideologische signatuur van de Eboli-factie niet ten grondslag lag aan hun houding

tegenover de Nederlandse edelen – en daarvoor dus een verklaring biedt – maar juist door tijdgenoten en historici daaruit is afgeleid.⁴³ We moeten dus zoeken naar andere dan ideologische factoren om Eboli's sympathie voor de Nederlandse heren te verklaren.

In zijn behandeling van de besluitvorming aan het Spaanse hof ging Lagomarsino zeer nauwkeurig te werk, maar tegelijkertijd lijdt zijn studie onder zijn Spaanse oriëntatie. Daardoor komt de dynamiek die bestond tussen de Eboli-factie en hun Nederlandse bondgenoten niet aan de orde en blijven belangrijke vragen onbeantwoord. Bleven de *ebolistas* Oranje c.s. bijvoorbeeld daadwerkelijk door dik en dun steunen ook al kostte hun dit de gunst van de koning? Was de door jezuïeten geïnspireerde religieuze oriëntatie van de factie voldoende om hen te laten instemmen met de afkeer van religieuze repressie die de Nederlandse edelen kenmerkte? En kan Fadrique Furió Ceriol inderdaad, zoals Lagomarsino meent, ten tonele worden gevoerd als ideoloog van de Eboli-factie vanwege zijn Valenciaanse voorliefde voor een federaal georganiseerde monarchie, ook al behoorde tot de vijftien eigenschappen die een ideale raadshoofd volgens hem moest hebben, geen enkele die te maken had met sociale achtergrond of traditie – precies de argumenten die de heren nu juist wél hanteerden?⁴⁴ Het is noodzakelijk deze en andere vragen te beantwoorden om een beter beeld te krijgen van de verhouding tussen de Brusselse en Madrileense machtsgroepen in de jaren voor de Opstand.

De Nederlandse context: het 'voorspel' van de Nederlandse Opstand

De contacten van de Eboli-factie met de Nederlandse edelen speelden vooral een belangrijke rol tijdens de woelige periode die voorafging aan de Nederlandse Opstand. Opstanden waren niets nieuws in de Nederlanden of binnen de Habsburgse monarchie. De achtergrond van vrijwel alle opstanden in de Habsburgse gebieden tussen 1520 en 1700 getuigt van de moeizame verhouding tussen het centrale en lokale gezag in deze streken. In de gebieden die door de Habsburgse vorsten geregeerd werden, moest steeds een werkbare relatie worden gevormd tussen enerzijds de (afwezige) vorst en de centrale bureaucratie, en anderzijds de vele lokale belangen belichaamd door stedelijke overheden, lokale elites en plaatselijke vertegenwoordigende organen. Dat leidde ertoe dat constitutionele conflicten, vermengd met fiscale problemen, vrijwel altijd een rol speelden in deze opstanden.⁴⁵ De verhouding tussen de vorst, de centrale overheid en de perifere machtscentra bleef een onopgelost vraagstuk, zolang geen van de partijen de ander definitief op de knieën kon dwingen.⁴⁶

Aan de constitutionele problematiek waarmee de monarchie steeds werd

geconfronteerd, lag wellicht het 'vorstelijk absolutisme' van de Habsburgers ten grondslag. Filips had waarschijnlijk nieuwe ideeën over de verhoudingen binnen de staat. Aan hem wordt een absolutistische staatsfilosofie toegekend, die omstreeks 1560 dan wel in de kinderschoenen stond, maar desalniettemin de verhouding in de corporatieve Nederlandse maatschappij op scherp zette.⁴⁷

Dit vroege absolutisme was mogelijk in gang gezet door zijn vader Karel, die in 1521 de Castiliaanse *Comuneros*-opstand had weten te breken en daarmee de Castiliaanse statenvergadering, de *cortes*, haar angel uittrok. De *procuradores* van de achttien Castiliaanse steden die in de *cortes* bijeenkwamen, zouden daarna geen vuist meer hebben kunnen maken tegen het koninklijk gezag, zodat Castilië het meest volgzaam koninkrijk binnen de Habsburgse monarchie werd. Daardoor werd het ook een van de zwaarst belaste rijken, maar vanwege zijn meegaandheid werd het uiteindelijk ook de zetel van het hof. Filips, opgevoed in Castilië en al sinds 1543 regent, zou Castilië gezien hebben als ideaalbeeld voor zijn andere domeinen. Zijn autoritaire Castiliaanse houding nam hij naar verluid mee naar Brussel, waar deze niet op prijs werd gesteld.⁴⁸

Het beeld van het Castiliaans absolutisme werd in de jaren 1980 echter bijgesteld.⁴⁹ Charles Jago toonde aan dat de Castiliaanse *cortes* niet de tandenloze tijger was waarvoor historici deze graag houden en dat de koning in zijn thuisland de handen niet helemaal vrij had. Bovendien, Filips maakte dan wel optimaal gebruik van de mogelijkheden die de Castiliaanse constitutie hem bood, zijn houding ten opzichte van andere territoria was beduidend anders. In de kroon van Aragon, traditioneel trots op zijn *fueros* (privileges), probeerde de koning zijn vorstelijk gezag voorzichtig op te rekken (vooral door de Inquisitie als politieke machtsfactor in te zetten), maar negeerde hij de plaatselijke constitutionele beperkingen geenszins; zelfs niet nadat Zaragoza in opstand was gekomen.⁵⁰ Zo werd bijvoorbeeld de Aragonese *Justicia*, een erfelijke ambtsdrager die tot taak had koninklijke bevelen te toetsen aan de *fueros*, zonder proces geëxecuteerd toen hij in 1591 opriep tot gewapend verzet, maar veelzeggend genoeg werd het ambt zelf niet afgeschaft.⁵¹

De invloed van centraliserende en autoritaire tendenties op het Iberisch schiereiland op Filips' handelen in de Nederlanden moet weliswaar worden genuanceerd, maar in de Nederlanden hadden dergelijke ontwikkelingen zich ook voorgedaan. Daar kon Filips voortborduren op het werk van zijn tante Maria van Hongarije, die van 1531 tot 1555 namens Karel V de scepter gezwaaid had. In deze periode hadden hoge ambtenaren in toenemende mate de dienst uitgemaakt. Dat werd in de hand gewerkt door de hervorming van de centrale regering in 1531. In plaats van twee, zou de Nederlandse centrale bureaucratie nu bestaan uit drie 'collaterale' raden, waarbij slechts in de Raad van State en in geringe mate de Raad van Financiën ruimte was voor adellijke raadsheren.⁵² Maria holde de institutionele positie van de adel verder uit door de Raad van State zelden in zijn geheel bijeen te roepen, maar in plaats daarvan met een klein aantal getrouwen

het beleid te bepalen.⁵³ Het terzijdeschuiven van gewoonterecht en privileges, één van de kenmerken van absolutisme, maakte geen deel uit van Filips' strategie, maar dat belette hem geenszins zijn bevoegdheden uit te breiden wanneer hij daartoe de mogelijkheid zag. Uit deze houding kwamen een reeks van conflicten voort. De hoge edelen voelden zich bedreigd door de opmars van bureaucraten zoals Granvelle, terwijl Filips' weigering de Staten-Generaal bijeen te roepen de woede wekte van zowel de edelen als de stedelijke overheden.

In de Nederlanden kwam de constitutionele problematiek na 1555 snel tot uiting in de moeizame relatie tussen Filips en de Nederlandse Staten-Generaal. In de jaren 1550 hadden Karel en Filips veelvuldig een beroep op de Staten-Generaal moeten doen om de aanhoudende oorlog tegen de Fransen te financieren. De fiscale druk werd extra zwaar gevoeld in de zuidelijke gewesten waar het meest gevochten werd, zoals Henegouwen en Artesië. De Staten-Generaal waren in 1558 echter slechts in ruil voor vergaande controle op het innen en uitgeven van de opgebrachte bedegelden bereid de vorst geld toe te zeggen.⁵⁴ Nog ongeacht Filips' principiële negatieve opvattingen over de rol van de Staten-Generaal in het bestuur van de Nederlanden, droegen deze slechte ervaringen er toe bij dat hij in de jaren 1560 onwillig was het college bijeen te roepen.

In tegenstelling tot andere Iberische en Italiaanse opstanden speelden in de Nederlandse Opstand religieuze problemen naast constitutionele kwesties een belangrijke rol. De religieuze problemen kwamen voort uit de introductie van de Reformatie in de Nederlanden. Luthers ideeën vonden daar direct na 1520 een vruchtbare voedingsbodem. De centrale gewesten Vlaanderen, Brabant en Holland-Zeeland waren sterk verstedelijkte gebieden met een hoogontwikkelde geletterde cultuur, waardoor Duitse lutherse werken in grote aantallen verspreid konden worden onder een publiek dat het religieuze leven graag een impuls wilde geven.⁵⁵ De interesse in nieuwe ideeën en het besef dat de Katholieke Kerk toe was aan hervormingen, gekoppeld aan de overtuiging dat dit niet tot een breuk met de kerk hoefde te leiden, waren kenmerkend voor de groeiende 'middengroepen' in de Nederlanden. Deze middengroepen werden voorlopig niet gedwongen tot een keus tussen Rome of Wittenberg, maar men kon een positie innemen ergens tussen beide uitersten.⁵⁶

Naast lutherse ideeën vond een veelheid aan nieuwe reformatorische stromingen weerklank in de Nederlanden. Eén van de grootste groepen dissidenten waren de wederdopers. De dopers interpreteerden de Bijbel zo letterlijk mogelijk en stelden gevestigde machtsrelaties ter discussie. In 1535 veroverden de dopers Munster en stichtten er het nieuwe Jeruzalem. Ook in de Nederlanden werden verschillende aanslagen op steden uitgevoerd of ternauwernood verijdeld. Na de herovering van Munster door haar prins-bisschop en de wrede bestraffing van de doperse leiders, trokken de dopers zich zo veel mogelijk terug uit het publieke leven en probeerden in afzondering ideale gemeenschappen te stichten. Hun aanvankelijk uitdagende houding ten opzichte van de gevestigde orde en

radicale religieuze standpunten bijvoorbeeld over de kinderdoop, hadden echter een harde repressie uitgelokt. Het merendeel van de 'ketteren' die in de Nederlanden ter dood werden gebracht, kwam uit doperse hoek.⁵⁷

Deze ontwikkelingen werden direct beantwoord door Karel V, die vanaf de jaren 1520 de bestrijding van Luthers ideeën energiek ter hand nam. Strenge ketterwetgeving en de invoering van een staatsinquisitie moesten paal en perk stellen aan de Duitse evangelische invloed.⁵⁸ De eerste executies vanwege het aanhangen van lutherse ideeën vonden in de Nederlanden plaats. De grootschalige verspreiding van de reformatie in de Nederlanden werd door de vervolgingen voorlopig geremd, maar de opmars van het calvinisme na 1550 kon door de wetgeving niet gestuit worden.⁵⁹ Die werd juist deels in de hand gewerkt door Karels repressieve politiek die velen over de grens had gejaagd. In ballingschap hadden de protestanten elkaar opgezocht en gemeenschappen georganiseerd volgens de richtlijnen van Calvijn, zelf leider van een kerk-in-ballingschap in Straatsburg voor hij zich in Genève vestigde.⁶⁰ Na 1559 kreeg het calvinisme een belangrijke impuls. De nieuwe leer had zich in Frankrijk al gevestigd en kreeg daar vanwege het zwakke vorstelijke gezag na de dood van Hendrik II en de steun van aristocraten zoals de Bourbons en sommige Montmorency's, kans zich verder uit te breiden. In de Frans-Nederlandse grensstreek bestonden nauwelijks barrières voor personen of ideeën, waardoor de calvinistische leer in steden als Doornik en Valenciennes, maar ook in Antwerpen stevig voet aan de grond kreeg en calvinisten zich konden organiseren naar Frans voorbeeld.⁶¹

Bij zijn aantreden in 1555 bevestigde Filips direct zijn vaders 'Bloedplakkaat' uit 1550, waarin ketterij gelijk werd gesteld aan het verstoren van de publieke orde en opstand, en de doodstraf werd gesteld op het lezen, drukken, bezitten en verspreiden van ketterse geschriften.⁶² Het draagvlak voor dergelijke strenge wetgeving was onder de stedelijke overheden, die met de meeste gevallen van heterodoxie te maken kregen, niet groot.⁶³ Veel stedelijke magistraten waren terughoudend in het aanpakken van religieuze dissidenten zolang deze geen schandaal veroorzaakten. Het terechtstellen van ketteren leidde bovendien geregeld tot opstootjes, waarvoor de magistraten zeer huiverig waren. Zij zagen liever afwijkend religieus gedrag door de vingers dan de rust in de stad op het spel te zetten.⁶⁴ Evenals zijn vader zag Filips het echter als zijn plicht de katholieke godsdienst van zijn voorvaderen te bewaren. De repressieve godsdienstwetgeving in de Nederlanden wilde de vorst dan ook strikt laten uitvoeren. De nieuwe landsheer eiste van zijn eigen onderdanen gehoorzaamheid aan de katholieke kerk.⁶⁵

Nadat historici zich generaties lang hebben uitgesproken voor óf religieuze (haec religionis ergo)⁶⁶ óf constitutionele motieven (haec libertatis ergo)⁶⁷ als belangrijkste achtergrond van de Opstand, bestaat er nu een brede consensus dat beide problemen een cruciale rol speelden, omdat ze in sterke mate met elkaar verbonden waren. Om het religieuze probleem te lijf te kunnen gaan, was het immers noodzakelijk dat eerst de constitutionele strijd werd uitgevochten.⁶⁸

Oranje, Egmont en Horn tegenover de Nederlandse Opstand

Filips' aanwezigheid in de Nederlanden en de voortgaande oorlog met de Fransen zorgden ervoor dat de conflictueuze situatie voor 1559 niet tot uitbarsting kwam. Dat veranderde na 1559 toen de vrede met de Fransen getekend was en de vorst de Nederlanden verliet. Het afwezige en dus verzwakte vorstelijke gezag werd vertegenwoordigd door de regentes Margaretha van Parma, die met ernstige factiestrijd te maken kreeg. In de worsteling die volgde, betraden verschillende groepen het strijdperk. In de Brusselse arena stond Antoine Perrenot, eerst bisschop van Atrecht en later aartsbisschop van Mechelen en kardinaal, aan het hoofd van één van de facties.⁶⁹ Viglius en Berlaymont waren in de Raad van State zijn belangrijkste medestanders. Granvelle was een begaafde vertegenwoordiger van de *noblesse de robe* die decennialang op het hoogste niveau van de Habsburgse monarchie actief was. Zijn indrukwekkende talenkennis gekoppeld aan een uitgebreide ervaring op diplomatiek en bestuurlijk vlak en een scherp analytisch oog bezorgde hem het vertrouwen van achtereenvolgens Karel V, Maria van Hongarije en Filips II. Zijn mateloze ambitie en arrogantie stuitten daarentegen bijna de gehele traditionele elite tegen de borst. Hij bleef in de Nederlanden achter als voornaamste raadsheer van de onervaren landvoogdes Margaretha van Parma.⁷⁰

Tegenover zich vond de kardinaal de drie hoge edelen die Filips had benoemd in de Raad van State, Willem van Nassau, prins van Oranje;⁷¹ Lamoraal, graaf van Egmont;⁷² en Filips van Montmorency, graaf van Horn.⁷³ De drie heren maakten deel uit van de hoogste adel van de Nederlanden die al generaties lang de hoogste militaire en civiele ambten monopoliseerde.⁷⁴ Hun verheven positie kwam het treffendst tot uiting in hun lidmaatschap van de Orde van het Gulden Vlies, gesticht door hertog Filips de Goede in 1430 en alleen toegankelijk voor soevereine vorsten en de bloem van de Bourgondisch-Habsburgse adel. Vooral in de Nederlanden werd de eer hogelijk gewaardeerd en bracht deze ook concrete voordelen met zich mee. Zo was het privilege dat buitenlanders uitsloot van het uitoefenen van publieke ambten, geldig in de meeste gewesten, niet op hen van toepassing en hadden zij in tijden van nood toegang tot de Raad van State als buitengewone raadsheren. Als *pares* van de vorst, die grootmeester van de Orde was en hen aansprak met 'neef', genoten de Vliesridders een ongeëvenaard prestige in de Nederlanden.

Oranje, Egmont en Horn traden van deze Vliesridders het meest op de voorgrond. Het feit dat zij een raadszetel bezetten droeg daar aanmerkelijk toe bij; daardoor kregen ze een centrale positie in de Brusselse besluitvorming. Maar de drie raadsdelen waren steeds nauw verbonden met hun ordebroeders, die eveneens hun rol opeisten op het Brusselse toneel. De groep Vliesridders die zich in enige mate politiek actief betoonden, bestond in de periode 1559-1568 uit tien tot vijftien personen, afgaande op de personen die tot de Liga werden gerekend en zij die zich daar openlijk tegen uitspraken. De Liga tegen Granvelle bestond op

zijn hoogtepunt uit tien personen,⁷⁵ allen Vliesridders en in meerderheid stadhouders, te weten Oranje, Egmont, Horn, Bergen,⁷⁶ Montigny,⁷⁷ Megen,⁷⁸ Mansfelt,⁷⁹ Hoogstraten,⁸⁰ Ligne⁸¹ en Hachicourt.⁸² De *Ligueurs* hadden ook enkele standvastige tegenstanders, zoals Aarschot,⁸³ Renty,⁸⁴ Berlaymont⁸⁵ en Aremberg.⁸⁶ Edelen die zich weinig lieten gelden in deze periode zijn bijvoorbeeld edelen als Boussu,⁸⁷ Glajon,⁸⁸ Oost-Friesland⁸⁹ en Courrières.⁹⁰ Niet allemaal hadden ze evenveel invloed op de gebeurtenissen. Het was vooral hun zetel in de Raad van State die Oranje, Egmont en Horn verhief boven hun standgenoten en hen tot de leiders van de anti-Granvelle groep maakte. Daardoor waren zij immers direct betrokken bij de besluitvorming in Brussel en waren zij bovendien de uitgelezen personen om namens de hoge adel met de vorst te spreken over hun grieven.

Over de individuele motivatie van de adel, en met name van Oranje, om zich tegen Filips II te verzetten is door historici veelal geoordeeld conform de algemene tendenties die zij meenden te zien. De marxistische historicus Erich Kuttner oordeelde dat de adel niet gedreven werd door godsdienstige principes, maar vooral door zijn schuldenlast; alleen door een adelsrepubliek te vestigen en de *noblesse de robe* aan zich ondergeschikt te maken, konden de edelen hun schuldeisers ontlopen en hun uitgeputte financiën herstellen.⁹¹ De liberaal Robert Fruin dichtte de adel weinig aantrekkelijke eigenschappen toe door te wijzen op drijfveren als eigenbelang, gekrenkt eergevoel en heerszucht, maar hun strijd tegen de Spaanse overheersers diende uiteindelijk de belangen van het Nederlandse volk; het recht om volgens zijn eigen 'zeden en herkomsten' geregeerd te worden.⁹² Christelijke historici zoals recentelijk Hubrecht Klink stellen dat Oranje gedreven werd door 'christelijk medelijden en zorg voor het vaderland.' Hoewel het behoud van de constitutionele constellatie hoog op de agenda stond, viel Oranje aanvankelijk terug op de lutherse en daarna calvinistische verzetsleer om zijn verzet tegen de vorst te legitimeren.⁹³ A. Th. van Deursen ziet Oranje vooral als verdediger van de verdrukte calvinisten in de Nederlanden, voor wie hij niet vanuit een religieuze overtuiging, maar vanuit zijn erasmiaanse humanisme tolerantie nastreefde.⁹⁴

In de drie biografische bijdragen die de laatste jaren van de hand van Olaf Mörke, Aline Goosens en Simon Groenveld zijn verschenen over de drie hoofdrolspelers van deze studie, wordt de constitutionele motivatie voorop gesteld.⁹⁵ Het driemanschap Oranje, Egmont en Horn was ontevreden over de machtsverhoudingen in de Nederlanden, uitgedrukt in constitutionele aspecten zoals het niet samenkomen van de Staten-Generaal en de positie van de Raad van State. Het centraliseren van de regering was op zichzelf niet het voornaamste bezwaar van de edelen – daarbij konden zij zelf immers ook garen spinnen – maar het feit dat geschoolde bureaucraten hun bestuurlijke taken overnamen, stak hen.⁹⁶ Daarom wierpen zij zich op als de hoeders van de traditionele orde, waarin de adel en de Staten een belangrijke rol speelden, de zogenaamde *monarchia mixta* of *dominium politicum et regale*.⁹⁷ De hoge edelen had niet alleen zitting in

gewestelijke staten – Oranje vertegenwoordigde bijvoorbeeld in zijn eentje de gehele Zeeuwse adel – maar dienden als provinciegouverneurs ook als voornaamste tussenpersoon tussen staten en centrale overheid. De adel nam kortom een leidersrol op zich in dit gemengde systeem, en wanneer de landsheer weigerde de Staten-Generaal bijeen te roepen ging dat onvermijdelijk ten koste van hun machtspositie. De jaren 1560 werden zodoende gekenmerkt door de strijd van de heren om hun positie te behouden tegen de opkomst van een moderne staatsvoering, gekenmerkt door ‘noties van een vroeg-absolutistisch, romeins rechtelijk denken.’⁹⁸

Op religieus vlak was hun motivatie minder eenduidig. Van sympathie voor protestantse denkbeelden lijkt in het geval van Egmont geen sprake te zijn. Ook Horn bleef ondanks het calvinisme van zijn vrouw en het lutheranisme van zijn moeder steeds katholiek. Zelfs Oranje, die in 1561 eveneens met een lutherse trouwde, bleef op het oog katholiek tot zijn vlucht naar Duitsland in 1567. Dit betekende echter niet dat zij zich konden neerleggen bij Filips’ religieuze politiek. Als stadhouders werd hun een aanzienlijke rol toebedeeld in het uitvoeren van de strenge ketterplakkaten, maar de heren meenden dat het een al te strikte uitvoering daarvan alleen maar tot een verstoring van de publieke rust zou leiden.⁹⁹ De strenge wetgeving wilden zij dus vooral om politieke redenen niet ten uitvoer brengen. Wanneer ze echter in concrete situaties rust moesten brengen, leken vooral Egmont en Horn ook niet precies te weten welke koers wel te volgen. Een duidelijk kenmerk van hun houding ten opzichte van religieuze dissidentie was in ieder geval dat zij meer waarde hechtten aan rust en orde in hun gouvernementen dan aan het afdwingen van religieuze uniformiteit.¹⁰⁰ Een actieve politiek van verdraagzaamheid behelsde dit echter evenmin. Door strategische concessies te doen, hoopten de heren de groei van het calvinisme te remmen. Alleen Oranje ontwikkelde een filosofie die gekenmerkt werd door gewetensvrijheid en tolerantie.¹⁰¹

In de tot zover gepresenteerde historiografie wordt overwegend uitgegaan van een ideële motivatie van de heren, vooral waar het gaat om het behoud van de traditionele staatsinrichting van de Nederlanden. Zij konden niet anders dan zichzelf zien als vazallen die loyaliteit aan hun heer verschuldigd waren, maar ook garant stonden voor de traditionele constitutie van de Nederlanden. K.W. Swart en Guy Wells sloegen een andere weg in. In een uitdagend artikel legde Wells Oranje langs een machiavellistische meetlat – waarbij ‘machiavellisme’ opgevat moet worden als het vermogen goed in te spelen op de onvoorspelbare ‘Fortuna’, een vermogen dat Machiavelli *Virtù* noemde. Wells stelde dat Oranje zich in de ontspinnende chaos van het wonderjaar 1566 opstelde als bemiddelaar tussen de onverzoenlijke protestantse en koninklijke partijen, waarbij het hem er vooral om te doen was zijn prominente positie in het Nederlandse bestuur te behouden ongeacht de uitkomst van het conflict.¹⁰² Swart wees op Oranjes Duitse familiebelangen en zijn zorg voor de reputatie van zijn geslacht als belangrijke drijfveren. Die wogen volgens Swart aanzienlijk zwaarder dan ideeën over een

‘democratische of liberale staatsorde’ of ‘nationale zelfbeschikking’ die gepaard gaan met de beschrijving van de constitutionele problematiek. Hoewel Oranje principieel tegen de kettervervolging was, relativiseert Swart deze houding door erop te wijzen dat die niet ingegeven was door een innerlijke geloofsovertuiging, maar te maken had met de druk van zijn Hessische en Saksische verwanten na zijn huwelijk met de lutherse Anna van Saksen.¹⁰³

Deze visies sluiten goed aan op de buitenlandse geschiedschrijving over de edelen, waarin meer algemene sociale fenomenen worden waargenomen. Helmut Koenigsberger in 1984 en Mía Rodríguez-Salgado in 2000 menen bijvoorbeeld dat de heren gedreven werden door een zucht naar patronage. Zij wilden hun mogelijkheden om een cliëntèle op te bouwen zoveel mogelijk uitbreiden, en dat konden ze alleen maar ten koste van Granvelle doen.¹⁰⁴ De belangrijkste Nederlandse bron van patronage bestond immers uit de ambten die Margaretha te vergeven had. Een dominante stem in de Raad van State droeg bij aan het beïnvloeden van de beslissingen van de landvoogdes.¹⁰⁵ Hun campagne tegen Granvelle en hun pogingen de macht van de Raad van State uit te breiden, worden door Koenigsberger en Rodríguez-Salgado in deze context geplaatst.

Deze interpretatie is aantrekkelijk omdat de motivatie van de Nederlandse heren geplaatst wordt in een herkenbaar internationaal kader. Bovendien maakt het de opstelling van edelen die zich niet aansloten bij Oranje c.s. begrijpelijk. Naast de drie heren zetelden immers ook Berlaymont en later Aarschot in de Raad. Zij hielden zich verre van de inspanningen van het driemanschap en schaarden zich eerder aan de zijde van Granvelle. Dat betekent dat het conflict tussen de kardinaal en Oranje, Egmont en Horn niet uitsluitend geïnterpreteerd kan worden als een botsing tussen bureaucraten en edelen. Dit beeld sluit ook beter aan bij de factiestrijd die generaties lang woedde onder de Nederlandse adel. Door het onderling geruzie had landvoogdes Maria van Hongarije bijvoorbeeld steeds weinig tegenspel van haar adellijke raadsheren te duchten gehad.¹⁰⁶ Oranje, Egmont en Horn waren echter de leiders van een factie in de Raad van State met een uitzonderlijke graad van eenheid. De schijn van adellijke saamhorigheid na 1559 gaf het driemanschap de mogelijkheid zich te presenteren als de spreekbuis van een bredere adelsgroep en zo hun doelstellingen des te effectiever na te streven.

Op de marxistische interpretatie van Kuttner na, die overigens door de meeste historici verworpen wordt, lijken hier echter vele wegen naar Rome te leiden. Of de heren zich nu door ideële of pragmatische motieven lieten leiden, het driemanschap Oranje, Egmont en Horn richtte zijn verzet aanvankelijk op de constitutionele opmaak van de Nederlanden, omdat de edelen alleen op die manier slepende kwesties naar eigen inzicht konden oplossen – of deze nu om patronage of kettervervolging gingen. Daarbij moet wel in ogenschouw worden genomen dat de drie edelen ook niet in alle opzichten gelijkgezind waren. Swart meende bijvoorbeeld dat Oranje meer belang had bij het voorstaan van een tolerante

godsdienstpolitiek dan Egmont of Horn vanwege zijn huwelijk met Anna van Saksen, waardoor hij door zijn wantrouwige schoonfamilie onder een luthers vergrootglas werd gelegd, en de aanwezigheid van protestanten in zijn vorstendom Oranje.¹⁰⁷ Daarentegen werd Egmont, in de lijn met zijn door Benjamin De Troeyer geconstateerde ‘middelmatig verstandelijk inzicht en zijn gekende ambitie’, meer dan Oranje gedreven door zijn eigen belangen in plaats van door ideële motieven,¹⁰⁸ terwijl Horns biograaf Geurts al opmerkte dat de verhouding tussen de graaf en de vorst in een neerwaartse spiraal terechtkwam vanwege geldkwesties. Horn weigerde dienst als Filips hem niet financieel zou compenseren, terwijl de koning hem niets wilde geven zolang hij niet naar tevredenheid diende. Uit deze vicieuze cirkel leek geen uitweg meer mogelijk en Horn trok uiteindelijk aan het kortste eind.¹⁰⁹

De problemen die de Nederlandse edelen constateerden en de oplossingen die zij ervoor zagen, lijken dus enigszins helder op het netvlies van de historicus te staan. Op de vraag hoe zij deze problemen te lijf wilden gaan, is echter nog geen bevredigend antwoord gegeven. De vorm die de oppositie van de Nederlandse edelen kon aannemen, werd deels bepaald door de ambten die zij uitoefenden. Vooral hun zetel in de Raad van State en hun stadhouderschappen gaven de heren een aanzienlijke machtspositie. Dat geldt zowel voor een constitutionele als een religieuze interpretatie van het conflict, omdat een goede bestuurlijke positie van de hoge adel een *conditio sine qua non* was voor de implementatie van een eventuele tolerante godsdienstpolitiek.¹¹⁰ De drie edelen eisten daarom voor zichzelf een dominante positie op als raadsheren van de landvoogdes en voor de Raad van State een coördinerende rol aan het hoofd van de bureaucratie. Institutionele zaken als de samenstelling van de Raad van State, zijn hiërarchische positie ten opzichte van de andere collaterale raden en zijn dagelijks functioneren werden daardoor onderdeel van de dynamiek die zou leiden tot de Opstand.

Maar hiermee zijn niet alle mogelijkheden die de heren hadden, genoemd. Het ambtelijke karakter en de uitsluitend Nederlandse context van de hierboven genoemde constitutionele en institutionele motieven leiden immers tot de vraag hoe het met de informele relatie tussen de edelen en het koninklijk hof in Spanje gesteld was. Het stellen van deze vraag ligt voor de hand, omdat politieke en maatschappelijke relaties in de vroegmoderne tijd niet uitsluitend vorm kregen door middel van officiële verbanden, maar eveneens werden gevormd door informele contacten. Zo kon Granvelle een ijzersterke positie in Brussel opbouwen vanwege het onvoorwaardelijke vertrouwen dat Filips in hem stelde. De positie van de drie heren werd evenmin alleen bepaald door de ambten die zij in Brussel uitoefenden, maar ook door de steun die zij aan het koninklijk hof verwierven voor hun aanspraken van allerlei aard.

Benadering en bronnenmateriaal

Om de eerste aanzetten tot de Nederlandse Opstand in het Spaans-Habsburgse kader te plaatsen waarbinnen die zich afspeelden, is het noodzakelijk de integratie van de edelen binnen dit kader, de Spaans-Habsburgse monarchie, te onderzoeken. Deze integratie zal ik vooral politiek begrijpen als toegang tot het besluitvormingsproces aan het koninklijke hof. Onder de beslissingen die aan het hof werden genomen, vielen zowel politieke als patronagekwesities. De gepolariseerde situatie aan het Spaanse hof waar twee facties regelmatig tegenovergestelde standpunten innamen, bood de heren in theorie toegang tot de gunstenverlening aan het hof en de mogelijkheid steun te vergaren voor hun aspiraties. Tot welke mate van integratie leidden de onderlinge contacten en welke factoren speelden in dit integratieproces een stimulerende of remmende rol? Ik zal ingaan op de vragen welke contacten de drie genoemde Nederlanden edelen hadden met invloedrijke groepen aan het koninklijke hof, hoe en met welke bedoelingen deze contacten georganiseerd werden, en in welke mate deze contacten de doelstellingen van zowel de edelen als die van de vorst ondersteunden. Het antwoord op deze vragen is een belangrijk element in de verklaring van het effect van de adellijke oppositie in de jaren 1560.

Mijn onderzoek beperkt in feite zich tot de contacten van Oranje, Egmont en Horn met het koninklijke hof, hoewel waar mogelijk andere edelen in de analyse worden betrokken. De redenen daarvoor hebben te maken met hun positie als leden van de Raad van State. Die zorgde er niet alleen voor dat zij, in tegenstelling tot veel andere edelen, een politiek platform tot hun beschikking hadden, maar ook dat zij dominant aanwezig zijn in de correspondentie tussen Brussel en Madrid die wordt bewaard in staatsarchieven zoals het Algemeen Rijksarchief te Brussel en het Archivo General de Simancas. Zowel de overlevering van het bronnenmateriaal als de eigentijdse politieke constellatie in Brussel legitimeert daarom de nadruk op deze drie. Ik zal in dit proefschrift afwisselend spreken van de heren, de raadsedelen (vanwege hun onderscheidende zetel in de Raad van State) of hoge edelen. Hiermee verwijs ik steeds naar dit driemanschap tenzij anders vermeld. Het onderzoek bestrijkt de periode 1559-1567. Het beginjaar correspondeert met het vertrek van Filips uit de Nederlanden. Vanaf dat moment moesten de Brusselse regeringsleden de grote afstand tot het koninklijk hof overbruggen. Het eind van de onderzoeksperiode valt samen met het verlies van macht van de edelen nadat Margaretha van Parma de rust in de Nederlanden had hersteld, Oranje naar de Dillenburg was gevlucht en de hertog van Alva in aantocht was met arrestatiebevelen voor Egmont en Horn. Daarmee had de breuk met de landsheer zijn beslag gekregen.

In dit onderzoek worden de contacten tussen Brussel en Madrid benaderd door de praktische manieren van communiceren van de edelen te onderzoeken. De praktische benadering van de communicatiemiddelen van de Nederlandse

heren is ontleend aan de Duitse historicus Wolfgang Behringer. Behringer interpreteerde de opkomst van postsystemen in Europa vanaf de veertiende eeuw als een Europese communicatierevolutie, want 'control over communication services is a source of power; access to communication is a condition of freedom.'¹¹¹ Voor de Nederlandse heren kon het eveneens van belang zijn een systeem te ontwikkelen dat hun een snelle en veilige postbezorging garandeerde. Hoe dit systeem vorm kreeg, zegt veel over de verhouding tussen de heren en hun bondgenoten aan het koninklijke hof. De reden daarvoor is dat voor het versturen van (gevoelige) post over lange afstanden hulp noodzakelijk was. Immers, vóór de uitvinding van de telegraaf was met iedere schriftelijke communicatieve handeling een fysieke beweging in de ruimte gemoeid. Het organiseren van het transport was vooral in de Habsburgse monarchie met zijn enorme afstanden tussen de perifere machtscentra en het koninklijke hof, een cruciaal aspect van communicatie.¹¹² De personen die in praktische zin zorgdroegen voor de correspondentie tussen de edelen in Brussel en het hof in Spanje zijn zodoende sleutelfiguren in het netwerk tussen beide machtscentra. Maar wie waren zij? Wat zegt hun achtergrond en de manier waarop zij hun activiteiten organiseerden over de machtspositie van de Nederlandse edelen binnen de Spaans-Habsburgse monarchie?

De benadering via de praktische organisatie dient niet alleen om een informeel netwerk te reconstrueren, maar ook om de drijfveren erachter bloot te leggen. De oorsprong van dit communicatienetwerk kan aan het licht brengen wie de contacten initieerde en wie de meeste verantwoordelijkheid droeg voor de organisatie. Op die manier kan de vraag worden beantwoord wie het meest baat meende te hebben bij dergelijke contacten, wie zich het meest verplicht voelde ze door de edelen om op die manier hun machtspositie in Brussel te verbeteren of ging het initiatief uit van het hof dat zo zijn greep op de adel wilde verstevigen?

Door zowel informele netwerken bloot te leggen, als de motieven voor het aangaan van informele verbanden te analyseren, kan tenslotte een antwoord worden gegeven op de vraag welke mate van integratie bereikt werd tussen Brussel en Madrid en hoe deze as functioneerde als onderdeel van de Habsburgse monarchie tijdens de eerste jaren van Filips' afwezigheid.¹¹³

Naast bekende bronnenuitgaven van de correspondenties van Filips II, Margaretha van Parma, Granvelle en Willem van Oranje, zoals de series van Gachard, Weiss, Poulet en Piot, en Van Gelder en Theissen, heb ik voor dit onderzoek gebruik gemaakt van archiefbronnen, in verschillende archieven in Simancas (Archivo General de Simancas) en Madrid (Instituto de Valencia de Don Juan, Biblioteca Francisco de Zabálburu, Casa de Alba, Real Biblioteca, Real Academia de la Historia, Archivo Histórico Nacional), en Brussel (Rijksarchief Brussel). Ik heb vooral correspondenties en memorialen gebruikt van enkele relatief onbekende en mijns inziens interessante correspondenten. Het gaat bijvoorbeeld om Spaanse financiële ambtenaren in de Nederlanden die correspondeerden

met hun superieuren in Spanje en de (deels uitgegeven) correspondentie van de Spaanse ambassadeur Diego Guzmán de Silva. Met behulp van deze correspondenties werd het mogelijk de rol van verschillende tussenpersonen in de communicatie tussen de Brusselse edelen en het koninklijk hof te reconstrueren. Deze correspondenties werden nog niet eerder gebruikt om de verhouding tussen Brussel en het koninklijke hof te schetsen, maar werpen hier een nieuw licht op.

In het eerste hoofdstuk schets ik de context van communicatie in de Spaans-Habsburgse monarchie. De vestiging van het hof in Castilië had ingrijpende gevolgen voor de communicatie binnen de Spaans-Habsburgse monarchie, omdat het een permanent centrum en daarmee ook een permanente periferie schiep. Ook stond de vestiging in wisselwerking met de groeiende bureaucratisering van het Habsburgse bestuur. Tijdens Filips' regering nam het papieren volume van het bestuur toe, hetgeen perifere agenten ook de mogelijkheid verschafte door middel van correspondentie toegang te verkrijgen tot de vorst en zijn entourage. De Nederlandse edelen hadden in de jaren 1559 over het algemeen geregeld contact gehad met de Castiliaanse hofkringen en waren in staat te communiceren in het Castiliaans. Hun uitgangspositie in de constellatie na 1559 was dus geenszins slecht te noemen.

In de volgende hoofdstukken beschrijf ik in chronologische volgorde de ontwikkeling van de contacten tussen de Brusselse edelen en Madrileense hovelingen. In hoofdstuk II komt het totstandkomen van de communicatiekanalen tussen Brussel en het hof in Spanje na 1559 aan de orde. De rol van Spanjaarden in het totstandkomen van een veilig en snel communicatiekanaal tussen de heren en het hof was aanzienlijk. Zij leverden de gehele infrastructuur. Hieraan lagen geen ideologische, maar praktische overwegingen ten grondslag. In hoofdstuk III ga ik in op de ontwikkelingen die aanleiding gaven tot de eerste schermutselingen tussen de drie heren en Granvelle, namelijk de noodzaak een nieuw netwerk in het Heilige Roomse Rijk op te bouwen voor Filips. De eerste wrijvingen binnen de Brusselse regentschapsregering hadden vooral te maken met de houding van Filips tegenover de Duitse vorsten en de rol van de Nederlandse edelen als tussenpersonen tussen hem en de adel van het Heilige Roomse Rijk.

Hoofdstuk IV beschrijft de periode waarin het conflict tussen de edelen en kardinaal Granvelle zijn hoogtepunt bereikte en staat in het teken van de twee protestbrieven die de heren in 1561 (Egmont en Oranje) en 1563 (Egmont, Oranje en Horn) naar het hof stuurden om zich te beklagen over de positie van Granvelle in het Brusselse bestuur, en de aftocht van de kardinaal in 1564. De Spaanse tussenpersonen in de Nederlanden en aan het hof speelden een grote rol bij het versturen van de eerste brief. In 1563 waren zij echter nauwelijks betrokken bij de verzending en bezorging. Dit had te maken met de gemengde signalen die de Spanjaarden de heren gaven. Zij waren slechts onder voorwaarden bereid te aspiraties van de heren te steunen.

In hoofdstuk V behandel ik Egmonts reis naar het hof en de reizen naar Brussel van Diego Guzmán de Silva, Filips' vertegenwoordiger op het huwelijk van Alexander Farnese, beide in 1565. Hoewel de heren verlost waren van Granvelle, waren nog niet alle geschilpunten tussen hen en Filips opgelost. Guzmán de Silva probeerde de problemen tussen Granvelle en de heren op te lossen door de heren op sommige terreinen tegemoet te komen, maar hen ook te waarschuwen voor Filips' woede als ze op andere terreinen niet inbonden. Tegelijkertijd reisde Egmont naar het Spaanse hof. Meer dan Oranje was de graaf bereid zich te richten op het Spaans-Habsburgse patronagenetwerk, hetgeen hun relatie onder spanning zette.

Hoofdstuk VI richt zich op de periode van het Smeekschrift der Edelen en de Beeldenstorm in 1566-1567 waarin de Nederlandse heren voor het eerst beschikten over enkele personen die namens hen aanwezig waren aan het koninklijke hof en daar de koning van advies dienden over de te volgen koers in de Nederlanden. Maar de boodschappen van de tussenpersonen aan het hof waren niet in overeenstemming met de handelingen van de heren tijdens de nasleep van de Beeldenstorm, waardoor het koninklijk wantrouwen tegen hen alleen maar toenam.

In de Conclusie zal ik terugkomen op de vragen welke contacten de Nederlandse edelen hadden met invloedrijke groepen aan het koninklijke hof gehad; welke bedoelingen er achter deze contacten schuilgingen; hoe zij geplaatst moeten worden in de opvatting van de heren over hun positie in de Habsburgse monarchie en hoe deze contacten bijdroegen aan de breuk tussen vorst en vazallen en aan het ontstaan van de Nederlandse Opstand.

I

Centralisering en communicatie binnen de Spaans-Habsburgse monarchie

*Por medio de los papeles meneaba el mundo desde su real asiento.*¹¹⁴
– Luis Cabrera de Córdoba

In zijn biografie over Filips II maakt Geoffrey Parker gewag van een satirisch werkje dat Filips' zoon don Carlos over de koning zou hebben geschreven, getiteld: 'De grote en opmerkelijke reizen van koning Filips.' Het boekje leest als een opsomming van de koninklijke paleizen in en rond de Castiliaanse hofstad: 'Van Madrid naar het Escoriaal, van het Escoriaal naar het Pardo, van het Pardo naar Aranjuez, van Aranjuez naar Madrid, van Madrid naar het Escoriaal, van...'¹¹⁵ De tekst klinkt als een vervormde echo van de afscheidsrede die Karel V tijdens zijn abdicatie in 1555 voorlas: negen maal reisde hij naar het Heilige Roomse Rijk, zes maal naar zijn Iberische koninkrijken, zeven maal naar Italië, tien maal naar de Nederlanden, vier maal naar Frankrijk, twee maal naar Engeland en zelfs twee maal naar Afrika. Hij had zich drie maal op de Atlantische Oceaan gewaagd en acht maal op de Middellandse Zee.¹¹⁶ Al met al spendeerde Karel V 29 procent van zijn regeringsjaren na 1519 in Castilië, 9,9 procent in Aragon, 26,3 procent in de Nederlanden, 23,7 procent in het Heilige Roomse Rijk, 2,1 procent in zijn Italiaanse gebiedsdelen en 9 procent in gebieden die hem niet toebehoorden.¹¹⁷ Filips daarentegen verliet na 1559 nooit meer het Iberisch schiereiland.¹¹⁸

De reislust van de keizer tegenover de immobiliteit van zijn zoon is slechts één van de contrasten die tussen beide vorsten bestaan. Graag herinneren historici aan de legende dat Karel V niet eens pen en papier bij de hand had,¹¹⁹ terwijl Filips een welhaast ziekelijke voorkeur voor het schrift had. Beide contrasten tussen vader en zoon – de reislust en het schrift – komen niet alleen voort uit de verschillen in persoonlijkheid tussen de twee Habsburgers, maar ook uit de ontwikkelingen die zich voordeden in de bestuurlijke praktijk in de loop van de zestiende eeuw. De meest in het oog springende nieuwe aspecten van het bestuur van de Habsburgse samengestelde monarchie onder Filips zijn de permanente vestiging van het hof en de daarmee in verband staande centralisering en

bureaucratisering van het bestuur. Deze ontwikkelingen hadden grote invloed op de manier waarop 'centrum' en 'periferie' binnen de samengestelde monarchie van de Habsburgers met elkaar in contact stonden en waren bepalend voor de positie van de Nederlandse machtselite ten opzichte van de afwezige vorst na 1559. In dit hoofdstuk zal ik op beide ontwikkelingen ingaan en de vragen beantwoorden welke gevolgen dit had voor de communicatie binnen de monarchie, met welke middelen deze gevolgen konden worden aangepakt en in welke mate de Nederlandse adel toegerust was om zich aan de nieuwe situatie aan te passen.

De Habsburgse samengestelde staat

De zestiende-eeuwse Habsburgse monarchie was een samengestelde monarchie. Dit hield in dat Karel V en Filips II in een groot aantal verschillende territoria werden erkend als erfelijk of verkozen heerser, steeds volgens de plaatselijke constitutionele normen. De samengestelde delen van de Habsburgse monarchie konden elk afzonderlijk als staat functioneren, maar waren door dynastieke en politieke verwickelingen onder de heerschappij van dezelfde familie gekomen.¹²⁰ Het Habsburgse Rijk was in opbouw sinds de late vijftiende eeuw. Het bestond uit de erfenissen van vier regerende vorstenhuizen – Valois-Bourgondië, Habsburg en de Castiliaanse en Aragonese Trastámara dynastieën. In 1469 traden Isabella van Castilië en Ferdinand van Aragon in het huwelijk. De Bourgondische hertogin Maria trouwde in 1477 met de Habsburgse keizerszoon Maximiliaan, later zelf keizer. De twee nieuwe dynastieke blokken, Bourgondië-Oostenrijk en Castilië-Aragon, verenigden zich in 1496 door middel van een dubbelhuwelijk. De beide troonopvolgers, Filips de Schone en Juan van Castilië, trouwden met elkaars zusters, Johanna van Castilië en Margaretha van Oostenrijk.

Door onvoorziene dynastieke ontwikkelingen werd Johanna, derde kind van de Katholieke Koningen, erfopvolgster van de beide Iberische koninkrijken.¹²¹ De oudste zoon uit haar huwelijk met Filips de Schone, de latere Karel V, erfde de titels van zijn Castiliaanse, Aragonese, Oostenrijkse en Bourgondische grootouders. Ook zou hij de opvolger van zijn keizerlijke grootvader worden. Hoewel het keizerschap niet erfelijk was, beschikten de Habsburgers over voldoende legitimiteit en geldelijke middelen om Karels verkiezing tot nieuwe keizer veilig te stellen. Karel verenigde nu de koninkrijken van Castilië (inclusief territoria in de Nieuwe Wereld), Aragon met zijn Italiaanse bezittingen Napels, Sicilië en Sardinië, de overblijfselen van het Bourgondische conglomeraat in de Nederlanden en de Franche-Comté, de Oostenrijkse erflanden en de keizerlijke waardigheid. Tijdens de regering van Karel V werd de uitbreiding van het Habsburgse territorium voortgezet. In 1543 werd het hertogdom Gelre aan de Nederlandse bezittingen toegevoegd, terwijl in de Nieuwe Wereld Hernán Cortés het Aztekenrijk (1519-1520) en Francisco Pizarro het Incarijk (1531-1537)

veroverden. In 1535 verwierf de keizer het Noord-Italiaanse hertogdom Milaan.¹²² Het rijk waar de zoon nooit onderging was tot stand gekomen. Karel V's rijk overleefde zijn regering echter niet. De keizer abdiceerde in 1555-1556 en liet het grootste deel van zijn patrimonium na aan zijn zoon Filips die tot 1598 regeerde. Zijn broer Ferdinand, die sinds 1531 Rooms-Koning was en de Oostenrijkse erflanden al bezat, zou hem opvolgen als keizer.

De splitsing van de Habsburgse erfenis had te maken met Ferdinands aanspraken op de keizerstitel voor zichzelf en zijn zoon, maar ook met de inherente problemen waarvoor heersers van samengestelde staten zich gesteld zagen, vooral in een omvangrijk gebied als het Habsburgse rijk.¹²³ Hij kon immers maar op één plaats tegelijk zijn en was daarom steeds afwezigheid in het merendeel van zijn bezittingen. Er was binnen samengestelde staten dan ook steeds sprake van centrale en perifere gebieden, afhankelijk van de verblijfplaats van het zenuwcentrum, de vorst en zijn hof. De sleutel tot een succesvol bestuur van samengestelde staten lag onder meer in het onderhouden van goede betrekkingen met de plaatselijke elites. John Elliott impliceerde in zijn artikel over samengestelde monarchieën twee methoden om die betrekkingen goed te houden: het hanteren van een goed werkend patronagesysteem en het onderhouden van goede communicatie.¹²⁴

Helmut Koenigsberger constateerde in verband met het patronagesysteem drie problemen. Ten eerste stelt hij dat de lokale elite in afwezigheid van de vorst meer zeggenschap over (interne) patronage en beleid zal willen ter compensatie van de beperkte bevoegdheden die de regent op dat terrein heeft. Ten tweede is het vrijwel onmogelijk voor de vorst een patronagesysteem te hanteren dat zowel de centrale als de perifere elites tevredenstelt. De centrale elite zal niet graag zien dat ambten naar leden van de perifere elite gaan, terwijl de perifere elite zich achtergesteld zal voelen ten opzichte van de centrale elite. Deze beide problemen werden verergerd door de derde factor die Koenigsberger noemt, namelijk de opkomst in de zestiende eeuw van religieuze geschillen, die de tegenstellingen tussen centrum en periferie op scherp konden stellen.¹²⁵

Het belang van communicatie werd nogmaals aangestipt door A.M. Rao en S. Supphellen.¹²⁶ Zij definiëren 'dependency' als de situatie waarin 'fundamentele beslissingen elders worden genomen, in een 'dominant' land.'¹²⁷ De auteurs komen tot de conclusie dat een groot deel van Europa lang gekenmerkt werd door staten, die geen 'nationale' dimensie hadden, maar onderdeel waren van een breder associatief of federaal systeem. In veel opzichten, aldus de auteurs, verschilde de relatie tussen dominante en afhankelijke staten niet veel van de relatie tussen centrale en lokale machten binnen één enkele staat.¹²⁸ De lokale, 'afhankelijke' machtselites speelden een belangrijke rol in het onderhouden van de relatie tussen het afhankelijke en het dominante gebied en deze verhouding kwam tot uiting in de 'flow of communication' tussen beide gebieden. Voor beide partijen stonden informatie en beheersing centraal.¹²⁹

Maar is de term 'samengestelde staat' geen *contradictio in terminis*? Hoe kan een verzameling territoria waartoe Castilië, Aragon, Napels, Brabant en Holland behoorden één staat vormen? Michael Braddicks definitie van 'de staat' maakt het mogelijk samengestelde monarchieën als één staatkundig geheel te zien door zijn nadruk op het decentrale karakter ervan. Zijn staat wordt gevormd door een netwerk van agenten, bestaande uit alle personen die door middel van een ambt politieke macht uitoefenen. Dat wil zeggen dat die personen hun (politieke) macht ontlenen aan het ambt, dat aan een bepaald territorium en bepaalde functies gebonden is en de mogelijkheid biedt legitiem geweld uit te oefenen. Het gehele netwerk bestaande uit dergelijke agenten wordt door één centraal machtscentrum gelegitimeerd en gecoördineerd, en heeft binnen het bestreken territorium een monopolie op het uitoefenen van politieke macht.¹³⁰ Binnen de Habsburgse monarchie werd het netwerk in de verschillende territoria op verschillende manieren georganiseerd, maar alle politieke macht die door de agenten van de staat – zoals stadhouders, onderkoningen, magistraten, *contadores* of staatsraden – werd uitgeoefend, werd gelegitimeerd door de soevereiniteit van Filips over het territorium waarop het ambt betrekking had – Holland, Zeeland, Sicilië, Valladolid of Peru.¹³¹

De benadering van de vroegmoderne staat als netwerk van agenten maakt het mogelijk de samengestelde staat als één staat te zien. Braddick spreekt in zijn werk over de staatsvorming onder de Tudors en Stuarts uitdrukkelijk over de *staatsvorming in Engeland*, niet van de vorming van een *Engelse staat*, juist omdat die staat, met zijn centrum in Londen, ook macht uitoefende in Schotland, Wales, Ierland en Noord-Amerika.¹³² Vanaf 1559 kan men stellen dat, analoog aan de redenering van Braddick, de Habsburgse monarchie een *staat in Castilië* werd, zonder daardoor een *Castiliaanse staat* te worden. Niet omdat de bureaucraties daar een hogere vlucht nam dan elders, maar omdat het centrum van de politieke macht, de vorst, zich daar bevond. Bureaucraties hangt samen met deze vorm van staatsvorming, omdat de bureaucratie een belangrijke rol speelt in het coördineren van het netwerk van agenten van de staat.

Castilië bood een goede bureaucratische infrastructuur die al aan het eind van de vijftiende eeuw was opgebouwd door Isabella van Castilië (regeerde 1474-1504) en Ferdinand van Aragon (regeerde 1479-1516). Tijdens hun regering maakte het Castiliaanse staatsapparaat een snelle ontwikkeling door. De vorm die de uitdijende bureaucratie aannam was een stelsel van adviserende en uitvoerende organen. Naast de koninklijke raad (*Consejo Real*) richtten de Katholieke Koningen raden op voor de Militaire Ordes (*Consejo de Órdenes*) en de Inquisitie (*Tribunal Suprema de la Inquisición*). Omdat Ferdinand van Aragon bijna permanent bij zijn vrouw Isabella in Castilië verbleef, werd in 1494 de Aragonese kroonraad als Raad van Aragon (*Consejo de Aragon*) toegevoegd aan het toen nog bescheiden geheel van Castiliaanse raden.¹³³ Deze ontwikkeling weerspiegelt de ontwikkeling van de Trastámara-staat, bestaande uit de kronen van Castilië en Aragon, in Castilië.

Naarmate de omvang van de Habsburgse samengestelde monarchie toenam en zijn hoogtepunt bereikte tijdens de regering van Karel V, spoelde er een nieuwe golf van vernieuwing door het staatsapparaat. De vernieuwingen onder Karel begonnen in Noord-Europa. De Nederlandse centrale instellingen hadden een grillige ontwikkeling gekend sinds de oprichting van de eerste Grote Raad door hertog Filips de Goede in 1466, maar steeds was in dit college sprake geweest van een taakverdeling tussen de juristen, die de 'matières de grâce' (genadeverzoeken) beoordeelden, en de hoge adel, die de 'grands affaires' besprak. In 1504 kregen de juristen hun eigen orgaan, de Grote Raad van Mechelen, dat het hoogste rechtscollege in de Nederlanden werd. Voor financiële zaken was in 1487 voor het eerst een herkenbare raad opgericht, die echter in 1497 alweer werd afgeschaft. Vanaf 1511 functioneerde er weer een Raad van Financiën, die in 1522 definitief vorm kreeg.¹³⁴

In 1522 verliet Karel de Nederlanden, omdat de *Comunero*-revolte in Castilië zijn aanwezigheid daar noodzakelijk maakte. Ook daar richtte hij een aantal raden op, als eerste de Spaanse Raad van Financiën (*Consejo de Hacienda*, 1523). De gelijkenis die deze raad met zijn Nederlandse evenknie vertoonde, viel in ieder geval de ambassadeur Martín de Salinas op, die daarover opmerkte dat Karel van plan was een raad op te richten 'zoals in de Nederlanden'.¹³⁵ Castilië begon zich echter ook al te onderscheiden van de andere Habsburgse territoria door de oprichting van de eerste zogenaamde territoriale raad, de Raad van de Indiën (*Consejo de Indias*) in 1524. Ook kwam in 1523 de eerste supranationale raad tot stand, de Raad van State, die Karel steeds vergezelde en voortgekomen was uit de Castiliaanse en Bourgondische tradities van de kroonraad (*Consejo Real*).¹³⁶ Karel keerde in 1531 terug naar de Nederlanden, waar hij de bestaande Grote Raad splitste in een Raad van State en een Geheime Raad en de drie raden – ook de Raad van Financiën – een plaats gaf naast de nieuwe, jonge landvoogdes Maria van Hongarije.¹³⁷ De 'collaterale raden' hadden het licht gezien.

Karel maakte tijdens zijn regering ook veelvuldig gebruik van gouverneurs, landvoogden en onderkoningen. Deze praktijk kende zowel in Aragon als in de Bourgondische gebieden, waar de samenstellende delen in theorie onafhankelijk van elkaar waren gebleven, een lange geschiedenis.¹³⁸ De kroon van Aragon bestond al sinds de veertiende eeuw uit een aantal territoria – de koninkrijken van Aragon en Valencia, het prinsdom Catalonië, Majorca, Sardinië en Sicilië – waar onderkoningen regeerden namens de vorst. Datzelfde gold voor de Bourgondische gebieden, waar de provinciale stadhouders hun intrede deden tijdens de regering van Filips de Stoute. Later volgde ook de gouverneur-generaal voor alle gebieden in afwezigheid van de vorst. De gouverneurs die aangesteld werden door de laatste Bourgondiërs en de eerste Habsburgers oefenden hun ambt tijdelijk uit in afwezigheid van de vorst, zoals Albert van Saksen die de landvoogdij voerde namens Maximiliaan I van 1488 tot 1492. Tijdens Karels regering kreeg de landvoogdij van de Nederlanden een permanent karakter tijdens de regentschappen van Margaretha van Oostenrijk (1508-1515, 1516-1530) en

Maria van Hongarije (1531-1555).¹³⁹ Ook in het Heilige Roomse Rijk werd Karel permanent vertegenwoordigd door zijn broer Ferdinand.¹⁴⁰ Dit wil echter niet worden, maar eerder dat Karel ook in zijn aanwezigheid vasthield aan de landvoogdij. Dat moest ook wel; wanneer Karel in de Nederlanden of het Rijk verbleef, betekende dit immers niet dat hij zich niet meer bezig hield met kwesties uit zijn andere gebiedsdelen. Zich uitsluitend toeleggen op lokale kwesties was onmogelijk geworden. Immers, zijn hof en entourage bleef de kern van de staat, die een coördinerende functie vervulde ten opzichte van Karels agenten en vertegenwoordigers in al zijn gebiedsdelen.¹⁴¹ Het belangrijkste kenmerk van Karels regering bleef evenwel dat de keizer met zijn hof steeds bleef rondreizen.

Centralisering en bureaucratisering onder Filips II

Hoewel het systeem van raden vorm kreeg in de regeerperiode van Karel V, voltrok zich tijdens de eerste jaren van de regering van Filips pas echt een bestuurlijke revolutie toen de jonge koning besloot zich permanent te vestigen in Castilië. In 1561 vond de verhuizing van het hof naar Madrid plaats. Van oudsher was Madrid, net als Valladolid en Toledo, een van de geprefereerde residenties van de Castiliaanse vorsten geweest. Filips had al tijdens zijn regentschappen een voorkeur voor de stad gehad; zijn codenaam tijdens de onderhandelingen voor zijn huwelijk met Maria Tudor was 'Santiago de Madrid' geweest.¹⁴² Toch is het niet duidelijk waarom hij voor het vestigen van zijn hof Madrid verkoos boven de andere traditionele hofsteden. Alfredo Alvar Ezquerro komt tot de conclusie dat Filips zijn hof om culturele redenen in Madrid vestigde. In humanistische traktaten werd er immers voor gepleit dat de vorst in het centrum van zijn rijk woonde en het perfecte centrum van het Iberisch schiereiland was Madrid.¹⁴³ Madrid was bovendien gelegen in het centrum van de commerciële infrastructuur en het wegnnet van Castilië, kon zijn inwoners vers water en gezonde lucht bieden en in de omgeving lagen al diverse kleinere residenties die verbouwd konden worden tot een ring van luisterrijke jachtsloten en lusthoven, waar de koning zich kon terugtrekken.¹⁴⁴

Om Madrid de allure van een hofstad te geven, liet Filips vlak na zijn terugkeer op het Iberisch schiereiland het koninklijk paleis, het *alcázar*, in Madrid drastisch renoveren. De renovatie was nodig om ruimte te bieden aan de omvangrijke hoven van de koninklijke familie en om een correcte uitvoering van het Bourgondisch hofceremonieel mogelijk te maken.¹⁴⁵ De verbouwing wachtte Filips af in Toledo, waar het hof ruim anderhalf jaar onder moeizame omstandigheden leefde. Toledo was een stad met een slechte watervoorziening, nauwe straatjes, te weinig huisvestingsmogelijkheden, de aanwezigheid van de rivaliserende jurisdictie van de aartsbisschop van Toledo, hete zomers en koude winters, en bovendien kon de jonge koningin Elisabeth van Valois er niet aarden.¹⁴⁶

De verhuizing naar Madrid kwam als geroepen. Om zich bij tijd en wijle te kunnen terugtrekken, liet de koning in de omgeving van Madrid een serie paleizen verbouwen – niet alleen de paleizen El Pardo, Aranjuez en El Escorial, zoals don Carlos schimpte, maar ook Valsaín (in de bossen van Segovia) en La Granja. Hier kon Filips ongestoord door audiënties de opgelopen achterstanden inhalen, maar de lustoorden waren ook bedoeld om gasten te imponeren met moderne tuinen en om Filips' prestigieuze kunst- en reliekenverzamelingen een plaats te geven.¹⁴⁷

Op zijn retraites nam de koning maar een handjevol secretarissen en hovelingen mee. Het overgrote deel van de bureaucratie en hofhouding bleef achter in Madrid. De stad Madrid, aangeduid als *casa y corte* – huishouden en hof – werd dan tijdelijk *corte*, terwijl de *casa del rey* naar elders vertrok.¹⁴⁸ De bureaucratie, of delen ervan, bleef zelfs in Madrid achter wanneer Filips voor langere tijd Castilië verliet. Dit was het geval tijdens Filips' bezoek aan de Cortes van Aragon in 1563-1564 en zelfs tijdens zijn lange verblijf in Lissabon (1581-1583). Het lijkt erop dat Filips slechts enkele leden van de Madrileense regeringsraden meenam naar Portugal. Zij vormden *juntas*, belast met besluitvorming, terwijl de achtergebleven *consejos* in Madrid de uitvoering voor hun rekening namen.¹⁴⁹ Tijdens Filips' Portugese jaren stelde hij geen regent aan voor Castilië, hoewel hij kardinaal Granvelle praktisch in die functie achterliet,¹⁵⁰ en evenmin tijdens zijn verblijf in Aragon. Kennelijk waren er voldoende hofstructuren in Madrid achtergebleven om het vorstelijk gezag als aanwezig te kunnen beschouwen.¹⁵¹ Ook tijdens de voorbereidingen voor Filips' reis naar de Nederlanden, die in 1567 werkelijkheid leek te worden en vaak wordt gebruikt om te betogen dat de vestiging van het hof in 1561 geenszins permanent was, was er geen sprake van dat de volledige bureaucratie de koning zou vergezellen.

De in Madrid gevestigde bureaucratie begon zich vanaf 1559 steeds meer bezig te houden met niet-Castiliaanse zaken. Tijdens de regering van Filips vloeiden een aantal nieuwe raden voort uit de reeds bestaande, die de Habsburgse staat op Castiliaanse bodem nog meer vorm gaven. In 1555 werd de Raad van Italië opgericht en die kreeg in 1559 nieuwe statuten.¹⁵² De Raad van State – inmiddels een exclusief Castiliaans orgaan – kreeg in 1582 en 1588 vertakkingen voor respectievelijk Portugal en de Nederlanden. Zo kreeg de Habsburgse staat institutionele vorm in Castilië, zonder een exclusief *Castiliaanse staat* te zijn. Zoals vermeld werd in 1524 de Consejo de Indias opgericht, die zich bezighield met het bestuur van de Castiliaanse koloniën in de Nieuwe Wereld. Deze koloniën hoorden bij de kroon van Castilië, waardoor deze territoriale raad uitsluitend gezag binnen Castiliaanse gebieden uitoefende. Maar de Consejo de Italia, die in 1555 voor het eerst bijeenkwam en bestond uit Castiliaanse en Italiaanse raadsheren, betekende een verruiming van de bevoegdheden van de staat in Castilië. Niet alleen vielen de oude Aragonese gebiedsdelen Napels en Sicilië onder de nieuwe raad, maar ook het bestuur over Milaan. Milaan was een rijksleen, dat na het uitsterven van

de heersende dynastie door Karel V opgeëist was. In 1541 had hij zijn zoon Filips met het hertogdom beleen. Er bestond geen enkele traditionele band tussen de Aragonese kroon en het hertogdom Milaan, en de nieuwe raad was in dat opzicht méér dan alleen een afsplitsing van de raad van Aragon. Door de oprichting van de Raad van Italië werd ook een filter geplaatst tussen de Italiaanse onderkoningen en Filips.¹⁵³ De vrijheid van de onderkoningen werd hierdoor ingeperkt; vooral beslissingen betreffende patronage werden hun uit handen genomen.

De centralisering en bureaucratisering van het bestuur leidden ertoe dat de koning werd overspoeld met geschriften die zijn aandacht opeisten. Dat had zelfs (tijdelijk) tot gevolg dat Filips van 1566 tot 1572 gebruik maakte van een eerste minister, de groot-inquisiteur kardinaal Diego de Espinosa, om de *output* van zijn raden te kunnen beheersen.¹⁵⁴ Deze ontwikkeling werd gespiegeld door de nieuwe rol die archieven binnen het bestuur gingen spelen.¹⁵⁵ In 1545 ondernam Filips als regent al stappen om de Castiliaanse staatspapieren te laten opslaan in het kasteel van Simancas.¹⁵⁶ Het kasteel van Simancas was een veilige keus voor de kwetsbare documenten en was behalve als archief ook in gebruik als staatsgevangenis; na de *Comunero*-opstand was het kasteel gebruikt om de rebelse bisschop van Zamora op te sluiten,¹⁵⁷ terwijl Floris van Montigny in het fort werd geëxecuteerd.¹⁵⁸ Bovendien zetelde de regentschapsregeringen voor 1559 over het algemeen in het nabijgelegen Valladolid.¹⁵⁹

Het archief zelf was natuurlijk geen nieuwe uitvinding, maar de functie van archieven maakte in de zestiende eeuw een ingrijpende ontwikkeling door. In de Middeleeuwen hadden vorsten hun oorkonden en andere waardevolle papieren samen met bijvoorbeeld juwelen in hun schatkisten verzameld in hun privévertrekken. In de vroegmoderne periode werden waardevolle papieren gescheiden van andere zaken en voortaan niet meer in de nabije omgeving van de persoon van de vorst opgeborgen. Archieven werden door vorsten steeds meer gebruikt als juridische wapenarsenalen. De toegang tot de archieven werd beperkt tot diegenen die van de vorst toestemming hadden, en papieren van staatslieden werden ook in toenemende mate verzameld in de staatsarchieven. Dit vormde een groot contrast met de eerdere periode, waarin staatspapieren persoonlijk eigendom van staatslieden bleven en eerder van 'charterkisten' (*trésor des chartes*) sprake was.¹⁶⁰ Deze praktijk was nog mogelijk geweest zolang de papieren of perkamenten productie van staten zich beperkte tot op zichzelf staande verzegelde documenten. Juist in het begin van de zestiende eeuw nam de verschriftelijking van het bestuur toe vanwege de grotere beschikbaarheid van papier; niet alleen het definitieve document, maar ook de minuten en de correspondentie met betrekking tot de genomen beslissing, die op zichzelf in gangbaarheid toenamen, werden bewaard.¹⁶¹ De toegenomen omvang van het te bewaren materiaal – een ontwikkeling die zich ook in de Nederlanden voltrok¹⁶² – maakte een nieuwe vorm van opslag noodzakelijk, waarvan geprivilegieerde toegang een belangrijk kenmerk was.¹⁶³

De machtsfunctie die het archief op deze manier kreeg, werd nog aangevuld

met een administratieve functie: deze werd gestimuleerd door de groeiende papieren *output* van regeringen ten gevolge van de groei van de bureaucratie. Maar de bureaucratie liet zich ook vormen en beïnvloeden door het archief. Alleen met behulp van de in Simancas opgeslagen documentatie konden allerlei administratieve vragen beantwoord worden en kon Filips vanuit Madrid regeren over zijn wereldrijk. De bureaucratie voedde zich met de informatie die in het archief lag opgeslagen.¹⁶⁴ De vergaarde kennis was de brandstof van de bureaucratie die, in de definitie van Max Weber, gezag uitoefende op basis van kennis.¹⁶⁵ Het belang van archiefmateriaal voor het dagelijks bestuur wordt onderstreept door een opdracht die Filips in 1567 gaf aan zijn secretaris Antonio Pérez. Pérez, zoon van Filips' almachtige secretaris Gonzalo Pérez, had opdracht gekregen een selectie te maken uit zijn eigen papieren en het materiaal in het archief van Simancas om mee te nemen naar de Nederlanden, waar Filips naar toe wilde reizen om de rust te herstellen na het tumult van de beeldenstorm.¹⁶⁶

Het in het leven roepen van het archief in Simancas was alleen een praktische innovatie als de koning er ook gebruik van kon maken. De instelling van het archief hing zodoende nauw samen met de permanente vestiging van het hof zelf. Het is geen toeval dat Filips in 1561 definitief voor Madrid als regeringscentrum koos en in hetzelfde jaar Diego de Ayala benoemde tot eerste archivaris van Simancas.¹⁶⁷ Tegelijkertijd werd de toegang tot het archief streng gereguleerd. Geïnteresseerden, veelal personen die een oorspronkelijk document waren verloren dat een bepaald privilege of recht waarborgde en daarvan een kopie wilden, moesten zich tot de Consejo de Cámara wenden. Deze Consejo was voortgekomen uit de Consejo de Castilla en hield zich vrijwel uitsluitend bezig met de verdeling van de koninklijke patronage, *la gracia real*. Zo hing ook de toegang tot het archief af van de vorstelijke gunst.¹⁶⁸

De uitbreiding van de bureaucratie en de ontwikkelingen in het archiefwezen stonden in verband met de interesse van vroegmoderne vorsten om actief informatie te verzamelen over hun onderdanen en gebieden. Filips was in dit opzicht een voorloper. Al in 1556 had de jonge koning een memoriaal ontvangen van de keizerlijke chroniqueur Juan Páez de Castro, waarin deze hem opriep een bibliotheek te stichten. Dat zou de koning in staat stellen informatie te vergaren over de meest uiteenlopende zaken, zoals de zeevaart en de verovering van de Nieuwe Wereld, de stand van zaken in zijn koninkrijken en heerlijkheden of de inkomsten en uitgaven van de kroon. Met kennis over deze zaken zouden niet alleen langslpende rechtszaken, maar zelfs oorlogen voorkomen kunnen worden. Filips gaf gehoor aan deze oproep en stichtte een rijke bibliotheek in het Escoriaal, waar hij een grote collectie klassieke, middeleeuwse en moderne werken bijeenbracht.¹⁶⁹ Humanisten als de bekende secretaris Gonzalo Perez, de opvoeder van Filips en don Carlos Honorato Juan en de hebraïst Benito Arias Montano lieten hun collecties na aan de bibliotheek, waar ook veel Hebreeuwse en Arabische werken aan de aandacht van ijverige inquisiteurs ontsnapten.¹⁷⁰ Ook klonk vanaf 1568 de

roep om de vestiging van een bibliotheek in Antwerpen waar juist onverdacht katholieke geschriften bijeengebracht moesten worden om ze te beschermen tegen ketterse manipulaties.¹⁷¹ Beide bibliotheken zouden moeten functioneren als een depot van kennis dat in dienst werd gesteld van de confessionele doelstellingen van de katholieke koningen.¹⁷²

Ook geografische kennis werd verzameld. In het Escoriaal bracht Filips een uitgebreide collectie landkaarten en stadsgezichten bijeen, veel daarvan vervaardigd door de Nederlander Antonie van den Wijngaerde (Antonio de las Viñas).¹⁷³ Kennis over zijn gebieden kon de koning van pas komen. Tijdens de voorbereiding van de invasie van Engeland kon Filips bijvoorbeeld een secretaris corrigeren, die in een conceptbrief aan Alexander Farnese abusievelijk schreef dat Holland uit eilanden bestond.¹⁷⁴ Ook cijfermateriaal en andere gegevens werden verzameld. Na zijn terugkeer in Castilië in 1559, liet de koning *visitas* uitvoeren in zijn Italiaanse gebiedsdelen om zoveel mogelijk informatie te verzamelen.¹⁷⁵ In 1575 en 1578 liet Filips vragenlijsten verspreiden onder alle Castiliaanse dorpen en steden, en ook in de Nieuwe Wereld.¹⁷⁶ De gevraagde informatie had betrekking op inwoneraantallen, economische gegevens, sociale en religieuze zaken zoals de verering van plaatselijke heiligen, en de namen van zonen en dochters van het plaatsje die vermaardheid hadden verworven. Dit soort informatie bevredigde een antropologische nieuwsgierigheid van de vroegmoderne vorsten, maar werd ook gebruikt om belastingen te bepalen. De Peruviaanse onderkoning Francisco de Toledo baseerde een nieuw belastingstelsel op zijn 'Domesday'-onderzoek en stimuleerde daarnaast het onderzoek naar de geschiedenis van het Incarijk om aan te tonen dat de Spanjaarden de legitieme opvolgers van de Incakeizers waren.¹⁷⁷ Ook kan een vergelijking worden getrokken met de inspanningen die de hertog van Alva zich in de Nederlanden getroostte om een codificatie van het strafrecht te bewerkstelligen.¹⁷⁸ De hoveling Juan de Silva merkte op dat Filips wel het grootste hoofd ter wereld moest hebben.¹⁷⁹

Dit verzamelen van informatie had niet alleen betrekking op Filips' eigen onderdanen, maar ook op vijandelijke buitenlandse mogendheden. Spaanse ambassadeurs in Venetië, Parijs en Rome waren actief betrokken bij de vorming van de boekencollectie van het Escoriaal.¹⁸⁰ In 1558 werd bovendien het idee gelanceerd om in Rome een archief op te richten om alle documenten met betrekking tot de Spaanse koninkrijken uitgegeven door de Heilige Stoel, zowel tijdens de regering van Filips als daarvoor, te verzamelen en te bewaren voor het nageslacht. De eerste Romeinse archivaris, Juan de Verzosa, was een vermaard humanist en was zijn diplomatieke loopbaan begonnen als vertaler tijdens de Rijksdag van Regensburg in 1546. Daarna deed hij ervaring op in de Habsburgse bureaucratie als secretaris van Gonzalo Pérez en Francisco de Vargas, ambassadeur in Rome.¹⁸¹ Verzosa was zodoende goed bekend met de archiefvormers, zodat het verband tussen de bureaucratische praktijk en het beheer van documenten sterk was. Veelzeggend genoeg kreeg de nieuwe archivaris ook opdracht een kopie van alle

documenten op te sturen naar Simancas, dat zijn rol als centraal verzamelstation voor alle informatie aangaande de monarchie zo bevestigde.¹⁸² Dat de beslissing een archief in Rome te vestigen, viel in de pauselijke regering van de anti-Spaanse Paulus IV Caraffa, lijkt erop te wijzen dat Filips het archief daar nodig achtte om zijn positie tegenover de vijandige Heilige Stoel te verstevigen.

De bureaucratische en goed geïnformeerde Filips gedroeg zich als een vorst van zijn tijd. In de zestiende eeuw was de regelmatige en systematische vergaring van informatie een vast onderdeel geworden van het landsbestuur. Informatievergaring was mogelijk gemaakt door de centralisering en bureaucrativering van het bestuur, die de hoekstenen waren van 'papierstaten'.¹⁸³ De fundamenten van Filips' papieren staat bevonden zich onmiskenbaar in Castilië.

Gevolgen: perifere agenten en het centrum

Door de permanente vestiging van het hof in Madrid schiep Filips een nieuw permanent centrum en dus ook een nieuwe permanente periferie. Deze termen zijn natuurlijk in eerste instantie geografisch te duiden.¹⁸⁴ De lange afstanden en de gebrekkige manieren om deze te overbruggen, maakte het besturen van grote territoria problematisch. Het behouden van de macht over veraf gelegen gebieden en ondergeschikte bestuurders vereiste aandacht. Nergens kwam deze dimensie van het Habsburgse bestuur duidelijker naar voren dan in de koloniën in de Nieuwe Wereld die waren geïncorporeerd in de Castiliaanse kroon. De *conquistadores* lieten zich niet eenvoudig onderwerpen aan het koninklijk gezag, zoals bleek na de verovering van het Incarijk, toen onrust onder de Spanjaarden de jonge kolonie nog jaren in haar greep hield.¹⁸⁵ De koning van Castilië liet zich in Peru en Mexico vertegenwoordigen door Castiliaanse edelen, die maar een aantal jaren in functie bleven. Daardoor zouden ze geen plaatselijke machtsbasis kunnen opbouwen. In de Nieuwe Wereld werd het gezag van de onderkoningen bovendien gecontroleerd door de *Audiencia*, de hoogste gerechtelijke autoriteit, waaraan ook de onderkoning zich moest onderwerpen. Na de ambtstermijn werd ook nog de *residencia* uitgevoerd, een onderzoek naar het functioneren van de onderkoning, waarbij alle klachten die over hem binnenkwamen werden onderzocht.

De controle over de Europese perifere gebieden, die hun individuele staatskundige identiteit hadden behouden, werd op verschillende manieren verzekerd. In de Nederlanden stelden de Habsburgse vorsten tot 1567 naaste familieleden aan als landvoogden, vaak voor langere tijd, wat voor een stabiel bestuur onder een door de bloedband gelegitimeerde plaatsvervanger zorgde. In Italië was Filips zijn regering begonnen met een uitgebreide *visita*, een ander van oudsher Castiliaans administratief instrument, waarbij een onderzoeksrechter (*visitador*) het functioneren van de bureaucratie onderzocht. *Visitas* konden worden ingesteld om bureaucratische organen door te lichten, maar ook om het handelen van

individuen te onderzoeken. Bij aangetoonde nalatigheid of fraude konden boetes of ontslag volgen.¹⁸⁶ Daarna verliet de koning zich op onderkoningen. In Milaan en Napels zetelden vooral Castiliaanse *grandes*, terwijl op Sicilië afwisselend Castiliaanse en Italiaanse hoge edelen de scepter zwaaiden.¹⁸⁷ De geografische afstand tussen centrum en periferie kon zodoende in enige mate worden overbrugd.

'Centrum' en 'periferie' kunnen echter ook anders worden geïnterpreteerd. Deze concepten zijn met betrekking tot de zestiende-eeuwse Spaans-Habsburgse monarchie, volgens de Spaanse historicus Manuel Rivero Rodríguez, niet zozeer geografisch van aard, maar hebben te maken met integratie in het correspondentienetwerk rondom Filips en zijn hof.¹⁸⁸ De bureaucrativering van het bestuur ging samen met een toename van het gebruik van het schrift onder de adel, vooral onder hen die zich ophielden aan het hof of de koning 'de lejos', dat wil zeggen in een perifere functie, dienden.¹⁸⁹ Rivero Rodríguez spreekt van een *corte de papel*, een papieren hof, waarin het geschreven woord de politieke ruimte markeerde en de plaats van de participanten bepaalde. Dit papieren hof bestond niet alleen uit de hofhouding en de leden van de bureaucratie in Madrid, maar ook uit alle agenten van de staat die correspondeerden met het coördinerende centrum. Het functie van dit netwerk was het integreren van de verschillende machtscentra van de monarchie. Net als het fysieke hof in Madrid was het een noodzakelijk bestuursinstrument voor de Spaans-Habsburgse vorst dat de ambtelijke structuren van raden en plaatsvervangers complementeerde. Het netwerk van agenten, die de vorst informeerden en adviseerden, werd bijeengehouden door geschriften: aanvragen, brieven, vriendschapsbetuigingen, nieuwsberichten en mededelingen. 'Centrum' en 'periferie' werden bepaald door de mate van integratie in dit correspondentienetwerk.¹⁹⁰

De papieren politieke ruimte werd gekenmerkt door beslotenheid en ondoorzichtigheid. De positie van agenten in dit netwerk en ten opzichte van de vorst was gezinszins stabiel. Toegang tot de politieke ruimte hing af van het krachtenspel van facties en andere machtsgroepen en in laatste instantie van de bereidheid tot luisteren van de vorst. Het vroegmoderne besluitvormingsproces vond plaats achter gesloten deuren; de koning bepaalde wie ertoe toegang kreeg. De dienaren van Filips tastten zelf vaak in het duister over de andere participanten in de besluitvorming. Zelfs de prominente Gonzalo Pérez klaagde daarover: 'Zijne Majesteit maakt fouten en zal fouten blijven maken in vele zaken, omdat hij die met verschillende personen bespreekt, soms met één persoon, andere keren met meer personen, terwijl hij dingen voor de ene minister achterhoudt en aan anderen onthult.'¹⁹¹

Niet alleen het veroveren van een positie in het papieren netwerk was van groot belang voor personen die op afstand van het regeringscentrum werkzaam waren, ook het behoud van die positie. Dit gold bijvoorbeeld voor Marco Antonio Colonna (1535-1584), die het hoogtepunt van zijn carrière als agent van de Habsburgse staat bereikte als onderkoning van Sicilië, een post die hij van 1576 tot

zijn dood in 1584 bekleedde.¹⁹² Als onderkoning van Sicilië kreeg Colonna grote problemen met de Siciliaanse adel en tegelijkertijd lukte het hem niet de Raad van Italië zover te krijgen knopen door te hakken over belangrijke zaken.¹⁹³ De kritiek op zijn optreden was fel en zijn tegenstanders aarzelden niet om naar Madrid te reizen om zich bij Filips over hem te beklagen. Colonna's critici werden aan het hof geholpen door zijn vijanden daar, onder wie kardinaal Granvelle. Dat hij Granvelle tegen zich had, was ongunstig voor Colonna. Granvelle hield zich in Madrid vooral bezig met Italiaanse zaken, en alle correspondentie uit Italië werd bezorgd bij de kardinaal, die de brieven voorzien van commentaar en aanbevelingen doorstuurde naar Filips. Dit laatste, zo vreesde de onderkoning, gebeurde niet met Colonna's brieven, die op het bureau van Granvelle bleven liggen.¹⁹⁴

Om geen slachtoffer te worden van de machinaties die tegen hem in gang werden gezet, moest Colonna manieren vinden om buiten de bureaucratische paden door te dringen tot de koning en zich te verweren. Hiervoor gebruikte hij agenten, personen die zijn belangen dienden aan het hof in Madrid en namens hem contact onderhielden met bureaucraten en hovelingen die Colonna's positie konden beïnvloeden. Een aantal personen had opdracht gekregen de eer van Colonna in Madrid (later Lissabon) te verdedigen. In de eerste plaats draaide het hier om oude vertrouwelingen van de familie, zoals Cesare Gallo die in Madrid tot taak hadden Granvelle te omzeilen en direct met Filips te communiceren. Colonna schakelde ook zijn zoon Ascanio in, die in Salamanca studeerde.¹⁹⁵ De communicatie tussen vader en zoon verliep via Ascanio's gouverneur, een Jezuïet. Deze werd er echter van verdacht de brieven van de beide Colonna's door te spelen aan zijn superieuren aan het hof. Wellicht vanwege de jacht die op Colonna's brieven werd gemaakt, slaagde de onderkoning er niet in Filips aan zijn zijde te houden. Alle verdediging ten spijt werd Colonna in 1584 naar het hof in Madrid geroepen om persoonlijk tekst en uitleg te geven over zijn bestuur op Sicilië.¹⁹⁶

Uit het voorbeeld van Colonna komen de problemen naar voren die de Habsburgse agenten van de staat moesten overwinnen om hun positie in het papieren besluitvormingsnetwerk te behouden. Niet alleen afstand moest overwonnen worden, maar ook concurrenten, die steeds bereid waren de communicatie te verstoren. De staat als netwerk van agenten moet geenszins opgevat worden als een harmonieus samenwerkingsverband. In alle lagen van het besluitvormingsproces was sprake van hevige concurrentie. De betrouwbaarheid van communicatiekanalen, waarop in Colonna's geval vanwege de dubbele loyaliteit van de jezuïtische gouverneur van zijn zoon Ascanio en de strategische positie van Granvelle niet vertrouwd kon worden, was om die reden één van de grootste problemen.

De toegang tot de koning was wellicht zelfs makkelijker te garanderen door middel van correspondentie, mits de juiste kanalen gevonden waren,

dan door personen.¹⁹⁷ De persoonlijke toegang van de vorst werd immers gereguleerd door een strak hofceremonieel, hetgeen voor brieven niet gold. Het zestiende-eeuwse Habsburgse hof was georganiseerd volgens het Bourgondische hofceremonieel, dat zich juist liet karakteriseren door de fysieke ontoegankelijkheid van de vorst.¹⁹⁸ Door diens afnemende toegankelijkheid werd integratie in het papieren netwerk nog belangrijker. Ook over korte afstand werd gecorrespondeerd – bijvoorbeeld tussen Filips en zijn secretarissen in bijna aangrenzende kamers.¹⁹⁹ Het voorbeeld van Colonna toont aan dat een effectief communicatiesysteem essentieel was voor het bestuur van de samengestelde monarchie. Dat gold niet alleen voor Filips in het centrum, maar ook voor de onderkoning in de periferie.²⁰⁰ Het belang dat Koenigsberger en Rao en Supphellen toekennen aan communicatie wordt door het voorbeeld van Colonna gestaafd.

Beschikking over het geheimschrift dat in gebruik was tussen Filips en zijn gouverneurs en diplomaten kan worden gezien als één van de sleutels die toegang gaf tot de papieren politieke ruimte. Zodra Filips in 1555 de heerschappij had overgenomen, besloot hij het oude cijferschrift dat door Karel V was gebruikt te vervangen door een moderner geheimschrift. Aan zijn oom keizer Ferdinand I stuurde hij de nieuwe code en een lijst met personen die er ook over beschikten.²⁰¹ Er werd onderscheid gemaakt tussen twee soorten geheimschrift: het algemene ('chiffre général') dat gebruikt werd door alle diplomaten aan vreemde hoven, en het bijzondere ('chiffre particulier'), dat gebruikt werd voor individuele correspondentie tussen de koning en een of meer ambassadeurs.²⁰² Vooral dit laatste bood toegang tot het papieren netwerk en creëerde subnetwerken. In 1570 stuurde Filips bijvoorbeeld een bijzonder geheimschrift naar Alva, gouverneur-generaal van de Nederlanden, en de ambassadeurs in Frankrijk, Engeland en het Heilige Roomse Rijk, zodat zij met Filips én onderling konden corresponderen over de situatie in de Nederlanden. In 1564 kreeg ook Marco Antonio Colonna een bijzondere code toegestuurd, waarschijnlijk in verband met de precedentiecrisis die aan het pauselijk hof was uitgebroken tussen de Spaanse en Franse ambassadeurs. In dit conflict speelde Colonna een bemiddelende rol als vazal van zowel de paus als de koning van Spanje. Op dat moment vervulde hij echter voor geen van beiden enige diplomatieke functie. Daaruit blijkt dat de netwerken die in het leven werden geroepen door het verspreiden van het geheimschrift niet beperkt bleven tot de Spaans-Habsburgse agenten die Braddick signaleerde – dat wil zeggen: ambtsdragers – maar dat hierdoor ook derden konden worden toegelaten tot de geprivilegieerde correspondentie.²⁰³

Hoewel het schrift binnen het vroegmoderne bestuur inderdaad een steeds grotere rol ging spelen, werd mondelinge communicatie door tijdgenoten nog steeds als buitengewoon effectief beschouwd.²⁰⁴ Ook Colonna stelde zijn hoop uiteindelijk in een persoonlijk onderhoud met Filips. Hij verwachtte op die manier zijn naam definitief te kunnen zuiveren. Of hij daarin geslaagd zou zijn, blijft een

open vraag. Op zijn reis naar Madrid, kreeg hij last van koorts. Na een kort ziekbed in Medinaceli overleed Colonna, nog vóór hij met de koning had kunnen spreken.²⁰⁵

Bestaande middelen: de rijkspost onder druk

Zoals uit de wederwaardigheden van Marco Antonio Colonna blijkt, vormde in een samengestelde monarchie van de omvang van het Habsburgse Rijk communicatie tussen het machtscentrum en de perifeer opererende agenten van de staat de zenuwbanen van het bestuur.²⁰⁶ Al vroeg probeerden de Habsburgse vorsten te voorzien in de behoefte aan middelen en methoden om de communicatie tussen henzelf en hun dienaren te stroomlijnen. Karel V had gedurende zijn hele regering veel gereisd, om de communicatielijnen in stand te houden.²⁰⁷ Maar Filips, de ‘papieren koning’, reisde nauwelijks meer, zodat postverbindingen een belangrijke plaats zouden innemen als corridors van macht tussen de verschillende regeringscentra van de monarchie.²⁰⁸

Eén van de diensten waarover de Habsburgers en hun dienaren beschikten, was het postsysteem van de Italiaanse familie de Tassis of van Taxis. Deze postmeesters schiepen een web van poststations aan routes tussen belangrijke bestuurlijke centra, waartussen een estafettesysteem werd gehanteerd. Een koerier te paard legde zo snel mogelijk de afstand tussen de poststations af, waar hij wisselde van paard. Hoe korter de afstanden tussen de poststations, hoe harder de koeriers konden rijden en hoe sneller poststukken de afstand tussen afzender en ontvanger konden overbruggen. Het estafettesysteem was een belangrijke vernieuwing van oudere postsystemen, waarbij koeriers vaak de gehele afstand tussen afzender en ontvanger aflegden op één paard en vermoeidheid de reis vertraagde.²⁰⁹

De familie Taxis ontwikkelde de rijkspost in de late vijftiende eeuw voor de Oostenrijkse dynastie om haar wijdverspreide gebieden met elkaar in verbinding te stellen. Vanaf de latere jaren 1480 trok Maximiliaans vader keizer Frederik III zich meer en meer terug uit het bestuur van het Heilige Roomse Rijk en moest Maximiliaan, die sinds zijn huwelijk met Maria van Bourgondië (1477) in de Nederlanden resideerde, zijn aandacht verdelen over zijn Centraal- en West-Europese gebiedsdelen. In 1489 nam Maximiliaan de regering van Tirol over van zijn neef Sigismund van Habsburg. Tirol was een rijk gebied, waardoor Maximiliaan voldoende middelen kreeg om een postverbinding te financieren tussen zijn twee regeringscentra. Zo kon hij in 1490 Francisco de Tassis opdracht geven een postroute in te stellen tussen Innsbruck en Brussel.²¹⁰

Het postbedrijf van de Taxis-familie groeide met de Habsburgse dynastie mee: in 1504 erfde Maximiliaans zoon Filips de Schone samen met zijn vrouw Johanna de kroon van Castilië en in 1505 werd een nieuw contract afgesloten met Frans van Taxis, die zich al in 1501 als hoofd van de rijkspost in Brussel had gevestigd,

om ook een postverbinding te onderhouden met het koninklijk hof in Spanje. Wegens het rondreizende karakter van het Castiliaanse hof werd hiervoor geen vast eindstation vastgesteld. Na de opvolging van Filips' en Johanna's zoon Karel in Castilië en Aragon in 1516 werd een nieuw contract afgesloten met de rijkspostmeesters. Ditmaal werden ook verbindingen met de Napolitaanse gebieden van de Habsburgse vorst gelegd.²¹¹ Karel sprak in 1518 met de koning van Frankrijk af dat hun beider koeriers immuniteit zouden genieten, om veilige verbindingen te garanderen.²¹² Na zijn aantreden bevestigde ook Filips in 1557 alle privileges van de Taxis-familie.

De nauwe verbintenis met de Habsburgse dynastie bracht de familie Taxis niet alleen voordelen. Maximiliaan bleef al achter met de betalingen van het systeem en ook Karel en Filips zouden geplaagd worden door geldproblemen. Dit had tot gevolg dat de rijkspostmeesters tegen betaling correspondentie van derden gingen vervoeren. In het oog springende klant van de Taxis' waren bijvoorbeeld de Augsburgse koopliedendynastie van de Welsers en de stad Keulen.²¹³ Hierdoor ontwikkelde het Taxische systeem volgens Wolfgang Behringer een revolutionaire dynamiek, die de afstanden in Europa voor een groot publiek verkleinde. Het werd nu voor het eerst voor iedereen mogelijk snel, regelmatig en goed georganiseerd informatie over te brengen. Deze ontwikkeling had verreikende consequenties voor concepten als tijd en ruimte, kortom, hoe mensen de wereld om zich heen beschouwden. Behringer vergelijkt de uitvinding van het postwezen daarom met de ontwikkeling van de spoorwegen in de negentiende of van het internet in de twintigste eeuw.²¹⁴

In 1557 en 1575 kondigde Filips een staatsbankroet af. Deze ingrepen hadden directe gevolgen voor het functioneren van het postsysteem, omdat dat in grote mate afhankelijk bleef van Spaanse financiering. Het uitblijven van betalingen door de Spaanse koning had tot gevolg dat vooral kleine poststations in verval raakten. Dat zorgde voor vertragingen in de postbezorging, aangezien er niet altijd meer uitgeruste paarden klaarstonden om brieven zo snel mogelijk naar het volgende station te brengen. De financiële klap van het staatsbankroet werd gevolgd door een politieke, toen de postmeester in de Nederlanden Leonhard van Taxis in 1577 werd gearresteerd door de Staten-Generaal. De Taxis waren steeds verdacht geworden in protestantse en Nederlandse ogen vanwege hun afhankelijkheid van de onwrikbaar katholieke Habsburgers. Dit zorgde bij protestantse rijksvorsten, maar ook bij de Nederlandse Staten-Generaal voor twijfel over de neutraliteit en betrouwbaarheid van de postdienst.²¹⁵ Als gevolg van het wantrouwen jegens Taxis en ook door het krijgsgeweld stortte het postsysteem in en werden brieven in het geheim vervoerd.²¹⁶

Over het algemeen was de postdienst van de familie Taxis echter van hoge kwaliteit, zoals zelf Fernand Braudel, die over het algemeen een negatief beeld schetst van de mogelijkheden om te reizen of berichten te verzenden onderkende. Immers, de Portugese ambassadeur in Rome stuurde zijn brieven naar Lissabon

via Antwerpen, omdat, volgens Braudel, de lengte van de reis niet zozeer afhing van de afstand, maar van de kwaliteit en frequentie van de postkoeriers. Via het Taxische systeem vond een brief zijn weg sneller van Rome naar Lissabon via Antwerpen dan rechtstreeks via de eigen methoden van Portugese diplomatieke dienst.²¹⁷ Ook reizigers van Wenen naar Parijs namen geregeld de route via Brussel, omdat de reis dan wel langer en duurder was, maar ook sneller en veiliger.²¹⁸ Mede vanwege de Taxische post was Filips in een tijd van trage verbindingen vaak als eerste op de hoogte van gebeurtenissen elders.²¹⁹ Goede verbindingen waren voor Filips van belang, omdat ze hem in staat stelden zo veel mogelijk zelf af te handelen. De koeriers waren een essentieel onderdeel van Filips' persoonlijke stijl van regeren: 'the man who undertook to deliver the dispatch was the man who ensured the possibility of Philip's personal government.'²²⁰

Het postwezen van de familie Taxis was vanaf zijn oprichting bedoeld als bestuurlijk instrument voor de Habsburgers. De vorsten gebruikten de rijkspostroutes voor hun correspondentie met hun vazallen, onderdanen en diplomaten. Er werden zelfs dienstregelingen ingesteld op verschillende postroutes. Om de communicatie tussen Brussel en Madrid voorspoediger te laten verlopen, besloot Filips in 1560 bijvoorbeeld om iedere maand een koerier naar de Nederlanden te sturen.²²¹ Met andere gebieden bestonden nog frequenter contacten: de onderkoningen van Sicilië stuurden wekelijks een koerier naar het koninklijke hof.²²² Dankzij het uitgebreide diplomatieke netwerk van de Spaanse Habsburgers en hun frequente onderlinge correspondentie, was Filips de best ingelichte monarch van zijn tijd.²²³

Maar het aankomen van poststukken hing niet alleen af van een goed georganiseerd postsysteem. In het internationale diplomatieke verkeer was informatie de inzet van een felle concurrentiestrijd. Alle vorsten probeerden zoveel mogelijk inlichtingen in handen te krijgen en de tegenstanders zoveel mogelijk informatie te onthouden. Postroof was als onderdeel van de strijd om informatie niet van de lucht. Wanneer brieven via postkantoren in 'vijandelijk' gebied werden verstuurd, was de kans aanwezig dat de doorgang van de brieven belemmerd werd. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van de Franse ervaring van don Francés de Álava, Habsburgs ambassadeur aan het Franse hof tussen 1564 en 1571. In Parijs was een Taxische postmeester gestationeerd, die een schakel vormde tussen Brussel en Madrid. Bij het uitoefenen van zijn functie werd hij echter geregeld geconfronteerd met de nieuwsgierigheid van de Franse koningin-moeder.

De precaire situatie van Catharina de Medici, die klem zat tussen de katholieken en hugenoten in haar eigen land en de blik van Filips steeds op zich gericht voelde, weerhield haar er niet van haar gang te gaan met de Habsburgse koeriers. Zij liet regelmatig Brusselse of Madrileense postzendingen onderscheppen en liet zelfs Álava's burelen infiltreren om het Spaanse geheimschrift te kunnen kraken – met succes.²²⁴ Álava confronteerde de koningin-moeder veelvuldig met

de postroof, maar Catharina waste steeds haar handen in onschuld. Filips drong er vanuit Madrid op aan dat zijn postzendingen gerespecteerd zouden worden, maar om de broze relatie met Frankrijk niet te beschadigen, durfde hij geen harde taal te spreken, laat staan actie te ondernemen. Catharina maakte het uiteindelijk zo bont, dat Álava zijn post in 1571 verliet zonder afscheid te nemen van haar of haar zoon.²²⁵ Alle partijen maakten zich overigens schuldig aan dergelijke vergrijpen. Andersom zag de Franse ambassadeur aan het Spaanse hof, Fourquevaux, zich uit geldgebrek vaak genoopt brieven met de Taxische koeriers mee te geven, wat wellicht verklaart waarom de Spaanse ambassadeur aan het Franse hof altijd scheen te weten wat er zijn brieven stond.²²⁶

Het ontregelen van communicatie was één van de tactieken die ook de zeer anti-Habsburgse paus Paulus IV in 1556 gebruikte aan de vooravond van een oorlog met de Spanjaarden. Nadat de Paus uit een onderschepte brief had opgemaakt dat Filips van plan was de Pauselijke Staat binnen te vallen, probeerde hij het Spaanse communicatiesysteem te ontwrichten. Juan de Verzosa, de koninklijke archivaris in Rome, noemt in zijn geschiedwerk enkele slachtoffers van de campagne die Paulus IV begon: de markies van Sarriá, ambassadeur in Rome, werd gedwongen zijn ambt op te geven en de Eeuwige Stad te verlaten; Garcilaso de la Vega, afgezant van Filips, werd in hechtenis genomen nadat enkele van zijn brieven onderschept waren, waarin hij de hertog van Alva informeerde over Paulus' machinaties; een zekere Hipolito Capilupi, die ervan was beschuldig plannen te smeden met de Spanjaarden door middel van brieven in geheimschrift, werd eveneens gevangengezet; en zelfs Juan Antonio de Tassis, de postmeester in Rome, bleef dat lot niet bespaard, alleen maar 'omdat hij zijn verplichtingen nakwam.'²²⁷ De invasie van de Pauselijke Staat kon Paulus hiermee echter niet verhinderen; Alva bracht een leger in het veld en rukte vanuit Napels op en dwong de Paus tot overgave.

Om er zeker van te zijn dat poststukken ook daadwerkelijk aankwamen, werkten Habsburgse bureaucraten geregeld met duplicaten en triplicaten die op verschillende manieren verstuurd werden. Niet alleen de rijkspost werd ingeschakeld, maar documenten werden ook via koopliedenkoeriers of over zee verstuurd. De bekende *Spanish road* die Alva aanlegde tussen Madrid en de Nederlanden – via Barcelona, Genua, Milaan, de Franche-Comté en Luxemburg naar Brussel – diende ook als alternatief voor de postroute door Frankrijk. Het deel tussen Barcelona en Genua werd natuurlijk per galei afgelegd.²²⁸ Het transport over zee was wel gevoelig voor slechte weersomstandigheden. Slechte weer of ongunstige wind kon de postbezorging aanzienlijk vertragen.²²⁹

De communicatieve praktijken die de Habsburgse vorsten in stand hielden met hun buitenlandse bondgenoten werden ook toegepast binnen de Habsburgse territoria.²³⁰ Het systeem is niet uitsluitend te interpreteren als machtsinstrument van de heersende dynastie. Het ontwikkelde tijdens de regeringsjaren van Filips II een belangrijke rol als infrastructuur voor het gehele 'papieren hof' en werd het

net zozeer gebruikt door plaatselijke elites als door gouverners. Daarmee verwierf de organisatie van het briefverkeer ook enkele kenmerken van het 'fysieke' hofleven in Madrid. Zoals uit de voorbeeld van Colonna al even bleek, was het niet uitsluitend Catharina de Medici die de post van haar rivalen in het oog hield. Ook een persoon als Granvelle kon zich hieraan schuldig maken. Een goed functioneren van de postdiensten betekende in zekere zin toegang tot de vorst en, net als aan het 'fysieke' hof in Madrid, was deze toegang inzet van een felle concurrentiestrijd.

Praktische vragen van informatieoverdracht zijn daarom een essentieel onderdeel van het onderzoek naar de besloten besluitvormingscommunicatie binnen samengestelde monarchieën. Invloed op het besluitvormingsproces was, om in economische termen te spreken, een schaars goed. De concurrentie om de aandacht van de koning was hevig en de uitkomst van die strijd bepaalde hoe de schaarse invloed verdeeld werd. Een essentieel kenmerk van de besluitvorming ten tijde van Filips' regering was dat de koning de beslissingen zelf nam, of dit nu geïnterpreteerd moet worden als een ziekelijk onvermogen tot delegeren of als een gewetensvol uitoefenen van het koninklijke ambt. Het was in ieder geval niet vanzelfsprekend; de Franse koning Hendrik II (regeerde 1547-1559) liet zich veel sterker beïnvloeden door zijn machtigste hovelingen. De regeringen van Filips' zoon Filips III (1598-1621) en kleinzoon Filips IV (1621-1665) werden zelfs gekenmerkt door de macht van hun favorieten.²³¹ Dit leidde tot een strijd om het oor van de vorst. Hovelingen en raadsheren gooiden hun gewicht in de strijd om ervoor te zorgen dat de koning hún informatie zou gebruiken om zijn beslissing op te baseren.

Binnen de directe omgeving van de vorst – zijn huishouden en de in Madrid gevestigde bureaucratie – leidde dit tot een welhaast permanente strijd tussen verschillende facties, groepen hovelingen en bureaucraten die hun greep op het bestuur en de koning probeerden te verstevigen.²³² Of de strijd tussen de facties ideologisch geïnspireerd was of puur om machtsvergarings ging, vormt nog altijd een punt van discussie onder historici.²³³ In beide gevallen nam Filips zelf de beslissingen en was het van belang hem van het eigen gelijk te overtuigen, of dit nu ging om het hard of soepel optreden tegen de Nederlandse rebellen of het toekennen van hof functies aan deze of gene.

Verder af van het centrum, in de Nederlanden, was eenzelfde soort strijd zichtbaar om de aandacht van de vorst. De verschillende machtsgroepen binnen de Nederlandse bestuurlijke elite stelden alles in het werk om de koning te overtuigen van de waarde van hun eigen informatie en adviezen. Maar deze machtsgroepen moesten ook nog de afstand naar Madrid overbruggen. Een belangrijke voorwaarde voor het uitoefenen van invloed was immers dat de informatie en adviezen van de machtsgroepen het centrum van de besluitvorming – de schrijftafel van Filips – zouden bereiken. Hier school ook het gevaar. Hoewel de methoden om over afstand te communiceren sterk waren verbeterd met de

opkomst van het Taxische postsysteem, bood dit niet altijd de veiligheid die perifere elites wensten. De veiligheid van hun berichtgeving liep vooral gevaar doordat concurrerende groepen binnen de machtselite pogingen ondernamen de communicatie van de ander te verstoren door hun brieven te onderscheppen.²³⁴ Het doel hiervan was tweeledig: enerzijds kwam men er zo achter wat vijandelijke groepen de koning te melden hadden, over maatregelen of benoemingen binnen de Nederlanden, maar ook wat voor schadelijke meningen over de ander naar Madrid werden gestuurd. Anderzijds kon men door de post van de ander te onderscheppen, verhinderen dat diens informatie en adviezen de koning zouden bereiken. De methoden die de verschillende machtsgroepen binnen de Brusselse elite hanteerden om hun boodschappen over te brengen naar Madrid zijn een indicatie van de moeite die zij zich moesten getroosten om een invloedrijke positie te veroveren, de mate van tegenstand die zij daarbij ondervonden en de mate van succes dat ze wisten te boeken.

De Nederlanden: een nieuwe periferie

Het is de vraag welke contacten de Nederlandse machtselites ontwikkeld hadden met de Spaanse entourage van Filips in de jaren 1555-1559 die een basis zouden kunnen vormen voor een goed functionerend communicatiesysteem na 1559. Zij kregen hiertoe waarschijnlijk zeker de gelegenheid, aangezien Karel zijn laatste regeringsjaren in de Nederlanden doorbracht en Filips er regeerperiode begon. Er openden zich mogelijkheden aan Filips' hof en binnen de Brusselse regeringskringen om in contact te komen met de vorst en zijn entourage.

Filips liet zich voor het eerst in de Nederlanden zien toen Karel zijn zoon in 1548 bij zich riep. De keizer had zojuist op het slagveld bij Mühlberg een eclatante overwinning geboekt op de Duitse lutherse vorsten. Ook zijn grote rivaal Frans I van Frankrijk was gestorven, net als Maarten Luther. Karel wilde beslissingen nemen over zijn nalatenschap en daarvoor was het nodig de familie bijeen te brengen. Filips moest zijn opvolger worden in de Nederlanden en het liefst ook in het Heilige Roomse Rijk. De prins kreeg een Bourgondische hofhouding, zodat hij zich als Bourgondische vorst in Noordwest-Europa kon voorstellen.²³⁵ Filips verliet voor het eerst het Iberisch schiereiland om zich als opvolger van zijn vader in de Nederlanden te laten inzweren. In maart 1549 bereikte de prins Luxemburg. Kort daarop kwam hij aan in Brussel, waar hij drie maanden zou verblijven. De Habsburgse adellijke elite kreeg ruimschoots de gelegenheid haar toekomstige vorst te leren kennen. Ter ere van Filips werd het ene toernooi na het andere georganiseerd, waarin Nederlandse, Spaanse, Italiaanse en Duitse edelen het tegen elkaar en tegen de prins opnamen.²³⁶

Na zijn tournee door de Nederlanden vertrok Filips voor een verblijf van bijna een jaar naar Augsburg. Daar was de Rijksdag bijeengekomen en discussieerden

de Habsburgers over de verdeling van Karels erfenis. Ferdinand eiste de keizerlijke waardigheid voor zichzelf en zijn nakomelingen, terwijl Karel probeerde zijn eigen zoon naar voren te schuiven als kandidaat. De broers bereikten een compromis; de keizerstroon zou beurtelings toevallen aan de Spaanse en Oostenrijkse tak van de familie. Ferdinand zou na zijn troonsbestijging ijveren voor de verkiezing van Filips tot Rooms-Koning. Indien Filips keizer werd, zou hij zorgen voor de verkiezing van zijn neef aartshertog Maximiliaan als zijn opvolger. Nadat de harmonie tussen beide takken van de familie was hersteld, keerde Filips terug naar het Iberisch schiereiland.

Filips' reis naar de Nederlanden ging gepaard met de invoering van het Bourgondisch hofceremonieel. De prins nam deze gelegenheid te baat enkele Nederlanders in zijn hofhouding op te nemen. De markies van Bergen werd *gentilhomme de la chambre* van de prins en diende actief tot 1556.²³⁷ Waarschijnlijk nam hij zijn dienst op toen Filips in 1548 naar de Nederlanden reisde. Vlak nadat het prinselijk gezelschap was onthaald in Genua en op weg ging naar Milaan, maakte Bergen zijn opwachting bij de prins als gezant van Filips' tantes Eleonora van Frankrijk en Maria van Hongarije.²³⁸ Ook de graaf van Horn noemde 1549 als het jaar waarin hij zijn dienst van Filips begin; in dat jaar ontving hij de prins op zijn landgoed te Weert waar hij mogelijk werd aangesteld als kapitein van diens lijfwacht.²³⁹ Horn en Bergen onderscheidden zich met deze achtergrond van hun latere adellijke bondgenoten. De graaf van Egmont, de prins van Oranje en de baron van Montigny hadden sterkere banden met het keizerlijke hof en kregen geen hofambt van Filips.²⁴⁰

Na Filips' vertrek in 1550 sloeg de triomfantelijke sfeer van zijn *felicitissimo viaje* snel om in melancholie. De prins had in de Nederlanden niet de goede 'Bourgonondische' indruk gemaakt die Karel had gehoopt, maar was overgekomen als een echte Castiliaan. Tegelijkertijd leek het met de keizer bergafwaarts te gaan. In 1551 raakte Karel in oorlog met Frans I's zoon Hendrik II. Daarna pleegde Maurits van Saksen zijn beruchte verraad door zich aan de zijde van de lutherse vorsten te scharen. De positie van Karel in het Rijk werd penibel; in 1552 kon de oude keizer slechts ternauwernood lijf en goed redden door een beschamende vlucht uit het belegerde Innsbruck. Filips wachtte ongeduldig in Castilië op een kans om terug te keren naar Noordwest-Europa en zich als zelfstandig vorst te bewijzen.

Al vanaf 1553 bestonden plannen Filips naar de Nederlanden te laten komen om de leiding van de oorlog met de Fransen over te nemen van zijn vermoeide vader. Aanvankelijk zou Filips een huwelijk sluiten met een Portugese prinses, die na het huwelijk in Castilië als regentes kunnen dienen, terwijl de bruidegom met de naar verwachting aanzienlijke bruidsschat naar de Nederlanden zou komen. Karel zou zijn handen vrij hebben om orde op zaken te stellen in het Heilige Roomse Rijk om zich daarna in Castilië terug te trekken.²⁴¹

Geruchten over Filips' terugkeer circuleerden volop.²⁴² Deze geruchten werden in de hand gewerkt doordat Filips zijn *mayordomo* Diego de Acevedo samen met de graaf van Horn naar de Nederlanden stuurde om de slechte indruk die hij na zijn reis in 1549 had achtergelaten teniet te doen.²⁴³ Horns komst, zo berichtte een Spaanse waarnemer aan Filips, was een gouden greep. Horn had uitstekende contacten aan het keizerlijke hof, maar ook in de steden, en had Filips zó overtuigend geloofd en geprezen dat de reputatie van de prins aanzienlijk verbeterd was.²⁴⁴ Deze missie was succesvol, want vrijwel alle edelen namen de mogelijkheid te baat alvast contact te leggen met hun nieuwe vorst. Edelen als de hertog van Aarschot, zijn broer de markies van Renty, de markies van Bergen, Adolf en Maximiliaan van Bourgondië en de graaf van Egmont gaven aan uit te zien naar de komst van Filips om de oorlog tegen de Fransen een nieuwe impuls te geven en getuigden van hun warme loyaliteit aan de prins.²⁴⁵ Egmont liet Filips bovendien weten dat hij graag zou dienen als onderkoning van Napels of commandant van de lichte cavalerie in Italië.²⁴⁶ Zo zochten de toekomstige vorst en zijn vazallen al vroeg toenadering tot elkaar.

In 1554 keerde Filips daadwerkelijk terug naar Noordwest-Europa, zij het naar Engeland. In zijn gevolg reisde de markies van Bergen mee. In tegenstelling tot de graaf van Egmont, die de nieuwe koning van Engeland ook escorteerde maar fungeerde als afgezant van Karel, viel Bergen niet op in het koninklijk gevolg. Door de chroniqueur Cabrera de Córdoba wordt hij in één adem genoemd met de andere Castiliaanse en Italiaanse markiezen.²⁴⁷ Tijdens de oorlog met de Fransen in 1558 vervulde Bergen, net als Horn, een liaisonfunctie tussen Filips en landvoogd Savooien.²⁴⁸ Filips had de markies in 1559 dan ook mee terug willen nemen naar Spanje, maar dat lieten Bergens financiën niet toe.²⁴⁹

Ruy Gómez de Silva, bekend als graaf van Melito voor hij in 1559 prins van Eboli werd, speelde als *sumiller de corps* een voorname rol aan het hof van Filips. In die hoedanigheid legde ook hij belangrijke contacten met de Nederlandse edelen. De Italiaanse ambassadeur Tiepolo merkte over hem op dat hij zich in de jaren 1555-1559 zeer toegankelijk opstelde en dat dientengevolge 'iedereen steeds naar hem toe kwam.'²⁵⁰ Horn en Bergen kenden de favoriet ongetwijfeld persoonlijk. Vanaf 1554 stond Eboli als *sumiller* aan het hoofd van de *cámara* van Filips, waar Bergen diende als *gentilhomme de la chambre*, zodat er regelmatig contact geweest moet zijn tussen beiden.²⁵¹ Ook Horn kende Eboli van het hof. Toen Oranje samen met Eboli vredesonderhandelingen voerde in Cercamp (1558), vroeg Horn de prins uitdrukkelijk en in het Castiliaans zijn groeten over te brengen aan de graaf van Melito.²⁵² Niet alleen het hof was een goede mogelijkheid om met Eboli in contact te komen. De vredesonderhandelingen waarbij zowel Eboli als Oranje betrokken waren, betekenden dat beiden samen met Alva en Granvelle enkele maanden intensief contact hadden. Zelfs daarvoor onderhield Oranje al contacten met hem. In 1556 bracht hij bijvoorbeeld de belangen van de Duitse edelman Günther van Schwarzburg onder Eboli's aandacht.²⁵³

Nadat Filips naar de Nederlanden gekomen was, hield hij zich steeds op enige afstand van het directe bestuur van de Nederlanden. Net als zijn vader, hield Filips vast aan een landvoogd, ook tijdens zijn aanwezigheid. Vanaf 1555 vervulde de onttroonde hertog Emanuel Filibert van Savoïen de rol van vorstelijk *alter ego* in de Nederlanden. Dit stelde Filips in staat om, wanneer nodig, naar Engeland te reizen waarvan hij na zijn huwelijk met Maria Tudor (1554) koning-gemaal was.²⁵⁴ Zijn reizen naar Londen werden in Brussel met ongenoegen begroet, maar de regering van de Nederlanden was in principe ingericht op een afwezige vorst. Dat nam overigens niet weg dat bijvoorbeeld Oranje zijn correspondentie structureel aan de koning richtte in plaats van aan de landvoogd, ervan uitgaande dat Savoïen de brieven aan de vorst ook zou lezen.²⁵⁵

De landvoogdij van Emanuel Filibert van Savoïen (1555-1559) was voor de edelen een verademing ten opzichte van de voorafgaande landvoogdij van Maria van Hongarije (1531-1555). Maria had graag met een kleine groep raadsheren geregeerd, van wie slechts een enkeling uit de hoge adel stamde. De verhouding tussen landvoogdes en adel was slecht. Maria had tijdens haar landvoogdij stelselmatig geprobeerd de edelen buiten het landsbestuur te houden en zelfs na haar aftreden bezocht Maria raadsvergaderingen, waar ze probeerde de lakens uit te delen.²⁵⁶ Savoïen daarentegen had zich juist steeds bediend van de edelen.²⁵⁷ De oorlog tegen de Fransen, waarin de Bourgondische hoge adel een grote militaire rol speelde, bracht de edelen op de voorgrond. Niet alleen op het slagveld, maar ook binnen de Raad van State speelde de hoge adel een belangrijke rol. De doyen van de adel, Karel graaf van Lalaing, werd zelfs tot waarnemend landvoogd benoemd toen Savoïen zijn functies op het slagveld vervulde. Ook konden de jongere edelen, die van dezelfde generatie waren als Emanuel Filibert (geb. 1528), het kennelijk uitstekend vinden met de landvoogd. Geregeld waren zij gezamenlijk 's nachts in de stad te vinden.²⁵⁸ De jongere adel die door de nieuwe koning benoemd werd in de Nederlandse Raad van State, zag de IJzeren Dame dan ook graag vertrekken.

Onder de jonge edelen die Filips in 1555 aanstelde als raadsheren waren Egmont, Oranje en Bergen.²⁵⁹ De graaf van Horn werd weliswaar niet in de Raad benoemd, maar sleepte als eerste van de jonge garde in 1555 een stadhouderschap in de wacht, namelijk van het nog maar recent geïncorporeerde Gelre.²⁶⁰ Voor zijn vertrek in 1559 bekleedde Filips ook Egmont, Oranje en Bergen met een stadhouderschap. Tegelijkertijd werd Bergens lidmaatschap van de Raad niet verlengd en moest Horn zijn stadhouderschap opgeven. Aangezien de graaf met de koning zou meereizen naar Spanje, eiste de Staten van Gelre dat Horn vervangen zou worden door een aanwezige stadhouder. In Spanje zou de graaf echter wel toetreden tot de Raad van State.

Deze edelen golden als leden van de traditionele adellijke elite van de Nederlanden, die om die reden al op jonge leeftijd aanspraak kon maken op belangrijke ambten. Deze claims waren zo sterk verankerd in de Nederlandse

politieke tradities dat deze edelen hun sociale positie konden omzetten in stadhoudersschappen, vliesridderschap, bevelhebberschap van de staande troepen en raadzetels. Vooral de stadhoudersschappen, die in principe voor het leven waren, verzekerden de heren van een ijzersterke en onafhankelijke positie op lokaal niveau. Gepaard aan het lidmaatschap van de Raad van State maakte deze functie de heren tot machtige spelers in de Brusselse politiek die hun positie slechts ten dele aan de vorst te danken hadden. Eenmaal benoemd was de koning tot hen veroordeeld.

De contacten van de Nederlandse edelen in de regeringskringen of aan het hof zorgden ervoor dat zij goed bekend waren met Filips' omgeving. Deze had een uitgesproken Castiliaans karakter. Filips had een Spaanse opvoeding genoten en sprak geen andere talen (met als mogelijke uitzondering het Portugees, de taal van zijn moeder). Ook bestond zijn hof voor het merendeel uit Spanjaarden, waardoor het Castiliaans in praktijk de nieuwe de hoftaal werd,²⁶¹ terwijl de Nederlandse centrale regering Franstalig was. In werkelijkheid hoefde het taalverschil nauwelijks tot problemen te leiden. De koning was dan wel beperkt in zijn talenkennis, dat waren zijn ondergeschikten beslist niet. Filips' secretaris Gonzalo Pérez en Viglius correspondeerden met elkaar in de *lingua franca* van het humanisme, het Latijn. Ook beschikte Filips over voldoende secretarissen die zijn brieven vertaalden. Het Frans ruimde dus geenszins het veld als bestuurstaal. Nederlandse zaken werden, zowel op centraal niveau in de Nederlanden zelf als aan het hof in Madrid, stevast in het Frans afgehandeld. Daarvoor had Filips bij zijn vertrek in 1559 de zegelbewaarder Charles de Tisnacq en de secretaris Josse de Courtewille meegenomen. Beide ambtenaren werden belast met correspondentie in het Frans, dus ook met de landvoogdes in Brussel. Zo kon in ieder geval de officiële correspondentie tussen de Raad van State en de heer der Nederlanden in het Frans afgehandeld worden. Het was een formaliteit die Filips graag in acht nam. Zelfs de brieven die de hertog van Alva tijdens zijn landvoogdij in de Nederlanden mede namens de Brusselse Raad van State schreef, werden in het Frans gesteld.²⁶² De centrale regering in Madrid bood voldoende mogelijkheden de regering in de eigen landstaal af te handelen, wat ook gold voor de Italiaanse, Catalaanse en Portugese gebieden.

De Nederlanders waren zodoende niet verplicht zich aan te passen aan de nieuwe Castiliaanstalige elite rondom Filips.²⁶³ Toch wekt het geen verwondering dat vooral Horn en Bergen zich goed konden uitdrukken in de taal van hun nieuwe soeverein. Beiden hadden het Castiliaans waarschijnlijk opgestoken tijdens hun hofdienst in het huishouden van de jonge Filips. Bergen en Horn onderscheidden zich met hun talenkennis van hun adellijke collega's. Montigny's Castiliaans bereikte niet het niveau van zijn broer Horn. Tijdens zijn verblijf in Spanje vanaf 1567 schreef hij weliswaar de minuten van zijn brieven in het Castiliaans, maar vertrouwde hij op zijn dienaar Antonio om de fouten in spelling en grammatica te corrigeren.²⁶⁴ Egmont leerde waarschijnlijk pas in de

loop van de jaren 1560 Castiliaans. Vóór 1567 is bekend dat hij voor zijn correspondentie met Spaanse bureaucraten een vertaler inschakelde, terwijl hij na zijn arrestatie door Alva in 1567 in het Castiliaans en zonder tolk werd verhoord.²⁶⁵ Van Oranje zijn eveneens twee brieven uit 1560 bekend die hij in zijn eigen hand in het Castiliaans opstelde.²⁶⁶ Ook correspondeerde de Spaanse commandant Julián Romero gewoonlijk in het Castiliaans met Oranje toen die zijn bevelhebber was.²⁶⁷ De Nederlandse edelen leken zodoende redelijk goed geïntegreerd in Filips' Castiliaanse omgeving; aan zijn hof en in de Brusselse regeringskringen.

Dat betekende overigens niet dat er in de periode 1555-1559 geen spanningen ontstonden. De verhoudingen binnen de Raad van State waren bijvoorbeeld minder harmonieus. Het fiasco van de onderhandelingen met de Staten-Generaal in 1557-1558 leidde tot de eerste scheuren binnen de gelederen van de Raad. Om aan de wanhopige financiële situatie een eind te maken, had de koning een permanente belasting willen laten goedkeuren. De Staten-Generaal, bij uitzondering bevoegd in plenaire vergadering te overleggen, wilden echter uitsluitend een nieuwe bede toestaan waarvan de inning en administratie bovendien in handen van een dienaar van de Staten moest komen te liggen.²⁶⁸ Dat was een gevoelige nederlaag voor het vorstelijk gezag en Filips zou later alleen met grote tegenzin de Staten-Generaal nogmaals bijeenroepen. Granvelle en Viglius, die steeds tegen het bijeenroepen van de Staten-Generaal waren geweest, schroomden niet de edelen verantwoordelijk te houden voor het debacle, omdat juist zij op de bijeenkomst zouden hebben aangedrongen. Hierdoor ontstond er een verwijdering tussen Granvelle en Viglius enerzijds en adellijke raadsheren als Karel van Lalaing, Egmont en Oranje anderzijds.²⁶⁹

Niet alleen de moeizame bijeenkomst van de Staten-Generaal waren debet aan die verwijdering. Viglius constateerde weliswaar dat er in de Raad van State een zeer hechte adelsgroep bestond onder leiding van Karel, graaf van Lalaing, en dat deze groep dermate was doordrongen van hun rang dat zij hem ongetwijfeld niet zouden accepteren als tijdelijke voorzitter. Maar tegelijkertijd klaagde de president in een onderhoud met Filips over de eindeloze verzoeken tot het toekennen van wereldlijke en geestelijke ambten waarmee de heren hem bestookten. Vaak waren ze zeer verbolgen wanneer hij die 'excessieve eisen' verwierp.²⁷⁰ Deze ruzies over ambten duiden op een patronagekwestie. De edelen zagen Viglius kennelijk als een mogelijke patroon die echter niet meewerkte aan hun bevordering en zo de kans verspeelde hun loyaliteit te winnen.

Toen het hof in 1559 wegtrok uit de Nederlanden, was nog niet te voorzien dat het om een permanent vertrek ging. Gedurende de jaren 1560 klonk steeds de roep om de terugkeer van de vorst naar de Nederlanden. Het hof werd nog steeds gezien als een in essentie mobiele organisatie, die wanneer nodig langs de brandhaarden binnen de Habsburgse monarchie kon trekken. De omslag in de communicatie tussen de Brusselse machtselite en de vorst liet zich toch direct

voelen. Of het nu om een permanente verandering ging of niet, door de vestiging van het hof van Filips in Castilië werden de rollen voorlopig omgekeerd. Hoewel Karel nog geregeld langs de verschillende machtscentra van zijn monarchie had gereisd, moesten Filips' Nederlandse onderdanen en vazallen nu manieren vinden om de koning in zijn regeringscentrum te bereiken.

Besluit

Filips vertrek uit de Nederlanden in 1559 wordt over het algemeen geïnterpreteerd als een belangrijke breuk in de geschiedenis. Vanaf dat moment, om Martin van Gelderen te parafaseren, zou immers over Nederlandse zaken worden beslist in Spanje, door een Spaanse koning die geen Nederlands sprak, in een Castiliaanse omgeving en omringd door Spaanse raden en raadsheren.²⁷¹ In deze voorstelling van zaken worden de Nederlandse edelen en bureaucraten, die het zo goed hadden kunnen vinden met Karel V en Maria van Hongarije, voorgesteld als inflexibele en initiatiefloze personen, die zich lieten overvallen door de Castiliaanse overname en zo hun invloed uit handen lieten glijpen. Maar ook de Nederlandse edelen en bureaucraten hadden voldoende mogelijkheden om zich in het Castiliaans of Frans te mengen in het besluitvormingsproces. Wanneer nodig vonden zelfs de edelen, van wie lang is verondersteld dat zij onoverkomelijke communicatieproblemen hadden met hun Castiliaanse soeverein, manieren om in het Castiliaans te communiceren. Sommigen – Bergen, Horn, Oranje – beheersten Filips' moedertaal, anderen – Egmont, Montigny – leerden de taal gedurende de jaren 1560.

De permanente vestiging van het hof van Filips in Castilië schiep vanaf 1559 een permanent centrum en een permanente periferie. Tussen het geografische centrum en periferie werd een communicatienetwerk geweven dat een alternatief centrum en periferie creëerde, ditmaal gebaseerd op integratie in het correspondentienetwerk dat tussen de belangrijkste agenten van de staat en de vorst bestond. Om dit netwerk over afstand te laten functioneren was infrastructuur nodig: postdiensten en betrouwbare agenten. Binnen het correspondentienetwerk was het beschermen van communicatiekanalen een belangrijk element, want in alle lagen van de besluitvorming lagen concurrenten op loer. Informatie was een schaars goed, waarop Filips zo veel mogelijk beslag wilde leggen. De mogelijkheid om de vorst en zijn directe entourage van doorslaggevende informatie te voorzien was eveneens schaars. Om een invloedrijke positie binnen het correspondentienetwerk te behouden was het daarom nodig de concurrentie in de gaten te houden en de pas af te snijden.

Vanaf 1559 moest ook de Nederlandse machtselite een positie veroveren binnen de papieren politieke ruimte die Filips' vertrek teweegbracht. Of hun inspanningen in de periode 1555-1559 hun een gunstige uitgangspositie hadden bezorgd voor de komende strijd, is onderwerp van de volgende hoofdstukken.

II

‘Brussel’ in Filips’ afwezigheid (1559-1561)

‘Messieurs, combien que i’entends raisonnablement le langaige François si ne l’ay si prompt que pour vous povoir parler en icelluy. Vous entendrez ce que l’evesque d’Arras [Granvelle] vous dira de ma part.’²⁷²
- Filips II tijdens de abdicatieceremonie van Karel V.

Het vertrek van Filips naar Castilië in 1559 betekende allereerst dat de Brusselse regentschapsregering routines moest ontwikkelen om met de vorst in contact te blijven. De mogelijkheden die de verschillende groepen binnen de Brusselse Raad van State hadden om het beleidsvormingsproces in Spanje te beïnvloeden hingen enerzijds af van de bureaucratische kanalen die de koning ter beschikking stelde en anderzijds van andere kanalen die zij zelf in het leven riepen. De ambtelijke kanalen zouden vooral gebruikt worden door landvoogdes Margaretha van Parma en haar eerste minister Granvelle. De prins van Oranje en de graaf van Egmont zochten in deze periode al contact met het Spaanse hof via hun eigen alternatieve kanalen. Tegelijkertijd verbleef de graaf van Horn aan het koninklijke hof in Spanje. Deze verschillende communicatiekanalen van de leden van de Brusselse regentschapsregering vormen het onderwerp van dit hoofdstuk.

Tisnacq en Courtewille in Spanje: ‘Regentes’ der Nederlanden?

Om de communicatie tussen de Nederlanden en het koninklijk hof na zijn vertrek in 1559 soepel te laten verlopen, nam de koning een aantal maatregelen. Allereerst stelde hij zijn halfzuster Margaretha, hertogin van Parma, aan als zijn plaatsvervanger in de Nederlanden. Als landvoogdes zou zij in de Nederlanden het landsheerlijk gezag uitoefenen, hoewel Filips door middel van enkele instructies beperkingen stelde aan haar bevoegdheden. Margaretha zou worden geflankeerd door de collaterale raden, waarvan de Raad van State het belangrijkste adviesorgaan voor politieke kwesties was. In die Raad zetelden Oranje en Egmont, maar ook

Granvelle, die als vertrouweling van Filips naar voren geschoven werd als Margaretha's voornaamste raadsheer. Aan het koninklijke hof werden daarnaast enkele personen in stelling gebracht die vanuit Spanje de communicatie met Brussel zouden coördineren. Dat waren Charles de Tisnacq, raadsheer-zegelbewaarder, en Josse de Courtewille, zijn eerste secretaris, die de vorst in 1559 naar Spanje vergezelden.

De jurist Charles de Tisnacq was al sinds de jaren 1530 actief als raadsheer, eerst van de Raad van Brabant en later van de Geheime Raad en de Raad van State. Vlak voor het vertrek van Filips werd hij benoemd tot zegelbewaarder. In die hoedanigheid reisde hij met de koning mee naar Spanje. De raadsheer-zegelbewaarder droeg zorg voor de officiële correspondentie met Brussel. Daarbij hoorde het ontcijferen of coderen van berichten, het vertalen van teksten, het opstellen van aktes en het voorbereiden van dossiers voor de vorst. De zegelbewaarder had ook een adviserende functie, maar of hij daadwerkelijk werd geraadpleegd en of zijn adviezen veel gewicht in de schaal legden, hing af van de vorst.²⁷³ Josse de Courtewille maakte in de jaren 1550 carrière onder de hoede van Viglius en Granvelle.²⁷⁴ Het feit dat hij het Castiliaans machtig was, droeg ertoe bij dat hij werd aangesteld als secretaris 'suyvant la personne du roy,' zodat hij kon optreden als tolk.²⁷⁵ In 1567 keerde hij terug naar de Nederlanden om de hertog van Alva te dienen, onder andere als secretaris van de Raad van Beroerten.²⁷⁶ Beiden hadden dus carrière gemaakt tijdens de landvoogdij van Maria van Hongarije (1531-1555) en hadden bovendien hechte banden met de kleine groep ambtenaren die tijdens Maria's laatste jaren de touwtjes in handen had gehad.²⁷⁷

Eenmaal in Spanje kregen de beide ambtenaren ook de openvallende functies van de Orde van het Gulden Vlies te vervullen. In 1561 werd Courtewille griffier en een jaar later werd Tisnacq thesaurier van de orde, beiden op voordracht van Filips.²⁷⁸ Alleen de kanselier, sinds 1562 Viglius, bleef voorlopig gestationeerd in de Nederlanden. Voor de positie van thesaurier had Granvelle nog zijn eigen secretaris Pedro de Aguilón naar voren geschoven om zo de Spaanse inbreng in de Orde te vergroten.²⁷⁹ Filips voer een behoudender koers en liet de Ordefuncties in handen van Nederlanders, maar greep de aanwezigheid van de beide bureaucraten in Madrid aan om de bureaucratie van de Orde aan het hof te verankeren.²⁸⁰

In de periode direct na 1559 kreeg de routine voor de ambtelijke communicatie tussen Filips en Margaretha vorm. Tisnacq en Courtewille vonden hun draai als scharnier tussen het koninklijke hof – voorlopig in Toledo – en de regentschapsregering in Brussel. De landvoogdes correspondeerde tot 1562 vrijwel uitsluitend door middel van dit kanaal met Filips en volgens de conventies die golden voor de correspondentie tussen de heer der Nederlanden en zijn plaatsvervanger. Dat betekende dat zij haar brieven in het Frans liet opstellen en naar Tisnacq in Spanje stuurde. Tisnacq stuurde de brieven door naar de koning, al of niet in vertaling. Zoals gebruikelijk was Frans de voertaal voor Nederlandse zaken; Margaretha had zich nog niet de gewoonte eigengemaakt haar meer

persoonlijke gedachten over de Nederlandse politiek in het Italiaans aan haar broer te sturen. Tisnacq en Courtewille waren de spil in de Franstalige correspondentie tussen Filips en Margaretha, waartoe ook Granvelle toegang had, zoals een marginale opmerking van zijn hand in een brief van Tisnacq aan Margaretha bewijst.²⁸¹ Het belangrijkste probleem waarmee de landvoogdes te kampen had, was dat de communicatie haar niet vlot genoeg verliep. Eén van de belangrijkste taken van het tweetal werd dan ook de brieven van Margaretha steeds weer onder de aandacht van de koning te brengen en zo snel mogelijk een antwoord te bemachtigen.²⁸² De correspondentie werd daarnaast geïntensiveerd toen Filips in september 1560 een reguliere koerier instelde.²⁸³ Dat betekende dat er voortaan iedere eerste dag van de maand een koerier naar de Nederlanden zou vertrekken en *vice versa*. Later werd deze reguliere koeriersdienst uitgebreid tot tweemaal per maand.²⁸⁴

Tisnacq en Courtewille hielden zich in Spanje niet alleen bezig met het organiseren van de briefwisseling, maar ook met inhoudelijke, financiële zaken. Al voor Filips terugkeerde naar Castilië, was duidelijk dat geld een van de ernstige problemen was waarvoor de Nederlandse regering zich gesteld zag.²⁸⁵ Gedurende de oorlog tegen de Fransen hadden de schulden zich opgestapeld. In 1559 waren nog altijd niet alle troepen betaald, terwijl de fragiele vrede met de zuiderburen een versterking van de grenssteden noodzakelijk maakte. De onderhandelingen met de Staten-Generaal om het nodige geld te genereren waren nog niet afgesloten toen Filips in 1559 in Zeeland aan boord ging en bleven daarna dan ook hoog op de agenda staan. Zodra de koninklijke stoet Toledo had bereikt, barstte dan ook een drukke correspondentie los tussen koning en landvoogdes over de geldkwestie.

Tisnacq en Courtewille werden echter niet toegelaten tot de vergaderingen van de Spaanse Raad van State. Meestal bezochten ze de koning persoonlijk en bespraken met hem de punten die Margaretha te berde had gebracht. In de regel had Filips daarover dan al zijn standpunt bepaald na de Raad van State te hebben geraadpleegd. Dit persoonlijke contact met de vorst ontnam Tisnacq en Courtewille de kans om de Nederlandse kwesties met andere raadsheren te bespreken, zodat er weinig ambtelijke contacten bestonden tussen de twee Nederlandse ambtenaren en hun Spaanse collega's. In de drukke correspondentie van Tisnacq en Courtewille met Filips en Margaretha ontbreken zodoende de namen van Filips' leidende adviseurs. Vooral het geringe contact met Gonzalo Pérez springt in het oog; die was tenslotte als Spaanse secretaris van State belast met de Noord-Europese Habsburgse bezittingen. Een enkele keer kwamen Tisnacq en Courtewille wel bij hem over de vloer, zoals blijkt uit de nieuwtjes die zij in het logies van Pérez opdeden,²⁸⁶ maar de enige kwestie waarover de drie gezamenlijk beraadslaagden, lijkt de instelling van een vaste koerier naar de Nederlanden te zijn geweest.²⁸⁷

De enige Spaanse hoveling-bureaucraat met wie Tisnacq en Courtewille wel veel contact hadden, was Francisco de Eraso, secretaris van State en Financiën, die

veelvuldig voorkomt in hun correspondentie met Margaretha.²⁸⁸ Eraso speelt een prominente rol in de historiografie over de factiestrijd aan het hof van Filips.²⁸⁹ Tijdens de eerste jaren van diens regering was het hof verdeeld tussen cliënten en verwanten van de hertog van Alva en van de prins van Eboli.²⁹⁰ Beide factieleiders onderhielden een nauwe band met de belangrijkste secretarissen in de Castiliaanse bureaucratie. Gonzalo Pérez was verbonden aan Alva, terwijl Eraso Eboli's naaste medewerker was. Eraso's macht was gebaseerd op zijn expertise in financiële zaken. De koning zelf rekende financiën niet tot zijn specialiteiten, maar vertrouwde daarvoor op zijn secretaris. Over de exacte distributie van de beschikbare gelden besliste de koning vaak zelf, maar hoe en door wie dit geld precies op tafel moest worden gelegd delegeerde hij graag aan Eraso. Welke leningen moesten worden afgesloten met welke handelshuizen, met welk onderpand de factor in de Nederlanden dit geld kon werven, hoe dit geld ter hand moest worden gesteld aan de *contadores*, bijvoorbeeld om de troepen te financieren die de Spaanse soldaten zouden vervangen;²⁹¹ dit waren allemaal zaken die in koninklijke *cedulas* moesten worden vastgelegd, anders konden de betrokken ambtenaren niet in actie komen. Deze details werden uitgewerkt door Eraso, die ook de bevoegdheid had de bijbehorende documenten op te stellen.²⁹² Filips' notoire onvermogen te delegeren gold niet voor financiële zaken, waarin hij Eraso de vrije teugel gaf. Aangezien de Brusselse regering vooral met financiële problemen kampte, vonden er regelmatig besprekingen plaats tussen Eraso en de twee Nederlandse ambtenaren, die verder relatief geïsoleerd opereerden.

Het kleine bureau dat Tisnacq en Courtewille met hun staf bemanden lijkt een eerste aanzet tot het oprichten van een Raad van de Nederlanden. Dat een dergelijke Raad pas in 1588 daadwerkelijk opgericht werd, wekt enige bevreemding. De afwezigheid van een dergelijke raad contrasteert immers met de houding van Filips ten opzichte van zijn Italiaanse gebiedsdelen. Zodra hij in 1554 Milaan en Napels van zijn vader erfde, richtte de jonge vorst immers een Raad van Italië op, die later ook bevoegd werd voor Sicilië.²⁹³ Voor de Nederlanden moest men wachten op het initiatief van Alexander Farnese, hertog van Parma, die in 1588 landvoogd van de loyale Nederlanden was. Toch past het eenzame werk van Tisnacq en Courtewille goed binnen de regelingen die bestonden voor de verschillende Italiaanse gebiedsdelen tijdens de regering van Karel V, vóór de oprichting van de Raad van Italië. Geen van de Italiaanse territoria had toen een Raad voor zichzelf. Milaan, Napels en Sicilië hielden juist vast aan hun onafhankelijke status en verzetten zich tegen integratie in overkoepelende raden, zoals de Raad van Aragon. Steeds wanneer pogingen daartoe werden ondernomen, rezen luide protesten. De Italiaanse gebiedsdelen hadden alle hun eigen, geïsoleerde vertegenwoordigers aan het keizerlijke hof, die functioneerden als persoonlijke raadsheren van de vorst, zonder tot een raad te behoren. Deze zogenaamde *regentes* maakten officieel deel uit van de adviesraad van de onderkoning in het betreffende gebied, maar werden gedetacheerd aan het hof. In dat opzicht

lijkt ook de positie die Tisnacq en Courtewille in Spanje bekleedden op de oude Italiaanse constructie.

Het uitblijven van een Raad voor de Nederlanden wordt begrijpelijk als de aard van deze nieuwe Raad van Italië in beschouwing wordt genomen. De oprichting daarvan in 1555 was te danken aan de factiestrijd tussen de hertog van Alva en de prins van Eboli. Eboli probeerde het overwicht te breken dat de Alva-factie tijdens de regeringsperiode van Karel V in Italiaanse zaken had veroverd. Tot 1547 stond secretaris Francisco de los Cobos aan het hoofd van het staatssecretariaat voor Spanje en Italië. Hij had veel invloed op de benoeming van onderkoningen in de Italiaanse gebieden. Op die posten werden door zijn toedoen ook wel Castiliaanse, maar vooral Italiaanse edelen benoemd die door middel van huwelijken gelieerd waren aan Alva's familie, de Toledo's. De Toledo's waren zeer verzwagerd met een aantal Italiaanse geslachten. Eleonora van Toledo – een volle nicht van de hertog van Alva – was getrouwd met Cosimo I van Florence, haar broer García was getrouwd met de dochter de markies van Pescara.²⁹⁴ Het netwerk van familiebetrekkingen werd dan nog uitgebreid door de huwelijken die de Colonna's, verwanten van Pescara, met de Gonzaga's sloten en de invloedrijke positie van een aantal Toledo-kardinalen in Rome.²⁹⁵ De drie 'Spaanse' onderkoningen Pedro de Toledo (Alva's oom), markies del Vasto (verwant aan Pescara) en Ferrante Gonzaga waren zodoende door huwelijken allemaal aan de Toledo's en elkaar verwant. In samenspraak bepaalden Cobos en de onderkoningen vervolgens welke personen in aanmerking kwamen voor de post van *regente* aan het keizerlijke hof.

Dit gesloten systeem van gunstenverlening dreigde te worden voortgezet tijdens de regering van Filips, aangezien Gonzalo Pérez, medestander van Alva, Cobos opvolgde als secretaris voor Italiaanse zaken, en de hertog van Alva zelf vele hoge posten in Italië kreeg. De enige manier voor Alva's rivaal Eboli om dit systeem open te breken, was het toevoegen van een extra bestuurslaag die hij zelf kon manipuleren. Dit zou de Raad van Italië worden, waarin alle *regentes* verenigd werden. De eerste secretaris van de nieuwe raad – tijdens Filips' regering de belangrijkste figuur van de meeste raden – was Diego de Vargas, een medestander van Eboli. Ook de voorzitter, die pas in 1558 aangesteld werd, was een *ebolista*, namelijk Eboli's schoonvader de hertog van Francavilla.

Gezien deze politieke achtergrond van de oprichting van de Raad van Italië wekt het geen verbazing dat er niet tegelijkertijd een Raad van de Nederlanden werd opgericht. Met betrekking tot de Brusselse regentschapsregering speelden immers dergelijke problemen niet en kon de oude keizerlijke methode van vertegenwoordiging die voorheen ook voor de Italiaanse gebiedsdelen had gegolden, zonder problemen worden voortgezet. Tisnacq en Courtewille functioneerden zodoende als leden van de Brusselse bureaucratie, gedetacheerd aan het koninklijke hof, met als taak de communicatie tussen beide machtscentra te coördineren.

Francisco de Eraso's 'conexión flamenca'

Naast de ambtelijke georganiseerde communicatie tussen Brussel en Toledo, waarvan Margaretha gebruik maakte, bestonden er echter ook andere communicatiekanalen. Francisco de Eraso, die aan het koninklijke hof zo'n prominente rol speelde in de contacten met Nederlandse ambtenaren daar, onderhield ook betrekkingen met de Brusselse raadsdelen Oranje, Egmont en later ook Horn. Hij onderhield de 'Nederlandse connectie' van de Eboli-factie.²⁹⁶ Door David Lagomarsino zijn de contacten tussen Eraso en Oranje, Egmont en Horn uitgelegd als een verbintenis tussen de Eboli-factie in Spanje en de anti-Granvellegroep in de Nederlanden.²⁹⁷ Maar dat was niet de reden waarom deze contacten in eerste instantie tot stand kwamen, aangezien er in deze periode van een sterk anti-Granvellegevoel nog geen sprake was. De contacten hadden daarentegen hun wortels in een aantal praktische omstandigheden die te maken hadden met de stationering van 3.000 Spaanse soldaten in de Nederlanden na 1559, dat zich ontwikkelde tot een heet politiek hangijzer.²⁹⁸

De zeer impopulaire aanwezigheid van deze soldaten aan de Franse grens was één van de problemen waarvoor de Brusselse regentschapsregering zich gesteld zag. De soldaten hadden tot 1559 gevochten tegen de Fransen en bleven daarna achter in de Nederlanden. Er was dan wel vrede gesloten met de Fransen, maar vertrouwen bestond er nog niet tussen Filips en de opvolgers van Hendrik II. Een schending van het vredesverdrag bleef een mogelijkheid, en in dat geval wilde Filips in de Nederlanden kunnen beschikken over zijn Spaanse veteranen. De aanwezigheid van de Spaanse soldaten was wat Filips betreft ook noodzakelijk om de onrustige burenen te ontmoedigen de Nederlanden binnen te vallen. Ondanks deze onschuldige verklaringen, riep het stationeren van deze veteranen hevig en breed verzet op in de Raad van State.²⁹⁹ Naast wantrouwen tegen de bedoelingen van Filips – wilde hij niet liever zijn eigen onderdanen dan de Fransen onder de duim houden? – bestond er ook onduidelijkheid over de betaling van de Spanjaarden, wat in een tijd van fiscale nood tot grote problemen kon leiden.³⁰⁰

Eén van de maatregelen die getroffen werden om de aanwezigheid van de Spanjaarden acceptabeler te maken, was de aanstelling van Egmont en Oranje als hun bevelhebbers. Oranje werd kapitein van het *tercio* van Julián Romero, terwijl Egmont dat van Juan de Mendoza commandeerde.³⁰¹ Van Egmont en Oranje werden geen militaire inspanningen gevergd; de oorlog met Frankrijk was voorlopig voorbij. Maar de administratieve problemen van de troepen waren aanzienlijk. De soldaten moesten betaald worden, terwijl de Nederlandse regering met een chronisch gebrek aan middelen kampte. Uit Spanje was weinig te verwachten, aangezien Filips ook op het Iberisch schiereiland grote moeite had geld te genereren.³⁰² Het commando van de troepen was dus geen formaliteit; Oranje hield zich bezig met de rechtspraak over de soldaten en werd, om daarover

de juiste beslissing te kunnen nemen, door Romero uitgebreid geïnformeerd over de organisatie van zijn *tercio* en de competenties van de verschillende officieren.³⁰³

Door het accepteren van het commando over deze troepen kregen Egmont en Oranje te maken met de Spaanse functionarissen die bij de troepen betrokken waren, in de eerste plaats hun kapiteins. Oranje en Julián Romero bouwden een tamelijk goede band op. Ook na het vertrek van de troepen (1561) hield het contact tussen beide niet op. Nog in 1562 berichtte Romero, inmiddels vanuit Spanje, over de Turkse dreiging in het Middellandse Zeegebied – de belangrijkste reden waarom Filips zijn tijd niet aan de problemen in de Nederlanden kon wijden.³⁰⁴ Na het vertrek van de troepen stuurde Romero nog een soldaat naar Oranje die in de Nederlanden wilde blijven met het verzoek hem een positie te geven in Oranjes ordonnantiebande. Romero herhaalde het verzoek eenmaal, maar dankte Oranje in een later schrijven voor een gunst die de prins een zekere Miguel Hernández had betoond. Was Oranje ingegaan op het verzoek van Romero?³⁰⁵ Romero's bereidheid om Oranje steeds op de hoogte te houden van wat hij aan het hof zag, vooral met betrekking tot de oorlog tegen de Ottomanen, lijkt daarop te wijzen.³⁰⁶ Ook vroeg Romero Oranje een oogje te houden op zijn kinderen en hun Nederlandse moeder.³⁰⁷ Oranje liet Romero zelfs een ketting als afscheidsgeschenk geven, zodat Romero die 'por amor de Vuestra Señoría' zou dragen.³⁰⁸ Ook kapitein Jordán de Valdés kreeg een aanbevelingsbrief van Oranje mee.³⁰⁹ Een dergelijke briefwisseling is tussen Egmont en zijn luitenant Juan de Mendoza niet aan het licht gekomen, maar de graaf raakte eveneens betrokken bij de Spanjaarden onder zijn bevel. Ook Egmont voorzag een Spaanse soldaat van een aanbevelingsbrief op zijn terugreis naar Spanje.³¹⁰ In 1560 maakte hij zich druk over de uitbetaling van de troepen (zoals verwacht leverde dit problemen op) en bood aan de kosten uit eigen kas voor te schieten.³¹¹ Interessant genoeg nam hij deze zaak niet rechtstreeks op met de landvoogdes, Margaretha van Parma, of de koning zelf, maar wendde hij zich tot de rekenmeester van de Spaanse troepen, de *contador* Cristóbal de Castellanos. Deze besprak het plan van Egmont met zijn superieur Francisco de Eraso in Madrid.

Dat Cristóbal de Castellanos een belangrijke rol zou gaan spelen in de communicatie tussen 'Madrid' en 'Brussel' had te maken met een samenloop van omstandigheden. Als functionaris van de twee Spaanse *tercios* die in 1559 waren achtergebleven in de Nederlanden, kwam hij in aanmerking voor de positie van intermediair tussen Eraso en de heren, nadat duidelijk was geworden dat Egmont en Oranje bevelhebbers van deze troepen zouden worden. Door de financiële problemen trad de *contador* Castellanos op de voorgrond, zodat hij ook daadwerkelijk regelmatig contact had met Oranje en Egmont. Niet alleen sprak hij met de beide bevelhebbers over de problematische betaling van de troepen, ook werd hij door de regentes bij de vergaderingen van de Raad van State geroepen.³¹² Omdat Castellanos vooral persoonlijk en dus mondeling contact onderhield met de heren, is er geen correspondentie overgeleverd tussen de

contador en de adellijke leden van de Raad van State. Daar staat tegenover dat Castellanos van zijn gesprekken met de edelen gedetailleerd verslag deed aan zijn superieur Francisco de Eraso, diens chef in de *contaduría*, waardoor we toch zicht hebben op de inhoud van deze contacten. Via Castellanos werd Eraso het eerste aanspreekpunt aan het hof voor de Brusselse raadsedelen.

Eraso zag de mogelijkheden van deze contacten. Uit de correspondentie van Castellanos en Eraso blijkt dat de twee Spanjaarden een cliënt-patroon relatie onderhielden, die te typeren is als 'armeluis cliëntelisme'³¹³, waarbij Castellanos voor zijn bestaanszekerheid afhankelijk was van Eraso. Eraso wilde optimaal gebruikmaken van Castellanos' positie als liaison tussen het Spaanse hof en de Nederlandse raadsadel. Dit blijkt wel uit Castellanos' carrière in de Nederlanden. Toen de Spaanse soldaten in januari 1561 vertrokken, was de verwachting dat ook de twee *contadores* zouden vertrekken.³¹⁴ Castellanos petitioneerde zelf ook dikwijls voor een andere functie, ofwel in het huishouden van Eraso, ofwel in een financiële functie in Castilië of elders.³¹⁵ Zijn collega Alonso del Canto kreeg zelfs Margaretha van Parma zover dat zij nog in maart een aanbevelingsbrief voor hem schreef voor als hij weer in Spanje zou zijn.³¹⁶ Maar er werden nieuwe taken voor de twee ambtenaren gevonden, namelijk het afhoren van de rekeningen van de Spaanse factor. De Brugse Spanjaard Juan López Gallo had sinds 1557 de kroon als factor gediend. Dit hield in dat hij leningen afsloot op de Antwerpse geldmarkt met de (toekomstige) Castiliaanse domein- en belastinginkomsten als onderpand. In 1561 had López Gallo aangegeven dat hij zijn functie wilde neerleggen, en dat betekende dat zijn administratie gecontroleerd moest worden door ambtenaren van de *contaduría*. Castellanos en Del Canto kregen deze opdracht, die ze moesten uitvoeren in samenwerking met Albert van Loo, een commies van de Nederlandse Raad van Financiën.³¹⁷ Het betrof een tijdelijke opdracht; in 1562 schreef Margaretha aan Filips dat deze was afgerond.³¹⁸ Maar ook daarna keerde Castellanos niet terug naar Spanje. Granvelle, die Castellanos als een vijand was gaan beschouwen, merkte in 1564 venijnig op dat de *contador* in de Nederlanden 'niets anders deed dan een dik salaris trekken voor weinig tot niets doen.'³¹⁹ Wie daar belang bij hadden, meende Granvelle ook te weten: Castellanos' *padrinos*, zijn peetooms, die hem in de Nederlanden wilden houden. Tot deze *padrinos* rekende Granvelle ongetwijfeld Eraso en Eboli, die te veel belang hadden bij Castellanos' aanwezigheid in de Nederlanden om hem te laten gaan, ook al had hij niets anders meer te doen.

Historici als Lagomarsino, Parker en Escudero associëren de factie van Eboli met de standpunten van Oranje, Egmont en Horn.³²⁰ Maar het vermeende bondgenootschap dat tussen de heren en de *ebolistas* bestond, betekende niet dat Eraso veel populariteit genoot onder de Nederlandse machtselite. In werkelijkheid werd er veel over hem geklaagd. Emanuel Filibert van Savoïen, landvoogd van de Nederlanden tussen 1555 en 1559, voelde zich tegengewerkt door Eraso en wilde liever geen zaken met hem doen.³²¹ Ook een plan van Eraso om de contracten met

de Duitse oversten te heronderhandelen zodat de vorst geld kon besparen, viel bij opliep.³²² Zelfs Horn, van wie Eraso volgens Parker zelfs een vriend was, liet in 1566 zijn beklag doen bij de koning, onder andere over de laksheid waarmee Eraso de uitbetalingen van zijn pensioenen ter hand genomen had.³²³

Het is lastig te achterhalen of de klachten terecht zijn en Eraso in zijn behandeling van financiële zaken steeds negatief stond tegenover Nederlandse verzoeken, vanwege de ondoordringbaarheid van de zestiende-eeuwse Habsburgse financiële politiek en de moeilijke positie waarin Eraso zich bevond. Wanneer er geen geld was, kon natuurlijk niemand uitbetaald worden. Zo klaagde bijvoorbeeld de hertog van Alva, optredend als gouverneur en kapitein-generaal in Italië in de jaren 1555-1557, steen en been over het gebrek aan geld waarmee hij te kampen had tijdens zijn gouverneurschap.³²⁴ De hertog gaf Eraso hiervan de schuld, waarmee zijn biograaf Maltby het hartelijk eens was, en had Eraso het liefst geëxecuteerd gezien vanwege de kwestie. Daartegen heeft Rodríguez-Salgado ingebracht dat Eraso nauwelijks iets verweten kan worden, omdat er eenvoudigweg geen geld beschikbaar was in de jaren '50. In 1557 moesten immers alle betalingen worden stopgezet. Alva's pogingen om Eraso persoonlijk verantwoordelijk te stellen voor het geldgebrek moeten volgens Rodríguez-Salgado worden gezien als een agressieve aanval op de secretaris.³²⁵

Hetzelfde geldt wellicht voor de houding van Eraso ten opzichte van de Nederlanders: geen onwil, maar onvermogen om de financiële noden te verlichten. Toch vond Eraso af en toe de middelen om zijn bondgenoten wat toe te stoppen. Granvelle noemde in 1559 Horn en Montigny als getuigen voor de discutabele praktijken van Eraso. De beide broers zouden van de secretaris veel meer hebben gekregen dan waar ze recht op hadden.³²⁶ Deze beschuldigen van Granvelle, wiens relatie met Eraso in de jaren 1550 dramatisch verslechterde, kunnen de algemene indruk dat Eraso weinig voor de Nederlandse heren kon uitrichten op financieel terrein toch niet helemaal uitwissen. Waarom zouden de Nederlandse edelen in zee gaan met een persoon die op één van de belangrijkste werkterreinen zo weinig voor hen kon uitrichten? Vanwege zijn positie in het koninklijke financiële apparaat was Eraso een onmisbare schakel in de *mercedes*-machine: toegekende gunsten werden door hem uitbetaald.³²⁷ Hoewel die machine werd gekenmerkt door zijn betalingsachterstanden, was Eraso de enige persoon die hem in beweging kon zetten.

Al met al lijkt de *conexión flamenca* meer op een verstandshuwelijk dan op ware liefde. Dat wordt ook geïllustreerd door de moeizame start van de correspondentie tussen Eraso en Egmont. Al in december 1559 had Egmont een schrijven van de Spaanse secretaris ontvangen. Egmont reageerde volgens de etiquette op de brief. Hij betuigde zich een gewillige dienaar van de Spaanse secretaris en dankte hem er hartelijk voor.³²⁸ Een latere brief van Egmont werd echter nooit beantwoord; vanwege Egmonts slechte handschrift en wellicht Eraso's beperkte kennis van het Frans.³²⁹ Pas nadat Eraso gewezen had op de

diensten die Castellanos zou kunnen bewijzen als vertaler en secretaris, kwam een briefwisseling tot stand.³³⁰ Deze opstartproblemen wijzen erop dat Egmont en Eraso nog niet eerder direct met elkaar hadden gecorrespondeerd en hun politieke alliantie wellicht niet geworteld was in langdurig persoonlijk contact.

De redenen die Eraso aandroeg waarom de adel juist met *hem* zou moeten corresponderen, klinken ietwat tegenstrijdig met dit stroeve begin. Hij beriep zich juist op zijn lange diensttijd in Brussel en Antwerpen om zich te kunnen presenteren als een soort adoptief-Nederlander. Aangezien hij zestien jaar had doorgebracht in de Nederlanden, kon hij zich laten voorstaan op zijn kennis van de Nederlanden en op de sterke band die hij met het gebied had. Zoals hij zelf meermaals aan Egmont schreef: 'ik heb zoveel liefde voor die staten omdat ik er opgegroeid ben en mijn kinderen er geboren zijn.'³³¹ Dat opgroeien was overdreven; Eraso was in de dertig toen hij naar de Nederlanden reisde. Waarschijnlijker is dat hij zich aan de Nederlandse adel wilde presenteren als een betrouwbare partner, wie het belang van de Nederlanden na aan het hart lag

Castellanos had tot taak de praktische kanten van de communicatie tussen Spanje en de Nederlanden te organiseren. Hij correspondeerde immers, net als andere Spaanse financiële ambtenaren in de Nederlanden, regelmatig met zijn opdrachtgever.³³² Hierbij is van belang dat Eraso geregeld zijn eigen koeriers inzette en de financiële stukken niet meezond met de reguliere Taxiskoerier die regelmatig op en neer ging tussen Brussel en Madrid.³³³ Daardoor raakte deze correspondentie niet vermengd met de correspondentie van Margaretha en Granvelle, en dat had als bijkomend voordeel dat deze voor hen verborgen bleef.³³⁴ Het kanaal liep vanuit Spanje via factor Juan López Gallo naar de Nederlandse financiële centra. López Gallo had tot taak de brieven met alle noodzakelijke voorzorgsmaatregelen naar hun uiteindelijke bestemming te sturen.³³⁵ Terug verliep het via dezelfde schakels, getuige de vindplaats van veel correspondentie van Nederlandse edelen met Eraso. Die brieven kwamen in meerderheid terecht in het archief van de bureaucratistische afdeling waarover Eraso de scepter zwaaide; de Raad van Financiën.³³⁶

Eraso bood Egmont en de andere edelen daarnaast Castellanos' diensten als vertaler en secretaris aan. Zo zou Castellanos, die kennelijk meertalig was, brieven uit het Frans in het Spaans kunnen vertalen en kunnen uitschrijven. Egmont maakte graag gebruik van deze diensten toen hij vermoedde dat Eraso moeite zou kunnen hebben met het Frans en het in de Nederlanden gangbare gotische handschrift.³³⁷ Niet alleen Egmont, die vanwege zijn positie als commandant van de Spaanse troepen direct met Castellanos te maken had, gebruikte hem als secretaris. Toen Eraso Egmont had laten weten dat de graaf gebruik kon maken van Castellanos' secretariële diensten, maakten ook andere edelen gebruik van dat aanbod, zoals Horns broer Floris, baron van Montigny.³³⁸ Eraso stelde zodoende zonder morren zijn eigen cliënten ter beschikking om het contact van de edelen met het hof mogelijk te maken. De postdienst van de Taxis familie die de

verschillende machtscentra van de monarchie verbond, bood voldoende ruimte om twee mogelijk rivaliserende communicatiekanalen naast elkaar te laten bestaan.

De adellijke communicatiekanalen tussen 'Brussel' en 'Toledo': Horn in Spanje

De Nederlandse heren beschikten naast Eraso over nog een intermediair aan het koninklijke hof in de persoon van de graaf van Horn. Horn was al sinds 1549 actief als kapitein van de Nederlandse lijfwacht van Filips en diende actief in deze functie tot 1561.³³⁹ Dat betekende dat hij steeds in het gevolg van Filips verbleef; op diens eerste reis door de Nederlanden (1549-1551), naar Engeland (1554) en, met enige vertraging, weer terug naar Castilië (1560).³⁴⁰ In 1559 werd Horn bovendien benoemd tot admiraal-generaal van de Nederlanden, een functie met een indrukwekkende geschiedenis. Deze functie was al zeventig jaar uitgeoefend door leden van een bastaardtak van de hertogelijke familie van Bourgondië, waarvan de laatste telg in 1558 kinderloos was overleden. Van 1540 tot 1558 was de functie bovendien gekoppeld aan het stadhouderschap van Holland en Zeeland. Tijdens de ambtstermijn van Horn nam het belang van de functie sterk af vanwege het einde van de oorlogen met Frankrijk. In 1561 werd de Nederlandse oorlogsvloot zelfs verkocht.³⁴¹ Dat betekende echter niet dat de functie geheel inhoudsloos was. Horn stond aan het hoofd van de vloot die Filips in 1559 terugbracht naar het Iberisch schiereiland en zou ook de vloot die in 1561 de Spaanse soldaten wegvoerde uit de Nederlanden uitrusten en organiseren.

Ondanks zijn nieuwe functie reisde Horn niet direct met Filips mee naar Spanje. In eerste instantie belette de ziekte van zijn echtgenote Walburgis zijn vertrek. Hoewel het niet duidelijk is of Walburgis uiteindelijk meeging, had Horn wel toestemming gekregen haar mee te nemen. Hij kon dus niet vertrekken zolang ze er te slecht aan toe was om te reizen.³⁴² Daarnaast zal de graaf op tegen de kosten van het verblijf;³⁴³ Filips moest zowel Eboli als Eraso inzetten om de graaf over te halen naar Spanje te komen. Uiteindelijk trokken de eer om 'als eerste van mijn natie verkozen te worden om bij de koning te verblijven' en het vooruitzicht van beloningen voor zijn moeite hem toch over de streep.³⁴⁴ Op 19 mei 1560 vertrok Horn uit de Nederlanden; maar op 30 september 1561 was hij alweer op weg terug naar huis.³⁴⁵

In Spanje zou Horn naast zijn hoffuncties ook superintendant voor Nederlandse zaken worden.³⁴⁶ Dat was mogelijk een invloedrijke positie, aangezien Horn één van de Nederlandse edelen was die het Castiliaans beheerste en een lange staat van dienst had aan het hof. Horns hofdienst had ongetwijfeld bijgedragen aan zijn talenkennis en aan zijn goede persoonlijke band met de koning. Toen Filips nog

in de Nederlanden was, zouden de andere edelen vanwege die goede band juist hem het woord hebben laten doen wanneer er onaangename zaken met de koning besproken moesten worden.³⁴⁷ Een andere verklaring voor Horns woordvoerderschap kan zijn dat hij van alle edelen het beste het Castiliaans beheerste en om die reden het gemakkelijkst converseerde met de vorst. Die verklaarde immers wel dat hij het Frans verstond, maar om een gesprek te voeren moest zijn gesprekspartner wel het Castiliaans machtig zijn; de taal waarin de vorst antwoordde.

Horn's verblijf in Spanje wordt over het algemeen echter negatief beoordeeld. De graaf werd dan wel benoemd tot lid van de Raad van State als superintendent voor Nederlandse zaken, deze functie betekende geenszins dat Horn zich veel bezig zou houden met Brusselse kwesties, laat staan dat hij op dat terrein Filips' voornaamste raadgever zou zijn. Het was een functie 'zonder wezenlijke inhoud'.³⁴⁸ De enige zaak waarbij Horn betrokken werd, was Margaretha's verzoek om Spaans geld teneinde in de Nederlanden het hoofd te kunnen bieden aan de financiële chaos.³⁴⁹ Al snel zou zijn gebrek aan invloed de ergernis van de graaf hebben gewekt en hij vroeg de koning om opheldering over zijn verblijf. Filips gaf hem ten antwoord dat wanneer er behoefte bestond de mening van de graaf te horen, hij uitgenodigd zou worden die te geven. Na dit gesprek zou de gedesillustioneerde graaf onophoudelijk aan zijn terugkeer naar de Nederlanden hebben gewerkt, waar hij vol frustratie weer arriveerde.³⁵⁰ Het enige positieve aspect van zijn reis was het bedrag van 400.000 ducaten dat hij meenam, een welkome som voor de financieel belaagde regering der Nederlanden.³⁵¹

Vanwege het gebrek aan bronnen is het lastig Horn's verblijf in Spanje te duiden. Toch zijn er wel wat opmerkingen toe te voegen aan het hierboven geschetste beeld. Horn was inderdaad teleurgesteld over zijn missie, omdat hij nauwelijks bij de beraadslagingen van de Raad van State betrokken werd en, naar eigen zeggen, pas na zes maanden enige zaken te bespreken kreeg.³⁵² Maar over de financiële kwestie die hij wél te behandelen kreeg, moet niet te laatdunkend gesproken worden. Zoals gezeld was geldgebrek het grootste probleem waarmee iedere Habsburgse regering te kampen had; het domineerde de correspondentie van Filips en Margaretha in de jaren 1559-1561. Niet alleen in Brussel, maar ook in Spanje hadden de schulden zich jarenlang opgestapeld. Filips en zijn Raad van Financiën gingen bepaald niet over één nacht ijs bij het besteden van de schaarse middelen. Bovendien behelsde de financiële kwestie verschillende zaken. Horn sprak mee over slepende kwesties als de achterstallige soldij voor de Nederlandse soldaten, de schulden die de steden waren aangegaan ten behoeve van de regering en de problemen rond de uitbetaling van jaargelden aan Duitse oversten en vorsten.³⁵³ Hoewel de 400.000 dukaten die de graaf meebracht de financiële problemen niet oplosten, bracht het geld wel enige verlichting. Overigens vielen Horn meer taken toe dan zijn beperkte lidmaatschap van de Raad van State. Hij had ook zijn verplichtingen als kapitein van de Nederlandse lijfwacht te vervullen, wat op zichzelf een volwaardig hofambt was.³⁵⁴

Horn zou besloten hebben terug te keren naar de Nederlanden nadat de koning hem duidelijk te verstaan had gegeven dat hem wel om zijn mening gevraagd zou worden als daar behoefte aan was.³⁵⁵ Deze uitspraak van Filips was wellicht niet bedoeld als een sneer naar de Nederlandse graaf. Immers, aan het koninklijk hof nam de koning de beslissingen en het was zijn prerogatief zich te laten adviseren door de personen die de koning daar toestemming voor gaf. Dat hij advies diende in te winnen, behoorde tot de ongeschreven regels van het koningschap, maar de vorst bepaalde zelf door wie, waarover en wanneer hij geadviseerd wenste te worden. Al in de Bourgondische periode werden de leden van de provinciale *curiae* steeds meer behandeld als ambtenaren, die de vorst dienden zolang dat hem behaagde.³⁵⁶ De samenstelling van de Spaanse Raad van State is overeenkomstig vaag. Filips bediende zich niet van een vaste groep raadsheren, hoewel de *pool* waaruit hij koos klein was. Vaak liet hij vraagstukken door een aantal bij naam genoemde personen bespreken. Niet iedereen die officieel toegetreden was tot de Raad van State werd bij deze beraadslagingen betrokken. Gonzalo Pérez, de secretaris van de Spaanse Raad van State, beklaagde zich in april 1560 dat de Raad van State sinds de terugkeer van het hof in Castilië nog maar twee keer in zijn geheel bijeen was gekomen.³⁵⁷ Pérez bekritiseerde het functioneren van de Raad, omdat deze, met zestien leden, zijns inziens veel te groot was. Filips liet zaken echter niet bespreken door alle raadsheren, maar koos zelf de personen uit aan wie hij de bespreking van een probleem toevertrouwde.

De positie van een raadsheer van State aan het hof verschilde enigszins met die van een raadsheer in Brussel, waar de edelen gewend waren met landvoogdissen te maken te hebben. De landvoogdes had instructies gekregen over hoe om te gaan met de Raad van State, die één van de *collaterale raden*, dus benevens de landvoogdes, was. Aangezien deze instructies deels openbaar gemaakt werden, konden de raadsheren er ook rechten aan ontlenuen of op zijn minste aanspraken op baseren. De positie van raadsheren tegenover de koning zelf was echter veel zwakker dan tegenover zijn plaatsvervanger. Dat Filips Horn meedeelde dat hij zijn mening mocht geven wanneer de koning daarom vroeg, klinkt om die reden in de context van de Castiliaanse bestuurscultuur in de jaren 1560 minder bruusk dan in de oren van hedendaagse historici.

Horns positie als superintendent voor Nederlandse zaken bood de achterblijvende heren in Brussel weinig mogelijkheden om via de graaf hun wensen effectief te bepleiten. Twee maanden vóór de aankondiging van zijn terugkeer schreef Margaretha aan Filips dat de heren erop aandrongen één van hen naar het hof te sturen, omdat ze het gevoel hadden dat hun brieven geen effect sorteerden!³⁵⁸ Had Horn met zijn goede betrekkingen met Eboli en Eraso daar dan geen enkele rol in kunnen of willen spelen? Het is een curieuze uitspraak, te meer daar Horns biografen ervan uitgaan dat Horn een goede band met Filips had.³⁵⁹ Was deze band dermate verslechterd dat de Brusselse regering Horn niet inschakelde om hun brieven kracht bij te zetten? Of was het een kwestie

van bevoegdheden? Horn was als raadsheer afhankelijk van de koninklijke bereidwilligheid om naar zijn adviezen te luisteren. Uit zichzelf mocht hij niet spreken, een regel die voor alle koninklijke raadsheren gold. Voor een gezant, zoals de Brusselse heren opperden, golden echter andere regels, ook wanneer het niet om vertegenwoordigers van buitenlandse mogendheden ging. Het diplomatieke verkeer werd in de zestiende eeuw gereguleerd door een aantal conventies. Als de Brusselse regering een edelman uit de Raad van State naar Spanje zou sturen met de uitdrukkelijke instructie bepaalde zaken met de vorst te bespreken, kon zelfs Filips er niet omheen om naar de gezant te luisteren.³⁶⁰ Een dergelijke gezant werd door de edelen in de Brusselse raad al in 1561 als effectiever gezien dan een permanente superintendent aan het hof, die door de vorst genegeerd kon worden.

Een andere mogelijke dimensie van het verblijf van Horn in Toledo is afwezig in de overgeleverde bronnen, namelijk zijn functioneren als gunstenmakelaar. Er is bijvoorbeeld geen correspondentie bekend van andere Nederlandse edelen, die gebruikmaakten van Horns aanwezigheid aan het hof om zaken onder de aandacht van de koning te brengen. Dat men wellicht wist dat Horn nauwelijks werd betrokken bij de raadsvergaderingen is daarvoor geen afdoende verklaring. Aan een koninklijk hof bestonden immers ook andere, informele manieren om een doel te bereiken. Daarvoor droeg het patronagesysteem zorg, dat bij uitstek wordt gekarakteriseerd door zijn informaliteit. Horn hoefde de koning niet persoonlijk te spreken, als hij zijn zaken ook kon laten behartigen door Eboli of Eraso, met wie hij kennelijk op goede voet stond. Of Horn ook daadwerkelijk gebruikmaakte van zijn goede contacten met beide hovelingen is echter onmogelijk vast te stellen op basis van het overgeleverde bronnenmateriaal.

Alleen op het persoonlijke vlak deed Horn wel enkele zaken, maar van een succes kunnen we op dit terrein evenmin spreken. Het lukte de graaf weliswaar het opperjachtmeesterschap van Gelre te verkrijgen, als compensatie voor het feit dat hij het stadhouderschap over het hertogdom aan de graaf van Megen had moeten laten. Ook zijn bastaardbroer Rogier hield een mooie benoeming over aan Horns verblijf aan het hof, namelijk het coadjutorschap van de abdij van St. Vaast, hoewel deze mede tot stand was gekomen door de voorspraak van Margaretha van Parma.³⁶¹ Het is echter twijfelachtig dat deze gunsten voor Horn voldoende waren. Het opperjachtmeesterschap was minder lucratief dan een stadhouderschap en was niet meer dan een doekje voor het bloeden. Voor Horns diensten als superintendent werd hem een gage beloofd, evenals voor zijn functie van kapitein van de koninklijke lijfwacht, maar de Spaanse schatkist was te uitgeput om hem deze sommen ook daadwerkelijk uit te keren. Jaren later zou de graaf zich nog beklagen over de trage uitbetaling.³⁶² Deze financiële kwesties waren voor Horn des te belangrijker, omdat hij van de Nederlandse heren de armste was.³⁶³ Hij was in grotere mate dan Oranje of Egmont afhankelijk van zijn ambten om zijn inkomsten aan te vullen. Tegelijkertijd had hij minder lucratieve ambten dan zijn collega's, die immers beide stadhouder waren, maar moest hij wel hogere kosten

maken als hoveling in Madrid. Om zijn verblijf aan het Spaanse hof te kunnen bekostigen zonder zijn patrimonium onherstelbaar uit te putten, was het noodzakelijk dat hij regelmatig financiële gunsten ontving. Het uitblijven van *ayudas de costa* was dan ook fruikend. Als hoveling op jacht naar gunsten was zijn Madrileense verblijf weinig succesvol.

Horn's verblijf aan het hof kan echter niet worden omschreven als oneervol. Dit blijkt vooral uit het feit dat hij bij zijn terugkeer de opdracht kreeg namens de vorst onderhandelingen te voeren met de Duitse overste Günther van Schwarzburg. Dit was, zoals uit het vervolg zal blijken, niet alleen voor de koning, maar ook voor de Nederlandse edelen een missie van belang.

Conclusie

De vorm die de communicatie tussen het hof in Spanje en de Brusselse regering kreeg, volgde in grote lijnen de manieren waarop tijdens de regering van Karel V de afstand tussen het keizerlijk hof en de Italiaanse gebiedsdelen overbrugd was. De bureaucratische kanalen die daarvoor in het leven werden geroepen, gecoördineerd door Tisnacq en Courtewille, volstonden voorlopig voor de landvoogdes. Haar enige zorg was dat de koeriers niet regelmatig genoeg op en neer reisden, waaraan door het instellen van een standaardzending één- en later tweemaal per maand in principe een eind werd gemaakt.

De heren in de Nederlanden konden weinig gebruik maken van de aanwezigheid van Horn aan het Spaanse hof. Een actieve gunstenmakelaar lijkt de graaf in Madrid niet te zijn geweest. Het lukte hem zelfs niet voor zichzelf voldoende gunsten te verwerven om zijn verblijf te kunnen bekostigen, zodat hij vroegtijdig terugkeerde. Oranje en Egmont beschikten echter wel over hun eigen kanaal dat via de Spaanse financiële ambtenaren in de Nederlanden naar het koninklijk hof liep. Cristóbal de Castellanos vervulde een spilfunctie door brieven van de edelen via de financiële koeriers naar Spanje te zenden en aan zijn superieur Francisco de Eraso verslag te doen van hun gesprekken. Nadat was gebleken dat Horn aan het hof nauwelijks invloed kon uitoefenen, moesten de edelen wel gebruikmaken van deze Spaanse ambtenaren. De correspondentie via Castellanos was echter vooral een praktische oplossing voor het probleem van afstand en drukte geen sterke ideologische band uit tussen de heren en Eraso. Een eventueel bondgenootschap tussen de *ebolistas* en de Nederlandse heren was nog erg zwak.

III

Eerste schermutselingen: netwerkvorming in het Rijk, 1559-1561

'Ben ick van duytschen bloet...'

– *Wilhelmus*

Tussen 1559 en 1561 bleven hoog oplopende conflicten binnen de Brusselse regentschapsregering uit, maar dat betekende geenszins dat er sprake was van een harmonieuze samenwerking. De schijn van rust werd vooral gewekt doordat niet de Nederlanden zelf, maar het Heilige Roomse Rijk de achtergrond vormde voor de ontwikkelingen die Brussel in de eerste jaren Filips' afwezigheid beheersten. De abdicatie van Karel V betekende het einde van de dynastieke eenheid van de Habsburgse monarchie. Voor de Spaans-Habsburgse tak van de familie betekende dit dat de relatie met het Heilige Roomse Rijk opnieuw vormgegeven moest worden. In dit proces zouden de Brusselse machtselites een aanzienlijke rol spelen, waarbij verschillende groepen ieder hun eigen agenda hadden en frictie niet uitbleef.

In het volgende hoofdstuk zal ik ingaan op de herdefiniëring van Filips' banden met de Duitse vorsten door middel van het vormen van een nieuw netwerk. Het bestuderen van de netwerkvorming in het Heilige Roomse Rijk is niet alleen van belang om na te gaan op welke manier en in welke gevallen de Nederlandse edelen gebruikmaakten van de hierboven geschetste mogelijkheden tot communicatie. Het biedt ook inzicht in de mate waarin de Nederlandse edelen zich bleven identificeren met het Rijk nadat de personele unie tussen het Rijk en de Nederlanden ten einde was gekomen. Juist de houding van de heren tegenover de veranderende dynastieke eenheid waartoe zij behoorden, zou uitgroeien tot een conflictpunt tussen hen en Filips en Granvelle.

Om de acties van de Nederlandse heren te begrijpen, is het echter noodzakelijk deze in te bedden in de Nederlands-Duitse verhoudingen voor 1559, zowel wat betreft de juridische banden als de betrekkingen tussen Duitse en Nederlandse edelen. Op deze verhoudingen zal ik eerst kort ingaan, waarna ik me zal richten op de rol van Oranje, Egmont en Horn in het vormen van Filips' netwerk in het Rijk na de abdicatie van zijn vader. Daarbij zal de nadruk enigszins op Willem van Oranje komen te liggen, omdat zijn correspondentie het best bewaard is gebleven en hij bovendien nauw betrokken raakte bij enkele slepende kwesties.

De Nederlanden en het Rijk

De gewesten die gezamenlijk de Nederlanden vormden vielen sinds het uiteenvallen van het karolingische rijk gedeeltelijk onder de soevereiniteit van de Franse koning en gedeeltelijk onder die van de keizer. Gebieden als Holland en Brabant waren rijkslenen, terwijl Artesië en Vlaanderen onder Frankrijk vielen. Het gezag van beide vorsten was echter al eeuwenlang erg zwak. Als economisch dynamische gebieden waar de politieke en economische dominantie van de steden het feodale systeem ondermijnde, konden gebieden als Vlaanderen en Holland het zich permitteren een onafhankelijke koers te varen van hun leenheer. Daar kwam bij dat de afstand van de keizer tot zijn 'reichsferne' Nederlandse lenen zijn gezag nog verder ondermijnde. Vanaf de veertiende, maar vooral in de vijftiende eeuw konden de vroege Bourgondische hertogen hun steeds uitgebreidere bezittingen in de Nederlanden dan ook tot een vrijwel onafhankelijke staat vormen. Deze ontwikkeling werd zowel gesteund als ondermijnd door de pogingen van hertog Karel de Stoute (regeerde 1467-1477) om de territoria als koninkrijk in leen te ontvangen van de keizer. Door het verwerven van de koningstitel zou hertog Karel zich voortaan kunnen meten met de koningen van Frankrijk en Engeland en een werkelijk onafhankelijke vorst worden. Maar door de titel te ontvangen van de keizer, onderstreepte hij zijn leenband met die laatste.³⁶⁴

Na de dood van Karel de Stoute werd de band met het Rijk op twee manieren versterkt. Op de eerste plaats beriep koning Lodewijk XI van Frankrijk zich op de Salische wet die vrouwen uitsloot van opvolging, om de Bourgondische gebieden onder Franse soevereiniteit voor zichzelf op te eisen. Hoewel het de vorst niet lukte alle gebieden te veroveren, viel het oorspronkelijke hartland van de Bourgondiërs, het hertogdom Bourgondië, wel definitief terug aan de Franse kroon.³⁶⁵ De restanten van de Bourgondische erfenis kregen hierdoor hun nieuwe zwaartepunt in de noordelijker gelegen gebieden die overwegend tot het Rijk behoorden, terwijl het vrijgraafschap Bourgondië geïsoleerd raakte. Daarnaast trouwde Karels erfgename hertogin Maria met de Habsburgse keizerszoon Maximiliaan van Oostenrijk. Door dit huwelijk raakte de Bourgondische erfenis verbonden aan de Oostenrijkse territoria van de Habsburgers. Bovendien werd Maximiliaan in 1486 verkozen tot Rooms Koning en volgde hij in 1493 zijn vader op als keizer. De Nederlanden werden voortaan ook in een personele unie verenigd met het Heilige Roomse Rijk.

De positie van Maximiliaan I was na de dood van zijn echtgenote Maria steeds omstreden geweest. Hij eiste de voogdij over zijn jonge erfgenaam Filips de Schone op, maar hij werd niet door alle Nederlandse gewesten erkend.³⁶⁶ Hertog Filips werd al op zijn veertiende meerderjarig verklaard, zodat de invloed van zijn vader ingeperkt kon worden. Van een personele unie tussen het Rijk en de Nederlanden was dan ook geen sprake. Bovendien stierf Filips jong, zonder ooit tot Rooms-Koning te zijn verkozen.³⁶⁷ Dat betekende dat pas onder Filips' zoon

Karel V de vereniging van de keizerlijke waardigheid met de Bourgondische landsheerlijkheid onomstreden werd en een rol kon gaan spelen tussen beide gebieden.

Maar ook tijdens Karels regering werd de juridische band tussen het Rijk en de Nederlanden alleen maar zwakker. Karel liet zich weliswaar door zijn plaatsvervanger in het Rijk, zijn broer Ferdinand, belenen met het veroverde Gelre en Zutphen, maar over het algemeen probeerden de Nederlandse gewesten zich te onttrekken aan de jurisdictie van het Rijkskamergerecht. Ook weigerden de Staten-Generaal mee te betalen aan de oorlogen tegen de Ottomanen.³⁶⁸ In de jaren 1540 onderhandelden de raadsheren van landvoogdes Maria van Hongarije met vertegenwoordigers van de rijksstanden over een defensieve alliantie tussen het Rijk en de Nederlanden, waaraan beide partners als onafhankelijke staten zouden bijdragen. Uiteindelijk werd in 1548 de Bourgondische Kreits definitief van statuten voorzien.³⁶⁹ Karel en zijn erfgenamen verplichtten zich een jaarlijkse bijdrage te leveren ter verdediging van het Rijk, maar de vrijstellingen van de Nederlanden werden bevestigd. Dat betekende onder meer dat de Nederlanden niet onder de jurisdictie van het Rijkskamergerecht vielen en dat bepalingen die werden aangenomen door de Rijksdag – zoals de vrede van Augsburg in 1555 – in de Nederlanden geen geldigheid hadden. Daarentegen had de landsheer van de Nederlanden wel het recht zich te laten vertegenwoordigen op de Rijksdag en mocht hij permanente gedelegeerden naar het Rijkskamergerecht sturen.³⁷⁰ De *de facto* onafhankelijkheid van de Nederlanden kreeg hiermee aarzelend ook *de jure* gestalte.

Deze pogingen tot politieke losmaking leiden niet noodzakelijkerwijs tot het uiteengroeien van het Rijk en de Nederlanden op alle terreinen. De vorming van afzonderlijke politieke entiteiten stond het voortbestaan van een idee van gedeelde identiteit niet in de weg. Aan (delen van) de Nederlanden en het Rijk kon nog steeds worden gedacht als één ‘vaderland.’ Tot de ontwikkeling van een nationale identiteit in de Nederlanden onder invloed van de Opstand vanaf de jaren 1560, brachten benamingen als ‘Germania inferior’, ‘Nider teutschelant’ of ‘Alamagna Bassa’ deze banden met het Heilige Roomse Rijk in herinnering.³⁷¹ Op het niveau van de adel, een internationaal georiënteerde groep met een brede horizon, bleven de banden met het Rijk nog vrij sterk en werd geen scherp onderscheid gemaakt tussen Nederlanders en Duitsers.³⁷²

Deze bestaande gedeelde identiteit onder de adel werd mogelijk gestimuleerd door Karel V. Er zijn aanwijzingen dat de keizer, net als zijn Bourgondische voorgangers in de Nederlanden, pogingen had ondernomen integratie te bewerkstelligen tussen de Nederlandse en Duitse adel. Een voorbeeld daarvan kan worden gezocht in de huwelijken die Karel V in de jaren 1540 bevorderde tussen Nederlandse en Duitse edelen, zoals dat van de graaf van Egmont. Hij trouwde in 1546 met Sabine van Beieren, zuster van Frederik van de Palts-Zimmern. Karel was persoonlijk betrokken bij het arrangeren van het huwelijk, samen met

Egmonts moeder Françoise van Luxemburg (op wie Karel mogelijk een oogje had gehad).³⁷³ Het was een goede alliantie om verschillende redenen. Sabine stamde uit een zijtak van de familie Wittelsbach, die niet alleen de hertogen van Beieren, maar ook de keurvorsten van de Palts leverde; Sabines broer Frederik zou in 1559 zijn kinderloze neef opvolgen als keurvorst. Egmont raakte dus verwant met één van de aanzienlijkste Duitse geslachten. Vanwege het vroege overlijden van haar moeder was Sabine bovendien opgevoed door haar neef en diens echtgenote, paltsgraaf Frederik II en Dorothea van Denemarken. Haar nieuwe pleegmoeder was een dochter van Christiaan II van Denemarken en Isabella van Habsburg. Isabella, Karels zuster, was met haar man in 1523 naar de Nederlanden gevlucht nadat Christiaan van de troon was gestoten. Karel wierp zich op als voogd van de drie kinderen van het stel, vooral na Isabella's dood in 1526, en zag er persoonlijk op toe dat de meisjes, Dorothea en Christina, goede huwelijken sloten.³⁷⁴ Egmonts huwelijk met Dorothea's pleegdochter betekende daarom niet alleen een alliantie met enkele Duitse rijksvorsten, maar ook met de Habsburgse dynastie.³⁷⁵ Egmonts banden met de dynastie werden nog verder aangehaald doordat hij toetrad tot de Orde van het Gulden Vlies.

Het wekt dan ook geen verwondering dat Karel van Egmonts huwelijk een waar familiefeest maakte.³⁷⁶ Naast de families van het bruidspaar was de keizer zelf aanwezig, evenals zijn broer Ferdinand en diens zoon aartshertog Maximiliaan. Ook de rijksvorsten van Kleef en Hessen, en de keurvorsten van Saksen en Brandenburg waren aanwezig.³⁷⁷ Wellicht werd het huwelijksfeest aangegrepen om een laatste poging te doen de conflicten tussen Karel en de lutherse vorsten te sussen. Maar uiteraard betrof het hier niet uitsluitend een familieaangelegenheid. Het diende een politiek doel door de banden tussen de Wittelsbachers en de Habsburgers aan te halen tegen de achtergrond van de dreigende oorlog met het lutherse Schmalkaldische Verbond. Karel deed verschillende pogingen de hertog van Beieren voor de katholieke zaak in het Rijk te winnen. Die steun was in 1546 nog niet vanzelfsprekend omdat beide geslachten een aantal territoriale conflicten uitvochten. De lutherse vorsten verenigd in het Schmalkaldisch Verbond hoopten dan ook dat de katholieke hertog zich afzijdig zou houden in hun conflict met de keizer.³⁷⁸ Als onderdeel van de toenaderingspogingen werd Albrecht, de zoon en opvolger van de hertog van Beieren, voorgedragen om de gelederen van de Orde van het Gulden Vlies te versterken. Hoewel de ridders er rekening mee hielden dat hij zou weigeren, hadden de ouvertures de gewenste uitwerking.³⁷⁹ Albrecht accepteerde de uitnodiging en trouwde bovendien eveneens in 1546 met een Oostenrijkse aartshertogin.³⁸⁰ Met dit huwelijk koos het Beierse vorstenhuis definitief de kant van Karel. Egmonts huwelijk met een Wittelbachse telg droeg ongetwijfeld bij aan het aanhalen van de banden tussen beide families.

Ook andere edelen die in 1546 waren toegetreden tot de Orde trouwden in dezelfde periode 'over de grens'. Jan van Ligne, heer van Barbançon, trouwde in 1549 met Margaretha van der Marck en verwierf zo de grafelijke titel Aremberg.

Ook kreeg de graaf twee Duitse zwagers. Margaretha's beide zusters trouwden in dat jaar met Duitsers, te weten landgraaf Lodewijk Hendrik van Leuchtenberg,³⁸¹ zoon van de grootste niet-Wittelsbacher leenheer in Beieren, en met graaf Sebastiaan van Helfenstein die eerder was toegetreden tot het Smalkaldisch verbond. Om die reden was Helfenstein in ongenade gevallen, maar in 1549 – ten tijde van zijn huwelijk – nam Karel V hem weer in genade aan.³⁸² Deze huwelijken, net als dat van Egmont, moesten vermoedelijk bijdragen aan stabiliteit in de Beierse gebieden en de alliantie tussen Karel en hertog Willem van Beieren verstevigen. Dit lijkt erop te wijzen dat Karel de integratie van zijn Nederlandse en Duitse elites, zowel door het sluiten van huwelijken als door het verlenen van lidmaatschap van het Gulden Vlies, aangreep om zijn politieke positie in het Rijk te verstevigen, vooral tegenover de lutherse vorsten. Huwelijksbetrekkingen tussen Nederlandse vazallen en keurvorstelijke huizen leken de positie van de keizer slechts te verstevigen.

De graaf van Horn trouwde eveneens in 1546, maar zijn huwelijk kan niet in verband worden gebracht met Karels belangen in het Heilige Roome Rijk. Horn was een aantal jaren jonger dan Egmont en kwam in 1546 pas net in aanmerking voor ambten als *gentilhomme de la bouche* en bevelhebber van een vendel ruiters.³⁸³ Toetreding tot de Orde van het Gulden Vlies volgde voor hem pas in 1555. Zijn huwelijk met de Duitse gravin Walburgis van Nieuwenaar was al in 1540 bedisseld door zijn stiefvader, de graaf van Horn, die op deze manier de aanspraken van de graven van Nieuwenaar op zijn graafschap wilde ondervangen. De familie Horn was al enige jaren een bondgenoot van de Habsburgers tegen de hertogen van Gelre, hoewel hun goederen rond Weert Gelderse lenen waren. In die zin verstevigde een goed Horns huwelijk wel de Habsburgse positie in het recent verworven hertogdom.³⁸⁴ Echter, de territoriale belangen die rond Horns huwelijk speelden, waren van aanzienlijk lokaler belang dan de overwegingen die tot Egmonts huwelijk hadden geleid.

Deze Duitse huwelijken konden mogelijk wel de verbondenheid van de Nederlanden en het Rijk benadrukken. Onder sommige leden van de Nederlandse adel werd deze verbondenheid in ieder geval gevoeld. Willem van Oranje zou zich nog in de late jaren 1570 uitgelaten hebben in termen die erop wijzen dat de prins de Nederlanden en het Rijk als één vaderland zag, gesteld onder het 'hause osterreich'.³⁸⁵ Deze uitspraken moeten uiteraard worden geplaatst in het kader van Oranjes pogingen Duitse steun te verwerven voor zijn strijd tegen Filips, maar toch is het opvallend dat hij voorbij kon gaan aan de scheiding van de beide gebieden en zelfs aan de scheiding binnen de dynastie. Personen als de prins van Oranje, Filips' voornaamste Nederlandse vazal van Duitse afkomst, illustreren volgens de Duitse historicus Georg Schmidt juist de continuïteit tussen het Rijk en de Nederlanden. Karel V zou zelfs tijdens zijn abdicatieceremonie demonstratief geleund hebben op de jonge Oranje, omdat die, in tegenstelling tot prins Filips, niet de scheiding maar de vereniging van de Nederlanden en het Rijk symboliseerde.³⁸⁶

Filips en het Rijk na 1558

Zoals ik in hoofdstuk één al aanstipte, ondernam Karel in 1551 pogingen de keizerlijke opvolging veilig te stellen voor zijn zoon Filips. Binnen de familie stuitte Karel al op veel weerstand. Zijn broer Ferdinand voelde er maar weinig voor zijn eigen zoon aartshertog Maximiliaan te benadelen ten gunste van zijn neef.³⁸⁷ Maar ook buiten de Habsburgse familie werden de ambitieuze plannen om het keizerschap binnen de familie te houden met argwaan begroet. De keurvorsten werden door deze procedure immers buitenspel gezet. Zelfs de precedentloze abdicatie van het keizerschap aan Ferdinand kon vermoedelijk op weerstand van de keurvorsten rekenen wanneer die daar niet bij betrokken werden, ookal was Ferdinand al in 1531 verkozen tot Rooms-Koning.³⁸⁸ Het was duidelijk dat de familie niet eigenmachtig kon beslissen over dynastieke aangelegenheden in het Rijk, maar dat daarvoor steeds voldoende draagvlak moest worden gecreëerd onder de Duitse vorsten. De abdicatie van Karel V ten gunste van Ferdinand kreeg dan ook uiteindelijk pas in 1558 beslag.³⁸⁹

Hoewel de keizerlijke waardigheid nu definitief toekwam aan de Oostenrijkse Habsburgers, bleef het Rijk ook na 1558 zeer belangrijk in de internationale politiek van Filips. Immers, Filips had de Nederlanden en het hertogdom Milaan wel geërfd, die beide deel uitmaakten van het Rijk, terwijl verschillende individuele Nederlandse edelen, zoals de graaf van Mansfelt, ook rijksvorsten waren. De nabijheid van de Duitse territoria tot zijn Nederlandse bezittingen maakte het eveneens raadzaam goede contacten te onderhouden met de naburige heersers.³⁹⁰ Daarnaast golden ook enkele praktische overwegingen. Het Heilige Roomse Rijk vormde een groot reservoir aan soldaten. Commandanten en manschappen waren steeds deels uit het Rijk gehaald. Om de militaire mogelijkheden van de Habsburgse monarchie op peil te houden, was het belangrijk banden te onderhouden met personen die legers op de been konden brengen en konden leiden.³⁹¹ Daarnaast speelde de religieuze factor een rol in de Habsburgs-Duitse verhoudingen. Filips zag het groeiend aantal protestanten in Duitsland en Frankrijk als een ernstige bedreiging voor de orthodoxie in de Nederlanden. Het handhaven van goede contacten met katholieke vorsten, maar ook met protestantse vorsten of twijfelende vorsten, was een manier om de eventuele destabiliserende invloed vanuit het Heilige Roomse Rijk te neutraliseren.³⁹²

De stemming onder de keurvorsten bleef voor Filips ook van belang, omdat het nog enkele jaren zou duren voor de opvolging van Ferdinand I door zijn oudste zoon aartshertog Maximiliaan onvermijdelijk werd door diens verkiezing tot Rooms-Koning in 1562. Maximiliaans kandidatuur was voordien vanwege zijn neiging naar lutherse ideeën en interne conflicten binnen de dynastie steeds omstreden geweest.³⁹³ De rivaliteit tussen Filips en Maximiliaan leidde ertoe dat er in 1561 ook een niet-Habsburgse kandidaat voor het keizerschap naar voren werd geschoven, hetgeen niet in het belang van de Habsburgse neven was.³⁹⁴

Tot 1562 zou Filips zich dus nog vrij intensief moeten bezighouden met de stemming onder de vorsten van het Heilige Roomse Rijk.

De Duitse vorsten hadden eveneens verschillende redenen om hun verhouding tot Filips te willen herdefiniëren na Karels abdicatie. Enerzijds gold Filips als Karels erfgenaam en kon daardoor aanspraak maken op de loyaliteit van de oude dienaren en bondgenoten van de keizer. Het wekt dan ook geen verwondering dat de betrekkingen die Karel had onderhouden met de Duitse vorsten de fundamenten vormden van Filips' eigen netwerk in het Rijk.³⁹⁵ Daarnaast meende de keurvorstelijke aartsbisschop van Trier dat de erkenning van de Oostenrijks-Habsburgse keizer door zijn Spaans-Habsburgse neef van groot belang was voor de stabiliteit binnen de dynastie en dus in Europa.³⁹⁶ Anderzijds gold Filips als mogelijk gevaarlijke buur voor de protestantse vorsten, die steeds beducht waren voor een Spaans-Frans katholiek complot om de Duitse *status quo* vastgelegd in de vrede van Augsburg van 1555 te verstoren en het protestantisme uit te roeien. Met het tekenen van de vrede van Cateau-Cambrésis was aan de verdeeldheid van de machtigste katholieke monarchieën immers een eind gekomen en bestond de mogelijkheid dat Valois en Habsburg zich zouden verenigen tegen de protestantse Duitse vorsten. De familierelaties van de Nederlandse edelen – Egmonts zwager Frederik III van de Palts en Oranjes beoogde schoonfamilies van Saksen en Hessen – waren protestantse vorsten en dus vooral bevreesd voor Filips.³⁹⁷ Aan beide zijden bestond dus de behoefte betrekkingen aan te knopen.

Filips bediende zich van andere middelen dan zijn vader in zijn pogingen een netwerk te vormen in het Rijk. Hij stimuleerde geen huwelijken tussen Nederlandse en Duitse families, noch maakte hij gebruik van de mogelijkheden die de Orde van het Gulden Vlies hem bood. Tijdens de twee kapitels in 1555 en 1559 werd hertog Hendrik van Brunswijk-Lüneburg als enige Duitse rijksvorst verkozen als ridder.³⁹⁸ Wel maakte de nieuwe vorst gebruik van de familiebetrekking die al bestonden tussen Nederlandse en Duitse families en bediende hij zich van het aloude systeem van jaargelden om de loyaliteit van Duitsers te 'kopen.'

Om een goede verstandhouding met de Duitse vorsten tot stand te kunnen brengen, was het allereerst belangrijk hen te overtuigen van Filips' vreedzame bedoelingen in het licht van de toenemende geruchten over een katholiek complot. Allerlei verschillende mogelijkheden werden daarvoor aangewend. Alle Nederlandse edelen die op (familie)bezoek gingen in het Rijk, zoals Egmont in mei of Oranje in het najaar van 1560, kregen opdracht overal de vredelievende bedoelingen van de Spaanse koning over te brengen. Daarnaast onderhield Margaretha van Parma vanuit Brussel met een aantal (rijks)vorsten een zogenaamde *gute Korrespondenz*, een beleefde uitwisseling van gelukwensen bij geboortes, huwelijken of opvolgingen, en regelmatige nieuwtjes.³⁹⁹ Door dit contact probeerden Margaretha en Filips de goede verstandhouding met de Duitsers te onderhouden.⁴⁰⁰ Deze vormen van correspondentie werden zo min of meer afgedwongen door de Duitse vorsten zelf, die zich zeer verbolgen toonden als

er te veel tijd verstreek tussen de ontvangst van de beleefdheidsschrijvens.

Ook geschenken werden ingezet en voor katholieke rijksvorsten stond Filips – in de persoon van een afgevaardigde – regelmatig peet voor dopelingen en bruidsparen. Niet alleen vorsten konden op deze welwillende houding rekenen, ook hoge functionarissen in de belangrijkste kanselarijen, en staatsraden werden door middel van giften en correspondentie in het Spaanse netwerk opgenomen.⁴⁰¹

Een aantal van deze Duitsers, vorsten, staatsraden of oversten, ontving bovendien een jaargeld van Filips om hun loyaliteit in de Frans-Habsburgse oorlogen te kopen of hun krijgsdienst te belonen, onder meer op voordracht van Oranje.⁴⁰² Deze pensioenen waren in de oorlogsjaren tot 1559 gul toegezegd, niet alleen door Filips, maar ook door zijn gouverneur-generaal Savooien en door de Duitse vorsten zelf die zo hun eigen ondergeschikten tevreden stelden. Afgaande op een aantal memorialen die Margaretha in 1561 aan de koning stuude, ging het om een groep van 31 personen.⁴⁰³ De meest prominente namen op de lijst waren die van rijksvorsten, zoals de hertogen Erik en Ernst van Brunswijk, Adolf van Holstein en Hans Georg van Brandenburg. De meerderheid werd gevormd door oversten als Hilmar van Münchhausen, Lazarus van Schwendi en Jakob Hannibal van Hohenems. Ook de belangrijke keizerlijke raadsheer Georg Sigismund Seld stond op Filips' loonlijst, naast een minder prominente raadsheer als Josse Walthausen, kanselier van Erik van Brunswijk. Oranje, Egmont en Horn hadden vrijwel geen verwanten op de lijst staan. Alleen Horns zwager Herman van Nieuwenaar betrok een jaargeld van de Spaanse koning. Enkele jaargelden moesten worden betaald door de Brusselse regering, terwijl de Castiliaanse regering de rest voor haar rekening nam.⁴⁰⁴

De toekenning van deze jaargelden bleek echter een tweesnijdend zwaard. Vanwege de grote schuldenlast die op de Habsburgse regeringen in Castilië en Brussel drukte, bleef de daadwerkelijke betaling veelal uit. Onder de Duitse pensionarissen leidde dit uiteraard tot grote onvrede. Na het sluiten van de vrede van Cateau-Cambrésis werden de rekeningen opgemaakt. De Duitse oversten moesten de schulden die ze in dienst van Karel en Filips waren aangegaan nu inlossen, maar daarvoor moest eerst de Spaanse koning over de brug komen. Naarmate de Duitsers geïrriteerder en wantrouwiger werden tegenover Filips, zagen Margaretha en Granvelle het uitbetalen van de pensioenen steeds meer als de enige manier om erger te voorkomen. Bovendien waren de pensionarissen, zoals Granvelle al had opgemerkt, rijkelijk voorzien van contacten aan het hof die hun belangen verdedigden.⁴⁰⁵ Dat gold in ieder geval voor het Brusselse hof, waar Oranje en Egmont en de Duitse overste Lazarus van Schwendi luidkeels campagne voerden voor de betaling van de pensioenen. Anderzijds werden Oranje en Egmont door Filips en Margaretha ingezet om de Duitsers tot geduld te manen. Zowel Oranje, samen met Schwendi, en Egmont ondernam in 1560 een missie naar het Rijk, waar zij onder het mom van andere zaken de stemming onder de Duitsers moesten peilen en de onvrede moesten bezweren. Het offensief

om hen gerust te stellen over Filips' plannen in het Heilige Roomse Rijk en hen daarmee te behouden voor de (Spaans-)Habsburgse zaak kwam zodoende pas van de grond nadat het contact tussen de Duitse vorsten en Filips een aanzienlijke crisis had doorgemaakt.

Egmont vertrok in de zomer van 1560 met zijn echtgenote Sabine van Beieren naar Heidelberg om daar haar broer keurvorst Frederik III van de Palts te bezoeken. Dit was enerzijds een familiebezoek; Sabine had hen sinds haar huwelijk in 1544 niet meer gezien.⁴⁰⁶ Daarnaast was het een beleefdheidsbezoek. Frederik was in maart 1559 zijn neef Otto Hendrik opgevolgd als keurvorst van de Palts en Egmont leek de ideale persoon om de gelukwensen van Filips over te brengen.⁴⁰⁷ Ook traden de zoon en dochter van de nieuwe keurvorst in het huwelijk met een dochter van Filips van Hesse en een zoon van Johan Frederik van Saksen, waarbij Egmont in Filips' naam aanwezig zou zijn.⁴⁰⁸ Oranje greep Egmonts reis aan om Frederik, aan wie hij vanwege zijn eigen Saksisch-Hessische huwelijk in 1561 geparenteerd zou raken, een hengst te laten bezorgen.⁴⁰⁹ Natuurlijk greep ook Filips de reis aan om de relatie met de Duitse vorsten te verbeteren. Bij zijn afscheid had Egmont een brief voor de koning afgegeven bij Castellanos, om Filips de gelegenheid te bieden hem instructies te geven voor tijdens zijn verblijf in de Palts.⁴¹⁰ Filips nam deze uitnodiging aan en gaf Egmont opdracht de stemming onder de Duitsers te peilen en hen gerust te stellen over de geruchten over katholieke intriges – bijvoorbeeld dat Filips de hertog van Alva opdracht hebben gegeven om samen met de Fransen een overval te beramen op de Duitse protestanten of zelfs over een verbond van Filips, Frans II van Frankrijk en de Paus.⁴¹¹

Uit het verslag dat Egmont deed van zijn reis blijkt echter niet dat de graaf daadwerkelijke geprobeerd had de geruchten te ontzenuwen. De graaf signaleerde slechts dat de Duitsers ontevreden waren vanwege de slechte betaling en dat de Fransen gretig gebruik maakten van die onvrede. De enige manier om de Duitse vorsten tevreden te houden, meende Egmont, was het prompt uitbetalen van hun jaargelden en het toezeggen van nog meer pensioenen – terwijl Margaretha tegelijkertijd aan haar halfbroer moest melden dat zelfs de leden van de collaterale raden geen salaris meer ontvingen! Egmont keek daarbij eerst in zijn eigen familiekring voor nieuwe jaargelders, namelijk zijn zwager Frederik III. Ook Julius van Brunswijk, de protestantse erfgenaam van de katholieke Hendrik van Brunswijk-Wolfenbütel, werd ter sprake gebracht.⁴¹²

Nadat Egmont in de zomer van 1560 terug was gekeerd, vertrok Oranje voor enkele maanden naar Duitsland. Ook hier ging het ogenschijnlijk om een familiebezoek, namelijk ter gelegenheid van het huwelijk van Oranjes zuster Katharina met Günther van Schwarzburg. Ook op dit huwelijk liet Filips zich vertegenwoordigen, ditmaal door Lazarus van Schwendi, die het bruidspaar namens de koning feliciteerde en de bruid een kostbare ring ten geschenke gaf.⁴¹³ Na de huwelijksvoltrekking reisde Oranje door naar de hertogen van Saksen-Weimar⁴¹⁴ om over zijn eigen huwelijk met Anna van Saksen te spreken.

Samen met Lazarus Schwendi verzamelde hij nieuws over het Rijk. Ook Oranje meldde de geruchten over het verbond tussen de koningen van Spanje en Frankrijk en de Paus. Het nieuws over de katholieke intriges kwam volgens Oranje van de hugenoten, die de Duitse vorsten tegen Filips wilden opzetten. Bovendien werden de hertog van Guise en zijn broer, de kardinaal van Lotharingen, die de jonge koning Frans II van Frankrijk domineerden, verdacht van troepenwerving in Duitsland voor een veldtocht tegen de koning van Denemarken. Dat gerucht kwam volgens Oranje van de Duitsers zelfs, die het aanwendden om zelf troepen te kunnen lichten. Tenslotte meldde de prins dat de ritmeesters en pensionarissen van de Franse koning lovend waren over de goede behandeling en frequente correspondentie die zij met hem onderhielden, terwijl de pensionarissen van Filips zich als vanouds beklaagden over het gebrek aan betaling en achtung dat hun ten deel viel. Schwendi en Oranje probeerden de Duitsers ervan te overtuigen dat Filips juist een uitbetaling verordonneerd had, maar de geruchten over een katholiek complot konden ze niet uit de wereld helpen.⁴¹⁵

De kwestie Schwarzburg

Het geringe succes van hun inspanningen was voor Oranje frustrerend, omdat de zaak een persoonlijk tintje had. Eén van de meest getergde Duitsers was graaf Günther van Schwarzburg, kapitein van de Duitse garde van Filips en sinds 1560 Oranjes zwager. Schwarzburg was sinds 1550 in dienst aan het hof van Karel V en vervulde vanaf 1552 ook krijgsveld. Tijdens de landvoogdij van Emanuel Filibert van Savoïen (1555-1559) behoorde Schwarzburg tot de groep jonge edelen met wie de landvoogd 's nachts aan de boemel ging. De Duitse graaf behoorde ook tot het gevolg van Filips toen die naar Engeland reisde voor zijn huwelijk met Maria Tudor; bij terugkeer naar de Nederlanden reisde Schwarzburg inmiddels mee als kapitein van de Duitse lijfwacht van de koning.⁴¹⁶ Voor zijn diensten werd Schwarzburg echter slecht beloond. De laatste grote som geld die hij kreeg, werd hem door Karel V in 1556 geschonken: 10.000 gulden uit de geconfisqueerde goederen van Sebastian Vogelsbergers, een Duitser die tegen de bevelen van Karel V in dienst van de Franse koning getreden was.⁴¹⁷ Het jaargeld waarop hij recht had, was, zo had Schwarzburg begrepen, na 1559 zelfs stopgezet; zijn naam komt inderdaad niet voor op de pensionarislijsten uit 1561 en 1564.⁴¹⁸ Filips had zich hiermee de woede van een zeer ervaren en gewaardeerde Duitse overste op de hals gehaald, die in de persoon van Oranje buitengewoon goede connecties had aan het Brusselse hof.

In het belang van de koning, van zijn zwager en van zijn eigen geloofwaardigheid als gunstenmakelaar, zette Oranje zich tot het uiterste in om het pensioen van Schwarzburg te redden. Om zoveel mogelijk resultaat te boeken, spraken Oranje en Egmont hun Spaanse connecties aan, hoewel deze route geen snelle en

bevredigde afloop van de kwestie garandeerde. Oranje en Egmont hadden al in maart 1560 een brief naar Spanje gestuurd, om Eraso over te halen tot betaling over te gaan.⁴¹⁹ Eraso bleek evenwel de grootste rem op het uitbetalen van de jaargelden te zijn. Zoals gezegd was Eraso niet alleen nauw betrokken bij de besluitvorming van financiële kwesties, maar stond hij ook aan het hoofd van de uitvoerende instanties. Ook wanneer er al besloten was tot de uitbetaling van sommen geld, kon Eraso de afhandeling langdurig traineren door de benodigde stukken niet te tekenen. In dit geval beschikte de secretaris echter niet over de middelen om de jaargelden uit te betalen, maar na veel 'anhaltten, ungestum nachlauffen, sollicitieren, treyben und furderung' van de Duitstalige secretaris Pfintzing kon Eraso toch tot actie worden gebracht.⁴²⁰

Oranje en Egmont probeerden Eraso ook onder druk te zetten door middel van hun contacten met Castellanos. De rapportage van Oranje vond immers aanvankelijk via de ambtelijke kanalen van de landvoogdes haar weg naar Spanje, maar om de specifieke zaken van Schwarzburg en anderen te bepleiten, maakte Oranje gebruik van zijn eigen kanalen. Op een februariavond in 1561 ging de prins op bezoek bij *contador* Cristóbal de Castellanos en bespraken zij de brieven die Oranje enkele maanden eerder aan Margaretha en Granvelle had verstuurd. Van dit lange gesprek deed Castellanos getrouw verslag aan Eraso.⁴²¹ De algemene boodschap die Oranje al aan de landvoogdes gestuurd had, breidde hij tijdens dit gesprek uit door erop te hameren dat de Duitse edelen zeer verdienstelijk waren geweest, maar dat hun loyaliteit gevaarlijk op de proef gesteld werd door het Habsburgs onvermogen de toegezegde pensioenen ook daadwerkelijk uit te keren. De Fransen lagen immers op de loer om gebruik te maken van de Duitse onvrede en de pensionarissen te werven voor hun eigen belangen. Ook droeg Oranje nu een reeks specifieke personen aan die zijns inziens in aanmerking kwamen voor een pensioen, onder wie vooral veel broers en zonen van belangrijke vorsten, zoals markgraaf Hans en Hans Georg, de broer en zoon van keurvorst Joachim II van Brandenburg. Julius van Brunswijk kwam weer ter sprake, die, zo notuleerde Castellanos, na de dood van zijn vader 'el mayor señor' in het Heilige Roomse Rijk zou zijn. Aangezien Julius gebrouilleerd was met zijn vader en geen geld meer van hem ontving, zou hij dankbaar zijn voor de financiële gunsten van de koning van Spanje. Ook kwam Oranje terug op de perikelen van Günther van Schwarzburg. Als verwant van de prins verdiende die volgens Oranje de gunst van de koning ten volle. Zou de prins zijn zuster geschonken hebben aan een man die niet te allen tijde de belangen van Filips diende?

Tegenover Castellanos liet Oranje zich in veel meer detail uit over het beleid dat Filips ten opzichte van de Duitse vorsten diende te voeren en de argumenten die hij aandroeg waren, zeker in het geval van Schwarzburg, veel persoonlijker dan in zijn brieven aan Margaretha en Granvelle, waarin hij slechts inging op de algemene onvrede onder de Duitse pensionarissen. Het gesprek met Castellanos – dat natuurlijk eigenlijk voor Eraso bedoeld was – werd door Oranje gebruikt als

een manier om direct door te dringen tot Eraso en Filips. Dat Filips de brief van Castellanos onder ogen kreeg, blijkt uit de kanttekeningen die de koning hier en daar plaatste. Zo had Oranjes vurige pleidooi voor zijn zwager de schrijftafel van Filips bereikt.

Oranjes ongeduld werd overigens gedeeld door Margaretha van Parma. Naar aanleiding van de rapportages van Oranje en Egmont stuurde ze Gaspar de Robles naar het hof in Spanje.⁴²² Met Gaspar de Robles meende Margaretha bovendien een persoon in te kunnen schakelen die kon rekenen op Filips' welwillende oor. Robles' moeder was de prinselijke min geweest en Filips en Robles waren zodoende zoogbroers.⁴²³ Robles sprak, hoewel van Portugese afkomst, uitstekend Castiliaans en diende al lang in de Nederlanden, waardoor hij een goede kandidaat leek om de vertaalslag tussen 'Brussel' en 'Toledo' te maken. Kennelijk had ook de landvoogdes nu het idee dat brieven alleen te weinig effect zouden hebben. Robles bracht zodoende enkele memorialen onder de aandacht van de koning, waarin de stemming onder de Duitsers in kaart werd gebracht, aangevuld met de bevindingen van Oranje en Schwendi.⁴²⁴ Robles maakte gebruik van de brieven die Oranje hierover aan Margaretha en Granvelle had gestuurd.

De strategie om zijn reputatie in het Rijk te verbeteren die aan de koning werd voorgelegd, was dus om de al toegezegde jaargelden uit te keren en meer pensionarissen aan te nemen. Dit kan Filips gezien de financiële malaise niet bepaald als een haalbare oplossing voorgekomen zijn. Op pensioenen hoefden de Brandenburgers, Julius van Brunswijk en Frederik van de Palts voorlopig niet te rekenen.⁴²⁵ Schwarzburg maakte daarentegen meer kans. Vanaf 1559 had de Duitse graaf, gesteund door Egmont en Oranje, zijn uiterste best gedaan om de Spaanse koning aan zijn beloften te houden. Maar pas in 1561, na ruim een jaar lobbyen, kon Eraso in beweging worden gebracht. Van 27 september 1561 dateert een lang document waarin de aanspraken van Schwarzburg nogmaals op een rijtje werden gezet (dat was op 13 februari 1559 voor het eerst gebeurd!⁴²⁶) met de bepalingen van Filips.⁴²⁷ Op 15 juni 1561 had de koning gemeld dat hij tot een beslissing gekomen was met betrekking tot alle Duitse pensionarissen.⁴²⁸ Op zijn reis naar huis zou Horn de details daarvan meenemen. Hoewel de graaf nog tot oktober op zich zou laten wachten, was tegen die tijd wel duidelijk dat er meer geld uitgetrokken zou worden voor de pensionarissen. De Duitstalige secretaris Pfintzing zou bovendien opdracht krijgen meer met de Duitsers te corresponderen. Ook vanuit Spanje zou een *gute Korrespondenz* worden onderhouden om de Duitse kritiek op de koning te weerleggen.⁴²⁹

De graaf van Horn keerde terug naar de Nederlanden gewapend met een commissie om met Schwarzburg tot een vergelijk te komen over zijn aanspraken.⁴³⁰ Daarnaast bracht hij, zoals gezegd, 400.000 dukaten mee om de ergste financiële nood te ledigen. Een deel van dit geld werd gereserveerd voor het uitbetalen van de Duitse pensioenen.⁴³¹ Voor de besprekingen met Schwarzburg nodigde Horn

ook Oranje en Egmont uit. In maart 1562 ontmoetten de drie heren en Schwarzburg elkaar in Maastricht, waar de kwestie van de pensionarissen eindelijk te ruste kon worden gelegd. Filips zou de verschuldigde gelden in drie termijnen uitbetalen aan Schwarzburg, hoewel de vorst eigenlijk vond dat hij te veel eiste,⁴³² en zou hem zijn jaarlijkse salaris van 2.000 *écus* als gardec commandant betalen.⁴³³

In de kwestie-Schwarzburg spraken Egmont en Oranje juist de kanalen via Castellanos aan, omdat Eraso de persoon was die de concrete uitbetaling van Schwarzburgs pensioen moest fiatteren. De zaak alleen via de landvoogdes of de koning spelen was daardoor onvoldoende. Dat zij een direct communicatiekanaal met Eraso hadden, kwam de heren dus goed van pas, maar van een eventueel bondgenootschap op basis van gedeelde ideologische of politieke ideeën kan nog niet gesproken worden. Het feit dat juist Horn degene was die de zaak uitonderhandelde met de Duitse graaf, wijst erop dat hij in Spanje waarschijnlijk al bij de zaak betrokken was geweest. De commissie toont bovendien aan dat hij niet geheel met lege handen en gedesillusioneerd terugkeerde naar de Nederlanden, maar dat hij de koning direct in een belangrijke kwestie kon dienen.

Ondanks de herhaalde oproepen de jaargelden snel uit te betalen, had Filips lang getalmd. Daaraan lag uiteraard de netelige financiële situatie ten grondslag, maar andere kwesties kunnen eveneens een belangrijke rol hebben gespeeld. Zoals vermeld was de aankomende keizersverkiezing van de nieuwe Rooms-Koning nog niet beslist ten gunste van aartshertog Maximiliaan. Wellicht om te voorkomen dat Filips zelf nog een greep naar de keizerlijke waardigheid zou doen, schoof keurvorst August van Saksen zijn lutherse zwager koning Frederik II van Denemarken naar voren als alternatieve kandidaat. Hierover bereikten Granvelle geruchten van niemand minder dan Georg Sigismund Seld, de keizerlijke vice-kanselier die ook op Filips' loonlijst stond.⁴³⁴ Tegelijkertijd leek het erop dat Frederik troepen liet werven. Günther van Schwarzburg wilde naar verluid dienst nemen bij de Deense koning en zelfs Egmont had daar wel oren naar.⁴³⁵ Deze troepenwervingen hadden wellicht te maken met de oude aanspraken van Christina van Lotharingen op de Deense kroon, die Frederiks vader had geïsurpeerd, en haar pogingen Habsburgse hulp te verwerven voor de herovering van het koninkrijk voor haar zoon.⁴³⁶ Christina was de dochter van de afgezette katholieke koning Christiaan II van Denemarken en Isabella van Habsburg, en dus een volle nicht van Filips. Zij werd gezien als de meest serieuze bedreiging voor Frederiks troon.⁴³⁷ Indien Schwarzburg en Egmont zich in die strijd zouden mengen tegen Christina, vochten ze dus tegen de restauratie van een Habsburger op de Deense troon.

Hoewel Granvelle en Filips Christina's ambitieuze plannen niet steunden, hielden ze de verdedigende manoeuvres van de zittende Deense vorst en Schwarzburgs mogelijke betrokkenheid nauwlettend in de gaten. Natuurlijk werd de argwaan jegens Oranje en zijn zwager Schwarzburg nog aangewakkerd door het beoogde huwelijk van de prins met Anna van Saksen, pleegdochter van

keurvorst August en verwante van Frederik II. De keus voor een Saksische bruid was een bittere pil voor de Habsburgers, aangezien Oranje eerder had gehoopt op de hand van Christina's dochter Renate van Lotharingen. De prins werd echter afgewezen omdat zich aantrekkelijker kandidaten meldden voor de hand van Renate, namelijk Frederik II zelf.⁴³⁸ Oranjes mogelijke verbintenis met de Habsburgse dynastie werd nu verruild voor een verbond met de keurvorst die de Habsburgse opvolging in het keizerrijk ter discussie stelde!

De opstelling van Egmont en Oranje in de kwestie van de Duitse jaargelden geeft aan welke rol zij voor zichzelf weggelegd zagen in de Spaans-Duitse betrekkingen. Daarin wilden de beide edelen een rol van makelaar spelen om zo invloed te krijgen in het Rijk. Niet alleen de voordracht van Duitse verwanten voor nieuwe jaargelden getuigt van deze wens, maar ook hun ouvertures aan het adres van Julius van Brunswijk. Als die na de dood van zijn vader inderdaad één van de machtigste vorsten van het Rijk zou worden, bewezen Egmont en Oranje zichzelf een goede dienst door hem in tijd van nood bij te staan. Oranje probeerde zich in deze jaren te profileren als de voornaamste makelaar van de Duitse vorst aan het hof van de Spaanse koning. Niet alleen door te ijveren voor de uitbetaling van hun jaargelden en gages, maar ook door hun geschenken te geven, zoals Engelse jachthonden en paarden.⁴³⁹ Daarnaast probeerde de prins een eigen machtsbasis in het Rijk te creëren door zich op te werpen als kandidaat-erfgenaam van de kinderloze graaf van Stolberg-Königstein, zijn oom.⁴⁴⁰ Het graafschap Nassau bood hem onvoldoende houvast in het Rijk, omdat zijn jongere broer Jan daarover de regering voerde.

Oranje betoogde dat zijn streven zijn positie in het Rijk te verbeteren in principe goed verenigbaar waren met Filips' eigen pogingen zijn Duitse netwerk te onderhouden.⁴⁴¹ De rol die bijvoorbeeld Horn speelde in het oplossen van het geschil rond Schwarzburg wijst erop dat Filips zich realiseerde dat de Nederlandse edelen inderdaad zeer geschikt waren voor de rol van tussenpersoon, hoewel de vorst ervoor waakte het initiatief uit handen te geven. Aangezien Filips geen keizer was geworden en naar het Iberisch schiereiland was teruggekeerd, was het noodzakelijk geworden de afstand te overbruggen. Oranje, Egmont en Horn waren daartoe goed uitgerust, omdat ze bijna zonder uitzondering nauw verwant waren aan verschillende Duitse vorstenhuizen, als ze zelf al geen Duitsers waren. Wel moest Filips toezien hoe de heren vooral hun eigen positie leken te versterken.

Het zou te ver gaan te veronderstellen dat hun band met dynastie verzwakte was; dat was naar mijn mening niet het geval, ondanks Oranjes anti-Habsburgse manoeuvres in de jaren 1559-1562. Die bewegingen behoorden tot de politieke speelruimte van rijksvorsten in het Heilige Roomse Rijk, met wie Oranje zich na zijn huwelijk met Anna van Saksen kon meten. Zelfs August van Saksen was niet in essentie onloyaal aan aartshertog Maximiliaan. In tegendeel, zij onderhielden een uitstekende relatie.⁴⁴² Om die redenen lijken Augusts pogingen Frederik II

verkozen te krijgen juist raadselachtig. De keurvorst wilde echter een signaal geven dat de verkiezing tot Rooms-Koning in handen lag van de keurvorsten en niet achter gesloten deuren bedisseld kon worden door de Habsburgers; al helemaal niet als hun interne dynastieke strubbelingen tot de verkiezing van Filips zouden kunnen leiden! August vocht voor de macht van zijn stand en in feite voor de verkiezing van aartshertog Maximiliaan; Oranje vocht mee. Een serieuze dreiging ging hier voor de positie van de Habsburgers niet van uit.

Het was van belang voor het prestige van Filips en dus voor dat van zijn Nederlandse vazallen dat de patronagebanden tussen de Spaans-Habsburgse kroon en de Duitse vorsten behouden bleven. De woede van Schwarzburg kwam voort uit het gevoel dat Filips zijn diensten en loyaliteit niet op waarde wist te schatten en dat het afscheid in 1559 koel was geweest. Filips leek hier te hebben gefaald als patroon – die had immers ook verplichtingen ten opzichte van zijn cliënten, net zoals de cliënten weer verplichtingen hadden ten opzichte van hun cliënten. De ideale fictie van het patronagesysteem schreef immers voor dat nederige dienaren zich inzetten voor de belangen van hun grootmoedige vorst, vanwege de affectie die beiden bond, terwijl de vorst de dienaar wegens zijn loyaliteit en ijverige diensten met gunsten en geschenken overlaadde. Als Filips weigerde Schwarzburg schadeloos te stellen voor de bedragen die de graaf aan zijn familieleden en luitenanten had betaald, leden Filips en Schwarzburg beiden gezichtsverlies, omdat beiden faalden als patroons. Voor de reputatie van Filips in het Heilige Roomse Rijk, die zich in de periode 1555-1557 zowel als krijgshoofd als vredelievend vorst had weten te presenteren, konden dergelijke kwesties zeer schadelijk zijn. Hij moest zich immers ook presenteren als goede vorst voor zijn vazallen.

Granvelle zag echter met lede ogen toe hoe de heren zichzelf een sleutelrol toekenden in Filips' Duitse netwerk en maakte hun houding verdacht in de ogen van de koning. Nog afgezien van Granvelles ongeduld over de aanspraken van de Duitsers, dat Filips deelde, droegen de contacten van de heren met hun Duitse verwanten het gevaar in zich dat de heren zich zouden laten beïnvloeden door de lutherse machtspolitiek en zich zo tegen Filips zouden keren. Het leek er inderdaad op dat Egmont en Oranje zich wat al te veel bemoeiden met de Deense kwestie. De bijeenkomst in Maastricht met Schwarzburg waarvoor Horn op eigen gezag Egmont en Oranje had uitgenodigd, maakte op Granvelle dan ook een verdachte indruk.⁴⁴³

De positie die Oranje wilde innemen als voornaamste makelaar tussen de Duitse vorsten en Filips viel bij de Spaanse vorst evenmin in goede aarde, omdat Oranje daardoor wel een erg onafhankelijke rol te spelen kreeg. De huwelijksonderhandelingen met Saksen zetten Oranjes relatie met Filips dan ook onder spanning. De koning aarzelde lang voor hij het huwelijk zijn zegen gaf en hoopte eigenlijk dat de moeizame besprekingen met de onwillige lutherse landgraaf van Hessen – die zijn kleindochter liever niet ten huwelijk gaf aan een

katholiek – op niets zouden uitdraaien.⁴⁴⁴ Filips' onwilligheid de Duitse graaf van Schwarzburg tevreden te stellen zou ook te maken kunnen hebben met diens betrokkenheid bij Oranjes huwelijk en mogelijke inmenging in de Deense opvolgingskwestie; Schwarzburg was namelijk één van Oranjes voornaamste huwelijksonderhandelaars. Tegelijkertijd kan Granvelles scepsis over het nut van de jaargelden hebben bijgedragen aan de latere onmin tussen de kardinaal en de prins. De kardinaal stond duidelijk argwanend tegenover Oranjes pogingen de voornaamste makelaar van de Duitse vorsten te worden, vanwege de anti-Habsburgse teneur van diens ouvertures.

Conclusie

De kwestie die in de jaren 1559-1561 het hoogst op de agenda van de Spaans-Habsburgse regeringscentra stond, was de relatie met de Duitse vorsten en oversten en de verkiezing van een Habsburgse Rooms-Koning. Filips' behoefte goede contacten met deze groep te onderhouden, gaf de Nederlandse edelen de gelegenheid zich op te werpen als belangrijkste bemiddelaars tussen de vorst en diens mogelijke Duitse bondgenoten. Om deze positie te verwerven, maakten de edelen veelvuldig gebruik van hun contacten met Castellanos en Eraso, hoewel dat een spoedige uitbetaling aan de Duitsers geenszins garandeerde.

De Nederlandse heren stelden zich enigszins dubbelzinnig op tegenover Filips' pogingen een netwerk te vormen in het Rijk. Zij behartigden liever de belangen van hun cliënten en verwanten dan die van hun vorst. Oranje maakte het daarbij het bontst. Zijn huwelijk met de keurvorstelijke Anna van Saksen was met enig sofisme te plaatsen binnen de huwelijkstradities die Karel V gestimuleerd had en die het gezag van de vorst hadden versterkt. Maar gedurende de jaren 1551-1561 was de relatie van Filips met de (lutherse) keurvorsten aanzienlijk bekoeld, vanwege eerdere Habsburgse pogingen buiten hen om de opvolging in het Rijk te regelen en vanwege de lutherse angst voor een katholiek complot, maar natuurlijk ook vanwege het verraad van Maurits van Saksen. In dit licht, en in het licht van de alternatieve kandidatuur van Frederik II, moest Oranjes huwelijk de Habsburgse werkbrauwen wel doen fronsen.

Filips' moeizame verhouding tot vooral de protestantse vorsten en de dubbelzinnige houding van de Nederlandse heren, die niet altijd de belangen van de Oostenrijkse en Spaanse Habsburgers leken te behartigen, zorgden er bovendien voor dat de relatie van Filips en Granvelle met de heren onder druk kwam te staan.

IV

De grenzen van het vertrouwen (1561-1564)

*Conviene al ministro que sirve lexos del príncipe tener amigo el favorecido,
porque su buen oficio es contrapeso de los émulos.*⁴⁴⁵

– Luis Cabrera de Córdoba

De kwestie van de Duitse pensionarissen werd pas in 1562 afgesloten met de schikking tussen Filips en Schwarzburg en de opdracht die Margaretha van Parma kreeg de pensioenen uit te betalen aan alle eisers die daarom vroegen.⁴⁴⁶ Dat betekende niet dat de relatie tussen de koning en de Duitse graaf verbeterde. Schwarzburg zou altijd een dienaar van de Habsburgse dynastie blijven, maar zijn verhouding tot de koning van Spanje zou erg moeizaam blijven.⁴⁴⁷ De relatie tussen Granvelle en Oranje, Egmont en Horn was eveneens onder druk komen te staan, zoals al in 1561 duidelijk werd. De periode van ogenschijnlijke rust werd afgesloten doordat de drie heren en Granvelle hun conflicten voortaan in Brussel zouden uitvechten. Vanaf 1561 werd het bestuur van de Nederlanden dan ook gekenmerkt door onenigheid tussen Granvelle en een deel van de adel, aangevoerd door de raadsheren Oranje, Egmont en Horn. Die conflicten speelden zich bovendien af tegen een achtergrond van hevige sociale beroering en netelige politieke kwesties.

In dit hoofdstuk zal worden onderzocht hoe de strijd van Oranje, Egmont en Horn geplaatsd kan worden binnen de kaders van het Spaans-Habsburgse patronagesysteem. Om dat te kunnen beoordelen zal onderzocht worden welke legitimering of morele omkadering de heren gebruikten voor de twee protestbrieven van 1561 en 1563 en in welke context die geplaatsd moet worden; welke praktische methode ze gebruikten om de brieven te verzenden en welke concrete steun ze vroegen en kregen van de Spaanse facties; en hoe hun acties geïnterpreteerd werden door de andere spelers binnen het factiesysteem, Granvelle, Margaretha en Filips.

Ideologie of patronage?

Historici hebben in het kluwen van kwesties die de Nederlanden kwelden, verschillende structurele strijdpunten herkend. De twee voornaamste interpretaties van de problemen tussen de edelen en Granvelle zijn die van ofwel een botsing

van ideologieën en mentaliteiten,⁴⁴⁸ ofwel een strijd om beperkte patronagemiddelen.⁴⁴⁹ De ideologisch-mentale interpretatie schetst een beeld van de Nederlandse edelen als voorvechters van oude privileges en vrijheden, die onder vuur kwamen te liggen door Filips' pogingen traditionele inspraakorganen als de Staten-Generaal uit te sluiten van het besluitvormingsproces. Dat probeerde de koning onder meer te bereiken door de traditionele, adellijke machtselite te vervangen door ambtelijke clerici zoals Granvelle en Viglius, die volledig toegewijd waren aan het absolutistisch programma van Filips en er een symbool van werden. Volgens de traditionalistische bestuurlijke opvattingen van de edelen vormden zijzelf, evenals de Staten-Generaal, echter een essentieel element in de regering van de Nederlanden. De verhouding tussen vorst en adel behoorde er één van gelijkheid, namelijk van *primus inter pares*, te zijn. De *pares* van de vorst hadden de maatschappelijke verplichting de vorst te behoeden voor desastreuze fouten door hem zonder omwegen hun mening te geven. Dergelijke middeleeuwse vazallen konden zich moeilijk aanpassen aan Filips' absolutistische opvatting van zijn heerschappij, waarbij deze zich niet van vazallen, maar van dienaren wenste te bedienen, van wie hij geen kritiek, maar gehoorzaamheid verwachtte.

Volgens de door patronageliteratuur beïnvloede visie op het conflict hadden de edelen geen moeite zich aan te passen aan de nieuwe orde van patroon en cliënten, maar namen ze actief deel aan de strijd om de koninklijke patronage. Die strijd vochten zij in eerste instantie uit met Granvelle, hun voornaamste concurrent als gunstenmakelaar in de Nederlanden. Invloed op het landbestuur beperkt zich in deze visie niet tot een aandeel in de besluitvorming, maar is gericht op de beheersing van het uitvoerend apparaat; zowel de adel als Granvelle wilden hun eigen cliënten en verwanten kunnen benoemen in bureaucratistische, civiele en militaire hiërarchieën om op die manier het bestuur van de Nederlanden in hun greep te houden. De vroegmoderne staat werd immers niet alleen vanuit de raadszaal bestuurd. Een regime moest steeds steun zoeken onder plaatselijke elites en uitvoerende instanties om beslissingen te kunnen uitvoeren. Edelen en ambtenaren streden onderling om de mogelijkheden om hun macht en rijkdom te vergroten via invloed op de vele benoemingen die Margaretha en Filips verrichtten.

De ideologische en patronage-interpretaties van het voorspel van de Nederlandse Opstand zijn voornamelijk gericht op de Nederlandse context: de positie van vorst en vazallen in het Brusselse bestuur of de strijd om patronage tussen hen en Granvelle. Daaraan kan echter een internationale dimensie worden toegevoegd, aangezien de conflicten tussen Granvelle en de heren ook raakten aan de positie van de Habsburgse monarchie in het Heilige Roomse Rijk en daarmee in feite in Europa. De heren waren duidelijk bereid zich te verbinden met die elementen onder de Duitse adel die de rol van de (Oostenrijkse) Habsburgers wilden beperken, terwijl Granvelle van oudsher één van de meest welbespraakte advocaten van de Habsburgse macht was.⁴⁵⁰ Het is duidelijk dat de Nederlandse heren ook patronagemogelijkheden voor zichzelf zagen in het Heilige Roomse

Rijk en dat de vorsten met wie zij zich verenigden, tegen de vergroting van de politieke en religieuze macht van de Habsburgers in het Rijk waren. De constitutionele conflicten en de strijd om patronage deden zich duidelijk ook buiten de Nederlandse landsgrenzen voor.

Afgezien van de verschillende visies op de achtergrond van de strijd tussen de edelen en Granvelle of de kwestie op welke politieke omgeving deze betrekking had, is het de vraag op welke manier de partijstrijd in de Nederlanden in verband stond met de factiestrijd aan het Spaanse hof. De verleiding is groot te veronderstellen dat zowel Granvelle als de adel aansluiting zochten bij één van beide facties in Spanje om zo steun te vergaren voor hun positie. In de Spaanse historiografie over deze kwestie wordt de Nederlandse politieke situatie in de jaren 1560 als indicatie gezien voor de ideologieën van de Spaanse facties; die zouden te karakteriseren zijn naar gelang hun opstelling in het Nederlandse conflict, waarin ze recht tegenover elkaar kwamen te staan. De *albistas*, de leden van de factie van de hertog van Alva, hadden zich vereenzelvd met Granvelle en dus met religieuze onbuigzaamheid en politiek absolutisme. De *ebolistas*, de leden van de factie van Ruy Gómez de Silva prins van Eboli, zouden de zijde van de edelen gekozen hebben en waren dus voorstanders van een open samenleving en een federale structuur van de monarchie.⁴⁵¹ Hoewel Alva en Granvelle aantoonbaar bondgenoten waren en Granvelle een hechte relatie onderhield met Gonzalo Pérez, de belangrijkste secretaris van de *albistas*, is deze relatie voor de edelen en de *ebolistas* lastiger aan te tonen. De Nederlandse edelen en Spaanse *ebolistas* werden vooral verenigd door hun afkeer van Granvelle,⁴⁵² maar de vraag of de eersten voor hun andere pretenties ook steun vonden bij de laatsten is nog onvoldoende beantwoord. De ideologische kleur van facties is echter een onbevredigend onderzoeksveld, te meer omdat factieleiders niet altijd consistent waren in hun stellingname. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat de *ebolistas* niet de religieuze openheid voorstonden die geïmpliceerd zou worden door hun steun aan de Brusselse heren. Maar dat wil niet zeggen dat facties geen bepalende rol speelden, of althans probeerden te spelen, in de perifere gebieden van de Spaans-Habsburgse monarchie.

In theorie was de belangrijkste functie van patronage het beïnvloeden van het gedrag van cliënten. Patroons begunstigten hun cliënten in de verwachting dat ze daarmee loyale dienaren verwierven. Dat leidde tot beperkingen op – en verwachtingen over – het gedrag van de cliënt. Wanneer een cliënt opereerde buiten de morele kaders die hem gesteld werden, kon hij geen aanspraak meer maken op de bescherming van zijn patroon.⁴⁵³ In de periode 1555-1567 waren de cliëntèles van Alva en Eboli de dominante groepen in de hofsamenleving van Filips II. De facties waren de kaders waarbinnen hovelingen en bureaucraten opereerden.⁴⁵⁴ Dat kwam niet alleen de patroon, maar ook de kroon ten goede. Filips twijfelde niet aan de loyaliteit van de factieleiders, ook niet wanneer hij de adviezen van de één of de ander niet volgde en evenmin wanneer één van de twee tijdelijk uit de gratie

was. De loyaliteit van de patroons garandeerde de loyaliteit van hun cliënten. Zolang een dienaar van de kroon zijn trouw in woord en daad betuigde aan één van de factieleiders hoefde er geen twijfel te bestaan over zijn trouw aan de kroon. Hoewel de verhouding tussen de beide facties er één was van felle concurrentie, droeg het systeem als geheel bij aan een loyaal staatsapparaat.⁴⁵⁵

De eerste protestbrief: via Erasmo

Nadat de Nederlandse edelen hun energie hadden gestoken in het behartigen van de belangen van de Duitse pensionarissen, richtten zij hun aandacht in de zomer van 1561 op hun eigen positie in de Raad van State. Daar hadden zij niet de invloed waarop ze recht meenden te hebben, vanwege de dominante rol die Granvelle speelde als voornaamste raadsheer van de landvoogdes. Tot aan het begin van 1561 was er tussen Granvelle en de edelen op het oog echter weinig aan de hand geweest. De spanningen rondom de Duitse pensionarissen beletten Oranje en de kardinaal in ieder geval eind januari 1561 nog niet om nieuwtjes, vriendelijke woorden en benoemingen voor cliënten uit te wisselen.⁴⁵⁶

Gaandeweg stapelden de ergernissen zich echter op en in de eerste maanden van 1561 ging de relatie tussen de kardinaal en de edelen snel achteruit. Oranjes huwelijk met Anna van Saksen droeg zeker bij tot de verwijdering. In die verbintenis kwamen alle ergernissen omtrent de edelen en hun sterke positie ten opzichte van de Duitse vorsten weer naar voren: Oranje zou te machtig worden door zijn verbintenis met het keurvorstelijke Saksen en Hessen, de beide lutherse huizen die de macht van de Habsburgers in het Rijk wilden beperken. Daarnaast werden waarschijnlijk tijdens Oranjes huwelijk besprekingen gevoerd over de keizerlijke kandidatuur van de Deense koning Frederik II.⁴⁵⁷ Tegelijkertijd verloor Granvelle de kardinale waardigheid. De meest welbespraakte verontwaardiging over deze benoeming werd opgetekend uit Egmonts mond. Toen Granvelle op 2 mei 1561 voor het eerst in zijn nieuwe scharlaken soutane aanzat aan de raadstafel viel daarbij op dat hij voortaan direct ter rechterzijde van de landvoogdes zou zetelen, vóór de prins van Oranje en de graaf van Egmont. Dat was Egmont danig in het verkeerde keelgat geschoten en hij schreef diezelfde dag nog giftig aan Schwarzburg: 'Monsieur d'Arras [Granvelle] et [sic] plus rouge que ung cardinal et prent desjà à estre pape; ie vouldroie quy le fut et que le diable l'eut emporté.'⁴⁵⁸ Het is veelzeggend dat Egmont dit venijnige commentaar juist richtte aan Günther van Schwarzburg, de spil in het conflict tussen Filips en de Duitse pensionarissen en nauw betrokken bij de plannen van Frederik II. Granvelle werd in deze kwesties als hun voornaamste tegenstander gezien.

Deze conflicten sloegen over naar de Brusselse bestuurlijke sfeer. Oranje voelde zich geschoffeerd toen in Antwerpen de magistraat vernieuwd zou worden en de prins, die als burggraaf van Antwerpen normalerwijs betrokken werd bij de

nieuwe benoemingen, ditmaal buiten de besluitvorming werd gehouden. Hij had gewoonlijk de beslissende stem en leidde de ceremonie waarmee de nieuwe leden geïnstalleerd werden. Maar om de invloed van de prins op de stad te beperken, besloot Margaretha hem niet te betrekken bij de vernieuwing in april 1561. In zijn plaats kreeg Granvelle de doorslaggevende stem bij de nieuwe benoemingen. Toen Oranje wel opdracht kreeg de ceremonie te leiden, weigerde hij ronduit.⁴⁵ Een andere belangrijke factor was de uitsluiting van de heren van het besluitvormingsproces rond de bisschoppelijke herindeling. Filips was van plan de vier bestaande bisdommen te hervormen tot zeventien bisdommen, bemand door gedoctoreerde theologen die hun inkomen zouden betrekken uit een rijke abdij in hun nieuwe diocees. Het plan had als doel de kerkelijke hiërarchie in de Nederlanden te verbeteren om zo de verspreiding van het protestantisme tegen te gaan. De adel was weinig ingenomen met de manier waarop dit plan tot stand was gekomen. Zij waren van mening dat een dergelijke ingrijpende wijziging van de kerkelijke organisatie in de Nederlanden niet beklonken had mogen worden zonder de mening van de hoge adel te vragen, vooral omdat de adel direct benadeeld werd door het plan. In de nieuwe constellatie moesten de bisschoppen immers gedoctoreerd zijn. Dat waren de meeste adellijke geestelijken niet, omdat zij normalerwijs geen graad behaalden aan een universiteit, zodat zij weinig kans meer zouden maken op een bisschopsbenoeming. Al vroeg brachten de edelen geruchten in omloop dat het bisdommenplan ook bedoeld was om de Spaanse Inquisitie in de Nederlanden in te voeren.⁴⁶⁰

Hoewel sommige edelen, zoals Egmont, het nut van een betere organisatie van de kerk wel inzagen, bracht de manier waarop het plan uitgevoerd werd ook andere spanningen aan het licht. Probeerde de koning door het benoemen van vele bisschoppen soms een alternatieve bestuurlijke structuur in het leven te roepen die de traditionele structuren, gedomineerd door de adel, zou overvleugelen om de absolute macht in de Nederlanden te verwerven?⁴⁶¹ Immers, de angst voor de invoering van de Spaanse Inquisitie zoals op Sicilië, waarvoor het bisdommenplan als dekmantel werd gezien, was wellicht vooral gegrondvest op het feit dat die daar, los van haar religieuze taak, als parallelle machtsstructuur de macht van zowel de onderkoning als de inheemse adel beperkte.⁴⁶² En was de verheffing van Granvelle tot aartsbisschop van Mechelen, prismaat der Nederlanden en zelfs kardinaal, geen teken dat de edelen het pleit om de gunst en gaven van de koning dreigden te verliezen?⁴⁶³ De oplossing voor beide kwesties leek het ten val brengen van de kardinaal. De heren besloten hem bij de koning in diskrediet te brengen.

In de zomer van 1561 wendden Egmont en Oranje zich tot de koning om zich te beklagen over hun achtergestelde positie, waarbij hun onvrede over de kardinaal voor het eerst tot in Madrid zou weerklinken. Dat was in een breed Habsburgs perspectief bepaald geen uitzonderlijke stap. Binnen de regentschapsregeringen van de Spaans-Habsburgse monarchie waren spanningen eerder een geïntegreerd onderdeel van het bestuur, dan uitzondering. Het moedwillig stimuleren van

conflicten hoorde bij de staatskunde van Filips II; in de instructies die Karel V in 1543 en 1548 voor Filips als prins-regent van Castilië had opgesteld, is de dubbele raadgeving te vinden ministers nooit volledig te vertrouwen en altijd te luisteren naar kritiek op hun functioneren.⁴⁶⁴ Op Sicilië koppelde Filips daarom stelselmatig onderkoningen en ambtenaren aan elkaar die elkaar onwelgevallig waren. Op die manier kregen de onderkoningen geen kans zich al te zelfstandig op te stellen of een al te rooskleurig beeld van hun regering te schetsen.⁴⁶⁵ De (aanvankelijk) harmonieuze tandem Margaretha-Granvelle in Brussel is in de context van de Habsburgse monarchie als geheel daarom een uitzondering; de frictie en ontluikende factiestrijd tussen Granvelle en de heren niet.

Oranje en Egmont dateerden hun eerste protestbrief op 23 juli 1561.⁴⁶⁶ De inhoud ervan is bekend: hoewel hun beloofd was dat ze zouden deelnemen aan alle besprekingen van de Raad van State voor zover het hun mogelijk was aanwezig te zijn, hadden ze geconstateerd dat ze alleen voor onbenullige zaken opgeroepen werden en de belangrijkste kwesties buiten de Raad om besproken werden met twee of drie personen (namelijk Granvelle, Viglius en Berlaymont). Wel werden zij verantwoordelijk gehouden voor de beslissingen die de Raad nam. De heren stelden vooral de positie van Granvelle aan de kaak, aan wie zij in hun brief refereerden als die ene persoon aan wie de staatszaken overgelaten werden, terwijl zijzelf geschaad werden in hun reputatie en eer door hun inhoudsloze lidmaatschap van de Raad van State. Ze vroegen de koning hun ontslag te verlenen of voortaan alle zaken daadwerkelijk door de voltallige Raad te laten bespreken.⁴⁶⁷ Egmont en Oranje kleedden hun klacht in dienstwillige termen in. Zoals hun voorvaderen al getoond hadden, betoogden de heren, ging het hun er uitsluitend om hun plicht als loyale vazallen te doen. Ze hoopten dat de koning deze goede wil zou herkennen en retourneren. Wanneer de vorst twijfelde aan hun motieven kwam dit ongetwijfeld voort uit kwaadsprekerij die Filips terzijde moest schuiven: *'Supplions en toutte humilité vostre majesté ne voloir prendre ceste nostre adversance aultrement si non comme procedant dung vray zèle et tresardant affection que avons au service dicelle.'*⁴⁶⁸

De rechtvaardiging van hun schrijven lag in de beloften die de koning hun persoonlijk bij zijn afscheid in Zeeland had gedaan toen hij merkte dat de heren niet zonder voorwaarden wilden toetreden tot de Raad van State. Om de vrees weg te nemen dat hun benoeming slechts een façade was waarachter het eigenmachtige optreden van de landvoogdes en haar eerste minister zou schuilgaan, had Filips beloofd dat de edelen bij alle belangrijke besluiten zouden worden betrokken. Hij garandeerde verder dat er geen belangrijke staatszaken buiten de heren om in de Raad van Financiën zouden worden besproken. Het belangrijkste was echter dat de koning – althans volgens Egmont en Oranje in 1561 – gezegd had dat wanneer de zaken toch niet volgens de wensen van de heren verliepen, zij niet direct ontslag moesten nemen, maar juist de koning op de hoogte moesten brengen, zodat die orde op zaken kon stellen.

Met deze woorden in het achterhoofd achtten de heren het geoorloofd de bestuurlijke praktijk in Brussel onder Filips' aandacht te brengen.

Desondanks zorgde Egmont ervoor dat het verzenden van deze brief met de nodige geheimzinnigheid werd omgeven. Hij voegde een regeltje toe waarin hij zijn instemming met de brief uitdrukte en ondertekende naast Oranje, die de brief in zijn eigen hand geschreven had. Daarna regelde de graaf de bezorging. Dat bekende, zoals al eerder het geval was geweest, een bezoek aan Cristóbal de Castellanos, de *contador* die Egmont en Oranje al van dienst was geweest om de zaken van Schwarzburg te behartigen. Castellanos stelde twee begeleidingsbrieven op, beide in naam en opdracht van Egmont, gericht aan zijn superieur, de *ebolista* Francisco de Eraso. De eerste begeleidingsbrief van 27 juli⁴⁶⁹ werd geopend met beleefdheidsfrases, de olie in de machine van vroegmoderne persoonlijke betrekkingen. Egmont dankte Eraso voor een eerdere brief en bracht, mede namens gravin Sabine, de hartelijke groeten over aan Eraso en zijn echtgenote, doña Mariana. Daarop volgde een toelichting op Egmonts werkwijze. Gezien de gevoelige aard van de brief had Egmont deze aan niemand anders dan aan Eraso durven sturen en het liefst begeleid door een brief in zijn eigen hand. Maar omdat Eraso nooit antwoord had gegeven op de vraag of hij het Frans beheerste en Egmonts handschrift kon lezen, liet de graaf de begeleidingsbrief zekerheidshalve door Castellanos in het Castiliaans opstellen. De zending zelf had Egmont hoofdbrekens gekost, zoals hij vervolgens meldde. Een *gentilhomme* uit zijn huishouden direct naar de koning sturen had zijn voorkeur, maar een dergelijke in het oog springende reis zou zeker vragen oproepen, terwijl Egmont wilde dat zelfs de aarde nergens van zou weten.⁴⁷⁰ Het vertrouwen dat Egmont onder deze omstandigheden in Castellanos durfde te stellen was aanzienlijk, maar om redenen die in hoofdstuk 2 werden geschetst, niet onverdiend.

Egmont lichtte in de begeleidingsbrief de inhoud en de reden van het protest tegen Granvelle toe. Ook gaf hij bijna letterlijk een woordenwisseling weer die hij met Granvelle in de Raad van State had gehad. Deze kleine uitwijding lijkt niet oorspronkelijk bij de begeleidingsbrief gehoord te hebben; Castellanos kriebelde deze in de marge. De inhoud was echter van groot belang. Het citaat gaf weer hoe Egmont zich in de Raad had beklagd over de geringe invloed van de heren op de besluitvorming, waarop de kardinaal had gezegd dat Egmont en de anderen als raadsheren evenveel verantwoordelijkheid voor het regeringsbeleid droegen als hijzelf. Egmont, die woedend was geworden, had zichzelf daarna maar ingehouden. Deze toegift werd doorgespeeld aan Eraso opdat hij het incident in de Raad aan de koning kon melden, als concreet voorbeeld voor de algemene klachten die de heren in hun protestbrief noemden.

De tweede begeleidingsbrief van 25 augustus was een verontschuldigende brief,⁴⁷¹ aangezien de eerste begeleidingsbrief én de protestbrief een maand lang waren blijven liggen. Al die tijd had zich geen koerier van de financiële bureaucratie aangediend (Castellanos' gebruikelijke correspondentiemethode), terwijl Egmont

in Holland was om de dijken te inspecteren. Daarom verstuurde de graaf de brieven nu met een ijlbode. Egmont herhaalde het verzoek aan Eraso om de protestbrief persoonlijk aan de koning te overhandigen en toe te lichten, hem aan te sporen snel een antwoord te sturen en ook zelf advies te geven over hoe de heren moesten omgaan met de kardinaal. Wanneer Eraso de brieven ontving, werd niet opgetekend, maar op 28 september stuurde hij zijn antwoord met dezelfde ijlbode naar Brussel terug. De reactie van de koning op de protestbrief was teleurstellend. De klacht tegen Granvelle werd niet erg serieus genomen. Filips formuleerde met behulp van Eraso een antwoord; de minuut daarvan is in zijn handschrift opgesteld.⁴⁷² Aanvankelijk zou de koning slechts zijn dank uitspreken voor de brief van de heren en zijn vertrouwen in hun goede bedoelingen, terwijl hij een concreet antwoord op de gesignaleerde mankementen van het landsbestuur aan de vertrekkende Horn meegaf. Zodra Eraso was verdwenen, verscheen de *albista* secretaris Gonzalo Pérez op het toneel, en wenste de koning nog wel wat toe te voegen aan de tot zover nogal vrijblijvende brief, namelijk een oproep om in hun gouvernementen strak de hand te houden aan de protestantenvervolging.⁴⁷³ In de praktijk bracht Filips geen enkele wijziging aan in de status van de kardinaal en hield hij de edelen nog altijd buiten belangrijke beslissingen.

De voortdurende uitsluiting van de heren werd direct duidelijk toen Filips zich, kort na het ontvangen van de protestbrief, moest beraden op de situatie die in Frankrijk ontstond na het Colloquium van Poisy in 1562. Vanwege de religieuze tolerantie waarop Catharina de Medici aanstuurde, dreigden de hugenoten, die zich daardoor gesterkt voelden, de confrontatie met de katholieken te zoeken. Dat moest wel negatieve gevolgen hebben voor het religieuze evenwicht in de Nederlanden,⁴⁷⁴ zodat Filips gewapend ingrijpen in Frankrijk overwoog.⁴⁷⁵ De koning nam uitzonderlijke voorzorgsmaatregelen om de heren zoveel mogelijk buiten de besluitvorming hierover te houden, door secretaris Josse de Courtewille op een geheime missie via Parijs naar de Nederlanden te sturen. Hij zou zogenaamd op bezoek gaan bij zijn vader en zaken voor het Gulden Vlies afhandelen; hij was immers in 1561 griffier van de Orde geworden. De reis via Frankrijk zou geen stof doen opwaaien, omdat dat nu eenmaal de snelste route naar Brussel was. Maar in Parijs moest Courtewille heimelijk met de Habsburgse ambassadeur Thomas Perrenot de Chantonay, Granvelles broer, spreken over de bereidheid van de Franse katholieken om de wapens op te nemen tegen de protestantse leider Antoine van Bourbon, koning van Navarra. Uit angst dat Courtewilles portefeuille geroofd zou worden, werden zijn geloofsbrieven hem nagezonden. Zodra hij met Chantonay had gesproken, moest hij doorreizen naar Brussel, maar daarna mocht hij niet meer direct corresponderen met Chantonay; alles moest via Granvelle lopen, die altijd regelmatig correspondeerde met zijn broer en dus minder de aandacht zou trekken.⁴⁷⁶ In Brussel mocht hij alleen aan Margaretha, Viglius en Granvelle volledig verslag uitbrengen. De edelen kregen in de Raad van State niets te horen over de agressieve plannen van Filips in Frankrijk, maar

vernamen wel dat de hugenotenleider Antoine van Bourbon een aanval op de Nederlanden voorbereide om daarna Navarra op de Spanjaarden te heroveren.⁴⁷⁷

Deze vergaande voorzorgsmaatregelen voor communicatie tussen twee bestuurscentra van de Habsburgse monarchie waren zeldzaam. Het was niet alleen een gevolg van de explosieve situatie in Frankrijk (ook Catharina de Medici mocht geen lucht krijgen van Courtewilles bedoelingen), maar lijkt ook in te spelen op de toegenomen alertheid van de Nederlandse edelen. Ook de Deense kwestie speelde mogelijk weer mee. De wereldlijke keurvorsten leken allen op de hand van Frederik II te zijn, terwijl men van de geestelijke keurvorsten aannam dat zij pensionarissen van de Franse kroon waren.⁴⁷⁸ Catharina's houding tegenover een Deense keizerlijke opvolging was daarom van belang en Filips meende ongetwijfeld dat een versteviging van de positie van de Franse protestanten ertoe zou kunnen leiden dat de koningin-moeder Frederiks kandidatuur zou steunen.

Deze geheimzinnigheid van de koning leek in schrill contrast te staan met de vertrouwelijkheid die uit de correspondentie tussen Eraso en de heren sprak. Eraso's antwoord aan Egmont van 28 september was op het eerste gezicht openhartig. In de brief stond onder andere te lezen wat de secretaris over de kardinaal dacht: 'Het heeft altijd in zijn aard gelegen om zonder enig ontzag iedereen naar zijn hand te zetten en de heerser van de hele wereld te zijn.'⁴⁷⁹ Dit veel aangehaalde citaat⁴⁸⁰ geeft goed aan dat Eraso wat persoonlijke antipathie tegen Granvelle betreft met de edelen op één lijn zat. Maar uit het vervolg bleek dat Eraso met deze sympathieke houding een bijbedoeling had: 'Het lijkt me dat u [Egmont] in het belang van de zaken goed contact met hem [Granvelle] moet houden, opdat de koning niet op zoveel manieren te lijden zal hebben, want zoals de zaken ervoor staan is dat noodzakelijk, en die woorden die de kardinaal in de Raad heeft gesproken had hij kunnen vermijden, zoals u, als de man die u bent, deed door u in te houden en de zaak niet op de spits te drijven.'⁴⁸¹ Geen confrontaties met de kardinaal meer. Nu was de tijd om de problemen het hoofd te bieden, vervolgde Eraso, zowel de religieuze als de financiële. De graaf van Horn zou binnenkort terugkeren naar de Nederlanden met 'richtlijnen' (apuntamientos). Hij was geïnstrueerd Egmont op het hart drukken zich voor die richtlijnen in te spannen. Hoewel deze formulering vaag is, is bekend dat Filips Horn vlak voor diens vertrek uitgebreid sprak over de bisschoppelijke herindeling om het draagvlak daarvoor onder de Nederlandse edelen te vergroten. Het lijkt erop dat Eraso ook Egmont aanspoorde het bisdommenplan te steunen.

Enkele weken later richtte Eraso zich tot zowel Egmont als Oranje.⁴⁸² Ditmaal was hij nog duidelijker over de voorwaarden die aan het tweetal gesteld werden. Eraso gaf aan dat de zaken in de Raad van State vanaf nu daadwerkelijk anders behandeld zouden worden en dat Egmont en Oranje een grotere rol zouden krijgen in de besluitvorming, maar ook dat Oranje een voortrekkersrol op zich zou moeten nemen om het snel om zich heen slaande vuur van het protestantisme te blussen. Eraso kon het belang daarvan niet genoeg benadrukken; dat zou de koning

immers meer dan alle andere zaken genoeg doen. De secretaris impliceerde ook welke concrete beloning er tegenover een constructieve houding van de heren zou kunnen staan: hij had tijdens een onderhoud met de koning warm gepleit voor Oranjes wens om een stad van het kroondomein te kopen.⁴⁸³ Eraso bevestigde de wijsheid van Egmonts besluit om Castellanos bij de verzending te betrekken, die hij een eerbiedwaardige en betrouwbare man noemde.⁴⁸⁴ In de eerste begeleidingsbrief van Egmont verwees de graaf naar eerder brief-contact met Eraso, maar de blijvende onzekerheid over Eraso's beheersing van het Frans doet vermoeden dat Castellanos in die contacten steeds een belangrijke rol als vertaler had gespeeld. Verder toonde de secretaris zich vereerd met het vertrouwen dat Egmont in hem stelde door hem de protestbrief te zenden en gaf aan dat dergelijke brieven bij hem in goede handen waren: 'niemand weet van de brief die u me heeft geschreven en ik heb er met niemand over gesproken; daarvan en van wat u me verder nog wilt opdragen, kunt u zeker zijn.'⁴⁸⁵ Eraso riep hiermee een beeld op van zichzelf dat contrasteerde met het beeld dat de edelen van Granvelle schetsten. Als tegenwicht voor Granvelle, die niet te vertrouwen was met de landsbelangen, maar alleen zijn eigen belangen in het oog hield,⁴⁸⁶ stelde Eraso zichzelf voor als een adoptief-Nederlander met sterke emotionele banden met de Nederlanden, verwijzend naar zijn 'Nederlandse' kinderen, die geboren waren tijdens zijn lange verblijf in Noord-Europa tussen 1543 en 1559.

De heren namen echter geen genoegen met Eraso's antwoord. Hoewel ze geen brief meer schreven, vonden de edelen een andere manier om op Eraso's brieven te reageren. Ze zochten nogmaals contact met contador Castellanos, een bezoek waarover die gewoontegetrouw een verslag aan Eraso stuurde.⁴⁸⁷ In strijd met de constructieve houding die Eraso de heren aanraade, herhaalden Egmont en Horn, die inmiddels teruggekeerd was in de Nederlanden, hun klachten over de kardinaal. Horn klaagde erover dat hij werd geacht de bevelen van Granvelle uit te voeren. Daarnaast ergerde het hem dat Karel van Berlaymont, staatsraad, vliez-ridder en stadhouder van Namen, in de Brusselse hiërarchie boven hem werd gesteld – Horn was na zijn terugkeer uit Spanje dan wel raadsheer, maar geen stadhouder meer geworden. Zijn klachten geven overigens aan dat ook onderlinge adellijke rivaliteiten een rol speelde binnen de strijd in de Raad van State en dat deze zich niet beperkte tot de bekende frictie tussen edelen en bureaucraten. Castellanos vreesde dat als er geen verandering in de situatie kwam, alle heren zich waarschijnlijk zouden terugtrekken op hun landgoederen. Ze stelden de situatie ernstig voor; Castellanos meldde bezorgd dat het wel tot een breuk moest komen tussen de drie heren en Granvelle.⁴⁸⁸ Om dat te vermijden adviseerde hij hun hoop te geven dat de koning snel naar de Nederlanden zou komen. Daarop zouden de heren wel willen wachten, terwijl de contador de heren intussen probeerde te overreden de bevelen van de koning uit te voeren.

Uit de briefwisseling met Eraso en de contacten met Castellanos blijkt dat de constitutionele agenda van de heren bij de *ebolistas* in goede handen was, maar

wel onder bepaalde voorwaarden. Zolang de conflicten de kenmerken van een factiestrijd droegen en het er slechts om ging de edelen meer te zeggen te geven in de Raad van State ten koste van Granvelle, kon Eraso het alleen maar hartelijk met hen eens zijn. Maar een halfslachtige houding tegenover de kettervervolgving kon op minder sympathie rekenen, evenals het verzet tegen de bisschoppelijke herindeling. Daarmee botste Eraso vooral met Oranje en Bergen, de voortrekkers van het Brabantse verzet tegen het bisdommenplan. Egmont betoonde zich juist coöperatief met betrekking tot de nieuwe bisschoppen in zijn stadhoudersschappen Vlaanderen en Artesië. Juist in de maanden dat deze briefwisseling plaatsvond, was in Atrecht de nieuwe bisschop geïnstalleerd en naderden ook de voorbereidingen voor de installatie in Ieper hun voltooiing.⁴⁸⁹ Eraso moedigde Egmont aan zich in te spannen voor de uitvoering van 'richtlijnen' die Horn meebracht; niet alleen hijzelf, maar ook Oranje en Bergen, op wier medewerking hij minder vertrouwde dan op die van Egmont, moesten actiever worden in de ondersteuning van het koninklijk beleid. Maar als de edelen zich aan die voorwaarden hielden, konden ze op hun 'adoptielandgenoot' Eraso rekenen om hun belangen aan het hof te behartigen.

Door de heren enerzijds zijn steun te betuigen, maar hen anderzijds te bewegen tot een constructieve houding, markeerde Eraso de kaders waarbinnen de Ebolifactie de aanspraken van het heren zou blijven steunen. Die kaders waren eveneens de uiterste grenzen waarbinnen de facties binnen de Spaans-Habsburgse monarchie elkaar te lijf konden gaan, zonder hun relatie met de koning op het spel te zetten. Granvelles positie in de Nederlanden ondergraven hoorde zonder meer tot de doelstellingen waarmee Eraso zich wilde vereenzelvigen. De *ebolistas* waren echter niet bereid een ingrijpende verandering in de koninklijke plannen zoals het stopzetten van de bisschoppelijke herindeling te bepleiten. Daar trok de Spaanse factie bij monde van haar tweede man de grens.

De vertrouwensband met Eraso was dan wel aangewend om de adellijke agenda te bevorderen, maar de resultaten waren gering. De situatie van de edelen in de Raad van State verbeterde niet en de minder dan volmondige steun voor hun eisen gaf hun weinig hoop voor de toekomstige samenwerking met Eraso. Wat Eraso betreft moest Granvelle gaan, maar het beleid dat hij symboliseerde mocht blijven. Daarmee stelde hij zich op in de Habsburgse traditie zoals die gold voor bijvoorbeeld Sicilië. Daar werd steevast de minister van de koning geofferd aan de onvrede van de plaatselijke adel wanneer opstand in de lucht hing, maar in feite was die vorstelijke knieval steeds maar schijn; in het te voeren beleid kwam geen verandering.⁴⁹⁰

Dat bleek voor de Nederlandse heren al snel onvoldoende, zoals ze zouden laten werken. Mede als reactie op de missie van Courtewille omtrent Frankrijk had Margaretha in mei 1562 besloten een bijeenkomst van de plenaire Raad van State bijeen te roepen. Dat betekende dat alle stadhouders en Vliesridders als buitengewone raadsheren uitgenodigd werden voor de besprekingen. Omdat alle

stadhouders ook Vliesridders waren, maar niet vice versa, heeft deze plenaire raadsvergadering vooral de aandacht getrokken als bijeenkomst van Vliesridders. De bedoeling van de vergadering was tot een oplossing te komen voor de financiële en maatschappelijke beroering die de Nederlanden in zijn greep hield en een strategie voor de Franse kwestie te formuleren (waarover deze raadsheren echter onvolledig ingelicht waren). Deze vergadering resulteerde in de zending van de baron van Montigny naar het koninklijk hof, waar deze de koning namens de Raad van State om aanzienlijke financiële steun zou vragen en het standpunt omtrent militair ingrijpen in Frankrijk, waar heel Brussel tegen gekant was, zou overbrengen.

Een aantal heren greep deze reis echter ook aan om hun anti-Granvelle-campagne voort te zetten. Rachfahl maakt melding van een instructie die Oranje, Egmont, Horn, Bergen, Megen en Aremberg Montigny nazonden, waarmee ze hem machtigden bij de koning te klagen over de kardinaal. Montigny zou drie zaken aanstippen: de vrees voor de invoering van de Inquisitie, het passeren van de heren in de besluitvorming over het bisdommenplan en de algemene afkeer van Granvelle, die de koning verkeerd informeerde over de heren. De koning was echter op een dergelijk verzoek voorbereid en had Margaretha al vóór Montigny's vertrek laten weten dat aan de stoelpoten van Granvelle niet gezaagd zou worden. Op de demarches van Montigny antwoordde hij dan ook dat hij in geen van deze drie punten een ernstig probleem zag. Uiteraard zou de Spaanse Inquisitie niet ingevoerd worden; de koning had het volste vertrouwen in het beoordelingsvermogen van zijn vazallen, en Granvelle meldde over de heren niets dan goeds, dus aan hem hoefden de edelen zich niet te storen.⁴⁹¹ Nogmaals werden de bezwaren van de edelen van tafel geveegd.

Wat zijn missie betreft boekte Montigny dus slechts negatieve resultaten, maar niet alles stemde somber. Op het persoonlijk vlak viel er namelijk wel winst te behalen voor de baron. Montigny was verwant aan Jan van Montmorency, heer van Courrières, die van Karel V een commanderij van één van de Spaanse ridderorden had gekregen, een mooie bron van inkomsten en prestige. Montigny kreeg naar zijn eigen overtuiging van Filips de belofte dat hij deze commanderij na de dood van Courrières zou erven. Toen Courrières in de zomer van 1563 stierf, schakelde Montigny dan ook direct Cristóbal de Castellanos in om aanspraak te maken op de commanderij.⁴⁹²

De Liga en de tweede protestbrief

In de loop van 1562 organiseerden de drie edelen van de Raad van State zich met een groep adellijke medestanders in een Liga. Bij deze Liga waren alle hoge edelen aangesloten die het doel van de factie van de heren in de Raad van State steunden, namelijk Granvelle uit het Nederlandse bestuur te stoten.⁴⁹³ Over de Liga bestaat veel onduidelijkheid, zoals over het precieze moment waarop en hoe deze gestalte

kreeg – tijdens of nog vóór de plenaire raadsvergadering in mei.⁴⁹⁴ Deze vergadering is in ieder geval de eerste gelegenheid waarop de contouren van de Liga zichtbaar werden. Tijdens deze bijeenkomst, georganiseerd op last van Margaretha van Parma, zonderden de Vliesridders zich af. Dat was niet zoals Margaretha het zich had voorgesteld. Zij probeerde alle beraadslagingen in haar aanwezigheid te laten plaatsvinden, zoals immers gebruikelijk was in de Raad van State. De heren weigerden haar toe te laten, maar Margaretha zich liet informeren door Berlaymont. Deze durfde niet alles aan de landvoogdes over te brieven uit angst voor de reactie van de heren; hij sprak pas toen de meeste heren waren vertrokken naar het huwelijk van Mansfelt met een zuster van Horn en Montigny in juni.⁴⁹⁵

Enige geheimzinnigheid was dus wel aan de orde en Margaretha was niet gelukkig met de zelfstandige opstelling van de heren, maar toch repte Berlaymont met geen woord over een Liga of een ander soort verbond.⁴⁹⁶ Mogelijk kwam die pas tijdens Mansfelts huwelijk tot stand. Latere commentatoren meldden dat de leden van de Liga zich door middel van een eed op hun goederen en leven verplichtten elkaar trouw te blijven, maar ooggetuigenissen van de eedaflegging bestaan niet, noch is bekend wanneer deze plaatsgevonden zou hebben.⁴⁹⁷ Wie het initiatief nam, blijft eveneens onduidelijk. Mansfelt, Horn en Simon Renard werden door tijdgenoten aangewezen als voornaamste aanstichters,⁴⁹⁸ maar Egmont en Oranje waren vanaf het startschot nauw betrokken. Het duurde wel nog enige maanden voor de Liga actief leden ging werven. Pas in de winter van 1562-1563 en het voorjaar van 1563 benaderden de *ligueurs* eerst Berlaymont en daarna de hertog van Aarschot, beiden verbonden aan Granvelle, om hen voor hun groep te winnen.⁴⁹⁹ Hoewel de activiteiten van de Liga slechts tegen Granvelle gericht waren, bezag Margaretha deze vanaf zijn oprichting met de nodige argwaan.

In november 1562 wekten de *ligueurs* ook de wrevel van Filips tijdens de verkiezing van aartshertog Maximiliaan tot Rooms-Koning in Frankfurt. In principe stond de verkiezing van Maximiliaan vast, aangezien August van Saksen zijn plannen om zichzelf of Frederik van Denemarken te laten kiezen, in de zomer van 1561 had opgegeven en ook Filips zijn steun voor Maximiliaans kandidatuur had uitgesproken.⁵⁰⁰ Toch geloofde Granvelle nog, net als Ferdinands ambassadeur Zazius, dat keurvorst August Frederik in Frankfurt alsnog naar voren zou schuiven.⁵⁰¹ Onder deze omstandigheden raadde hij Filips af de Nederlandse edelen toestemming te geven bij de verkiezing aanwezig te zijn vanwege de rol die zij daarin zouden kunnen spelen. Filips wilde zich toch laten vertegenwoordigen door een *grand seigneur*, zoals gebruikelijk was. In 1558 was de jonge prins van Oranje bijvoorbeeld Filips' afgevaardigde geweest tijdens de kroning van Ferdinand I in 1558.⁵⁰² Maar ditmaal had de koning Oranje of Egmont uitdrukkelijk níet op het oog.⁵⁰³ De vorst deed juist pogingen zijn contacten met het Heilige Roomse Rijk via andere tussenpersonen gestalte te geven. De keus viel op de hertog van Aarschot, die evenals zijn broer Renty opgevoed was aan het hof van Ferdinand I en zodoende samen met aartshertog Maximiliaan opgegroeid was.

Aarschot was bovendien een 'kardinalist.' Ondanks Filips' weigering zich door een edelman van de Liga te laten vertegenwoordigen, zagen veel van de *ligueurs* kans zonder zijn toestemming naar Frankfurt te reizen.

De groep edelen die naar Frankfurt reisde, bestond uit Oranje, Egmont, Horn, Hoogstraten, Mansfelt, Lodewijk van Nassau en Aremberg, van wie alleen de laatste twee niet tot de Liga gerekend werden; Lodewijk omdat hij geen toegang had gehad tot de plenaire vergadering en Aremberg omdat hij bedenkingen had bij het vormen van de adelsfactie. De redenen die de edelen opgaven voor hun aanwezigheid waren divers. Oranje betoogde dat hij nog zaken te regelen had met de keurvorst van Saksen over de bruidschat van Anna. Ook Mansfelt, die van Margaretha uitdrukkelijk *geen* toestemming had gekregen de verkiezing bij te wonen, voelde zich toch gerechtigd te gaan als vervanger van zijn zieke broer. Johan Gebhard van Mansfelt was aartsbisschop van Keulen en dus keurvorst, en had zijn broer gemachtigd hem te vertegenwoordigen.⁵⁰⁴ Egmont, zwager van de keurvorst van de Palts, voelde dat zijn aanwezigheid minder dringend gewenst was en kwam pas toen de plechtigheden al voorbij waren. Onder de Duitse vorsten die zij daar troffen, waren Günther van Schwarzburg, de keurvorsten August van Saksen en Frederik van de Palts en Willem van Hessen. Met deze laatste sprak Oranje af een postdienst in het leven te roepen tussen Breda en Kassel.⁵⁰⁵ Aarschot, vergezeld door zijn broer Renty, beschreef de bijna dagelijkse banketten en diners die de Nederlandse heren afliepen, waar het illustere gezelschap elkaar trof, zonder inzicht te krijgen in de gesprekken die zij onderling voerden.⁵⁰⁶ Maximiliaan liet de aanwezigheid van zoveel Nederlandse gasten niet ongemerkt voorbijgaan en vierde met alle aanwezige Vliesridders de feestdag van de Orde, Sint Andreasdag.⁵⁰⁷

Deze bijeenkomst kon aangegrepen worden door de *ligueurs* om betrekkingen aan te knopen met de Duitse vorsten (zoals wel blijkt uit de Bredaas-Kasselse postdienst) en buiten het gezichtsveld van Margaretha van Parma en Granvelle over hun politieke doeleinden te praten.⁵⁰⁸ Het is duidelijk dat vooral Granvelle hier bang voor was. Dat er gesprekken gevoerd werden, was wel duidelijk, maar wat er besproken werd, bleef geheim. Aarschot schreef aan Granvelle dat hij, hoeveel moeite hij ook deed, niet kon achterhalen waarover gesproken werd.⁵⁰⁹ Wel probeerden de *ligueurs* hem in hun kamp te krijgen. Niet alleen in het Rijk, maar ook binnen de Nederlandse probeerden de heren het draagvlak voor hun beweging te vergroten.

Pas vanaf december 1563 zou de Liga zichtbaar in de openbaarheid treden, toen de leden om hun eendracht kracht bij te zetten, hun gevolg in gelijke livreien hulden, versierd met dubbelzinnige emblemen. De livreien werden gesierd door zotskappen, mogelijk als parodie op Granvelles kardinaalshoed. Nadat dit ontwerp te controversieel bleek, werd het vervangen door pijlenbundels, traditioneel een symbool van eenheid, dat uitgelegd kon worden als loyaliteitsverklaring aan de dynastie of als symbool van de verbondenheid van de *ligueurs*.⁵¹⁰ Nu de Liga

eenmaal in de openbaarheid was getreden, stond niet alleen het prestige van de vorst en zijn regentes op het spel, maar ook de positie van Granvelle. De kardinaal voelde zich duidelijk bedreigd; geneigd zijn eigen belangen te laten samenvallen met die van de vorst, sprak hij al snel in termen van 'verraad' over verbanden van vazallen onderling, die zonder goedkeuring van hun soeverein tot stand waren gekomen.⁵¹¹

Granvelle had reden zich bedreigd te voelen. In maart 1563, kort na de samenkomen in Frankfurt, stuurden Egmont, Oranje en Horn opnieuw een protestbrief naar de koning. Het driemanschap benaderde deze tweede brief anders dan de eerste, zowel wat betreft hun legitimering als in de methode van verzending. Ditmaal was er geen sprake van mondelinge, persoonlijke toezeggingen van de vorst als rechtvaardiging voor hun schrijven en evenmin werden Castellanos of Eraso betrokken bij de verzending. Juist de Liga speelde een aanzienlijke rol in deze tweede brief. De inhoud leek sterk op die van de brief uit 1561. De heren maakten aanspraak op het vertrouwen van de koning, dat zij meenden te verdienen door hun eerdere goede diensten. Ze drongen erop aan dat de vorst de belofte van gunsten en vertrouwen zou inlossen door de regering van de Nederlanden in hun handen te leggen ten koste van kardinaal Granvelle. Deze machtswisseling was noodzakelijk, zo stelden de heren, vanwege de algemene haat waarop de kardinaal in het land kon rekenen. De onvrede werd ook sterk gevoeld onder de 'seigneurs principaulx' en, zo rekenden de heren Filips voor, het was beter velen tevreden te stellen door één persoon te offeren dan die ene persoon te handhaven ten koste van alle anderen.

Door hun klacht te presenteren als een noodzakelijke interventie om de Brusselse regering niet te laten ontsporen, presenteerden de edelen hun actie als een dienstbewijs aan de vorst, waardoor zij de morele grenzen van de feodale verhoudingen niet overschreden. Om die grenzen nogmaals duidelijk te markeren, benadrukten de edelen hun eigen positie als trouwe cliënten en de 'affection que nous tous son peuple et ses estatz avons a son service, prosperité et grandeur'; en die van Filips als patroon: de edelen hadden goede hoop dat hij 'franche de toute passion avecq telle benignité et pareille recognoissance au zèle qu'avons a son service' hun remonstrantie in ontvangst zou nemen. Als de koning toch niet overtuigd was van hun goede bedoelingen en hen ervan verdacht te handelen uit eigenbelang, boden de edelen aan zich terug te trekken uit de Raad van State. Zover kon Filips het natuurlijk niet laten komen. Op zo'n manier zijn wantrouwen uitspreken in zijn eigen vazallen en cliënten was een inbreuk op de morele code van patronageverhoudingen die de koning ernstig zou schaden in zijn reputatie.⁵¹² Binnen deze heldere kaders kon het verzoek van de edelen Granvelle zijn macht te ontnemen niet meer op een nadelige manier uitgelegd worden.

Dit beeld van trouwe vazallen, die de koning alleen maar lastig vielen (de heren hadden hun brief liever niet gestuurd 'afin de n'adjouster à la multitude

de *voz grandes occupations*'), omdat ze zich gebonden voelden aan hun eed van trouw, contrasteerde scherp met het beeld dat ze van Granvelle opriepen. De kardinaal werd afgeschilderd als een gehate figuur die te veel macht had naar de smaak van de meeste edelen en stadhouders in de Nederlanden – een vage omschrijving die de zeggingskracht van deze brief zou ondermijnen. Maar in een petitie die de drie ondertekenaars enkele maanden later aan de landvoogdes overhandigden en ook aan de koning stuurden, waren ze explicieter.⁵¹³ Hier gingen Egmont, Horne en Oranje in op de noodzaak de Staten-Generaal bijeen te roepen, in hun ogen de enige remedie voor de problemen in het land, die ze in deze brief hadden genoemd. Dat was echter één van de heetste hangijzers van de Brusselse politiek sinds de koning in 1559 was vertrokken. Vanwege de dramatische ervaringen met de Staten-Generaal in 1558 weigerden Filips en Margaretha de vergadering opnieuw bijeen te roepen. Achter deze afwijzende houding, zo meenden de heren, scholen ongetwijfeld de machinaties van '*personnes peu affectionnées à son [Filips'] service et au bien du pays*', die de koning op die gedachte hadden gebracht door hem '*sinistere information*' te verschaffen.⁵¹⁴

De drie ondertekenaars presenteerden zichzelf als woordvoerders van een grotere groep, die vaag omschreven werd als de '*seigneurs principaulx*.' Het gebruik van deze term bracht onvermijdelijk de groep Vliesridders en stadhouders in herinnering die in mei 1562 bijeengekomen was ('de meeste edelen en stadhouders'). De heren presenteerden hun nieuwe protestbrief hiermee als remonstrantie van de buitengewone leden van de Raad van State die Margaretha van Parma zelf bijeen had geroepen, hoewel het draagvlak voor de terugroeping van Granvelle vooral onder de *ligueurs* te vinden was. Natuurlijk had de landvoogdes niet de bedoeling gehad met het bijeenroepen van de Vliesridders een permanente spreekbuis voor de ontevreden edelen in het leven te roepen, maar bijna een jaar na dato verwezen Oranje, Egmont en Horn er nog steeds naar toen zij zich nogmaals tot Filips wilden richten als gevolg van hun tweede brief. De heren betoogden dat zij alleen konden antwoorden op de brief van de koning als zij alle Vliesridders-raadsheren weer bijeenriepen. De brief was tenslotte, zo betoogden zij, in aller naam opgesteld.⁵¹⁵

Natuurlijk konden Oranje, Egmont en Horn niet beweren namens de plenaire raad te spreken. De Liga onderscheidde zich van de plenaire raadsheren door de weigering van sommigen van die laatsten om zich tegen Granvelle uit te spreken. De hertog van Aarschot en zijn broer de markies van Renty hadden hier niets voor gevoeld.⁵¹⁶ De graaf van Oost-Friesland, stadhouder van Overmaas, en de heer van Courrières waren eveneens tegen de scherpe houding van Oranje en de zijnen.⁵¹⁷ Enkele andere edelen, zoals Aremberg, hielden zich op de vlakke, hoewel Boussu en Berlaymont beiden aangaven niet erg ingenomen te zijn met de handelswijze van Oranje.⁵¹⁸ Binnen de gelederen van de Vliesridders zijn zodoende de contouren van twee facties zichtbaar, waarvan de 'kardinalistische' factie echter aanzienlijk minder slagvaardigheid was en minder eenheid aan de

dag legde. Door in de correspondentie met Filips steeds te refereren aan de 'seigneurs principaulx' werden deze 'kardinalistische' Vliesridders echter wel geïmpliceerd in het verzet van de beperktere groep Liga-edelen, maar dat was noodzakelijk om de schijn van legitimiteit te behouden. Deze ingewikkelde constructie contrasteert aanmerkelijk met de eenvoud van de mondelinge belofte van de koning waarmee de eerste protestbrief was gerechtvaardigd.

De aanvallen beperkten zich in deze periode niet meer tot argumenten, maar werden ook persoonlijk. Onderdeel van de strategie was klaarblijkelijk de tegenstander in diskrediet te brengen. Om dit des te effectiever te kunnen doen, morrelden zowel de edelen als Granvelle aan de fundamenteën van elkaars positie. Oranje, Egmont en Horn schilderden Granvelle steevast af als een persoon zonder affiniteit met de Nederlanden en met allerlei sinistere bijbedoelingen; Granvelle insinueerde meermaals dat de edelen niet zo vervuld waren van hun vazallentrouw als ze het deden voorkomen. Veelzeggende genoeg meldde de kardinaal enkele geruchten over de heren, die erop neerkwamen dat zij liever een andere Habsburgse vorst zouden aannemen dan het bisdommenplan te laten slagen! Hij insinueerde verder dat die andere Habsburger keizer Maximiliaan II was.⁵¹⁹ Daarmee ondergroeven zowel Granvelle als de heren het discours dat de ander gebruikte om zijn loyaliteitsbanden met de vorst te markeren. Dit ging verder dan zinloos moddergooien, omdat Granvelle zijn positie als raadgever van Filips steeds rechtvaardigde door te wijzen op zijn onvoorwaardelijke trouw aan de monarchie en zijn belangeloze dienst aan de vorst. Steeds hamerde hij erop dat hij geen enkel eigenbelang liet meespelen, maar alleen de rust en voorspoed van de Nederlanden wilde bevorderen. Voor een man uit een geslacht van ambtenaren was dit de meest geijkte rechtvaardiging van zijn vertrouwenspositie bij de vorst. De edelen konden zich juist beroepen op hun adeldom; het feit dat zij vazallen en vliesridders waren gaf hun recht op inspraak in het bestuur en rechtvaardigde hun positie als gesprekspartner van de monarch. Het is echter gevaarlijk deze retoriek op te vatten als de werkelijke motieven van beide groepen.

Egmont fungeerde wederom als postmeester van het driemanschap. Ditmaal bracht hij echter, in tegenstelling tot juli 1561, geen bezoek aan Cristóbal de Castellanos. Voor de tweede brief maakte hij gebruik van meer conventionele kanalen en zond deze met een particuliere koerier. Het begeleidende schrijven werd niet aan Francisco de Eraso, maar aan Charles de Tisnacq gericht, aan wie alle Franse brieven van de Brusselse regering gestuurd werden. Van een vertrouwensband zoals die tussen Egmont en Eraso in 1561 bestond, was geen sprake. Hoewel Egmont in een echo van de brief aan Eraso schreef dat Oranje, Horn en hijzelf 'niet wisten aan wie anders zij de brief veilig konden adresseren, vanwege het grote vertrouwen dat zij hadden in zijn [Tisnacqs] goede wil jegens de heren', liet hij niets los over de inhoud van de meegezonden protestbrief. Van Tisnacq verwachtte men geen andere dienst dan dat hij de brief snel in handen van de koning zou bezorgen en zou aandringen op een snel antwoord.⁵²⁰ Horn probeerde

zijn persoonlijke contact met Filips uit te buiten door een eigenhandige brief in het Castiliaans aan de vorst te schrijven, waarin de argumenten van de gezamenlijke brief herhaald werden. Deze persoonlijke benadering ging deels verloren, want hoewel Filips de brief ongetwijfeld herkende als van Horn, schreef Gonzalo Pérez achterop dat hij van Egmont was!⁵²¹

Ondanks de krachtige rechtvaardiging van de positie van de edelen in het landsbestuur was het effect van de tweede brief evenmin groot. Een belangrijke reden voor de afwijzende houding van de koning ten opzichte van de adellijke wensen was dat de taal van vazallen en cliënten die zij spraken, en waarop ze in hun tweede brief zwaar inzetten, in de ogen van de vorst steeds minder in overeenstemming was met hun daden. Hun argumentatie voor hun recht van spreken werd niet ondersteund door hun handelen. Sinds de reacties op de eerste protestbrief – toen ook Eraso de nadruk op meegaandheid op religieus vlak had gelegd – hadden de heren geleerd steeds te benadrukken hoe graag zij de katholieke godsdienst wilden behouden, die in hun eerste brief niet ter sprake was gekomen. Ditmaal voegden zij wel een alinea toe over de godsdienst. Als goede, katholieke vazallen vervuld van ‘bonne zèle’ zouden de heren hun plicht doen, maar hoe zij dat voor zich zagen, lieten ze in het midden. Hoewel ze het strenge religieuze beleid van de vorst niet openlijk bekritiseerden in hun protestbrieven, overtuigden hun reacties op de invoering van de nieuwe bisdommen en de houding van Bergen en Montigny tegenover het groeiende calvinisme in Doornik en Valenciennes Filips ervan dat de heren de kettervervolging niet erg serieus namen.⁵²² Ook meende Filips dat hij Oranje niet zou kunnen aanstellen als onderkoning van Sicilië, zoals Granvelle geopperd had. Daarvoor konden immers alleen personen van onverdacht katholieke signatuur in aanmerking komen; personen die niet alleen zelf katholiek waren, maar ook bereid waren ervoor te zorgen dat de bevolking dat was.⁵²³ De vorst durfde de verantwoordelijk daarvoor duidelijk niet in Oranjes handen te leggen.

Doordat ze heren wel duidelijk waren geweest over de morele verantwoording van hun actie, maar niet over de concrete aanleiding voor hun klachten boden zij Filips bovendien de mogelijkheid niet inhoudelijk op deze in te gaan.⁵²⁴ Over Granvelle werd immers alleen gezegd dat hij alle touwtjes in handen had, maar waarom dit een zaak was die de koning moest verhelpen, lichtten de edelen niet toe. Zij waren zelfs niet duidelijk over de omvang van de groep klagers. Deze onduidelijkheid was mede het gevolg van de manier waarop Egmont de brief naar het hof had gestuurd. Hij had verzuimd te zorgen voor een mondelinge toelichting ter plaatse. Waar hij bij de eerste protestbrief Eraso nog van extra ammunities had voorzien door de uitwisseling met Granvelle in de Raad van State te vermelden, had hij bij de tweede brief niemand op de hoogte gesteld van de inhoud; zelfs Tisnacq niet, die de brief moest doorgeven aan de koning. Om deze reden konden de vage passages van de tweede brief niet toegelicht worden door een sympathieke stem, waardoor Filips snel zijn antwoord paraat had: ‘Je ne voye

que vous m'exprimiez aulcune raison particulière quy vous pourroit mouvoir à estre d'avis que je deusse faire le changement que vous m'escripvez.⁵²⁵

De vraag rijst dan ook waarom Egmont niet opnieuw gebruik maakte van Castellanos en Eraso. David Lagomarsino meldt dat Castellanos op dat moment in Spanje was.⁵²⁶ Dat zou kunnen verklaren waarom hij niet betrokken was bij de verzending, maar voor Castellanos' verblijf aan het hof bestaan geen concrete aanwijzingen. Bovendien, als hij aan het hof was, hadden de heren de brief wel aan hem kunnen richten, wat niet gebeurde. Een meer voor de hand liggende reden zou zijn dat de edelen met hun tweede brief meer wilden bereiken dan met de eerste het geval was geweest en om dat doel te bereiken de koning op een andere manier benaderden. De samenwerking met Eraso was in 1561 immers minder dan succesvol geweest. Belangrijk was eveneens dat het karakter van de brief anders was dan in 1561. Deze brief was opgesteld als remonstrantie, in naam van de 'principaux seigneurs', waarmee de edelen de indruk wilden wekken dat het gehele Brusselse *establishment* het verzoek steunde. Een jaar eerder immers waren deze voorname heren bijengeroepen door Margaretha om zich te buigen over de problemen in de Nederlanden. Bovendien had ditmaal een secretaris de tekst uitgeschreven, in tegenstelling tot het eigenhandige schrijven van Oranje in 1561. Deze brief deed dan ook eerder denken aan de openbare remonstranties uit de jaren 1550,⁵²⁷ dan aan zijn voorganger uit 1561. Een conventionele manier van verzending, via de door de koning ingestelde kanalen tussen Brussel en Madrid, paste beter bij een dergelijk schrijven dan de geheimzinnigheid die de eerste brief had gekenmerkt.

De heren hadden hun eisen inmiddels ook gevoelig uitgebreid: de persoonlijke aanval op Granvelle was gehandhaafd, maar daaraan was een pleidooi voor het bijeenroepen van de Staten-Generaal toegevoegd. Hoe de koning daarover dacht, was in hofkringen bekend. Het was een weg die hij in geen geval bereid was te gaan. Ook Eraso zou dergelijke aanspraken niet steunen. De grenzen van de Spaanse factiestrijd werden daarmee ruim overschreden. Daarvoor gold immers dat de tegenstander wel getorpedeerd mocht worden, maar dat aanvallen op de koning zelf uit den boze waren. Van Eraso kon dan ook weinig steun verwacht worden, hetgeen de heren reden gaf om hem helemaal te omzeilen door ook Castellanos niet te gebruiken.

Daarbij speelde mogelijk ook een rol dat er steeds meer bekend werd over sommige twijfelachtige activiteiten die Eraso zijn ondergeschikten in de Nederlanden liet uitvoeren. Alonso del Canto, evenals Castellanos een *contador*, had in april 1561 een koninklijke commissie gekregen om Spaanse protestanten die naar Noord-Europa gevlucht waren, op te sporen en te repatriëren. De Spaanse Inquisitie voorzag hem van namen van verdachten, waaronder personen als Fadrique Furió Ceriol, de bekende Catalaanse rechtsgeleerde; en Casiodoro de la Reina, een prominent lid van de kring van Lutheranen die in 1557 in Sevilla was ontdekt, die in de zestig werkte aan een vertaling naar het Castiliaanse van het

Oude en Nieuwe Testament.⁵²⁸ In 1563 was Del Canto erg actief. In het voorjaar triomfeerde hij door de komst van Furió Ceriol naar de Nederlanden. Eind juni was hij actief in Antwerpen, waar hij de medewerking van de vierschaar probeerde te krijgen om een andere Spanjaard te kunnen repatriëren en in de zomermaanden verbleef hij in Brugge in verband met de arrestatie van weer een andere Spaanse protestant.⁵²⁹ De vrijwillige terugkeer tot de katholieke kerk van een mogelijke ketter was een *public relations* triomf voor de Habsburgse overheid, waarmee Del Canto zeer ingenomen was. Maar dergelijke activiteiten bleven niet onopgemerkt. De lokale autoriteiten inclusief de landvoogdes namen steeds meer aanstoot aan Del Canto's bruuske handelswijze, waaruit weinig respect voor lokale privileges sprak.⁵³⁰ Ook de bevolking stond argwanend tegenover de Spaanse *contador*. Vanwege het evidente verband tussen Del Canto's werkzaamheden en de Spaanse Inquisitie werd Del Canto zelfs beschouwd als inquisiteur en als wegbereider van de Spaanse Inquisitie in de Nederlanden.⁵³¹ Bovendien vormde Del Canto een team met *fray* Lorenzo de Villavicencio, die het gebrek aan inzet van de Nederlandse elite voor het behoud van de godsdienst fel bekritiseerde.⁵³² Dit 'beruchte spionnenpaar'⁵³³ nam vanaf de zomer van 1563 ook de bereidheid van de edelen om protestanten te vervolgen op de korrel.⁵³⁴

De relatie tussen Alonso del Canto en Francisco de Eraso was onder de drie heren natuurlijk welbekend vanwege hun verleden als commandant van de Spaanse *tercios*. Ook Castellanos was aanvankelijk betrokken geweest bij de repatriëring van Spaanse ketteren. In januari 1561 had hij, in dezelfde brief waarin hij verslag deed van een onderhoud met Oranje, Eraso instructies gevraagd over de arrestatie van een Spaanse protestant die zich in Bourgondië ophield.⁵³⁵ Daaruit blijkt dat de acties van Alonso del Canto niet alleen toe te schrijven zijn aan diens eigen initiatief, maar dat de Spaanse financiële bureaucratie in de Nederlanden vanuit Spanje werd gestimuleerd om gevluchte Spaanse dissidenten op te sporen. Eraso profileerde zich zo als exponent van de strenge Spaanse houding ten opzichte van religieuze dissidenten, waarvoor de Nederlandse elite bepaald niet warm liep.⁵³⁶ Dit leverde onvermijdelijk een conflict op met de Nederlandse edelen die zelf actief betrokken waren bij het verspreiden van geruchten over de op handen zijnde invoering van de Spaanse Inquisitie en over Del Canto's rol daarin.⁵³⁷ Onder Eraso's auspiciën werd het werkterrein van de Spaanse Inquisitie, hoewel die zich uitsluitend bleef bezighouden met Spaanse dissidenten, daadwerkelijk naar het Nederlands grondgebied uitgebreid, al was het maar in de persoon van een enkele opsporingsambtenaar. Het is goed mogelijk dat Eraso's houding zijn aantrekkelijkheid als bondgenoot voor de edelen niet ten goede kwam.

Een bondgenoot aan het hof hadden de edelen echter wel kunnen gebruiken, omdat een mondelinge toelichting op de brief onontbeerlijk bleek. Het gebrek daaraan werd door de vorst, die normaal toch zeer gesteld was op schriftelijke communicatie, handig uitgebuit. Filips weigerde op basis van de remonstrantie stappen te ondernemen tegen Granvelle, maar nodigde één van de heren uit

naar het hof te komen om de nodige toelichting te verschaffen. De koning, die waarschijnlijk zeer wel op de hoogte was van de specifieke klachten van de heren, kon immers beweren dat hij uit de brief zelf niet kon opmaken waarvan Granvelle precies beschuldigd werd. Een woordvoerder van de ontevreden heren zou daarover duidelijkheid moeten bieden.⁵³⁸ Hoewel de uitnodiging aan alledrie de heren was gericht, maakte Filips Margaretha duidelijk dat hij graag Egmont zag komen.⁵³⁹

In juli 1563 kwamen de heren van de Liga weer bijeen in Brussel om, zoals Margaretha met tegenzin had toegestaan, gezamenlijk te spreken over een reactie op Filips' ontwijkende antwoord. Dit gebeurde wederom onder de noemer van de plenaire raadsvergadering van een jaar eerder. Zonder hun instemming konden de drie ondertekenaars van de protestbrief niet reageren op Filips' antwoord. Onder meer werd daar afgesproken dat Horn, Egmont en Oranje zich niet meer in de Raad van State zouden laten zien.⁵⁴⁰ Verder formuleerden de heren voor het eerst hun wens voor een herschikking van de hiërarchie van de collaterale raden. Tot dusver had geen van de drie raden een superieure positie ten opzichte van de andere, maar de heren wilden de Raad van State boven de andere twee stellen. Alle zaken die in de Geheime Raad of Raad van Financiën besproken werden, zouden voortaan ook aan de Staatsraden voorgelegd worden.⁵⁴¹ Kennelijk voelden de heren aan dat een overwinning op Granvelle, ondanks Filips' ontwijkende antwoorden, binnen handbereik was. Een dergelijke uitbreiding van de macht van de Raad van State was voor de edelen ten slotte alleen maar te overwegen als ze zeker wisten dat die macht niet in handen van Granvelle zou vallen.

Ook wezen de *ligueurs* Filips' uitnodiging naar Spanje te komen resoluut af, formeel omdat zij het beneden hun waardigheid vonden voor Granvelle naar de koning te reizen. Dit was een meerderheidsstandpunt dat niet van ganser harte gedeeld werd door Egmont. De graaf had een afzonderlijke uitnodiging gekregen van de koning, waarmee hij zeer vereerd was, zozeer zelfs dat hij het plan maar moeilijk uit zijn hoofd kon zetten. In de brief die hij Filips ter verontschuldiging stuurde, maakte hij uitgebreid gewag van zijn bereidheid toch naar Spanje te reizen. Hij had zelfs al aan de reisroute gedacht!⁵⁴² Van een reis wilden Oranje en Horn echter niets weten. De heren waren zeer onwillig de Nederlanden te verlaten en zich bij het Spaanse hof te voegen. Ook ambten zouden hen niet naar Spanje of de Italiaanse gebieden kunnen lokken. Granvelle meldde dat Horn en Oranje dat in geen geval zouden doen en dat Egmont door hen onder druk werd gezet om ook buitenlandse ambten te weigeren.⁵⁴³

Hoewel Oranje, Egmont en Horn Eraso links hadden laten liggen bij het versturen van hun tweede protestbrief, schreven ze hem wel aan wanneer ze gunsten probeerden te verwerven. Horn richtte zich vol vertrouwen tot de secretaris, toen bleek dat de koning de commanderij die hij aan Montigny had beloofd, aan zijn hoveling Garcilaso de la Vega had gegeven.⁵⁴⁴ Horn hoopte een compensatie voor zijn broer te bemachtigen en stelde zijn hoop in Eraso: 'hetgeen u zult bewerkstelligen aangezien het uw dienaren aangaat en zoals u altijd wenst te doen voor ons

beiden.⁵⁴⁵ Ook meldde Tisnacq dat Eraso namens Filips naar mogelijkheden had gezocht de *ayudas de costa* uit te betalen, die hij de heren bij zijn vertrek in 1559 had beloofd.⁵⁴⁶ Steun voor hun politieke aspiraties verwachtten de heren niet van Eraso, maar zij waren pragmatisch genoeg om hun contacten met een dermate goed gepositioneerde hoveling ten volle uit te buiten, wat Filips en Eraso de mogelijkheid gaf de heren door middel van patronage aan de dynastie te binden. De weigering naar het hof te komen en hun poging hun Brusselse machtspositie te verbeteren, toont echter aan dat de heren de Spaans-Habsburgse monarchie als geheel niet als wenselijke actieradius zagen.

Granvelles reactie op de protestbrieven

Hoewel Filips zijn minister Granvelle op het oog leek te steunen door niet in te gaan op de protesten van diens rivalen, voelde de kardinaal zich dermate bedreigd dat hij in actie kwam. Hij liet zich niet zonder slag of stoot uit de Nederlanden verbannen, maar zijn vertrouwen in zijn eigen veiligheid was geschaad. Zijn reactie op de activiteiten van de Liga was tweeledig. Enerzijds leidde zijn onzekerheid tot meer aandacht voor de veiligheid van zijn correspondentie met het hof en anderzijds tot felle aanvallen op de banden die hij ontwaarde tussen de edelen en de *ebolistas*.

Granvelle vreesde dat zijn brieven aan het hof onderschept werden.⁵⁴⁷ In de Nederlanden zelf lieten de heren zich erop voorstaan dat zij heel goed op de hoogte waren van de inhoud van Granvelles briefwisseling. Bergen pochte hier vooral over en van Oranje werd gezegd dat hij veel geld stak in het onderhouden van zijn spionagedienst.⁵⁴⁸ Hij beschikte over ogen en oren tot in de persoonlijke vertrekken van de koning, waarschijnlijk in de persoon van Jacques de Vandenesse.⁵⁴⁹ Over Egmont beweerde de Spaanse ambassadeur in Frankrijk dat hij secretaris Van der Aa had omgekocht en zo alle geheime zaken doorgespeeld kreeg.⁵⁵⁰ Wellicht daarom vroeg Granvelle Tisnacq de correspondentie van Eraso in de gaten te houden, waarop Tisnacq hem moest melden dat hij vaak nauwelijks op de hoogte was van wat er via Eraso's burelen werd verzonden – een indicatie van de veiligheid van dat correspondentiekanaal voor de heren.⁵⁵¹

Om zich te wapenen tegen het gevaar van onderschepping, begon de kardinaal gebruik te maken van alternatieve postroutes naar het Spaanse hof. Als alternatief voor de tweewekelijkse koninklijke koeriers die duidelijk niet langer aan de behoefte aan vertrouwelijkheid konden voldoen, koos de kardinaal voor de koopliedenkoeriers tussen Antwerpen en het Castiliaanse handelscentrum Burgos. Het vergde wel enige omzichtigheid om dat ongemerkt te doen. Eerst liet Granvelle zijn brieven naar Antwerpen smokkelen. Daar wikkelde de Spaanse koopman Jerónimo de Curiel, koninklijk factor vanaf 1561, ze in een eigen omslag en adresseerde ze aan zijn broer, die in Burgos woonde. De broer stuurde de brieven uit Burgos met een

estafette naar Gonzalo Pérez, die altijd in de directe omgeving van de koning verbleef en ervoor zorgde dat Granvelles brieven de koning bereikten.⁵⁵²

Granvelle had al eerder de aard van zijn correspondentie verhuuld door de brieven door een derde partij te laten verzenden. Zijn reguliere contactpersonen in de Italiaans-Habsburgse hoofdsteden vervulden dezelfde rol als de gebroeders Curiel, als tussenpersonen tussen de kardinaal en zijn correspondenten in Napels, Messina en Rome.⁵⁵³ De contactpersonen ontvingen pakketjes van Granvelle, waarin brieven voor derden zaten. Hun taak was die bijgevoegde brieven door te sturen aan de geadresseerden. Andersom ontvingen ze vanuit de Italiaanse hoofdsteden brieven voor Granvelle, die ze eerst in een eigen wikkel staken alvorens ze door te sturen naar Brussel. Deze methode om brieven te vermommen was naast gebruik van het geheimschrift een gebruikelijke manier om geheimhouding af te dwingen.⁵⁵⁴

Granvelle bediende zich niet alleen van verdedigende tactieken, maar hij ging ook in de aanval. Hij was redelijk op de hoogte van de intriges van zijn rivalen. Niet alleen hoorde Granvelle van zijn contactpersonen aan het Spaanse hof over de protestbrieven, maar hij was ook op de hoogte van de persoonlijke contacten van de edelen. Meermaals zag hij met eigen ogen hoe de edelen avondlijke bezoeken brachten aan Cristóbal de Castellanos. Dat die zich opstelde als de vertegenwoordiger van Eraso, met wie Granvelle een intensieve vijandschap onderhield, stond voor de kardinaal buiten kijf. Ieder contact dat zijn rivalen met Castellanos hadden, voorspelde dan ook weinig goeds. In de loop van 1563 zag Granvelle steeds bedreigender complotten in de contacten met de *contador* en werd zijn reactie daarop navenant heftiger. Meermaals vroeg hij Filips de correspondentie nauwlettend in het oog te houden, vooral in de periode dat Granvelle te weten was gekomen dat de heren voor de tweede maal naar de koning hadden geschreven om zich over hem te beklagen.⁵⁵⁵

Granvelles houding tegenover de contacten van de heren was dubbelzinnig. Enerzijds zag hij in dat de koning er zijn voordeel mee kon doen, maar anderzijds betekenden zij een bedreiging voor zijn eigen positie. Eén dag voor de heren hun tweede protestbrief ondertekenden, had Granvelle al aangegeven dat hij wist dat Eraso en Egmont correspondeerden en had hij erop aangedrongen dat de koning die contacten zou aanwenden om Egmont te scheiden van de andere *ligueurs*.⁵⁵⁶ De kardinaal had zijn hoop gesteld in verdeeldheid onder de leden van de adelsfactie en Egmont leek de meest geschikte kandidaat om te winnen voor het Granvelle-kamp.⁵⁵⁷ Maar de eventuele positieve gevolgen van Eraso's contacten met Egmont wogen niet op tegen de mogelijke negatieve gevolgen die Granvelle verwachtte van hun correspondentie.

Granvelle vreesde die gevolgen vooral omdat hij meende dat zijn aartsvijand Simon Renard er ook bij betrokken was. Zijn naam werd al even genoemd als mogelijke initiatiefnemer van de Liga. Renard was een gewezen beschermeling van Granvelle en had als ambassadeur van Karel V een belangrijke rol gespeeld in

de onderhandelingen voor Filips' Engelse huwelijk in 1554 en over de vrede van Vaucelles in 1556. Maar in de jaren na 1557 was de warme band tussen beide Vrijgraafschappers omgeslagen in een verbeterd vijandschap. Na 1559 werd Renard niet meer ingezet in de Habsburgse diplomatie, maar verbleef hij in de Nederlanden, waar hij volgens de rapportages van Granvelle de edelen ophitste tegen het vorstelijk gezag. Of hij de rol van kwade genius speelde in de correspondentie tussen Eraso en Egmont kon zelfs Granvelle niet met zekerheid vaststellen – in de brieven van Castellanos speelt hij in ieder geval geen rol van betekenis. Zeker was wel dat hij vaak te vinden was bij Cristóbal de Castellanos – steeds de spil in ieder contact tussen Brussel en de Ebolifactie. Dat bevestigde Granvelles vermoeden dat Eraso en Renard, zijn twee bitterste vijanden, gemene zaak maakten met elkaar én met de Nederlandse heren.⁵⁵⁸

Hoewel de driehoeksverhouding tussen Eraso, Renard en Egmont Granvelle duidelijk zorgen baarde, toonde Filips zich weinig ongerust. De koning probeerde Granvelle juist gerust te stellen. Hij wekte de indruk de correspondentie van Eraso zeer goed te kennen. Renard kwam daarin volgens hem niet voor en over Granvelle sprak Eraso nooit een kwaad woord.⁵⁵⁹ Granvelle wist natuurlijk dat dat laatste niet waar was en mede daarom hadden deze geruststellende geluiden niet het gewenste resultaat. Immers, als Eraso tegenover de koning geen kwaad sprak over Granvelle, zag de kardinaal hierin waarschijnlijk zijn eigen tactiek met betrekking tot de edelen weerspiegeld, over wie hij evenmin openlijk kwaadsprak, maar des te meer insinueerde. Dat de secretaris Granvelle wel degelijk vijandig gezind was, was boven iedere twijfel verheven. Filips' sussende woorden klonken daardoor wel erg raadselachtig.⁵⁶⁰

De opstelling van de koning kwam voort uit het idee dat de Spaanse *ebolistas* een goede invloed op de Nederlandse edelen zouden kunnen hebben, hetgeen ook Granvelle erkende. Dat Eraso en Castellanos die rol zouden kunnen spelen, was al eerder naar voren gekomen in Filips' correspondentie. Eraso beval de godsdienst inderdaad warm aan bij de heren en hun vroeg een goede omgang met Granvelle te behouden. Ook Filips liet doorschemeren dat hij Eraso en Castellanos dergelijke boodschappen aan de heren zou laten doorgeven. Eraso was immers één van de weinige contactpersonen die de edelen aan het Spaanse hof hadden, die ook nauw contact met de vorst zelf onderhield. Zijn loyaliteit werd niet betwist, dus hechte banden met hem zouden de Nederlandse heren in ieder geval niet van het rechte pad leiden. Die zouden hen juist kunnen integreren in het factiesysteem van het Spaanse hof. Zolang zij hun handelen en aanspraken door Eraso zouden laten beïnvloeden, functioneerden zij binnen de kaders die aan het Spaanse hof gesteld werden en zouden zij het koninklijke beleid in de Nederlanden ondersteunen, ondanks tijdelijke of persoonlijke strubbelingen. Een dergelijke band wenste de koning niet op het spel te zetten om de angsten van Granvelle te sussen. Bovendien paste frictie goed binnen Filips' regeringssysteem, omdat het hem garandeerde dat geen van zijn perifere dienaren te veel macht naar zicht toe kon

trekken, onder wie de kardinaal. Granvelles zorgen werden door de koning niet weggenomen.

Granvelle vocht inmiddels een achterhoedegevecht. Het luidruchtige verzet tegen zijn positie van zijn rivalen overstemde de steun van zijn bondgenoten, van wie de belangrijkste Margaretha van Parma was. Als enige stond zij nog tussen de kardinaal en de ondergang, maar zij was aan het wankelen gebracht. Zijn vertrek uit de Nederlanden zou hem er echter niet van weerhouden de contacten tussen Erasmo, Castellanos, Renard en de edelen ook daarna nog verdacht te maken.

De ontknoping: afscheid van Granvelle

De kardinaal had jarenlang bij de koning gelobbyd voor de belangen van de familie waarin Margaretha getrouwd was, de Farnese hertogen van Parma en Piacenza. De Farneses wilden hun vesting in Piacenza, waarin een Spaanse garnizoen gelegerd was, terugkrijgen om de militaire positie van Margaretha's echtgenoot hertog Ottavio tegenover binnen- en buitenlandse vijanden te verstevigen. Daarnaast wilden ze dat hun enige zoon en opvolger Alexander, die sinds 1555 aan Filips' hof werd opgevoed, zo snel mogelijk zou worden uitgehuwelijkt aan een goede partij.⁵⁶¹ Dat huwelijk was de voorwaarde voor Alexanders terugkeer naar Parma. Granvelle had zich steeds ingezet voor deze belangen en Margaretha maakte dankbaar gebruik van zijn goede toegang tot de vorst. Filips had Margaretha in 1559 op het hart gedrukt steeds aandachtig naar Granvelle te luisteren. Dat had de landvoogdes trouw gedaan; ze hoopte dat de koning, nu het over haar belangen ging, even aandachtig naar de kardinaal zou luisteren als hij haar opgedragen had.⁵⁶² De gewenste resultaten bleven evenwel uit. Alexander Farnese moest tot november 1565 wachten op zijn huwelijk; de burch van Piacenza zou hem pas in 1585 worden teruggegeven als dank voor de herovering van Antwerpen.

In de Nederlanden begon Granvelle Margaretha's positie eerder te verzwakken dan te verstevigen. De Brusselse regering raakte verstrikt in een impasse. De steun van de hoge adel – stadhouders, vliesridders, staatsraden – voor het vorstelijk beleid was weggefallen, waardoor het zeer onwaarschijnlijk was geworden dat de Staten geld zouden toezeggen of zouden meewerken aan het bisdommenproject. De rivaliteit met Granvelle bracht de uitvoering van Filips' gekoesterde plannen in gevaar. Margaretha was niet langer in staat de balans tussen Granvelle en de adel te behouden en gezien het geringe resultaat dat de kardinaal voor haar echtgenoot en zoon had behaald, voelde ze zich daartoe steeds minder verplicht.⁵⁶³ De situatie tussen Granvelle en de edelen ontwikkelde zich steeds meer tot een patstelling.⁵⁶⁴ Vanaf mei 1563 kwamen de heren niet meer naar de zittingen van de Raad van State.⁵⁶⁵

Margaretha besloot een doorbraak te forceren. Omdat ze haar woorden niet aan het papier of de gangbare postroutes durfde toevertrouwen, stuurde ze haar

secretaris Tomás de Armenteros naar het hof.⁵⁶⁶ De keuze voor Armenteros werd ingegeven door een aantal factoren. Ten eerste was deze secretaris van Spaanse afkomst, maar geboren in Brabant. Na een opleiding in de burelen van Karels machtige secretaris Francisco de los Cobos, was hij in dienst getreden van Margaretha. Hij had haar al vanaf 1538 gediend en haar vertrouwen gewonnen. Daarnaast onderhield hij goede contacten aan het Spaanse hof; hij was – naar eigen zeggen – een neef van de *albista* Gonzalo Pérez.⁵⁶⁷ Deze driedubbele achtergrond als dienaar van Margaretha, Spanjaard en Brabander maakte hem bij uitstek geschikt als gezant tussen de landvoogdes der Nederlanden en de koning. Waarschijnlijk kon hij in een Spaanse omgeving even gemakkelijk uit de voeten als in Brussel of Parma. In ieder geval had de secretaris een aanzienlijke invloed op de landvoogdes, die hij na het vertrek van Granvelle ten volle zou uitbuiten. Of hij het was die uit berekening een twijfelende en ‘onzelfstandige’ Margaretha overhaalde op het vertrek van de kardinaal aan te dringen,⁵⁶⁸ moet echter worden betwijfeld aangezien tijdens het opstellen van de instructie Margaretha’s echtgenoot Ottavio in Brussel verbleef.⁵⁶⁹ Als iemand de landvoogdes over de streep zou kunnen trekken, was het Ottavio wel, die al jaren de druk op zijn gade steeds verder opvoerde om van Filips de burcht van Piacenza terug te krijgen en het huwelijk van hun zoon Alexander te regelen. Omdat dat nog niet tot resultaten had geleid, was de hertog steeds meer beginnen te twijfelen aan het nut van Granvelle en was hij zelf naar Brussel gekomen. Tijdens zijn verblijf van maart tot augustus 1563 oefende hij zoveel druk uit op zijn echtgenote dat zij een aantal zeer venijnige brieven over de kardinaal aan Filips schreef. Die verzond ze nooit, maar wel durfde ze de laatste stap te zetten om de kardinaal te laten vallen.⁵⁷⁰

De zending van Armenteros werd ook voor de leden van de Raad van State een unieke mogelijkheid om direct met de koning te communiceren. De meest geheime instructie van Armenteros – hij had er drie in totaal – was gegoten in de vorm van een vraaggesprek dat de secretaris had gevoerd met de meeste leden van de Raad van State. Zoals de heren eerder hun grieven aan Castellanos hadden kunnen melden in de wetenschap dat ze zo de koning konden bereiken, was nu Armenteros bereid door te geven wat de heren de koning te zeggen hadden over de kwestie Granvelle.⁵⁷¹ Aan het woord kwamen achtereenvolgens Egmont, Horn, Bergen, Montigny, Berlaymont, Viglius, Granvelle en Oranje. De steun voor Granvelle was gering. Egmont, Bergen en Montigny namen geen blad voor de mond en klaagden de kardinaal direct aan als voornaamste obstakel voor een goed bestuur. Zelfs Berlaymont en Viglius noemden het vertrek van Granvelle onvermijdelijk. Egmont, Bergen en Montigny bespraken ook voor het eerst het failliet van de harde ketterwetgeving.

Horn en Oranje lieten zich opvallend onbetuigd. Horn leek slechts te antwoorden op de verdachtmakingen van Granvelle over de Liga van de adel. Die was, zo betoogde de graaf weinig overtuigend, opgericht om zich te wapenen wanneer iemand zich zou opwerpen als leider van de hugenoten. Armenteros zei over hem

dat hij altijd 'por boca de otros', door andermans mond, sprak, in tegenstelling tot de reputatie van woordvoerder van de edelen die hij verwierf onder historici.⁵⁷² De prins van Oranje hield zich nog meer op de vlakte, althans volgens de summiere weergave die Armenteros van zijn woorden gaf. Het enige dat hij zijn vorst mee wilde delen was: 'Respects et protestations de fidélité. Si on dit autre chose, c'est mesonge,' waarover Armenteros tussen haakjes opmerkte: 'V.M. le connaît et sait ce que cela vaut.' De uitspraak die Armenteros uit Oranjes mond optekende, was een verwoording van de loyaliteitsbanden die hem aan Filips verbonden. Hij nam de ideale houding van de trouwe vazal aan en rekende tegelijkertijd op het wederkerige vertrouwen van de vorst, maar gaf ijn loyaliteit geen invulling. Indien Armenteros Oranjes woorden correct heeft weergegeven, was in ieder geval duidelijk dat de prins deze mogelijkheid niet aangreep om zijn hart te luchten.

Het kon er niet aan liggen dat Oranje en Horn vreesden bakzeil te halen. Dat Margaretha haar steun aan Granvelle langzaam had ingetrokken en de missie van Armenteros vooral in het voordeel van de edelen zou uitvallen, had zij al laten doorschemeren.⁵⁷³ Bovendien bleek uit de plannen om de macht van de Raad van State uit te bouwen dat de heren de overwinning al zeker waanden. Armenteros diende zich aan als spreekbuis van de edelen. Die kans grepen Egmont, Bergen en Montigny aan, maar Horn en Oranje zagen er het nut niet van in. Mogelijk moeten we deze houding eveneens interpreteren als een onafhankelijkheidsverklaring. Horn en Oranje leken zich afzijdig te willen houden van het Spaanse hof en de invloed van Filips op de onderlinge verhoudingen in Brussel zo gering mogelijk te maken.

Armenteros verzekerde Filips namens Margaretha ervan dat het land niet bestuurd kon worden zonder de medewerking van de hoge edelen, zodat nu Granvelle de enige pion was waarmee geschoven kon worden.⁵⁷⁴ De heren hadden het landsbestuur effectief lamgelegd. Filips had eind 1563 weinig andere mogelijkheden meer dan Granvelle terug te trekken. Margaretha's geheime diplomatie had vruchten afgeworpen. Er volgde een afleidingsmanoeuvre om het vertrek van de kardinaal de schijn van een tijdelijk familiebezoek te geven. De opvoering kon de heren niet om de tuin leiden; hoewel ze beducht waren voor een te snelle terugkeer van Granvelle, hadden ze waarschijnlijk van Armenteros de ware toedracht achter het 'familiebezoek' te horen gekregen.⁵⁷⁵ Om tegelijkertijd de edelen ervan te overtuigen dat de koning hen vertrouwde en zo de loyaliteitsbanden te hernieuwen, kende hij Montigny toch nog de commanderij van Courrières toe, in de verwachting ook in de toekomst op zijn diensten te kunnen rekenen.⁵⁷⁶

Conclusie

In de zomer van 1561 maakten de edelen bij het schrijven en verzenden van hun eerste protestbrief optimaal gebruik van de contacten met Eraso en Castellanos die

zij vanaf 1559 hadden ontwikkeld en al met succes hadden aangewend. Gesterkt door persoonlijke toezeggingen van de koning om te klagen wanneer de situatie in de Raad van State hun niet aanstond, schreef Oranje de brief eigenhandig en regelde Egmont de verzending via de beproefde Castellanos-route. Ze zochten nadrukkelijk de welwillende voorspraak van hun bondgenoot Francisco de Eraso. Uit de methode die de heren gebruikten voor hun tweede protestbrief in 1563, waaraan nu ook Horn meedeed en waarin ze spraken namens een nog grotere groep, spreekt de teleurstelling over het resultaat van de eerste. De eigen hand was vervangen door een secretariële hand, de legitimering voor hun schrijven werd gezocht in de plenaire raadsvergadering van mei 1562 en de verzending verliep via Tisnacq, om wiens voorspraak niet gevraagd werd. De boodschap van de brief was ingebed in een tamelijk abstract cliëntelistisch discours en de persoonlijke noot kwam dit keer van Horn. De schrijftafel van Filips werd niet gevonden met behulp van hun persoonlijke contacten met leden van een van de Spaanse hoffacties, maar leek geheel buiten het hof om te gaan; de boodschapper Tisnacq werd op geen enkele manier inhoudelijk betrokken bij het tweede protest.

De nieuwe methode van verzending en legitimering die de heren aanwendden voor deze brief, vormde een bedreiging voor de cohesie binnen de Spaans-Habsburgse monarchie, omdat de heren zich daarmee buiten de sturende invloedssfeer van de Spaanse Ebofactie en de koning plaatsten. De heren bleven dan wel met Eraso in contact, maar die contacten beperkten zich tot gunsten die de heren hoopten te ontvangen en betroffen niet langer de inhoudelijke aspecten van hun strijd tegen Granvelle. Enige vormen van integratie binnen de Spaans-Habsburgse monarchie in de vorm van ambten wezen de heren resoluut af, terwijl ook Filips twijfels kreeg over de geschiktheid van vooral Oranje daarvoor. Bovendien probeerden de heren door middel van de Liga hun factie te verstevigen, terwijl de steun aan Granvelle die er onder de Vliesridders wel degelijk bestond, nauwelijks politiek gearticuleerd werd.

Eén van de redenen dat de heren zich niet makkelijk aanpasten aan het Spaans-Habsburgse factiesysteem is mogelijk dat hun aspiraties deels buiten het rijk van Filips II lagen. De horizon van Nederlandse heren als Oranje en Horn strekte zich uit naar het Heilige Roomse Rijk. In het Rijk kon vooral Oranje immers een belangrijke rol als sterke bondgenoot van rijksvorsten spelen. De Duitse omgeving bood hem aanzienlijk meer onafhankelijkheid dan de Spaans-Habsburgse patronageomgeving. Filips had de heren zelf graag ingezet om zijn relatie met de Duitse vorsten na 1559 vorm te geven. Egmont had echter voor de Duitse omgeving minder belangstelling, zoals blijkt uit zijn late aankomst in Frankfurt voor de kroning van aartshertog Maximiliaan tot Rooms-Koning. Het lijkt erop dat Egmont in grotere mate bereid was zich te laten gelden in de Spaans-Habsburgse patronageomgeving door persoonlijk naar het hof te reizen en door eventueel ambten in de Italiaanse gebieden te accepteren. Het waren echter Oranje en Horn die de koers van het adellijke driemanschap bepaalden.

V

De erfgenamen van Granvelle (1564-1565)

*Faictes ce qu'il [Filips] vous [Oranje] commande, et il sera vostre amy, lors les ennemiz ne vous peulvent grever; mais si vous luy voulez faire entendre que c'est son service de faire le contraire de ce qu'il commande, il ne sera content de vous.*⁵⁷⁷

– *parafrase van Diego Guzmán de Silva aan Oranje*

Granvelles aftocht van het Brusselse politieke toneel werd door de Nederlandse edelen als een triomf gevierd, zij het voorzichtig, omdat voorlopig onduidelijk bleef of de prelaat nog zou terugkeren. Maar niet alleen de kardinaal had het veld geruimd, ook zijn bondgenoten Viglius en Berlaymont werden op een zijspoor gezet. Daardoor verkeerden de edelen in een goede positie om hun macht in Brussel uit te breiden; vooral de positie van de Raad van State ten opzichte van de andere collaterale raden had hun aandacht. Voor de communicatie met Madrid had het vertrek van de kardinaal eveneens ingrijpende gevolgen. De correspondentie vanuit de Nederlanden moest op een andere leest geschoeid worden. Filips moest op zoek naar een alternatief voor de betrouwbare informatiestroom die hij eerder van de kardinaal had ontvangen. De groeiende aspiraties van de heren en het tijdelijke onvermogen van de koning om zijn stempel te drukken op de Brusselse politiek, leidden vanaf 1564 tot het najaar van 1565 tot grote onduidelijkheid. De ontstane problemen en de initiatieven die zowel in Madrid als in Brussel werden genomen om de regie terug te winnen, worden in dit hoofdstuk besproken.

De bureaucratistische communicatiekanalen afgesloten

Zonder hun beschermheer Granvelle belandden zijn oude bondgenoten Viglius en Berlaymont in een benarde positie. Berlaymont liet zich voorlopig niet in Brussel zien, maar Viglius, die zijn bureaucratische verantwoordelijkheden niet kon ontlopen, bleef noodgedwongen achter in een vijandelijke omgeving. In zijn eigen beleving werd hij door Margaretha genegeerd; het was hem zelfs onmogelijk enkele woorden met haar te wisselen zonder dat haar nieuwe vertrouweling

Tomás de Armenteros aanwezig was.⁵⁷⁸ Armenteros, Margaretha's particuliere secretaris, en zijn broer Alonso, aangesteld als Tomás' assistent, hadden de leiding over de bureaucratie overgenomen, die Viglius als president van de Geheime Raad toekwam.⁵⁷⁹ De beide Spaans-Brabantse broers hadden geen eed van trouw gezworen aan de landsheer der Nederlanden. Zonder eed en zonder aanstellingsbrief waren zij geen ambtenaren van het landsheerlijk gezag, maar particuliere dienaren van de hertogin van Parma zonder band met Filips of het Brusselse bestuursapparaat. Voor de verongelijkte bureaucraat Viglius was dit onderscheid van wezenlijk belang, maar in de praktijk wisten de gebroeders Armenteros met Margaretha's steun de macht over de bureaucratie gemakkelijk naar zich toe te trekken. Zij wisten in ieder geval reguliere en beëdigde staatssecretarissen zoals Josse Bave en Baptiste Berty⁵⁸⁰ buitenspel te zetten; een ontwikkeling die Viglius verwerpelijk vond, maar zijn positie was inmiddels te zwak om er iets aan te doen. Mede door hun dominantie was het Viglius vrijwel onmogelijk (ongemerkt) te corresponderen met Filips of Tisnacq, terwijl volgens hem de rooskleurige beelden die Margaretha en de edelen schetsten van de situatie in het land dringend correctie behoefden.

De achtergebleven 'kardinalisten' konden dus geen gebruik meer maken van de veilige postroutes die van Margaretha's werkkamer naar de schrijftafel van de koning voerden. Deze nadelige communicatieve situatie was tekenend voor het machtsverlies van de oude garde. De rollen waren omgedraaid. Niet alleen was het bureaucratisch apparaat – de secretarissen – uitgeschakeld, maar ook werden de bekende postroutes zo goed in de gaten gehouden dat Viglius er niet over peinsde de heren en de landvoogdes per brief te ontmaskeren.⁵⁸¹ Granvelle spoorde de gegriefde Viglius aan zijn positie in de Brusselse bureaucratie niet zomaar op te geven, maar te blijven waar hij was. Vanwege zijn bureaucratische functies bleef hij onmisbaar – hij beheerde immers de staatspapieren met alle oude correspondenties en verdragen – en van dat voordeel moest hij gebruikmaken.⁵⁸² Om Viglius te stimuleren toch aan Filips te schrijven, stuurde Granvelle hem een soort handleiding voor het verzenden van geheime berichten naar Madrid, die hemzelf ongetwijfeld vaak van pas was gekomen. Om het risico te vermijden dat zijn brieven in Spanje in de verkeerde handen zouden vallen, adviseerde Granvelle Viglius het volgende:

Et je suis assure que, mettant sur la lettre *en ses propres mains*, et luy recommandant le secret, il [Filips] le gardera; et vous pourrez couvrir vostre lettre d'une couverte cachetée d'aultre cachet que du vostre, et superscripte d'aultre main, afin que ny Tisnacq ny aultre ne preignent jalousie, mectant aussy sur la couverte *en ses propres mains*; cela faict une foy, vous en estes descharge pour longtemps et eviterez ce que l'on vous pourroit imputer d'avoir [trompé] le maistre par les lettres de Madame que passent par vos mains, non luy ayant faict entendre la verité.⁵⁸³

Hoewel de raadgeving vooral gericht was op de veiligheid van de brieven in Madrid (waar Tisnacq, van wie Granvelle kennelijk aannam dat hij met Margaretha en Armenteros heulde, nu degene was die misleid moest worden), was het hullen van brieven in andermans wikkels een beproefde methode om de identiteit van de afzender te verbergen. Daardoor zouden Viglius' brieven ook aan de nieuwsgierige blik van Brusselse kwaadwillenden onttrokken worden.

Wellicht zou Granvelles steun Viglius tot schrijven hebben kunnen bewegen. Maar zelfs Granvelle was in Bourgondië vanuit Brussel moeilijk te bereiken, omdat op dat traject ook post werd onderschept. Viglius kon dus zelfs met hem niet vrijelijk corresponderen.⁵⁸⁴ Dat demoraliseerde niet alleen de Brusselse bureaucraat. Ook Granvelle verzuchtte in een brief aan de hertog van Alva met enige berusting: 'Ik ben maar opgehouden met schrijven, omdat ze op jacht zouden gaan naar mijn brieven.'⁵⁸⁵ De nieuwe machthebbers in Brussel hadden het bestuurlijke communicatiekanaal dat Filips in 1559 had aangelegd, effectief onder hun controle gebracht; zonder Granvelles bescherming was het voor zijn factiegenoten nagenoeg ontoegankelijk en zeker onveilig geworden.

In plaats van de oude communicatieketen via Granvelle en Viglius trad nu Armenteros op de voorgrond. Diens nieuwverworven macht in Brussel vertaalde zich naar een alternatief communicatiekanaal met het hof. Niet alleen Margaretha's correspondentie met Filips verliep na 1564 via de nieuwe landvoogdelijke vertrouweling, Armenteros begon in 1565 ook regelmatig direct aan Gonzalo Pérez te schrijven. Vaak gebeurde dat in geheimschrift, zodat Armenteros over het 'binnenste van zijn ziel' kon spreken zonder vrees dat zijn woorden in verkeerde handen vielen.⁵⁸⁶

Armenteros presenteerde zich bovendien als mogelijke nieuwe vertrouwenspersoon van de koning door opzichtig gewag te maken van zijn neutraliteit in het ontwrichtende conflict tussen Eraso en Granvelle. Ook beleed hij zijn exclusieve toewijding aan de koning, hoewel hij een Farnese-dienaar was. In april 1565 schreef hij bijvoorbeeld aan onderzoeksrechter Figueroa, die belast was met een onderzoek naar Eraso, dat hij gehoord had dat Filips wilde weten of hij partij koos voor Granvelle of Eraso. De persoon die Armenteros dit verteld had, bleek een handlanger van Eraso te zijn die erop uit was Armenteros met vriendelijke of onvriendelijke middelen te ronselen voor de Spaanse secretaris. 'Hij zei me dat ik de zaken van Eraso moest bevorderen en niet belemmeren, wat me veel schade zou bezorgen, net zoals het me veel profijt zou overleveren als ik Eraso als vriend zou behandelen. Want hij wist dat als Eraso mijn zaken zou behartigen en mijn diensten onder de aandacht van de koning zou brengen met het enthousiasme dat hij meestal aan de dag legt voor zijn vrienden, dat ik en mijn kinderen dan zeer snel goed te eten zouden hebben.'⁵⁸⁷ Maar Armenteros maakte deze persoon duidelijk – zo schreef hij aan Figueroa – dat hij weigerde te kiezen tussen Granvelle en Eraso en uitsluitend de belangen van de vorst voor ogen zou houden.⁵⁸⁸ Zijn neutraliteit bleek echter niet uit zijn handelen. Al in een vroeg stadium was

Armenteros wel degelijk actief betrokken bij het grootschalige onderzoek dat naar Eraso werd ingesteld en stelde hij zich agressief op tegenover diens achtergebleven ondergeschikten in de Nederlanden, onder wie Cristóbal de Castellanos.⁵⁸⁹

Wat persoonlijke verhoudingen betreft stond Armenteros duidelijk dichter bij Alva en Gonzalo Pérez dan bij Eraso, een conclusie die Granvelle in 1565 eveneens trok.⁵⁹⁰ Pérez maakte zich in 1565 bijvoorbeeld nog sterk voor een jaargeld voor een zoon van Armenteros.⁵⁹¹ In februari 1566 verspreidde Armenteros zelfs de mare dat hij een neef van Pérez was, een vermeende verwantschap waarvan hij in zijn contact met Margaretha gretig gebruik maakte.⁵⁹²

Dat betekende niet veel goeds voor zijn verhouding met de Nederlandse heren, die immers geallieerden van Eraso waren en ongetwijfeld gehoopt hadden gebruik te kunnen maken van Armenteros' nieuwe macht. Hun verhouding bekoelde inderdaad in de loop van 1565. Dat had mede te maken met de groeiende invloed die Backerzeele uitoefende op de graaf van Egmont. Deze Jan van Casembroot, heer van Backerzeele, was Egmonts secretaris en een nieuwe verschijning in de Brusselse politiek. In Madrid was hij een totaal onbekende. Noch Pérez, noch Filips had ooit van hem gehoord en beiden dachten dat 'Backerzeele' een codenaam was voor iemand anders!⁵⁹³ Armenteros vond hem de meest boosaardige en dubbelhartige persoon in de Nederlanden, die alles over Spanje en Italië meende te weten en een slechte invloed had op de graaf. Op zijn instigatie had Egmont een rechtszaak aanhangig gemaakt tegen de koning over het bezit van enkele Mechelse dorpen – een eis die terugging op de *status quo* van meer dan zestig jaar geleden, wat Armenteros belachelijk vond. Met de andere heren begon Armenteros eveneens zijn geduld te verliezen, naarmate duidelijk werd dat zij hun beloften over een betere regering niet konden waarmaken.⁵⁹⁴

Het vertrek van Granvelle leidde zodoende niet tot een toename van de macht van zijn rivalen, de drie heren, maar tot de opkomst van een derde machtsfactor, Armenteros, die uitsluitend loyaliteit verschuldigd was aan Margaretha van Parma en de familie waarin zij getrouwd was, de Farneses. De centrale machtsbasis van deze dynastie lag in Rome, waar familiehoofd kardinaal Alessandro Farnese, oudere broer van hertog Ottavio, de familiepolitiek regisseerde. Binnen de gelederen van de Farnese-clan was niet iedereen blij met Armenteros' toegenomen macht. Zijn rivalen verspreidden in Rome kwade geruchten over zijn toewijding aan de familie, omdat de secretaris zijn vrouw en oudste kinderen naar Brussel had laten komen. De geruchten bevatten een kern van waarheid; via Gonzalo Pérez bood Armenteros immers zijn diensten expliciet en exclusief aan de koning aan. 'Ik zou de koning met meer zekerheid kunnen dienen en hij zou me af en toe, zoals ze zeggen, voor de leeuwen kunnen gooien als ik maar een plek had waar ik me, als het nodig is, kan verschuilen. Rome is geen veilige plek voor me, nu de hertog [Ottavio] en zijn broers de kardinalen [Alessandro en Ranuccio] geen vertrouwen meer in me hebben.'⁵⁹⁵ Ook gaven de Farneses Armenteros de schuld van de norsheid die Margaretha sinds zijn terugkeer uit Spanje tentoonspreidde

tegen haar echtgenoot en zwagers. Een oplossing voor de burcht van Piacenza kwam daardoor niet dichterbij. Hoewel Armenteros' positie aan het hof van Margaretha stevig genoeg was om deze aanvallen te overleven,⁵⁹⁶ greep hij deze affaire toch aan om zich te presenteren als nieuwe dienaar van Filips. Als de koning hem een mooie benoeming zou geven buiten het bereik van de Farneses, zou hij zich geheel aan diens dienst wijden.

Filips maakte gebruik van Armenteros' goede positie in de Nederlanden en stimuleerde de correspondentie tussen hem en Gonzalo Pérez. Tegelijkertijd was hij niet bereid hem te beschermen tegen de Farneses.⁵⁹⁷ Mogelijk doorzag de vorst dat Armenteros de bedreiging van zijn positie wat overdreef om zich in de koninklijke gunst te spelen. Armenteros' voorstel om nogmaals naar Madrid te reizen om de koning persoonlijk te spreken over de Nederlanden werd eveneens van tafel geveegd. Filips zag hem liever in Brussel en achtte het gebruik van het geheimschrift, zoals Armenteros al geregeld deed in zijn correspondentie met Pérez, voldoende waarborg voor een vertrouwelijke informatieoverdracht.⁵⁹⁸

Filips' behoefte aan betrouwbare correspondenten na Granvelles vertrek werd echter niet volledig bevredigd door Armenteros, zoals blijkt uit zijn behandeling van Jan van Ligne, graaf van Aremberg. Deze diende zich in de zomer van 1565 aan als informant en vroeg de koning verlof voor een bliksembezoek aan Spanje.⁵⁹⁹ Hij had zich steeds buiten de twisten tussen de edelen en Granvelle gehouden. Als stadhouder van het verre Friesland en Overijssel verbleef hij vaak buiten Brussel, waarmee hij zeer consciëntieus afstak tegen de andere stadhouders, die zich minder vaak in hun gouvernementen lieten zien.⁶⁰⁰ Hoewel hij mogelijk wel betrokken was bij de anti-granvellistische instructie die Montigny in 1562 van zijn kompanen meekreeg toen hij naar het hof reisde,⁶⁰¹ had hij zich nooit een actief van de Liga betoond. Rond 1563 had hij zich gedistantieerd van de factie van ontevreden raadsedelen.⁶⁰² Waarschijnlijk spitste om die reden Filips de oren toen de graaf aangaf dat hij graag naar het hof zou komen om interessante informatie te bieden over de Brusselse politiek.

Filips' reactie op Arembergs mysterieuze belofte van informatie was tekenend voor de manier van communiceren van de vorst. In plaats van verlof voor een reis naar Spanje, overwoog de koning de graaf het geheimschrift te sturen en hem zo op te nemen in de geprivilegieerde kring correspondenten waartoe Armenteros al behoorde. Tisnacq zou Aremberg in het Frans een antwoord sturen, waarin de graaf verzocht werd in de Nederlanden te blijven, terwijl Gonzalo Pérez hem het geheimschrift stuurde.⁶⁰³ Op die manier zou Aremberg de koning net als Armenteros en Granvelle via Pérez op de hoogte kunnen houden van de ontwikkelingen in de Nederlanden met inachtneming van de vereiste geheimhouding; dat betekende dat zelfs Tisnacq niet te weten mocht komen dat Aremberg met Pérez correspondeerde. Hij mocht zelfs niet weten dat Filips Arembergs brief had doorgespeeld aan Pérez!⁶⁰⁴ Tisnacqs onwetendheid van de correspondentie die achter zijn rug om door Gonzalo Pérez met Brussel

gevoerd werd, zou later nog ernstige gevolgen hebben voor de stabiliteit in de Nederlanden.

Het plan om Aremberg op die manier toe te laten tot de geprivilegieerde correspondentie met het hof en zo een tegenwicht te creëren voor de groep rond Oranje, Egmont en Horn, ging echter niet door. Toen Filips de brief nogmaals las, was het hem niet meer duidelijk of Aremberg wel interessante informatie te bieden had. De aanwijzingen daarover leken vaag. Filips besloot hem daarom uitsluitend het beoogde antwoord in het Frans te sturen – dat hij in de Nederlanden moest blijven – zonder het cijferschrift op te sturen.⁶⁰⁵ Deze afwijzing verhinderde niet dat Aremberg zich steeds aan de zijde van het vorstelijk gezag zou opstellen en in 1568 zou sneuvelen bij de slag bij Jemmingen.

Het was na 1564 snel duidelijk dat zonder de bescherming van Granvelle de vertrouwelijke correspondentie tussen Madrid en Brussel niet meer via de burelen van Tisnacq en Courtewille verliep. Hoewel Armenteros het hof geregeld op de hoogte hield van de situatie in Brussel, was zijn loyaliteit aan de koning niet onomstreden. Het werven van een adellijke informant had evenmin succes. Zonder goed en betrouwbaar alternatief voor de correspondentie met Granvelle was Filips aangewezen op andere middelen om inzicht te krijgen in de situatie in Brussel.

Diego Guzmán de Silva: mei-juni 1564

Hoewel kardinaal Granvelle uit Brussel was verdwenen en zijn bondgenoten hun greep op het landsbestuur hadden verloren, wierp zijn gestalte vanuit zijn ballingsoord nog lange tijd een schaduw over de Nederlanden die door de heren nog vaak als bedreigend zou worden ervaren. Voor de koning was het ondertussen zaak ofwel een vervanger te zoeken, ofwel zijn loyale minister te laten terugkeren. Was het toeval dat Filips pas in oktober 1565, twee dagen nadat hij de laatste Segoviabrief had ondertekend, definitief besloot Granvelle een andere opdracht in Rome te geven?⁶⁰⁶ Tot die tijd leek de kardinaal steeds in de coulissen te staan en bleef zijn terugkeer in Brussel een mogelijkheid.

Kort na Granvelles vertrek in maart 1564 verscheen de Spaanse diplomaat Diego Guzmán de Silva ten tonele, die een grote rol zou spelen in Filips' pogingen Granvelles afwezigheid op te vangen. Deze kanunnik van de kathedraal van Toledo werd in 1564 benoemd tot Spaans ambassadeur in Londen. Zijn benoeming was onderdeel van een herschikking van de diplomatieke posten in de Spaans-Habsburgse monarchie, waarbij de Eboelifactie Engeland 'kreeg' en Alva Frankrijk.⁶⁰⁷ Guzmán de Silva verenigde een aantal goede eigenschappen in zich die noodzakelijk werden geacht voor een ambassadeur in Engeland. In de eerste plaats was hij een geestelijke. Aangezien één van zijn belangrijkste taken zou bestaan uit het ondersteunen van de katholieken en het katholicisme in Engeland,

telde dit in zijn voordeel.⁶⁰⁸ Daarnaast liet hij zich kennen als een gemoedelijk persoon die tactvol wist om te gaan met de vaak netelige kwesties waarmee hij te maken kreeg. Gedurende zijn ambassade wist hij het slepende handelsconflict tussen Engeland en de Nederlanden tot een goed einde te brengen en Elizabeth te weerhouden van protestantse interventies in Frankrijk of Schotland.⁶⁰⁹ Zijn eerste opdracht vervulde hij echter in de Nederlanden.

Ongeveer twee maanden na Granvelles vertrek deed de ambassadeur, op weg naar zijn nieuwe standplaats, Brussel aan. Daar zou hij door Margaretha en de Raad van State op de hoogte worden gesteld van de kwesties die speelden tussen Engeland en Filips. Op dat moment onderhandelde een Nederlandse delegatie onder leiding van Montigny met de Engelsen over de handelsoorlog die tussen beide gaande was. Om de Spaans-Habsburgse belangen in dit conflict ook in Londen te kunnen behartigen, werd Guzmán de Silva uitgebreid voorgelicht over de stand van zaken. Zelfs Granvelle werd in dit verband nog ingeschakeld om zijn expertise te delen met de ambassadeur, aangezien vooral de kardinaal had gecorrespondeerd met Guzmán's voorganger Álvaro de la Quadra, bisschop van Áquila.⁶¹⁰ Tegelijkertijd zou Guzmán zijn verblijf aan het Brusselse hof echter gebruiken om te onderzoeken wat de oorzaken waren van de vijandschap tussen de heren en Granvelle en te beoordelen of en zo ja, wanneer Granvelle weer zou kunnen terugkeren.⁶¹¹

In Brussel was Guzmán de Silva direct een populaire verschijning. De Brusselse elite wist dat de ambassadeur voldoende contacten aan het Spaanse hof had om daar de stemming te kunnen beïnvloeden, omdat hij een bondgenoot en mogelijk zelfs een verwant van factieleider Eboli was.⁶¹² Niet alleen zijn band met Eboli maakte Guzmán vermoedelijk zo'n gewilde gesprekspartner, maar ook geruchten dat hij verslag zou uitbrengen aan Filips over de situatie in de Nederlanden. Inderdaad berichtte Guzmán uitgebreid over zijn bevindingen aan zowel Filips als Eboli.⁶¹³ Als ambassadeur van Engeland zou Guzmán bovendien blijvend in contact staan met de Madrileense én de Brusselse regeringen, omdat Brussel het noordelijk knooppunt van het Habsburgse diplomatieke netwerk was en zijn correspondentie met het koninklijk hof steeds via Brussel zou lopen.⁶¹⁴ Zijn veronderstelde invloed werd weerspiegeld in de ontvangst die hem begin mei 1564 werd bereid. Zowel Margaretha als de heren, en zelfs Granvelle vanuit Bourgondië, waren zeer voorkomend en boden de nieuwe ambassadeur direct hun gastvrijheid aan. De landvoogdes had hem, in zijn eigen woorden, onthaald zoals 'een dienaar van de vorst en creatuur van Eboli' verdiende.⁶¹⁵ De heren hadden een aanmerkelijk voordeel ten opzichte van Granvelle, omdat zij de ambassadeur persoonlijk konden bewerken. Vooral Egmont, Mansfelt, Montigny en Oranje betuigden hun vriendschap aan Guzmán de Silva en via hem aan de prins van Eboli.⁶¹⁶

Toch had Eboli geen moeite gedaan de vriendschap van de heren te bevestigen door middel van Guzmán de Silva. Enkele weken na de aankomst van Guzmán

schreef Egmont een brief aan Eboli om te melden dat de ambassadeur in goede gezondheid gearriveerd was.⁶¹⁷ De graaf vermeldde dat Guzmán de Silva hem goed nieuws had gegeven over Eboli en zijn echtgenote Ana de Mendoza, de later zo beruchte prinses van Eboli.⁶¹⁸ Maar uit Egmonts brief blijkt niet dat de factieleider brieven voor de heren had meegegeven aan Guzmán, terwijl de reis van de ambassadeur daarvoor een uitgelezen mogelijkheid was. Mogelijk kwam dit voort uit een zekere bekoeling van de verhoudingen tussen de *ebolistas* en de factie van de heren, aangezien de regering van de Nederlanden na Granvelles vertrek nog steeds weinig werk maakte van Filips' religieuze beleid. In ieder geval vermeed Guzmán de Silva de schijn dat hij uitsluitend op handen van de heren was.⁶¹⁹

Zo kon de gezant ongehinderd door al te expliciete stellingname vooraf serieus werk maken van zijn opdracht de oorzaken van het conflict tussen Granvelle en de heren te onderzoeken. Daarover kwam hij na een maand tot een oordeel. De strijd was, zo rapporteerde hij, een geëscaleerde persoonlijke vete, zoals die wel vaker voorkwamen in alle geleidingen van de Spaans-Habsburgse monarchie. In de regel werden deze echter in de beslotenheid van de regeringsraden uitgevochten, maar Granvelle en zijn vijanden hadden deze ongeschreven regel geschonden door er publieke ruchtbaarheid aan te geven. Hoewel het openbaar maken van geschillen in de ogen van Granvelle een effectieve methode was om zijn tegenstanders uit de tent te lokken en een goede onderhandelingspositie te veroveren,⁶²⁰ ging het ongetwijfeld tegen de wensen van de koning in om bredere kringen buiten de regering bij het conflict te betrekken, zoals de edelen deden met hun ouvertures in de richting van steden en staten, hun Duitse connecties⁶²¹ en hun uiterlijke tekenen van verbondenheid.⁶²² Toch was Guzmán de Silva van mening dat de motieven achter de vijandschap niet schadelijk waren voor de positie van de vorst, maar uitsluitend betrekking hadden op de persoonlijke relatie tussen de heren en de kardinaal: 'De zaak is tussen hen, over het algemeen de normale gang van zaken.'⁶²³ Dat was op zichzelf geen ongebruikelijke of zelfs maar onwenselijke situatie, maar typisch voor de factiestrijd die overal in de Spaans-Habsburgse monarchie woedde. Maar nu de kemphanen hun conflict openbaar hadden gemaakt, was er geen discrete oplossing meer mogelijk. Inmiddels was de onenigheid zo uit de hand gelopen dat er zelfs in de Nederlanden onvoldoende water was om de vurige passies te bekoelen. De Nederlanden waren volgens Guzmán de Silva te klein voor de kardinaal én de heren.⁶²⁴

Guzman de Silva beoordeelde niet alleen de oorzaken van de strijd in Brussel, maar raakte er ook persoonlijk bij betrokken. De heren en Granvelle maakten namelijk dankbaar gebruik van zijn aanwezigheid om een langlopend conflict te beslechten: het lot van Simon Renard. Renard, die ten tijde van Guzmán's bezoek nog in de Nederlanden was, werd de sleutelfiguur in de beeldvorming over de Brusselse regering. De heren steunden Renard in diens strijd tegen Granvelle,

die zijn landgenoot met een felle verbetering vervolgde. De kern van Granvelles campagne tegen Renard was dat hij de Nederlandse adel tegen Filips opstookte. Granvelle beschuldigde hem er in 1559 al van een anti-Spaanse stemming te creëren in Brussel.⁶²⁵ Dergelijke beschuldigingen, geuit op het moment dat Filips gereed stond de Nederlanden te verlaten, moesten Renard wel in een kwaad daglicht stellen. In ieder geval werd Renard in de armen van Granvelles vijanden gedreven, waarmee het conflict tussen hem en de kardinaal verweven raakte met de factiestrijd binnen de Raad van State. Vanaf 1562 beschuldigde Granvelle Renard ervan de adel tegen hem op te zetten door te insinueren dat de kardinaal Filips geadviseerd zou hebben enkelen van hen te laten executeren.⁶²⁶

De kardinaal beschikte echter ook over concrete ammunities om Renard onder vuur te nemen, namelijk het verraad van Quiclet. In 1559 was deze zaak nog vrij vers. Quiclet, Renards neef en secretaris, was er tijdens de vredesbesprekingen van Vaucelles (1555-6) van beschuldigd jarenlang staatsgeheimen aan de Fransen te hebben verkocht. Volgens Renard waren dit lasterpraatjes, verzonnen door Granvelle om hém in diskrediet te brengen. Quiclet werd echter in 1557 schuldig bevonden en kort na het vellen van het vonnis ter dood gebracht zonder dat de rol van Renard in de zaak ooit volledig opgehelderd was.⁶²⁷ Dat bood Granvelle de mogelijkheid Renard te beschuldigen van medeplichtigheid aan landverraad.

De kardinaal streefde ernaar Renard uit de Nederlanden te laten verwijderen, waar die, vreesde Granvelle, een scharnierfunctie vervulde; hij was nauw betrokken bij de Nederlandse heren en sprak bijna dagelijks met Castellanos, de vooruitgeschoven post van Eraso in Brussel. Volgens Granvelle was Renard kind aan huis bij de graaf van Egmont en in belangrijke mate verantwoordelijk voor het totstandkomen van de Liga.⁶²⁸ Hiermee probeerde Granvelle de koning te overtuigen van het gevaar van de connectie tussen Eraso, Renard en de heren, hoewel die natuurlijk vooral nadelig was voor Granvelle persoonlijk.

De oplossing was in zijn ogen eenvoudig: Renard moest vertrekken. Als dat eenmaal was gebeurd, zou de angel uit het verzet van de edelen getrokken worden en kon het gezag van de koning (en van hemzelf) hersteld worden. Ook zou dan de door Granvelle zo gevreesde communicatielijn die de edelen via Castellanos onderhielden met Eraso hopelijk sneuvelen. Granvelles angst voor Eraso's netwerk was groot; diens macht had hij recent nog aan den lijve ondervonden toen hij gedwongen was naar Bourgondië te vertrekken. De kardinaal zag Renard en Eraso duidelijk als onderdelen van hetzelfde probleem en het leek alsof hij daarom ook Castellanos uit de Nederlanden wilde laten terugroepen: 'Uit de contacten tussen Renard en Castellanos is niets goeds voortgekomen, eerder het tegendeel, en de verstandhouding die Castellanos heeft met de heren en zijn contacten in Spanje doen veel schade onder hen, terwijl hij in de Nederlanden Uwe Majesteit niet anders dient dan door een dik salaris op te strijken voor weinig of niets doen.'⁶²⁹

De ijver waarmee Granvelle Renard zwartmaakte is getypeerd als 'een aan paranoïde grenzende haat' en de beschuldigingen als zou hij de kwade genius van

de adel zijn 'zonder grond.'⁶³⁰ Het lijkt daarom onverstandig alleen Granvelle als bron te gebruiken om te achterhalen welke rol Renard speelde in de acties van de raadsedelen in de jaren 1560, maar ander bronnenmateriaal is niet voorhanden. Het is evident dat de heren nauw verbonden waren met Renard, maar veel blijft onduidelijk over de ware aard van de betrekkingen tussen de Bourgondiër en de edelen. Bijna alle informatie over de oud-ambassadeur in deze periode komt uit de koker van zijn vijanden die een beeld schetsen van een sinistere en mogelijk verraderlijke intrigant. Ook zijn bemoeienis met de heren en Castellanos is uitsluitend bekend uit de correspondentie van Granvelle en zijn bondgenoten.

Wel is het evident dat de heren de oud-ambassadeur, die misschien wel hun voornaamste raadsman was, probeerden te rehabiliteren door Guzmán de Silva te overtuigen van zijn waarde.⁶³¹ De reden waarom de adel zich aan Renard verbond, kan gelegen hebben in zijn brede diplomatieke ervaring. Renard was tot 1557 immers van onschatbare waarde geweest voor de Habsburgse politiek in Noord-Europa en hij was uitstekend op de hoogte van de politieke situatie. Bovendien leek zijn anti-Spaanse houding een onafhankelijker koers van het Spaanse hof te garanderen, meer in lijn met de Duitse oriëntatie die de heren tot dan toe aan de dag hadden gelegd. Kortom, hij bezat veel van de kwaliteiten van Granvelle, maar was bereid zich in te spannen voor de belangen van de heren. Guzmán de Silva werd door de Nederlandse edelen (Renards *parrains*, in de woorden van Granvelle) dan ook bewerkt ten faveure van Renard. Oranje, Egmont en Horn probeerden de koning er via Guzmán de Silva van te overtuigen dat Renard een eervolle plaats in het Brusselse bestuur verdiende als staatsraad,⁶³² onder andere door in een verklaring te ontkennen dat de Bourgondiër enige rol had gespeeld in het conflict tussen hen en de kardinaal.⁶³³ Renard was zelf ook geenszins van plan het hoofd voor zijn oude vijand te buigen. Tijdens het verblijf van Guzmán de Silva zette hij met steun van de edelen en Castellanos de tegenaanval in. Hij ging bijvoorbeeld in gezelschap van Castellanos bij Guzmán de Silva langs om zijn zaak te bepleiten. Guzmán de Silva was door de actieve campagne van de heren getroffen. Al hun *démarches* resulteerden erin dat de ambassadeur Margaretha aanraadde Renard weer bij de Raad van State te roepen.⁶³⁴

Het lukte de heren zodoende Guzmán de Silva voor zich te winnen. Zijn inspanningen voor de rehabilitatie van Renard verraden de mate waarin hij onder invloed van de edelen was komen te staan en hun factiebelangen steunde. Dat was niet verwonderlijk, aangezien de heren het Brusselse toneel beheersten en alle gelegenheid hadden de ambassadeur te overtuigen. Negatieve geluiden kreeg Guzmán nauwelijks te horen; Granvelle richtte zijn campagne immers direct op Filips. Er zijn geen aanwijzingen dat hij Guzman de Silva probeerde te bewerken om Renard te dwarsbomen. Guzmán steunde Renard wellicht ook vanwege diens kennis van zaken over Engeland, waar de nieuwe ambassadeur ongetwijfeld veel aan had. Hij werd immers in het tumult van de Engels-Nederlandse handelsoorlog

gestort, waarvan Renard goed op de hoogte was. Renards expertise op het gebied van de Engelse machtsverhoudingen – hoewel zijn ervaring voornamelijk stamde uit de regeringsperiode van koningin Maria – moest hem wat Guzmán betreft wel enig gezag geven. In overeenstemming met de edelen concludeerde hij dan ook dat Renard een aanwinst voor de Raad van State zou zijn.⁶³⁵

Het mocht Renard niet baten. Margaretha weigerde pertinent de ex-raadsheer opnieuw toe te laten tot de Raad. Filips liet zich evenmin overreden. Hoewel de koning veel van wat Granvelle schreef vermoedelijk met een korrel zout nam, waren de verhalen over Renards kwalijke invloed op de heren serieus genoeg om hem ervan overtuigen dat Renard uit de Nederlanden moest vertrekken.⁶³⁶ Filips droeg Renard op zijn diensten in de Franche-Comté voort te zetten, waar hij raadsheer in het Parlement van Dôle was. Ook zou hij zich daar kunnen vrijpleiten van de aanklachten tegen hem.⁶³⁷ Maar Renard weigerde naar Bourgondië te gaan, omdat hij daar te veel te vrezen had van Granvelles uitgebreide netwerk.⁶³⁸ De volgende stap was Renard dan maar naar Spanje te laten komen. Verwijzend naar zijn slechte gezondheid – die hem overigens niet belette te jagen, wist Granvelle te melden – slaagde Renard erin ook dit lot lang uit te stellen, tot de koning hem eenvoudigweg beval te komen. Het bevelschrift stuurde Filips naar Margaretha, die het de ex-raadsheer pas mocht overhandigen als hij overduidelijk blaakte van gezondheid om verdere vertraging op grond van lichamelijk onvermogen uit te sluiten.⁶³⁹ Eind september nam Renard met tegenzin afscheid van de Brusselse regeringskringen om de reis te aanvaarden.

Tot het laatste ogenblik hadden Renard en de edelen eenheid en vertrouwen uitgestraald. De oud-ambassadeur vertrok dan ook met een tas vol aanbevelingsbrieven en toen hij afscheid nam van Egmont, omhelsde de graaf hem, schreide dikke tranen en kon geen woord meer uitbrengen.⁶⁴⁰ Egmonts tranen golden wellicht niet alleen de persoon van Renard maar ook de droom van de heren om de Nederlanden samen met hem te besturen; die werd door het vertrek onuitvoerbaar. Renard bleef echter hopen op een goede afloop. Hij greep het naderend aftreden van Viglius, voorzitter van de Geheime Raad en de Raad van State, aan om de indruk te wekken dat de koning grootse plannen met hem had. Viglius zou in de Nederlanden opgevolgd worden door Charles de Tisnacq en Renard zou, naar eigen zeggen, Tisnacqs positie aan het hof overnemen.⁶⁴¹ Zijn verwanten in Bourgondië, wier praatjes Granvelle opving, spraken zelfs over het ambt van grootkanselier.⁶⁴² Het was echter onwaarschijnlijk dat Filips Renard op deze manier zou toestaan een spelfunctie in de correspondentie tussen Madrid en Brussel uit te oefenen. Granvelles correspondenten haalden na Renards vertrek dan ook vooral opgelucht adem. Nu Renard van het toneel verdwenen was, hadden zij het idee dat de postroute met Granvelle aanmerkelijk veiliger geworden was.⁶⁴³

In Madrid bleek de werkelijkheid anders dan Renards optimisme had doen vermoeden; zijn halsstarrige weigering naar Bourgondië te gaan, had Filips zeer tegen hem ingenomen. Toen hij uiteindelijk op 22 november 1564 na een zware

reis in Madrid arriveerde,⁶⁴⁴ volgden geen prestigieuze benoelingen, maar een koele ontvangst. Filips wilde hem niet eens ontvangen – zo had men nog nooit een raadsheer behandeld, klaagde Renard.⁶⁴⁵ Daarna volgde een eindeloos wachten op het oordeel van de drie rechters die Filips had aangesteld om zijn medeplichtigheid aan het verraad van Quiclet te onderzoeken. Het uitblijven van een veroordeling ergerde zelfs Granvelle,⁶⁴⁶ maar was begrijpelijk, omdat de bewijslast tegen Renard erg zwak was. Zelfs Viglius geloofde niet werkelijk dat hij deel had gehad aan Quiclets misdaden. Een ‘schuldig’ werd daarom nooit uitgesproken, zelfs niet door de Raad van Beroerten die zijn gedrag met betrekking tot Quiclet en de Nederlandse edelen eveneens zou onderzoeken.⁶⁴⁷ Maar evenmin werd Renard vrijgesproken of gerehabiliteerd. Immers, de affaire Quiclet was waarschijnlijk nooit de werkelijke reden van Granvelles vijandschap en zijn vertrek uit de Nederlanden. Renard stierf in een dorpje buiten Madrid in 1573, onder omstandigheden die zelfmoord niet uitsluiten.⁶⁴⁸

In de kwestie-Renard was Guzmán de Silva duidelijk op de hand van de heren. In de geest van de factiestrijd zoals die elders in de Habsburgse monarchie woedde, schoof Guzmán Renard als opvolger van Granvelle naar voren. Daarmee kreeg de steun van de *ebolistas* aan de Nederlandse edelen concrete invulling. Het biedt ook een blik op het machtsblok dat de heren in de Raad van State probeerden te vormen. Zij wisten de expertise van een bureaucraat als Renard, die wat achtergrond en opleiding betreft sterk op Granvelle leek, zeker te waarderen en beschouwden hem als een nuttige aanvulling op hun factie. Een pure adelsfactie was kennelijk niet hun streven. Maar de steun aan uitgerekend Renard was een misrekening. De campagne van Granvelle tegen Renard was er altijd op gericht geweest zijn vijand definitief uit het Habsburgse bestuur te stoten. De gekozen strategie bestond uit verdachtmakingen over zijn loyaliteit aan de dynastie: was Renard deelgenoot geweest van het verraad van Quiclet of niet? Quiclet had zijn misstappen met de dood moeten bekopen. Dat lot had Granvelle voor Renard niet in gedachten, maar de aantijgingen waren funest voor diens kansen op rehabilitatie en maakten hem ongeschikt als vervanger van de kardinaal. Bovendien had Renard zich onmogelijk gemaakt bij Filips en Margaretha, zodat de pogingen van Guzmán de Silva en de heren hem in ere te herstellen op niets uitliepen.

Guzmán de Silva's steun aan Renard betekende echter niet dat hij ook het verzet van de heren tegen het vorstelijk beleid stimuleerde. De ambassadeur was het bijvoorbeeld niet eens met de adellijke obstructiecampagne tegen de godsdienstwetgeving. Volgens Armenteros, die daarover ruim een jaar later aan Gonzalo Pérez schreef, aarzelde de ambassadeur niet de edelen streng de waarheid te vertellen over hun lauwe houding op zo'n belangrijk terrein. De heren leken de kritiek gelaten over zich heen te laten komen; zij verweerden zich nauwelijks.⁶⁴⁹ Armenteros geloofde dat de heren zo mat reageerden, omdat ze meenden dat Guzmán's woorden ingegeven werden door zijn ijver en goede inborst. Wellicht dachten zij juist dat ze met Guzmán's steun aan Renard het maximale uit zijn

bezoek hadden gehaald en tolereerden ze daarom dat de ambassadeur de bekende voorwaarden aan die steun stelde. Guzmán herhaalde immers wat de heren eerder al van Eraso hadden begrepen; de aanvallen konden op de man gespeeld worden en de belangen van personen mochten behartigd worden, maar van het afwijken van de algemene beleidslijnen die in Spanje uitgestippeld werden, kon geen sprake zijn.

Guzmán de Silva bleef ruim een maand in de Nederlanden als koninklijk informant. Rond 10 juni 1564 reisde hij door naar zijn nieuwe standplaats Londen, waar hij acht dagen later aankwam.⁶⁵⁰ Direct bombardeerde hij het hof met zijn berichtgeving: 'Ik heb eindeloos veel brieven van Diego de Guzmán gekregen, waarvan twintig vellen in geheimschrift,' kon Gonzalo Pérez de koning melden.⁶⁵¹ Dat kon echter niet verhullen dat hij weinig had bereikt. Hij had Filips niet kunnen melden dat Granvelle veilig kon terugkeren naar Brussel; evenmin had hij de edelen van dienst kunnen zijn met zijn steun aan Renard. Zijn pogingen de oud-ambassadeur in ere te herstellen, strandden al direct op de onwil van Margaretha en het succes van Granvelles campagne om hem in diskrediet te brengen. Of hij de heren tot meer inschikkelijkheid had weten te brengen, zou de toekomst uitwijzen.

Egmonts reis naar Madrid

De koning was niet de enige die, door middel van Guzmán de Silva's zending, initiatieven nam om de banden tussen Madrid en Brussel te versterken. De graaf van Egmont zette op dit gebied ook een belangrijke stap. Zijn langgekoesterde ambitie naar het hof te reizen, werd in december 1564 werkelijkheid. De graaf was al in 1563 bereid geweest ter toelichting op de tweede protestbrief naar het hof te reizen, maar door de standvastigheid van Oranje en Horn, die niets in een dergelijke onderneming zagen, had Egmont van de reis moeten afzien.⁶⁵² Eind 1564 dwong de graaf echter een nieuwe kans af door in de Raad van State opnieuw een gezantschap naar Spanje ter sprake te brengen.⁶⁵³ Hij betoogde dat de financiële en religieuze situatie in de Nederlanden duidelijke instructies van Filips vereiste en zag zichzelf als de ideale persoon om deze uit de mond van de vorst te vernemen. Egmont was immers op de hoogte van de speciale aandacht voor zijn persoon; in 1563 was het duidelijk dat Filips hém op het oog had toen hij één van de ontevreden briefschrijvers uitnodigde in Spanje.⁶⁵⁴ Ook zou het hem, eenmaal teruggekeerd in de Nederlanden, de uitvoerder van Filips' wensen maken. Zowel de stabiliteit in de Nederlanden, als Egmonts persoonlijke prestige had veel te winnen bij een bezoek aan Spanje.

Het idee van een reis naar het hof wekte in Brussel echter weinig enthousiasme. De landvoogdes voelde er weinig voor. Egmont en Montigny probeerden Armenteros onder druk te zetten, in de hoop dat de secretaris Margaretha zou overtuigen van het nut van de reis. Armenteros temperde het enthousiasme van

de twee heren echter door terughoudend te reageren.⁶⁵⁵ Ook Viglius zag geen heil in een ambassade. De president meende dat de problemen die Egmont ter sprake wilde brengen, opgelost zouden worden als de heren het vorstelijke beleid maar zouden uitvoeren.⁶⁵⁶ Oranje, die zelf nooit naar Spanje zou reizen, was evenmin positief, maar niet om dezelfde redenen als Viglius. In 1563 was de prins al fel tegenstander van een afvaardiging naar Madrid geweest. Wellicht had hij weinig vertrouwen in de diplomatieke kwaliteiten van Egmont of zijn vermogen weerstand te bieden aan Filips' vorstelijke patronage. Toen het duidelijk werd dat Egmont toch zou vertrekken, was er zelfs sprake van dat de onstuimige graaf van Culemborg hem zou vergezellen om er zeker van te zijn dat in Spanje wel over de juiste zaken werd gesproken.⁶⁵⁷ Culemborg zou er ongetwijfeld ook op toe moeten zien dat Egmont de belangen van zijn adellijke factiegenoten niet zou verkwanzelen in ruil voor een Italiaans onderkoningschap – zijn gekende ambitie. In ieder geval dwong Oranje Egmont de belofte af dat hij zo snel mogelijk zou terugkeren.⁶⁵⁸

Hoewel de ambassade Egmonts eigen initiatief was, hield hij zich aanvankelijk op de vlakte en stond toe dat Margaretha eerst Horn, Montigny en Bergen polste over de missie. Pas als vierde keus accepteerde Egmont.⁶⁵⁹ Hoewel Rachfahl meent dat dit een komedie was die de graaf zelf in scène had gezet, lijkt de keus van de eerste drie kandidaten serieus te zijn geweest. Alledrie hadden ze goede papieren om in aanmerking te komen voor het gezantschap naar Spanje. Horn en Montigny hadden beiden al enige tijd aan het hof doorgebracht sinds Filips teruggekeerd was naar Spanje. Bergen had voor die tijd langere perioden aan het hof van Filips geresideerd, mogelijk zelfs vanaf diens kennismakingsreis in 1549-1550.⁶⁶⁰ Horn en Bergen beheersten bovendien beiden het Castiliaans; zij hadden de vertaaldiensten van Castellanos niet nodig om met de koning of diens hovelingen te corresponderen en zouden dus in Madrid direct met hem kunnen spreken.

Egmont bezat geen van deze eigenschappen. Zijn enige hofdienst had hij aan het hof van Karel V vervuld, waar hij altijd uit de voeten had gekund met zijn Frans. Het was als hoveling van Karel dat hij in 1554 was uitverkoren om in te staan voor Filips tijdens de huwelijksluiting met Maria Tudor, aangezien dat huwelijk in zijn geheel op het conto van de keizer moet worden geschreven. Uit puur communicatief perspectief was Egmont dus geenszins de geknipte kandidaat, maar hij bezat andere goede eigenschappen. Hij meende te kunnen rekenen op een warm onthaal aan het hof.⁶⁶¹ Van alle heren zagen Filips en Granvelle hem zowel als de loyaalste, als de meest beïnvloedbare. Zijn op het oog hechte relatie met Eraso bood goede perspectieven. Die zou kunnen worden aangewend om een breuk in de adellijke gelederen te bewerkstelligen. Egmont had weinig problemen gemaakt over het invoeren van de nieuwe bisdommen in zijn stadhouderschap. Bovendien wilde hij zelf graag gaan. De bereidheid van de Nederlandse heren om hun plaatselijke belangen achter te laten en hun vorst te volgen, had na 1559 veel te wensen overgelaten en was 1562 geheel ingestort.⁶⁶² Zij waren nauwelijks

vertegenwoordigd in de Spaanse hofkringen en wanneer zij toch aan het hof verbleven, zoals Montigny in 1562, spanden ze zich in zo snel mogelijk terug te keren naar de Nederlanden.⁶⁶³ Egmont was een uitzondering. In 1553 had hij zich al aangeboden als bevelhebber in Italië en Granvelle meende dat hij daartoe in 1563 nog steeds bereid zou zijn.⁶⁶⁴ Waarschijnlijk wilde hij zijn goede naam bij de koning verzilveren door zich op te stellen als woordvoerder van Margaretha in Spanje, en, na terugkomst, van Filips in Brussel.

Nadat was besloten dat Egmont zou afreizen, werd de inhoud van zijn missie inzet van discussie in de Raad van State. Alleen over de voornaamste problemen bestond consensus: het toenemende protestantisme en de wijdverbreide corruptie in het centrale en gewestelijke bestuur. De heren wilden de ketterij bedwingen door de wetgeving te versoepelen. Ze meenden dat het creëren van protestantse martelaren hun schadelijke gedachtegoed alleen maar een impuls zou geven. Het was beter de ogen te sluiten voor wat in huiselijk kring gebeurde en alleen openbaar wangedrag te bestraffen. De nadruk van de heren lag duidelijk op de traditionele vorstelijke plicht de publieke orde te bewaren, in plaats van het garanderen van religieuze uniformiteit. Oranje stak daarbij zijn bekende pleidooi voor gewetensvrijheid af.⁶⁶⁵ Als oplossing voor de corruptie en het wanbeleid op het terrein van de justitie en financiën, stelden de heren voor de Raad van State boven de andere Raden te stellen, zodat de staatsraden toezicht konden houden op hun collega's.⁶⁶⁶ Op beide punten ondervonden de heren aanzienlijke tegenstand. Viglius meende juist dat het protestantisme alleen effectief bestreden kon worden door de huidige wetgeving naar de letter uit te voeren. Hij was bovendien van mening dat als de edelen zich juist minder zouden bemoeien met het functioneren van de Raad van Financiën en Geheime Raad, zou blijken dat de problemen daar meevielen. Viglius vond dat de ambassadeur niets anders hoefde doen dan de koning op de hoogte stellen van de problemen zonder oplossingen aan te dragen, en hem te vragen zelf naar de Nederlanden te komen.⁶⁶⁷

Hoe de instructie er uiteindelijk uit zou zien, hing af van de persoon die haar zou opstellen. Dat was in principe Viglius' taak, maar na de heftige discussies in de Raad en Oranjes betoog voor gewetensvrijheid, beleefde de voorzitter een slapeloze nacht, kreeg een beroerte en was voorlopig uitgeschakeld. Dat bood de heren de mogelijkheid de instructie te laten opstellen volgens hun eigen inzichten. Niet voor niets meldde Morillon aan Granvelle dat de heren de redactie van de tekst graag aan Renard zouden hebben overgelaten.⁶⁶⁸ Toch was het Hopperus die zich erover ontfermde.⁶⁶⁹ Het beeld bestaat dat Hopperus de instructie zó scherp volgens de inzichten van de heren formuleerde dat die Filips onvermijdelijk tot een houding van onverzettelijkheid bracht.⁶⁷⁰ Dat is onjuist. Het pleidooi van Oranje was in de instructie niet terug te lezen; de Brusselse regering vroeg daarin niet om gewetensvrijheid en zelfs niet om een verzachting van de ketterplakaten. Juist de partij van Viglius won: de instructie bestond slechts uit enkele punten die wel de problemen in de Nederlanden schetsten, maar geen (controversiële)

oplossingen behelsden. De gezant moest vooral aandringen op de spoedige komst van de koning.⁶⁷¹

Nu ook de instructie tot stand was gekomen, kon Egmont zich klaarmaken voor zijn vertrek. Filips probeerde zijn komst echter te verhinderen. In tegenstelling tot wat zijn uitdrukkelijke uitnodiging aan Egmont in 1563 deed vermoeden, was de koning ditmaal niet ingenomen met de komst van de graaf. De reden voor Filips' twijfel over de reis lag deels in de timing. Nog niet zo lang geleden had Simon Renard zich eindelijk in Spanje gemeld. Hij was teruggeroepen om te voorkomen dat hij nog langer complotten zou smeden met de Nederlandse edelen. Dat één van de edelen Renard zou nareizen om opnieuw samen te werken in het hart van de Spaans-Habsburgse monarchie, stond de vorst bepaald niet aan.⁶⁷² Armenteros had namens Margaretha met Egmont gesproken om hem ervan te overtuigen dat het beter was te wachten tot Renard was teruggekeerd, zodat de graaf niet de indruk wekte als Renards pleitbezorger naar het hof te reizen.⁶⁷³ Granvelles verdachtmakingen over de contacten tussen Renard en de edelen hadden in Madrid duidelijk enige twijfel gezaaid. Een en ander belette Egmont overigens niet zijn reis af te blazen. Het vertrouwen in zijn zending werd echter nog meer ondermijnd door het nieuws over enkele incidenten waarbij Hendrik van Brederode betrokken was. Brederode reisde tot de Franse grens met Egmont mee en wekte onderweg enige beroering. Toen het gezelschap in Kamerijk neerstreek, schoffeerde Brederode de commandant van het naburige Philippeville, Blondel, met zijn openlijke verachting van de katholieke kerk en enige dagen later ook de plaatselijke aartsbisschop. Het nieuws daarover bereikte Brussel natuurlijk razendsnel en raakte ook bekend in Spanje.⁶⁷⁴ Daar werden ongetwijfeld de wenkbrouwen gefronst over dit anti-katholieke vertoon in Egmonts gevolg, maar Filips kon de graaf er niet van weerhouden zijn reis voort te zetten.

Vanaf het moment dat Egmont op reis ging, hield Armenteros Gonzalo Pérez regelmatig op de hoogte van de situatie in de Nederlanden.⁶⁷⁵ Armenteros stuurde ook een karakterbeschrijving naar het hof: de graaf was een goedgelovig en trotse man met goede bedoelingen, die zich gemakkelijk liet beïnvloeden door personen die hij vertrouwde, terwijl hij terughoudend was tegen anderen – eigenschappen waar men aan het hof gebruik van kon maken. Eboli, die Egmont vertrouwde en bij wie hij wilde overnachten, zou hem 'gemakkelijk op de juiste weg kunnen brengen van wat hem het best voor de dienst van de koning lijkt,' meende Armenteros.⁶⁷⁶

Om het vertrouwen van de graaf te winnen, werd hij bij zijn aankomst in Madrid op 29 februari 1565 met groot vertoon ontvangen.⁶⁷⁷ Zijn intocht was niet te onderscheiden van die van een ambassadeur. Een dergelijke functionaris behoorde iets buiten het hof door een belangrijk personage tegemoet te worden gereden en geëscorteerd te worden naar de vorst.⁶⁷⁸ Precies zo'n ontvangst viel Egmont ten deel: de hertog van Alva reed hem met een gevolg van hoge edelen tegemoet, waarna de vorst hem warm verwelkomde.⁶⁷⁹ Het was nog nooit vertoond,

meende Hopperus, dat een 'seigneur particulier et vassal (que grand qu'il fust)' zo'n prachtig onthaal kreeg.⁶⁸⁰ Deze schitterende ontvangst leidde echter niet tot de vlotte behandeling van zijn instructie waarop Egmont hoopte. De eerste zes weken van zijn verblijf werd zelfs in het geheel niet gesproken over politieke zaken.

Aangezien in de instructie geen oplossingen voor de geschetste problemen werden genoemd, gaf Filips Egmont opdracht deze zelf aan te dragen, wat de graaf graag deed.⁶⁸¹ Gonzalo Pérez had voorgesteld dat Egmont zijn ideeën op papier zou zetten, deels om de graaf te dwingen de koning het achterste van zijn tong te laten zien.⁶⁸² In het document dat Egmont naar aanleiding van het verzoek schreef, presenteerde hij in feite het adellijke programma dat niet in de instructie terecht was gekomen, en dat de koning bijzonder radicaal in de oren zou klinken.⁶⁸³ Egmont bepleitte de uitbreiding van de Raad van State met vier edelen – Montigny, Bergen, Megen en Noircarmes die allen gerekend werden tot de adellijke factie – en het plaatsen van de Raad van State boven de andere twee raden; een onderzoek naar de misstanden in de gewestelijke en centrale raden en bij de stadhouders ('en bij mij als eerste,' schreef Egmont, 'zodat wanneer er misstanden zijn, die rechtgezet worden'⁶⁸⁴); het verdelen van de voorzitterschappen van de Geheime Raad en Raad van State, die Viglius beide bekleedde, over twee personen; en als laatste het punt over de religie, dat Egmont niet durfde opschrijven. Hij volstond met een verwijzing naar het gesprek dat hij daags tevoren met Filips had gevoerd, waarin hij vermoedelijk had gepleit voor een verzachting van de plakaten. Wat het voorstel precies ook was, Egmont durfde de koning wel te garanderen dat het plan voor twee jaar rust in de Nederlanden zou zorgen en het religieprobleem wellicht zelfs geheel zou kunnen oplossen.⁶⁸⁵

Een belangrijke suggestie die Egmont deed, was het aandringen op een onderzoek naar misstanden in de gewestelijke en centrale raden én naar de stadhouders. Dat klinkt als een afwijkend geluid in de kakofonie van berichten dat de heren zelf bij de ergste corruptie betrokken waren. Door middel van zo'n onderzoek zouden dan immers hun eigen misdragingen aan het licht komen. Maar misschien had hij daarmee eerder Armenteros op het oog, aangezien Margaretha's secretaris de spin was in het web van de ambtenverkoop. De liefde tussen de heren en Armenteros was in de loop van 1564-1565 bekoeld. Ten tijde van Egmonts reis naar Spanje wist Morillon te melden dat de heren wel genoeg hadden van Armenteros' macht en dat ook Oranje uitgeroepen zou hebben: 'Serons-nous doncques gouvernez par Armenteros?'⁶⁸⁶ Castellanos was in een brief aan Eraso nog explicieter in zijn kritiek. Gaspar Schetz, die hij kende als een man die zijn eigen belang vóór het algemeen belang liet komen, en Armenteros bestierden gezamenlijk de Nederlandse financiën en wat er aan het pauselijke hof gefluisterd werd – dat alles te koop was – was waar. Als de koning een paar onderzoeksrechters zou sturen, zouden die schandalige dingen ontdekken.⁶⁸⁷ Op een dergelijk onderzoek leek Egmont nu aan te dringen. Was het zijn bedoeling met dit onderzoek Armenteros ten val te brengen?

Maar vooral de constitutionele agenda van de edelen – betreffende de uitbreiding en promotie van de Raad van State – zal bij Filips slecht gevallen zijn. In 1562, toen de heren Margaretha dwongen een plenaire raadsvergadering bijeen te roepen, hadden ze al gepleit voor een versteviging van hun gezag. Destijds wilden de heren nog graag meer patronagemogelijkheden krijgen ten opzichte van de lage adel en de steden, wat Margaretha de opmerking had ontlokt dat wel te voorzien was wat dat zou betekenen voor haar gezag en dat van de koning.⁶⁸⁸ Door de uitbreiding van de Raad met maar liefst vier ‘orangistische’ edelen en de onderschikking van de andere raden probeerden de heren hetzelfde te bereiken, nu niet via de informele route van het patronagesysteem, maar in het hart van de bureaucratie. In dat college zou tegenover de zieke Viglius, Filibert van Brussel en de loyale, maar in deze periode afwezige Berlaymont – de zwakke restanten van Granvelles factie – een blok van zeven man komen te staan.⁶⁸⁹ Berlaymont, die ook hoofd van Financiën was, protesteerde dan ook bij de koning.⁶⁹⁰ Daarbij zou de opvolger van Viglius in de Raad van State aanzienlijk minder invloed hebben, omdat hij niet langer ook voorzitter van de Geheime Raad was en dus niet de gehele bureaucratie beheerste.

Egmonts suggesties werden voorgelegd aan de Spaanse Raad van State. Hoewel deze snel van mening was dat van wijzigingen van het radensysteem of de ketterijwetgeving geen sprake kon zijn, was Filips’ reactie in eerste instantie ontwijkend.⁶⁹¹ De koning weigerde zich uit te spreken over Egmonts suggesties en leek niet bereid grote veranderingen in de Nederlanden toe te staan. Filips wilde in principe iedere vorm van matiging van de kettervervolgung weigeren. Dat wilde hij de graaf echter niet in zijn gezicht zeggen, want, zo vreesde de vorst, dan zou die ongetwijfeld aan het hof blijven om de koning te bewerken.⁶⁹² Daarom stelde Filips zijn antwoord aan Egmont zo op dat hij niet tot een beslissing gedwongen werd, maar ook geen definitieve weigering uitsprak, opdat Egmont met goede hoop naar huis zou gaan.

Deze tactiek werd mogelijk gemaakt door het verschil tussen de matte instructie en de oplossingen van Egmont. De eerste was opgesteld door de Brusselse Raad van State en de landvoogdes en kon dus gelden als het officiële Brusselse standpunt. Egmonts oplossingen vertegenwoordigden volgens Filips daarentegen zijn persoonlijke mening, ook al had Margaretha in haar begeleidend schrijven gezegd dat Filips al Egmonts woorden moest opvatten als de hare.⁶⁹³ Waar de vorst zich, handelend naar de diplomatieke conventies, gedwongen zag te reageren op de punten die hem in de instructie werden aangereikt, voelde hij geen enkele verplichting Egmonts suggesties als Brusselse regeringsstandpunten te aanvaarden. De eenvoudige route uit het labyrint van raadsuitbreiding en plakkaatverzachting was de mening van de landvoogdes over deze kwesties afwachten, wat Filips ook aankondigde te zullen doen.⁶⁹⁴

De koning wilde Egmont op deze manier afschepen, omdat hij vreesde anders niet van de gezant af te komen. Het is echter de vraag of zijn beoordeling van Egmonts slagvaardigheid juist was. Volgens een bericht dat de secretaris Bave uit

Spanje had ontvangen, vonden alle ambassadeurs en vertegenwoordigers die daar zaken deden dat Egmont een slechte onderhandelaar was. Hij was meer bezig verlot te krijgen voor zijn terugreis dan met het afhandelen van zijn zaken!⁶⁹⁵ Daartoe was hij immers min of meer gedwongen door Oranje en Horn, die wilden dat de graaf zo snel mogelijk terugkeerde naar Brussel. De dreiging net zo lang te blijven tot de onderhandelingen naar tevredenheid waren afgesloten werd normalerwijs door de diplomatieke gemeenschap in Madrid gebruikt om Filips tot concessies te dwingen, maar men verwachtte niet dat Egmont die tactiek zou toepassen. In zijn behandeling van Egmonts instructie handelde Filips echter alsof hij door de graaf op dezelfde manier onder druk gezet werd, wat een definitieve afhandeling van zaken in de weg stond. Inhoudelijk zou de missie van Egmont dus op een teleurstelling uitdraaien.

Ruim een maand na Egmonts aankomst in Madrid, ondertekende Filips zijn eigen instructie aan de graaf om mee terug te nemen naar Brussel. Daarin herhaalde Filips kort de inhoud van de instructie die Egmont van Margaretha had gekregen en gaf enkele opdrachten om de genoemde problemen te lijf te gaan. Als reactie op het probleem van de ketterij en de effectiviteit van de plakkatens, stelde de koning voor een commissie van bisschoppen, theologen en raadsheren samen te stellen, die moest spreken over het verbeteren van het onderwijs en het eventueel wijzigen van de manier van straffen. Daardoor zouden de katholieken gesterkt moeten worden en de protestanten ontmoedigd. Over de falende justitie maakte Filips zich ook zorgen. Hij droeg de landvoogdes op in het geheim een onderzoek in te stellen naar de integriteit van de collaterale en gewestelijke raadsheren, en naar het functioneren van de stadhouders. Het was aan Margaretha om aan te geven of er dan nog nader onderzoek vereist was. Ook mocht ze onderzoeken of het wenselijk was de hiërarchie van de collaterale raden aan te passen en aparte voorzitters voor de Geheime Raad en Raad van State aan te stellen. Op financieel gebied kon de koning zijn landvoogdes niet zover tegemoet komen als hij wenste, vanwege de slechte staat van de Castiliaanse financiën. De enige oplossing die Margaretha steeds had aanbevolen was de snelle komst van Filips naar de Nederlanden, maar ook dat kon de koning voorlopig niet toezeggen. Als compensatie moest Egmont haar en de andere heren van de Raad van State op het hart drukken dat de koning alle vertrouwen had dat zij de juiste koers zouden volgen om de religie en de Nederlanden te behouden.⁶⁹⁶ Met deze instructie hakte de vorst bepaald geen knopen door, maar vroeg, zoals hij had aangegeven, vooral de mening van de landvoogdes.

Om de heren voor zijn politiek te winnen, betoonde Filips zich vrijgevig, in de eerste plaats jegens Egmont. Terwijl Gonzalo Pérez werd afgevaardigd om de zaken van publiek belang te bespreken, kreeg de prins van Eboli opdracht om met de graaf over zijn persoonlijke zaken te spreken.⁶⁹⁷ Drie van de vier persoonlijke verzoeken die Egmont had geformuleerd, werden gehonoreerd. Egmont kreeg toestemming giften van de Staten van Vlaanderen te accepteren, hij kreeg de

heerlijkheid Ninove in bezit en toestemming het tegen Edingen te ruilen.⁶⁹⁸ Zijn vierde eis was het opperbevel over de Nederlandse strijdkrachten, een ambt dat Filips in vrede tijdstijd liever onbezet liet. Een antwoord op dat punt op het lijstje werd bovendien onnodig geacht, omdat Egmont er zelf nauwelijks op aandrong.⁶⁹⁹ De achterblijvers werden evenmin vergeten. Oranje kreeg voor zijn jongste broer Hendrik, die hij had genomineerd voor de proosdij van St. Salvator in Utrecht, een jaargeld uit de inkomsten van die proosdij.⁷⁰⁰ In oktober trad Montigny in het huwelijk met een verwante van de hertog van Aarschot, Hélène van Melun. Zij was de dochter van de overleden Hugo van Melun, hertog van  pinoy, en haar tante was gehuwd geweest met Adriaan van Cro y, graaf van Roeux.⁷⁰¹ Kennelijk hadden de edelen een verzoening met Aarschot nog niet opgegeven, ondanks de nominatie van Megen, Montigny, Bergen en Noircarmes voor de Raad van State. Aarschot was prominent aanwezig op het huwelijk als verwant van de bruid.⁷⁰² Afgezien van een poging het geslacht Montmorency-Nivelle in mannelijke lijn voort te zetten (Horns huwelijk was nog altijd kinderloos en zijn vrouw had een zwakke gezondheid), was dit huwelijk een stap op weg om Aarschot meer te betrekken bij de Liga. Hun pogingen om Aarschot tijdens de feestelijkheden zijn loyaliteit aan Granvelle op te laten geven, strandden echter op de onwil van de hertog, die het feestgedruis ontvluchtte.⁷⁰³ Belangrijker was dat de edelen dit huwelijk opvatten als een gunstbewijs van de vorst, samen met de zwaarbevochten commanderij van Courrières die Montigny nu eindelijk ontving.⁷⁰⁴

Na zijn terugkeer in Brussel wierp de graaf zich op als de nieuwe centrale figuur in de Brusselse regering, gesterkt door de gunstbewijzen van Filips die hem een aureool van koninklijke goedkeuring boden. Hij distantieerde zich zelfs van de Liga door zijn huishouden niet langer in het opruiende livrei te steken.⁷⁰⁵ Hij werd doorlopend geraadpleegd door Margaretha (evenals zijn secretaris Backerzeele), was steeds het middelpunt van besprekingen en sprak alsof hij de koning zelf was.⁷⁰⁶ De vergeving van gunsten had zo op het oog het gewenste resultaat gehad. Egmont gedroeg zich als een makelaar tussen de koning en zijn vazallen. De resultaten die hij had geboekt, leken inderdaad klinkend, vooral met betrekking tot de hervorming van het bestuur.⁷⁰⁷ Hoewel Filips in feite nog geen knopen had doorgehakt, liet Egmont zijn collega's weten dat er op het terrein van de geloofsvervolgving grote veranderingen te verwachten waren. Ook meldde de graaf dat hij goede zaken had gedaan voor de Duitse pensionarissen, wier jaargelden verlengd zouden worden.⁷⁰⁸ Niet alleen de Nederlandse heren, maar ook hun Duitse vrienden en verwanten leken door Filips weer begunstigd te worden. Egmonts missie leek uiterst succesvol te zijn geweest.

Het is onbekend wat Oranje van dit vertoon dacht. De verstandhouding van de twee heren kwam in ieder geval snel onder spanning te staan toen op 10 juni brieven van de koning aankwamen, waarin deze nogmaals uitlegde welke maatregelen hij in de Nederlanden wilde nemen. De vorst leek, in tegenstelling tot wat Egmont had geïnsinueerd, weinig besluiten te nemen die de positie van de

adel in de Raad van State verbeterden, noch enige andere concessies te doen. De graaf leek de belangen van zijn factiegenoten te hebben verwaarloosd in ruil voor Filips' gunst – precies zoals Oranje gevreesd had. Er vielen harde woorden tussen beide heren en de markies van Bergen moest zich inspannen om hen weer tot elkaar te brengen.⁷⁰⁹

Vrijwel direct na de aankomst van Filips' brieven ontstond beroering over de vermeende tegenspraak tussen wat Filips Egmont mondeling zou hebben toegezegd en de inhoud van de brieven. Het misverstand besloeg volgens Margaretha vier terreinen: de Inquisitie, een conflict tussen de Bruggenaren en de Vlaamse Inquisiteur Titelmans, de straffen voor berouwvolle wederdopers en het in dienst houden van de Duitse pensionarissen.⁷¹⁰ Egmont had kennelijk begrepen dat de Inquisitie gematigd zou worden, Titelmans in Vlaanderen de wacht aangezegd zou worden, berouwvolle wederdopers kans op gratie zouden hebben en de Duitse pensionarissen in dienst zouden blijven, maar op alle terreinen meende Egmont dat de koning zijn brieven een heel ander geluid liet horen. Dat was niet helemaal waar. Inderdaad zou in de Brugse kwestie de plaatselijke bisschop uiteindelijk mogen oordelen in de controverse die was ontstaan over het begraven van Engelse protestanten in de stad,⁷¹¹ maar over de Inquisitie deed Filips geen algemene uitspraken in zijn brieven. Hij verleende echter wel twee wederdopers pardon en was terughoudend over de Duitse pensionarissen. Sommigen bij naam genoemde Duitsers zouden zeker in zijn dienst blijven, terwijl anderen afgedankt konden worden als er geen geld was voor hun gages.⁷¹²

Hoewel deze beslissingen heel wat terughoudender waren dan de grote hervormingen die Egmont zijn Brusselse collega's had voorgespiegeld, was het in Madrid was niet meteen duidelijk in welk opzicht de mondelinge toezeggingen en de brieven die Egmont nagestuurd waren, verondersteld werden van elkaar te verschillen. Waarschijnlijk had Egmont, als onderhandelaar door het Madrileense *corps diplomatique* niet erg hoog aangeslagen, de gesprekken met Filips en Gonzalo Pérez veel te positief geïnterpreteerd.⁷¹³ Wat Filips had bedoeld als individuele toezeggingen betreffende bepaalde wederdopers en sommige Duitsers, had Egmont geïnterpreteerd als algemene beleidsveranderingen. Aan het Spaanse hof werd de verklaring echter gezocht in de verwarrende communicatieve situatie die was ontstaan na Granvelles vertrek. Filips correspondeerde feitelijk via Gonzalo Pérez en Armenteros met Brussel, maar om de bestuurlijke protocollen te volgen, deed hij ook steeds een beroep op Tisnacq en Courtewille.⁷¹⁴ Pérez en Tisnacq werkten echter nooit samen – beiden handelden hun deel van de correspondentie af in direct contact met de koning – en kenden dientengevolge de inhoud van elkaars correspondentie niet. Gonzalo Pérez was verantwoordelijk voor Egmonts instructie (die in het Spaans gesteld was),⁷¹⁵ terwijl Tisnacq de brieven opstelde die Filips op 13 mei ondertekende. 'Van de instructie van Egmont wisten Tisnacq en Courtewille niets,' schreef Pérez aan Armenteros, 'noch wisten Eboli of ik wat zij vanuit Valladolid geschreven hebben.'⁷¹⁶ Doordat de instructie en de brieven

niet goed op elkaar waren afgestemd was het in ieder geval Egmont niet duidelijk geworden welke positie de koning precies innam. Egmonts missie had zodoende geen helderheid in de Brusselse politiek kunnen brengen. De tegenspraak tussen zijn matte instructie en de radicalere opvattingen die hij zelf presenteerde, getuigde van het gebrek aan eendracht in de Nederlanden waar de restanten van Granvelles factie nog effectief tegenwicht konden bieden aan de heren. Filips kreeg daardoor de ruimte een afwachtend antwoord te geven. Het was de heren daardoor niet gelukt de koning voor een *fait accompli* te plaatsen. De schijnbare tegenspraak tussen Egmonts mondelinge verslag en Filips' brieven van mei 1565 ondermijnde direct het nieuwe gezag van de graaf die zich graag als makelaar van Filips had geafficheerd. Pogingen om Filips' besluiten door de optimistische weergave van Egmont acceptabel te maken voor de Brusselse heren was mislukt. De onvrede in Brussel was juist toegenomen. Een van de redenen hiervoor was de onduidelijke communicatieve praktijk tussen Brussel en Madrid, waarin verschillende kanalen naast elkaar werden gebruikt. Duidelijkheid zou wellicht in het najaar van 1565 verschaft kunnen worden, toen Guzmán de Silva voor de tweede maal Brussel aandede om voor de tweede keer te proberen de situatie weer onder controle te krijgen.

De terugkeer van Diego Guzmán de Silva

Op weg terug naar de Nederlanden reisde Egmont in het gezelschap van Margaretha's zoon Alexander Farnese, die naar de Nederlanden kwam voor zijn huwelijk met Maria van Portugal. Als dochter van de Portugese prins Duarte was Maria een volle nicht van Filips' eerste echtgenote Maria Manuela van Portugal en van de jonge Portugese koning Sebastiaan.⁷¹⁷ Met dit huwelijk, dat paste in een lange Iberische traditie van Castiliaans-Portugese huwelijken, benadrukte Filips Alexanders positie als lid van de Habsburgse familie. Alexander was immers een kleinzoon van Karel V. De huwelijkssluiting zou plaatshebben in Brussel, waar Alexander bijna een jaar lang zou verblijven.⁷¹⁸ Zijn verblijf werd aangegrepen om de schittering en luister van het Bourgondische hofleven in de Nederlanden nieuw leven in te blazen. In zijn *Narratione particolare* deed Margaretha's hoveling Francesco de Marchi ooggetuigenverslag van de eindeloze festiviteiten.⁷¹⁹ Hij schetste een beeld van een schitterende hofcultuur waar de welvaart van het land en de loyaliteit aan de dynastie boven iedere twijfel verheven waren. De feestelijkheden waren echter wel zo duur dat hertog Ottavio woedend was over de kosten die zijn echtgenote had gemaakt.⁷²⁰

Margaretha had verzocht om een officiële vertegenwoordiger van haar broer bij het huwelijk van haar zoon. Daarvoor had ze zowel de prins van Eboli als Gonzalo Pérez aangeschreven en ook Armenteros opdracht gegeven te schrijven. Armenteros betoogde dat Filips de kans kreeg door zijn keuze zijn hoogachting

voor Margaretha kenbaar te maken en zo haar gezag te verstevigen⁷²¹ – geen overbodige luxe temidden van het gekrakeel van haar raadsheren. Ook al schreef Armenteros hierover aan de *albista* Gonzalo Pérez, hij durfde toch openlijk te zeggen dat het beter was niemand uit de ‘school van Alva’ te sturen. Vanaf het begin zetten Armenteros en Margaretha in op een buitenstaander. Vanwege de tijdsdruk zou dat beter iemand uit de omgeving kunnen zijn, dan dat Filips iemand uit Spanje zou sturen. Diego Guzmán de Silva, ambassadeur in het nabije Londen, was een goede kandidaat. Zowel Margaretha als de heren zouden tevreden met hem zijn en Filips koos hem dan ook uit om op het huwelijk aanwezig te zijn.⁷²²

De uitverkiezing van een Spaanse diplomaat als gezant van Filips op een adellijk huwelijk betekende een trendbreuk. Het was gebruikelijk een Vliesridder, op wie het koninklijk prestige afstraalde, te belasten met zulke missies. Dat was bijvoorbeeld het geval geweest bij het huwelijk van Oranje met Anna van Saksen (1561), waar Montigny de koninklijke gelukwensen overbracht, en ook bij het huwelijk van Mansfelt met Maria van Montmorency (1562), waar de graaf van Megen namens de vorst verscheen. Ook huwelijken van buitenlandse prinses werden opgeluisterd door hoogadellijke vertegenwoordigers van de koning, zoals het huwelijk van Adolf van Holstein-Gottorp, oom van koning Frederik II van Denemarken, met Christine van Hessen, dochter van landgraaf Filips (1564), waar de graaf van Hoogstraten *acte de présence* gaf, ondanks de pijnlijke herinneringen die Filips moest hebben aan de Deense verbintenissen met lutherse vorsten.⁷²³ Voor het Holsteinse huwelijk was Oranje zelfs nog overwogen.⁷²⁴ Zo’n keus had Filips ook nu weer kunnen maken zonder zich in het wespennest van Nederlandse adellijke rivaliteit te begeven door bijvoorbeeld de Duitse hertog Erik van Brunswijk-Lüneburg, één van Filips’ meest prominente pensionarissen en veldheren,⁷²⁵ te kiezen.

De keuze voor Guzmán de Silva is opmerkelijk, maar eenvoudig te verklaren. Hoewel dergelijke gezantschappen grotendeels protocollair waren en vooral bestonden dan het overhandigen van een sieraad van een bepaalde waarde, werden deze ook steeds aangegrepen om diplomatieke kwesties te bespreken. De gezantschappen van Egmont en Oranje in 1560 naar familiehuwelijken in het Heilige Roomse Rijk hadden immers ook een deels diplomatiek karakter. Het gezantschap van Guzmán de Silva vormde daarop geen uitzondering. Ook zijn missie bestond uit een protocollair en een diplomatiek deel. De Brusselse regering was immers nog altijd in onderhandeling met een Engels gezantschap over handelsbepalingen, waarbij Guzmán de Silva’s recente ervaringen aan het Engelse hof goed gebruikt konden worden.⁷²⁶ Daarnaast had Guzmán de Silva nogmaals de opdracht gekregen om de Nederlandse situatie te onderzoeken en voor die missie was alleen een *ebolista* geschikt.

Deze opdracht is wel geïnterpreteerd als het inventariseren van de grieven van de heren.⁷²⁷ Guzmán zou daarvoor een geschikte persoon zijn omdat hij deel uitmaakte van de Eboli-factie en uit dien hoofde een goede relatie met de adel

onderhield.⁷²⁸ Daarvan was echter geen sprake. Uit de aantekening die Filips in de marge van een brief van Gonzalo Pérez maakte, blijkt wat de opdracht aan de ambassadeur was: 'Bekijk of het goed zou zijn dat u of Ruy Gómez [Eboli], wat denk ik beter zou zijn, hem [Guzmán de Silva] een woord schrijft, opdat hij in de Nederlanden in het geheim onderzoekt hoe de zaken daar gaan, zowel wat de godsdienst betreft, als de justitie en bestuur en omkoperijen en dergelijke zaken, en dat hij daarover rapporteert.'⁷²⁹ Guzmán de Silva werd dus niet alleen gestuurd om de Nederlandse heren een hart onder de riem te steken, maar ook om het bestuur in de Nederlanden na de terugkeer van Egmont aan een onderzoek te onderwerpen en te zien hoe Filips' instructies werden uitgevoerd.

Guzmán's reis had ongetwijfeld ook te maken met de onrust die in Brussel was ontstaan door de tegenspraak tussen Egmonts verslag van zijn reis en de brieven die Filips in mei stuurde. De heren stelden zich daardoor zo onverzoenlijk op dat Margaretha haar gezag in Brussel geheel dreigde te verliezen. Guzmán's onderzoeksmis­sie was ook een reactie op de vele kwalijke rapporten over het Brusselse bestuur die de koning bereikten. Alonso del Canto en Lorenzo de Villavicencio lieten zich niet onbetuigd en ook Granvelle liet vanuit zijn ballingsoord menige kritische noot horen.⁷³⁰ Zelfs Egmont had in Madrid de indruk versterkt dat er iets mis was; de mis­sie van Guzmán de Silva lijkt immers ook een antwoord op de oplossingen die Egmont tijdens zijn reis naar het hof had aangedragen om het bestuur van de Nederlanden slagvaardiger te maken. De graaf had destijds gepleit voor een onderzoek naar de misstanden in de gewestelijke en centrale raden en stadhouders.⁷³¹

Guzmán betoonde zich vereerd met de opdracht en haastte zich naar Antwerpen, waar hij op 30 oktober aankwam, om daar rustig een sieraad te kunnen uitzoeken.⁷³² Hij sprak er met Margaretha en Ottavio Farnese, die mede namens zijn broers de kardinalen de loyaliteit van hun familie aan het Habsburgse Huis overbracht.⁷³³ Ook de belangrijkste dames in de Nederlanden, de prinses van Oranje Anna van Saksen en de gravin van Egmont Sabine van Beieren, werden door de ambassadeur vereerd met een bezoek.⁷³⁴

Het onderzoek naar corruptie kwam nog niet direct van de grond, vooral omdat de koning geheimhouding bevolen had en Guzmán voorzichtig te werk moest gaan. Zijn speurwerk had daarom eerder een oriënterend karakter. Hij sprak met diverse personen van wie hij vermoedde dat die een idee zouden hebben van de omvang en aard van de misstanden. Dat waren voor een deel personen die aan Granvelle gelieerd waren, zoals Maximilien Morillon, Granvelles vicaris in het aartsbisdom Mechelen, en Alonso del Canto, die al eerder alarmerende berichten over corruptie naar het hof had gezonden. Ook Esteban Pratz, secretaris van de Geheime Raad, werd gehoord.⁷³⁵ Deze personen vertegenwoordigden duidelijk Granvelles zienswijze, aangezien de kardinaal met allen een regelmatige correspondentie onderhield.⁷³⁶ Andere belangrijke getuigen waren de landvoogdes en Egmont zelf, die in Spanje had voorgesteld hemzelf als eerste te

bezoeken. Een rondgang langs de provinciale raden en stadhouders bleef echter vooralsnog uit.

Guzmán's aanwezigheid in de Nederlanden viel samen met de ontvangst van de brieven uit 'het Bos van Segovia', die in november in de Nederlanden aankwamen.⁷³⁷ Met deze brieven wilde Filips definitief duidelijkheid scheppen over het beleid dat hij in de Nederlanden wilde volgen. Per brief werd één van de problemen in de Nederlanden besproken. Zo werd een grote som geld gestuurd om de Duitse pensionarissen te betalen en ook de persoonlijke toezeggingen aan Egmont te financieren.⁷³⁸ Verder werd de opvolging van Viglius geregeld. In de Raad van State zou Tisnacq hem opvolgen, die op zijn beurt als zegelbewaarder aan het hof opgevolgd zou worden door Hopperus; wat het voorzitterschap van de Geheime Raad betreft, hield Filips nog een slag om de arm.⁷³⁹ Filips stuurde verder in drie afzonderlijke brieven de laatste berichten over de bisdombullen die in Rome vervaardigd moesten worden, de benoeming die hij in de proosdij van Sint Salvator in Utrecht had gedaan en de voortgang van de vloot die Margaretha's toekomstige schoondochter Maria van Portugal naar de Nederlanden bracht.⁷⁴⁰

De belangrijkste beslissingen betroffen echter de voornaamste pijnpunten van de Brusselse regering, namelijk de positie van de Raad van State en de ketterijwetgeving. Geen van de constitutionele wensen van de heren werd ingewilligd. Over de suprematie van de Raad van State had Filips nog altijd geen beslissing genomen, maar wel benoemde hij de hertog van Aarschot als nieuw lid van de raad om het tekort aan raadsheren compenseren. De hertog stond bekend als 'kardinalist' en had de toenaderingspogingen van de heren tijdens de huwelijksfeestelijkheden van Montigny resoluut afgewezen. Het was duidelijk dat zijn benoeming bedoeld was de positie van de heren in de Raad te ondermijnen. Ook de brief over de ketterijwetgeving was een teleurstelling. Daarin zette Filips uiteen dat de inquisiteurs in de Nederlanden onvoorwaardelijk gesteund moesten worden. Deze steunbetuiging werd zo duidelijk verwoord omdat juist over dit onderwerp Egmont de bedoeling van de koning niet goed begrepen had.⁷⁴¹ De Segoviabrieven betekenden een grote desillusie voor de heren en de landvoogdes, die bang was hun steun te verliezen, terwijl zij de gewestelijke besturen, grensverdediging en belangrijkste vestingen in handen hadden.⁷⁴²

De brieven wekten grote beroering. Guzmán raakte onvermijdelijk betrokken bij het verwerken van de onaangename koninklijke boodschap. Hij had echter op 25 september, een kleine maand voor Filips de Segoviabrieven opstelde, opdracht gekregen bij het huwelijk aanwezig te zijn, waarbij niet gerept werd over de brieven. Een direct verband is daardoor niet te veronderstellen.⁷⁴³ Zelf probeerde hij iedere schijn te vermijden dat hij enige opdracht had in verband met de brieven.⁷⁴⁴ Guzmán de Silva beperkte zich onder deze omstandigheden echter niet tot zijn instructie, maar gaf Margaretha, Egmont en de andere edelen de ruimte hun frustraties te uiten.⁷⁴⁵ Zo herhaalde Egmont zijn woede over de schijnbare tegenstelling tussen wat de koning hem had beloofd en wat hij uiteindelijk had

bevolen – iets waar Granvelle volgens hem achter zat. Egmont voelde zich daardoor zo aangetast in zijn persoonlijk gezag, dat kort na zijn terugkeer uit Spanje een hoogtepunt had bereikt, dat hij de Brusselse regering het liefst verliet. Ook Margaretha was ontevreden omdat Filips' bevelen tegen de wensen van de edelen ingingen. Die dachten nu dat Granvelle, Viglius en Berlaymont opzettelijk onuitvoerbare maatregelen adviseerden om de regering van de Nederlanden nog verder in de problemen te brengen en de heren daarvan de schuld te kunnen geven.

Het was niet Guzmán's bedoeling inhoudelijk in te gaan op de grieven van Egmont en Margaretha. Hij ging iedere vorm van discussie uit de weg door zich te beroepen op zijn onwetendheid van Nederlandse zaken, maar wel verzekerde hij hen van Filips' vertrouwen. Margaretha raadde hij aan de edelen tevreden te houden tot de zaken wat bekoeld zouden zijn en hen te wijzen op de mogelijkheid met de koning te corresponderen als ze zich miskend voelden.⁷⁴⁶ Daarentegen bestreed hij het verzachten van de plakaten; daardoor zouden de verdrukte katholieken in het Heilige Roomse Rijk, Engeland en Schotland ontmoedigd raken.⁷⁴⁷ Over de plannen van de edelen om de Raad van Financiën en Geheime Raad ondergeschikt te maken aan de Raad van State waarschuwde de ambassadeur Margaretha dat zij dan al haar gezag zou verspelen. Daarvan liet Margaretha zich echter niet overtuigen en ze vroeg Guzmán haar twijfels over te brengen aan de koning. De benoeming van Aarschot in de Raad in plaats van de vier kandidaten van de heren verklaarde Guzmán door te zeggen dat door een klein raadscollege meer geheimhouding kon worden gegarandeerd.⁷⁴⁸ Zo steunde Guzmán de Silva de beslissingen van de koning. Het enige waarover Guzmán en Margaretha het eens konden worden, was de volmaakte loyaliteit die de edelen nog steeds leken te voelen ten opzichte van de koning.⁷⁴⁹ Daartoe riep de gezant ook Egmont op; hij drukte hem op het hart loyaal te blijven. Alle ogen waren op hem gericht, dus hij moest het toonbeeld van een loyale dienaar en vazal zijn die het vertrouwen van zijn vorst verdient.⁷⁵⁰

Ook sprak Guzmán met Montigny. Ondanks Guzmán's eerdere gesprekken met een aantal correspondenten van Granvelle presenteerde hij zich als een vertrouweling van de heren: 'como aficionado y obligado a todos,' die ervoor wilde zorgen dat de heren niet verloren wat zij van de koning hadden gekregen.⁷⁵¹ Montigny beaamde dat er veel onvrede was en dat vooral Egmont zich had opgewonden over de Segoviabrieven, maar dat hij als katholiek en Vliesridder – op dit moment liet Montigny volgens Guzmán zijn orde-insigne zien – de koning altijd zou gehoorzamen, vooral in godsdienstige zaken. Het waren echter de geestelijken die onvoldoende meewerkten met de stadhouders en hun taken verwaarloosden. Montigny was het verder roerend eens met alles wat Guzmán tegen Egmont had gezegd en dat iedereen die gedragslijn moest volgen. 'In de drie uur dat ons gesprek duurde,' schreef Guzmán aan de koning, 'hoorde ik geen enkele beweegreden of woord waaruit ik ook maar de geringste verdenking kon afleiden.'⁷⁵²

Ondanks zijn aanhankelijkheidsbetuiging aan Montigny probeerde Guzmán de Silva in de korte tijd dat hij in Brussel verbleef ook zo veel mogelijk informatie in te winnen over de concrete dreiging die van de edelen uitging. Op dat terrein werd hij enigszins gerustgesteld. Hij sprak met Mondragón, de Spaanse gouverneur van Antwerpen, goed ingevoerd in Nederlandse zaken en in 1567 aangeprezen door Granvelle,⁷⁵³ en Viglius om erachter te komen of er werkelijk reden was te vrezen voor de stabiliteit in de Nederlanden. Beiden leek de vriendschap van de heren inderdaad gevaarlijk – als zij iets wilden ondernemen, konden ze veel schade aanrichten – maar voorlopig geloofde Mondragón niet dat ze dat ook daadwerkelijk zouden doen.⁷⁵⁴

Naast de hier weergegeven gesprekken nam Guzmán de Silva in zijn uitgebreide brief aan Filips ook verslagen van gesprekken met leden van beide facties op, namelijk Bergen, Aarschot, Viglius, Berlaymont, Aremberg en de aartsbisschop van Kamerijk, Robert van Croÿ.⁷⁵⁵ Alleen Oranje leek te ontbreken. In een andere brief schreef Guzmán met betrekking tot het dreigement van de heren om naar hun landgoederen te vertrekken en Margaretha alleen in Brussel achter te laten, dat Egmont hem hierover als eerste had aangesproken, daarna Horn en de rest, onder wie Mansfelt en Megen. De enige die zich op de vlakte had gehouden was wederom Oranje.⁷⁵⁶ Zijn desinteresse is opmerkelijk en doet denken aan Oranjes geringe enthousiasme voor de persoonlijke boodschappen die Armenteros in 1563 namens de heren had willen overbrengen aan Filips. Ook toen had de prins zich er met een gemeenplaats vanaf gemaakt. Guzmán weet het aan de grotere zorgvuldigheid waarmee Oranje zijn woorden koos of verkoos te zwijgen.⁷⁵⁷

Guzmán deed echter niet van al zijn gesprekken verslag en juist bij één van die gesprekken was Oranje wel betrokken. Tijdens een pauze in het feestprogramma – tussen 19 en 29 november werd er niets georganiseerd⁷⁵⁸ – had Egmont de ambassadeur bij hem thuis genodigd voor het avondmaal, waarbij ook Oranje aanwezig zou zijn. Oranje sprak enige tijd alleen met Guzmán de Silva tot Egmont zich bij hen voegde; daarna nam Egmont de ambassadeur apart. Dat gesprek duurde ruim een uur, zo lang dat een getergde prins van Oranje in stilte de aftocht blies, ‘sans torches ny lumières.’ Pas toen Egmont en Guzmán de Silva weer tevoorschijn kwamen en het gezelschap gereed was aan tafel te gaan, werd de afwezigheid van de prins opgemerkt.⁷⁵⁹ Hier leek de relatie tussen Oranje en Guzmán de Silva wel een barstje op te lopen, terwijl het stille vertrek van de prins ook duidt op spanningen tussen hem en Egmont. De inhoud van de gesprekken met Oranje is moeilijk te achterhalen, maar Morillon vulde de leemten die Guzmáns rapportage vertoont. Volgens hem had Oranje bij de ambassadeur geklaagd over kwaadsprekers aan het hof, waarop Guzmán diplomatiek gereageerd had door te zeggen dat wanneer Oranje deed wat de koning hem opdroeg, niemand aanleiding had om hem in een kwaad daglicht te zetten, ‘mais si vous luy voullez faire entendre que c’est son service de faire le contraire de ce qu’il commande, il ne sera content de vous.’⁷⁶⁰

Ook de graaf van Horn kreeg de kans zich bij de ambassadeur te beklagen. Hij vond dat zijn diensten zo slecht beloond werden dat hij overwoog zich definitief terug te trekken. Daar zou de koning niet rouwig om zijn, meende de graaf, omdat hij gehoord had dat Filips hem eigenlijk uit de Raad van State wilde zetten.⁷⁶¹ Horns onvrede was al bekend aan het hof, omdat Castellanos daarover in maart al aan Eraso had geschreven. Castellanos meende dat Horn zich daadwerkelijk zou terugtrekken als Filips hem zijn jaargeld niet zou doorbetalen.⁷⁶² Daarnaast had de graaf zich tot Guzmán de Silva gewend om te klagen over de regelingen die Filips wilde treffen in de Nederlanden die hij onvoldoende vond. Guzmán de Silva repte ook over dit gesprek niet in zijn rapportage aan Eboli en de koning. Horns persoonlijke grieven vielen kennelijk niet onder de zaken waarover Guzmán de Silva volgens zijn instructie moest rapporteren. Wel schreef hij een aparte brief aan Eboli, gewijd aan Horns klachten. Eboli reageerde door Horn voor te houden dat er geen vazal bestond 'in wie de koning meer vertrouwen stelt of met wie hij meer rekening houdt inzake de Nederlandse politiek.'⁷⁶³ Weer werd de armlastige vazal met mooie woorden en beloften afgescheept, terwijl er geen geld werd vrijgemaakt om hem daadwerkelijk te compenseren.

Eraso en Castellanos hadden in hun contacten met de heren al verschillende keren aangegeven dat de steun van de Eboli-factie voor hun aanspraken voorwaardelijk was. Guzmán de Silva wond er wat dat betreft in een gesprek met de graaf en gravin van Egmont evenmin doekjes om. Toen Egmont enkele jaren later gearresteerd was, schreef de ambassadeur aan de secretaris van Alva: 'Ik ben er zeker van dat de gravin van Egmont vaak aan mij denkt, want toen ik in naam van de koning op het huwelijk van de prins van Parma was, voorspelde ik haar man en haar wat er zou gebeuren, en als iedereen me had geloofd, zou de schade minder zijn, maar het is al gebeurd.'⁷⁶⁴ Bedoelde hij dat hij Egmont al in 1565 had gewaarschuwd dat zijn handelen tot een arrestatie wegens majesteitsschennis kon leiden? Tegen Montingy had hij in ieder geval gezegd dat het belangrijk was dat de heren op het goede pad bleven 'zodat diegenen die zij als hun vijanden zien niet het genoeg zouden hebben dat zij een misstap begingen' en zij 'het krediet dat zij bij de koning opgebouwd hadden weer verloren'⁷⁶⁵ en ook Oranje had hij gewaarschuwd het geduld van de vorst niet op de proef te stellen. In zijn gesprekken met Egmont en Margaretha drong hij zachtjes aan op het accepteren van Filips' beleid met betrekking tot de plakaten en de Raad van State. De uitingen van goede wil en loyaliteit aan de heren ten spijt, was de toon van Guzmán de Silva in november 1565 aanzienlijk somberder dan in juni 1564. De ambassadeur waarschuwde de heren expliciet voor de gevolgen van hun oncoöperatieve houding, maar tot een wijziging van de strategie van de heren zou dat voorlopig niet leiden.

Conclusie

De afwezigheid van Granvelle werd door alle gelederen van de Brusselse en Madrileense politiek gevoeld. De Nederlandse heren profiteerden door in de Raad van State de macht te grijpen. Filips leek slechts te verliezen. De lijn vanuit Brussel naar Tisnacq in Spanje functioneerde zonder Granvelles bescherming nauwelijks meer. Armenteros kon de kardinaal echter noch als raadsheer, noch als beschermheer van de correspondentie vervangen. De koning verloor het overzicht. Dat leidde tot de gezantschappen van Diego Guzmán de Silva. Tweemaal verscheen deze ambassadeur, wiens banden met Eboli in Brussel bekend waren, namens de vorst in Brussel, waar hij gesprekken voerde met de heren. Hij predikte op beide gelegenheden een bekende boodschap: loyaliteit aan de vorst en bereidheid zijn beleid uit te voeren, moesten op de eerste plaats komen, dan zouden de *ebolistas* hun plannen steunen. Tegenover dit conformistisch advies stond in 1564 de concrete steun van de ambassadeur voor de rehabilitatie van Simon Renard. Het opnieuw opnemen van Renard in de Brusselse Raad van State was een agendapunt van de heren dat nauw samenhang met hun greep naar de macht. Het vacuüm dat Granvelles vertrek had gecreëerd, wilden zij in de eerste plaats vullen door hun adellijke bondgenoten en verwanten in de Raad van State te benoemen, maar ook door gebruik te maken van de ervaring van de oud-ambassadeur. Guzmán de Silva liet zich overtuigen door het vurige pleidooi van de heren en behandelde het herstel van Renards positie als een logisch vervolg van het factionele *quid pro quo*. Op dit terrein leken de heren een overwinning te behalen die de herinnering aan Granvelles macht in Brussel zou uitwissen. Maar de factie van de heren was in de ogen van Margaretha en Filips al voldoende verstevigd door de verwijdering van Granvelle, en Guzmán had zich bovendien verkeken op de ernst van de verdenking tegen Renard.

Het belangrijkste initiatief dat in Brussel genomen werd, was Egmonts reis naar het hof in 1565. De scepsis over de effectiviteit van zo'n reis was zowel in Brussel als in Madrid groot. Het nut ervan werd nog verder ondermijnd doordat de gematigde factie van de Raad van State de inhoud van de instructie wist te bepalen, wat de koning de gelegenheid bood de mogelijke oplossingen die Egmont namens de radicalere factie opperde, terzijde te schuiven. Maar Egmont had vertrouwen in het persoonlijk contact met de vorst om zijn overwicht in Brussel te sanctioneren (misschien wel het belangrijkste doel van zijn reis) en meende zich zo te kunnen onttrekken aan de discipline van de Liga, waarvan hij zich voorzichtig losmaakte. Hij hintte daarbij op zijn inzetbaarheid in de zuidelijke

territoria van de Spaans-Habsburgse monarchie. De graaf maakte gebruik van de vermeende steun van de koning om zich na zijn terugkeer op te stellen als voornaamste speler in de regentschapsregering, als de opvolger van Granvelle. Hierdoor kwam hij in conflict met Oranje, die zelf niet geneigd leek zijn machtspositie in Brussel van Filips' instemming te laten afhangen. De conflicten die na Egmonts thuiskomst rezen tussen hem en Oranje hadden zodoende niet alleen te maken met de teleurstellende resultaten die de graaf had geboekt, maar ook met Egmonts eigen machtsambities in Italië die dreigden te botsen met Oranjes streven naar meer zelfstandigheid voor de Brusselse regentschapsregering.

In het najaar van 1565 keerde Guzmán de Silva terug in Brussel. Ditmaal was zijn boodschap erop gericht de edelen te herinneren aan hun plicht. De toon van de ambassadeur was waarschuwend geworden. In ruil voor de gunsten die de heren kregen, verwachtten de *ebolistas* dat de edelen zich definitief zouden neerleggen bij de wensen die Filips in de Segoviabrieven van 1565 uitte. Hun oncoöperatieve houding begon de *ebolistas* en de koning zorgen te baren. Echter, niet alleen de inmiddels verbannen Granvelle, maar ook Armenteros, die zich in het centrum van de Brusselse ontwikkelingen bevond, en Filips zelf meenden dat de heren zich nog zouden laten gezeggen door Eboli, Eraso of Guzmán de Silva. Na de overwinning op Granvelle leek het tijd dat de heren hun beleden loyaliteit omzetten in daden. Tot en met eind 1565 bleven de banden met de Eboli-factie in Spaanse ogen het meest voor de hand liggende instrument om vanuit Madrid greep te krijgen op de Brusselse politiek. Het *top-down* aspect van de wederkerige patronageband werd ingezet om het gedrag van de perifere edelen te sturen. Maar zolang de *ebolistas* niet konden zeggen wat de edelen graag wilden horen, lieten de heren zich niet door hen bevoogden.

VI

De soevereine remedie (1566-1567)

*Il fault que le Roy se fie en son peuple, et le peuple en luy.*⁷⁶⁶
– graaf van Horn

In de jaren na 1561 was de vertrouwensband tussen Filips en zijn Nederlandse vazallen steeds meer onder druk komen te staan. Dat had te maken met verschil van inzicht wat betreft politieke en religieuze kwesties, maar ook met het feit dat de gebruikelijke Habsburgse methode om greep te houden op perifere elites – het vanuit Madrid gecoördineerde factiesysteem – had gefaald. De Nederlandse heren lieten zich de grenzen van hun speelruimte niet voorschrijven door de Spaanse Eboli-factie, omdat zij zich niet tot de Spaans-Habsburgse monarchie wilde beperken in het ontplooiën van hun macht. Hierdoor werd het lastig de verschillen tussen het vorstelijke beleid en de inzichten van de heren te overbruggen. De steun die de *ebolistas* de heren hadden betuigd, was in de loop van 1565 steeds verder afgebrokkeld en verworden tot waarschuwingen en onheilsprofetieën. De rol die de Eboli-factie kon spelen als intermediair tussen vorst en vazallen was minder groot geworden. Filips verloor het middel bij uitstek om ondanks de grote afstand het handelen van de edelen te beïnvloeden en greep te houden op de Nederlandse regentschapsregering.

Hoewel de heren vaak hadden gerefereerd aan de onvrede van het volk over Granvelle of de strenge ketterwetgeving, had het volk zelf geen actieve rol gespeeld in het bepalen van de verhouding tussen vorst en vazallen. De machtselites hadden in Brussel steeds het monopolie op politiek handelen gehad. Die situatie veranderde eind 1565, toen een groeiende groep lagere edelen zich verenigde in het Verbond der Edelen en zich in het politieke debat stortte. Door het uitbreken van de Beeldenstorm raakten nog bredere lagen van de bevolking betrokken bij de zich ontpinnende opstand. De loyaliteit van de hoge adel werd steeds crucialer om de rust in de Nederlanden te herstellen. Voortaan zou die worden afgemeten aan hun bereidheid de ontwikkelingen volgens de inzichten van de koning een halt toe te roepen, terwijl hun betrouwbaarheid werd afgemeten aan de mate waarin zij betrokken waren bij het Verbond en de Beeldenstorm.

De arena waarin de strijd om het vertrouwen werd uitgevochten was niet alleen Brussel, waar de heren meer dan ooit Margaretha genadeloos onder druk

zetten om hun initiatieven te steunen. Vanaf 1566 bestond er tegelijkertijd een betekenisvolle 'Nederlandse' aanwezigheid aan het hof in Madrid. De Nederlanders probeerden de besluitvorming op een voor de adel gunstige manier te beïnvloeden, maar zij werden tegengewerkt door personen die negatief over de heren rapporteerden. Tegelijkertijd hielden de Nederlandse rapporteurs de heren in Brussel nauwgezet op de hoogte van de sfeer in Madrid. In dit hoofdstuk zullen deze contacten aan de orde komen en worden geplaatst tegen de achtergrond van de verwikkelingen in de Nederlanden.

Het gezantschap van Bergen en Montigny: Smeekschrift en wantrouwen

De achtergrond waartegen Filips en de hoge adel hun houding tegenover elkaar zouden bepalen, werd gevormd door de acties van de lagere adel. Die zette met het vormen van het Compromis der Edelen en de aanbidding van het Smeekschrift de verhoudingen in Brussel op scherp en dwong zo iedereen tot een duidelijke keuze. De eerste bewegingen van de lagere adel vonden al plaats tijdens de huwelijksfeestelijkheden van Alexander Farnese. Hoewel de Spaanse ambassadeur Guzmán de Silva er niets van merkte, circuleerde de constituerende tekst van het adelsverbond al in het najaar van 1565 aan het Brusselse hof.⁷⁶⁷ Begin december mondden deze activiteiten uit in de oprichting van het Compromis of Verbond der Edelen, in het paleis van de calvinistische graaf van Culemborg in Brussel – dat Alva later met de grond gelijk zou maken. De groep stelde zich ten doel de strenge ketterwetgeving die Filips recentelijk met zijn Segoviabrieven had bevestigd, te matigen door de plakkaten te verzachten en de Inquisitie af te schaffen.⁷⁶⁸

Voor hun aanspraken probeerden de leiders van het Verbond de steun van de hoge adel te krijgen, maar die hield zich, althans op het oog, afzijdig. Horn zocht het minst contact met het Verbond. Hij had zich tijdens de eerste maanden van 1566 niet laten zien in Brussel en kon slechts met veel moeite overgehaald worden terug te keren om de reactie op het Smeekschrift te bespreken.⁷⁶⁹ Egmont en Oranje betoonden zich ambivalenter. Beiden weigerden openlijk de leiding over de groep rekwestranten te nemen, maar Oranjes broer Lodewijk van Nassau was wel nauw betrokken. Ook Egmonts secretaris Backerzele behoorde tot de eerste ondertekenaars van het Smeekschrift. Toch stonden de raadsedelen opgesteld aan de zijde van de landvoogdes toen Hendrik van Brederode haar op 5 april 1566 het Smeekschrift aanbood.

Margaretha had al geanticipeerd op het Smeekschrift door de Geheime Raad een voorstel tot het matigen van de plakkaten te laten opstellen,⁷⁷⁰ maar toch werd nu van de landvoogdes en de verzamelde Vliesridders – die Margaretha had opgeroepen om de crisis het hoofd te bieden – een concrete reactie verwacht.

De meeste heren in de plenaire Raad van State steunden de eisen van de Verbondsadel, maar bindende toezeggingen kon Margaretha zonder toestemming van de koning niet doen. De Raad besloot daarom zo snel mogelijk een ambassade bestaande uit de markies van Bergen en de heer van Montigny naar Spanje te sturen om het Smeekschrift met de koning te bespreken en hem het verzachten van de plakkatens, de Moderatie, te laten fiatteren.

De heren grepen dit gezantschap aan om Filips' gebrek aan vertrouwen in zijn raadsheren en stadhouders als onderliggend probleem te agenderen. Het vertrouwen van de koning speelde al ten tijde van de aanbieding van het Smeekschrift een belangrijke rol. Hendrik van Brederode, die namens de geconfedereerden sprak, verzocht Margaretha de namen te noemen van de personen die het Adelsverbond verdacht hadden gemaakt bij de koning, zodat hij zich kon verdedigen tegen aantijgingen als zou er een opstand in de maak zijn.⁷⁷¹ Vier dagen na de aanbieding brachten Oranje en Egmont hetzelfde onderwerp ter sprake in de Raad van State. Het gebrek aan vertrouwen was door de Brusselse Raad van State al vanaf het voorjaar van 1566 pijnlijk gevoeld. Een belangrijk onderdeel van de instructie voor de aanstaande gezant moest zijn de koning een verklaring van vertrouwen te ontlokken. De Vliesridders dachten vooral aan Oranje. Kennelijk maakte de prins zich zorgen om zijn broer Lodewijk en de andere leden van het Adelsverbond, want het afkondigen van een generaal pardon voor de smekelingen werd van speciaal belang geacht om iedere vrees voor koninklijke verontwaardiging bij hem weg te nemen.⁷⁷²

Oranje, Egmont, Horn en Bergen weten evenals Brederode het koninklijke wantrouwen aan lasteraars die in Spanje praatjes over hen rondstrooiden en dreigden uit de Raad te stappen als Margaretha haar vertrouwen in hen niet uitsprak.⁷⁷³ Immers, de heren zouden de koning niet toestaan de Nederlanden te regeren zonder hun inspraak, zoals hij in Milaan, Napels en Sicilië deed.⁷⁷⁴ Viglius deelde in zekere zin hun visie op de kwaadsprekerij van de Spanjaarden – hij was immers zelf het slachtoffer van Villavicencio's en Del Canto's kwaadsprekerijen – maar had daar nog iets interessants aan toe te voegen. Hij stelde de heren namelijk zelf verantwoordelijk voor de laster, aangezien de negatieve praatjes vooral verspreid werden door in de Nederlanden verblijvende Spanjaarden, die de Brusselse elite zélf onderhield, 'les tenant et caressant en leurs maisons.' (Misschien verwarde Viglius de lasteraar Alonso del Canto met de door de edelen begunstigde Cristóbal de Castellanos, aangezien die vaak als tweetal optraden in financiële zaken.) Maar, zo voegde Viglius toe, dit konden Bergen en Montigny natuurlijk niet onomwonden zeggen, omdat Filips de adviezen van de Spaanse informanten juist waardeerde. Filips stimuleerde immers het bekritisieren van zijn dienaren in de periferie om zo zijn controle over hen te behouden. Deze mogelijkheid hadden de heren zelf ook aangegrepen om Granvelles positie te ondermijnen. Liever dan Filips te confronteren met zijn wantrouwen, aldus Viglius, zouden de heren zich loyaal moeten opstellen om zo zijn vertrouwen weer te verdienen.⁷⁷⁵

Oranje en Horn waren echter van plan hoog spel te spelen. Zij gaven tijdens de raadsvergadering duidelijker dan de anderen aan dat het wantrouwen van de koning voor hen een onoverkomelijk probleem was. Beiden gaven aan zich liever uit Brussel terug te trekken dan er te blijven zonder Filips' uitgesproken steun.⁷⁷⁶ Horn, die in Filips' laatste bui van vrijgevigheid tot zijn goeiende frustratie was overgeslagen, noemde de slechte beloning voor zijn diensten en het uitblijven van antwoorden op de brieven die hij de koning stuurde, als reden voor zijn onvrede. Horns nieuwste steen des aanstoots was de behandeling die zijn secretaris Laloo in Spanje kreeg. Die was naar Spanje gestuurd om Horns financiële nood onder de aandacht van de koning te brengen, maar na drie maanden had hij nog geen enkel resultaat geboekt.⁷⁷⁷ Voor Oranje leek het belangrijkste probleem dat zijn autonomie als stadhouder stelselmatig was ondermijnd door de mate waarin Filips Granvelle zelfs bij het interne Hollandse bestuur had betrokken. Daaruit sprak voldoende koninklijk wantrouwen in zijn bestuurlijke vaardigheden. Zonder zelf grieven te presenteren, stelde Egmont zich solidair op. Indien de beide andere heren zouden besluiten Brussel te verlaten, zou hij ook niet blijven.⁷⁷⁸

Om deze brand te blussen, schreef Margaretha bijna direct aan Filips dat het een goed idee zou zijn Horns secretaris met een goede beschikking terug te sturen naar de Nederlanden. Als de graaf een flinke som geld tegemoet zou kunnen zien en als zo zijn gekwetste eergevoel bevredigd kon worden, zouden van hem weinig problemen meer te verwachten zijn.⁷⁷⁹ De markies van Bergen opperde een oplossing voor Oranjes onvrede. De prins zou invloedrijke posities moeten krijgen in de centrale bestuurslaag van de monarchie: lidmaatschap van de Spaanse Raad van State in combinatie met een fraai hofambt. Mocht Oranje daartoe niet bereid zijn, dan zouden zijn vrienden hem wel weten over te halen. Margaretha was daar sceptisch over en kreeg gelijk; Oranje gaf aan liever thuis te blijven.⁷⁸⁰ Dergelijke oplossingen overstegen echter niet het niveau van symptoombestrijding. De heren zouden zich alleen tevreden stellen met een bevestiging van hun gezag in de Nederlanden.

De markies van Bergen en de baron van Montigny werden bereid gevonden de tocht naar het hof te ondernemen. Bergen was aanvankelijk niet enthousiast over de nieuwe missie, maar zijn tegenzin werd iets verlicht doordat Montigny hem zou vergezellen. Dat beide heren gouverneurs waren over twee van de roerigste steden in de Nederlanden, Valenciennes en Doornik, was geen beletsel om hen te laten gaan. Misschien was het juist een belangrijke reden. Van Alonso del Canto hoorde de koning immers dat de beide heren nauwelijks serieus werk maakten van de bestrijding van het protestantisme in de twee steden en dat zij, althans volgens de normen van Del Canto, meer kwaad dan goed deden. Net als enige jaren eerder voor Renard, gold voor Bergen en Montigny dat zij overal beter op hun plek waren dan in de Nederlanden.⁷⁸¹

De instructie voor de twee gezanten bestond uit een uitgebreid verslag van de gebeurtenissen in de Nederlanden sinds de aanbieding van het Smeekschift, in

het bijzonder de afkondiging van de Moderatie. In afwachting van Filips' goedkeuring waren de nieuwe maatregelen nog niet aan de Staten-Generaal voorgelegd, maar in stilte aan de afzonderlijke gewestelijke raden en staten overgebracht. Bergen en Montigny moesten op de eerste plaats goedkeuring vragen voor de Moderatie en voor het afkondigen van een generaal pardon voor de rekwestranten. Natuurlijk moesten de beide heren het ook hebben over de vertrouwenscrisis tussen Filips en de edelen. Zijn ondubbelzinnig uitgesproken steun voor Oranje, Egmont en Horn was onontbeerlijk. Als enige algemene oplossing voor de problemen in de Nederlanden werd echter de komst van de koning voorgesteld.⁷⁸²

Half juni arriveerde Montigny alleen aan het hof. Vlak voor het beoogde vertrek was Bergen gewond geraakt aan zijn been, zodat hij niet kon reizen. Montigny had het herstel van de markies aanvankelijk afgewacht, maar was eind mei 1566 toch vertrokken. Al op 18 juni, daags na zijn aankomst in Madrid, kreeg hij de kans zijn instructie te bespreken met Filips. Evenals tijdens Egmonts missie was de ontvangst hartelijk. De koning sloeg zelfs een op het oog nieuwe weg in om met de Nederlandse problemen om te gaan. Hij liet de instructie bespreken door Tisnacq, Courtewille, de recent gearriveerde Hopperus en Montigny zonder de Spaanse Raad van State erbij te betrekken, hoewel hij zich daarnaast ook steeds door Alva liet adviseren.⁷⁸³ Ook bracht de koning de vier reguliere leden van de Spaanse Raad van State – Eboli, Alva, don Antonio de Toledo en Juan Manrique de Lara⁷⁸⁴ – samen met het Nederlandse contingent bestaande uit Tisnacq, Courtewille en Hopperus. Montigny werd ondanks aandringen van Tisnacq en Hopperus uitgesloten van deze besprekingen.⁷⁸⁵ Wel zat de koning enkele van deze bijeenkomsten persoonlijk voor; een duidelijke afwijking van de normale patronen van besluitvorming aan het hof.⁷⁸⁶ De Nederlandse stem leek gehoord te worden.

Zoals de uitsluiting van Montigny echter al doet vermoeden, betekende deze nieuwe aanpak niet dat Filips meer openheid van zaken gaf of de adellijke gezant meer betrok bij de besluitvorming. Hoewel Tisnacq en Hopperus een grotere rol speelden in de besprekingen dan zij ooit eerder hadden gedaan, mochten zij niet alles doorgeven aan Montigny.⁷⁸⁷ Ook de brieven die Tisnacq uit de Nederlanden ontving, werden eerst besproken voor hij ze eventueel ook aan Montigny mocht sturen.⁷⁸⁸ Daarnaast werd het de baron moeilijk gemaakt met de Nederlanden te corresponderen. Hij mocht geen gebruik maken van de koninklijke koeriers, zodat hij aangewezen was op de koopliedenkoeriers.⁷⁸⁹ Bovendien kreeg hij uitsluitend de Franstalige correspondentie tussen Brussel en Madrid te lezen. Filips meende dat het onzinnig zou zijn hem die te onthouden, omdat die in de Nederlandse Raad van State voorgelezen werd en de inhoud Montigny via zijn broer Horn toch wel zou bereiken,⁷⁹⁰ maar de belangrijker Spaanstalige correspondentie bleef voor hem verborgen. De Nederlandse bureaucraten raakten weliswaar nauwer betrokken bij de besprekingen, maar de hoge edelen hadden Filips' vertrouwen nog niet herwonnen.

Montigny probeerde Tisnacq en Hopperus zo veel mogelijk uit te horen over hun mening over de gebeurtenissen in de Nederlanden en vermoedelijk over de besprekingen waartoe hij geen toegang kreeg, maar steun van het Nederlandse contingent in Madrid hoefde hij niet te verwachten.⁷⁹¹ Ondanks hun protesten hielden Tisnacq, Hopperus en Courtewille zich consciëntieus aan de door Filips gestelde regels. Tisnacq weigerde halsstarrig bijeenkomsten met Hopperus en Montigny te beleggen, tot grote frustratie van de gezant.⁷⁹² Tisnacq sprak volgens Horns informant aan het hof voortdurend met de hertog van Alva over het onbetamelijke karakter van het eedverbond, maar liet hierover niets los tegen de prins van Eboli,⁷⁹³ mogelijk uit vrees dat die het zou doorbrieven aan Montigny.

De uitgebreide Spaanse Raad van State, inclusief Nederlanders, besprak Montigny's instructie en adviezen op 22 juli 1566.⁷⁹⁴ Zij interpreteerde het tumult tot zover – de Beeldenstorm lag nog in het verschiet – niet als volksofstand, maar als het gevolg van de usurpatie van het vorstelijke gezag door enkele ambitieuze edelen.⁷⁹⁵ De Raad constateerde een vierledige hoogadellijke samenzwering om de macht in Brussel in handen te krijgen en godsdienstvrijheid in te stellen: eerst het wegjagen van Granvelle, daarna Egmonts pogingen om de macht van de Raad van State uit te breiden, het Adelsverbond zelf (bestaande uit 'parens, alliez et serviteurs desdicts seigneurs')⁷⁹⁶ en de opzichtige steun van de heren voor hun eisen.⁷⁹⁷ Het Verbond der Edelen en de Liga, volgens deze interpretatie de twee kwalijkste adellijke initiatieven, moesten dan ook direct worden ontbonden. De Raad, inclusief het Nederlandse contingent, concludeerde dat de beste oplossing zou zijn dat de koning persoonlijk naar de Nederlanden zou gaan om de katholieke godsdienst te redden en zijn ongehoorzame vazallen te straffen. Een ander sturen met een grote legermacht zou veel minder effectief zijn; een dergelijke persoon zou niet gehoorzaamd worden en slechts verdeeldheid zaaien, omdat – net als in Frankrijk – iedereen zichzelf zou presenteren als ware dienaar van de koning en onder dat voorwendsel de koninklijke afgezant zou tegenwerken.⁷⁹⁸ Om de hervormers de wind uit de zeilen te nemen, moest de kerk volgens de Tridentijnse decreten worden hervormd. De drie punten van de Verbondsadel moesten alledrie worden geweigerd. Van complete afschaffing van de (bisschoppelijke) Inquisitie, noch van de verzachting van de plakaten kon enige sprake zijn. Dat zou tot *de facto* godsdienstvrijheid leiden en bovendien afbreuk doen aan het gezag van Koning en Paus, die de Inquisitie hadden ingesteld. Evenmin moest de koning een generaal pardon voor de ondertekenaars van het Smeekschrift toestaan, omdat daardoor juist de ergste ophitsers vrijuit zouden gaan.⁷⁹⁹

Een belangrijke representant van deze zienswijze was Joachim Hopperus. Hij was op 27 maart 1566 naar Madrid vertrokken om Charles de Tisnacq op te volgen in de functie van zegelbewaarder.⁸⁰⁰ Met deze Friese rechtsgeleerde had Filips een zeer actieve raadsheer naar Madrid gehaald, die beschikte over een ruime bestuurservaring. In de jaren voor 1566 was hij werkzaam geweest als Viglius' rechterhand in de Geheime Raad en de Raad van State.⁸⁰¹ Na 1569 werd

hij ook in de Spaanse Raad van State benoemd.⁸⁰² Hij zou zich actiever bezighouden met de besluitvorming ten opzichte van de Nederlanden dan zijn voorganger. Granvelle sprak de hoop uit dat met de vervanging van Tisnacq door Hopperus de zegelbewaarder de correspondentie tussen Madrid en Brussel weer zou kunnen beheersen. Tijdens Tisnacqs ambtstermijn had de communicatielijn veel te lijden gehad, omdat er te veel buiten hem om gecorrespondeerd werd.⁸⁰³ Maar als Tisnacq zich in Brussel vestigde, kon hij, naar Granvelle hoopte, het officiële communicatiekanaal tussen Brussel en Madrid hopelijk redden uit de ambitieuze handen van de heren en Armenteros.⁸⁰⁴ Uiteindelijk zou Tisnacq pas in januari 1570 weer in Brussel aankomen, zodat hij voldoende tijd kreeg om zijn opvolger in te werken.⁸⁰⁵

Eén van de eerste taken die Hopperus op zich nam was het schrijven van zijn *Recueil et mémorial des troubles des Pays Bas du Roy 1559-1566*.⁸⁰⁶ Van dit stuk stuurde Hopperus de Franse tekst naar Viglius in de Nederlanden, terwijl een Spaanse vertaling zijn weg naar het Escoriaal vond.⁸⁰⁷ Hopperus schreef het werk waarschijnlijk om Filips te informeren over de ontwikkelingen in de Nederlanden.⁸⁰⁸ Hij beschreef het ondermijnen van het vorstelijke gezag in deze jaren en legde de verantwoordelijkheid daarvoor ondubbelzinnig bij van de edelen van de Raad van State. Vooral sinds het vertrek van kardinaal Granvelle hadden Viglius en Hopperus een ondergeschikte rol moeten spelen. Vanwege de geringe invloed die beiden op het bestuur hadden, was het niet moeilijk de verslechtering van de situatie op de heren af te schuiven en het relaas te larderen met episodes waarin Viglius hen streng toesprak of hun meest aanstootgevende plannen verhinderde.⁸⁰⁹ Hopperus benadrukte de betrokkenheid van Egmont en Oranje bij het Verbond der Edelen door fijntjes op te merken dat enkele 'serviteurs et domestiques [...] des princes d'Orenges, de Gavre [Egmont] et d'autres gentilshommes et seigneurs principaulx' zich bij het Verbond hadden aangesloten.⁸¹⁰

Zoals bleek werden Tisnacq, Hopperus en Courtewille tijdens het verblijf van Montigny en Bergen in Spanje relatief veel bij de besprekingen betrokken. Montigny probeerde al direct hun meningen over de situatie in de Nederlanden los te peuteren, maar daarvoor waren de ambtenaren op hun hoede.⁸¹¹ Ook al had Egmont zich ingezet voor Hopperus' bevordering in het bureaucratische apparaat,⁸¹² de recent benoemde raadsheer liet zich in Spanje niet gebruiken door de edelen. Integendeel, in zijn *Recueil* merkte Hopperus op dat Bergen en Montigny wanneer zij maar wilden door de koning in audiëntie ontvangen werden en dat Filips verordonneerd had dat alle correspondentie van Margaretha met hen gedeeld zou worden, hetgeen natuurlijk niet waar was.⁸¹³ Hopperus stelde zich net als Tisnacq en Courtewille ferm op aan de kant van 'kardinalisten' en Spaanse critici van de heren. Over de edelen had hij niets dan kwaads te zeggen, getuige zijn *Recueil*. Zij stonden immers aan het hoofd van de piramide, waarvan de bodem bestond uit het 'canaille' dat de kerken bestormd had. Hoewel Hopperus als vormgever van Spaans beleid ten opzichte van de Nederlanden pas enkele jaren tot wasdom

zou komen,⁸¹⁴ was het in 1566 al duidelijk dat de zaak van de edelen door hem niet gediend zou worden.

Pro-adellijke adviezen aan Filips

Filips nam echter de rechtlijnige visie van Hopperus en de Spaanse raad niet zonder meer over. Hij liet zich in deze zaak door meer personen adviseren dan alleen door hen. Stemmen die meer begrip hadden voor de positie van de Nederlandse edelen kregen ook de kans de koning te overtuigen. In januari 1566 vond er een kleine instroom van 'Nederlanders' plaats die de ontwikkelingen in de Nederlanden van dichtbij hadden kunnen volgen. Niet alleen Hopperus kwam de Nederlandse bureaucratie aan het hof versterken, maar ook Simon Renard en Cristóbal de Castellanos waren in Spanje gearriveerd. Renard en Castellanos, de twee oude medewerkers van de adelsfactie, kregen beiden de kans hun inzichten over de Nederlanden te delen met de koning. Geen van beiden was door de edelen gestuurd, maar beiden onderhielden een goede relatie met hen en ze schetsten een beeld van de Nederlanden waarin de adel een positieve rol speelde. Hun adviezen zijn te beschouwen als tegengif voor de negatieve geluiden die de koning uit andere hoeken ontving over de heren.⁸¹⁵

Cristóbal de Castellanos kreeg als eerste de kans de koning te spreken. Na de Nederlanden met tranen in de ogen te hebben verlaten, arriveerde Castellanos in januari 1566 in Madrid. Niet alleen kreeg hij bij zijn afscheid mooie paarden gekregen van Egmont, Horn en Montigny – niet van Oranje – maar bovendien liet hij een vervanger achter voor de diensten die hij hun normalerwijs bewees, de secretaris Prado.⁸¹⁶ De *contador*, eenmaal in Spanje, aarzelde niet zich op te stellen als dienaar van Egmont en de andere heren.⁸¹⁷

De twee memorialen die Castellanos schreef voor de koning zijn beide ongedateerd. Het eerste werd geschreven naar aanleiding van een audiëntie die Filips hem had toegestaan.⁸¹⁸ Tijdens het gesprek had Castellanos, naar eigen zeggen, kort uit de doeken gedaan hoe de zaken in de Nederlanden ervoor stonden. Zoals gebruikelijk had Filips hem daarna verzocht zijn verhaal op schrift te stellen en een oplossing aan te dragen voor de geconstateerde problemen. Filips kreeg het pas op z'n vroegst in de tweede helft van april in handen. Castellanos had het stuk net niet af vóór Filips, zoals gebruikelijk in de Goede Week (Pasen viel op 14 april), naar een klooster trok voor zijn jaarlijkse retraite. Daarna kwamen al snel berichten binnen over de aanbidding van het Smeekschrift der Edelen op 5 april. Naar aanleiding hiervan schreef Castellanos nogmaals een memoriaal.⁸¹⁹

Castellanos beschreef in zijn eerste memoriaal de stand van zaken met betrekking tot de religie, de justitie en financiën in de Nederlanden.⁸²⁰ Het belangrijkste knelpunt was voor Castellanos de religie. Hij gaf aan dat de kerken vooral op hoogtijdagen volzaten, dat velen ter communie en ter biecht gingen en dat er weinig

schandalige zaken voorvielen, maar dat het als een paal boven water stond dat dit slechts 'superficie' was. Onder dit ordelijke vernis woekerde de ketterij, wat gezien de reformatie in de buurlanden en het groot aantal protestantse kooplui geen verwondering wekte. De protestanten deden hun best nieuwe zielen te winnen, terwijl van de kant van de regering, 'nuestra parte', juist te weinig ondernomen werd. Vooral de Franse prins van Condé wierf medestanders in de Nederlanden, die hij ook vond onder de edelen. Hij zou in zijn kasteel te Conti een lijst bijhouden van alle Nederlandse protestanten en van de strijdkrachten die zij in het veld konden brengen.

Castellanos eerste voorstel was de plakaten van Karel V, 'tan sanctos y buenos', en ook de bepalingen van het Concilie van Trente te blijven uitvoeren voor zover dit geen moeilijkheden veroorzaakte. Castellanos voorzag overigens wel problemen. Zelfs personen van onverdacht katholieke signatuur, onder wie de aartsbisschop van Kamerijk, gaven immers aan dat zonder de aanwezigheid van de koning de bepalingen van Trente moeilijk in te voeren zouden zijn. Voorts moest de hervorming van de clerus worden voortgezet en het lezen van de bijbel in het Frans, Duits of Nederlands verboden. Als de voornaamste heren van het land dit probeerden te verhinderen met als reden dat zij het Latijn niet machtig waren, kon de koning een geautoriseerde vertaling laten maken door betrouwbare geestelijken. Verder moesten de contacten met Frankrijk beperkt worden, niet alleen door een verbod op studeren in het buitenland, maar ook door abdijen die onder Franse moederabdijen vielen toe te wijzen aan Nederlandse prelaten.

De justitiële en financiële problemen waren volgens Castellanos verweven. Over de justitie herhaalde Castellanos eerder gehoorde grieven: de rechtbanken opereerden krachteloos en zonder gezag, ze werden bestuurd door middel van gunsten en omkoperij en uitgevoerd door ongeschikte lieden, die geen serieus werk maakten van de uitvoering van de plakaten. De Raad van State pleitte machteloosheid, omdat deze geen hand had in financiële aangelegenheden en dus de corruptie niet kon aanpakken. Bovendien werd de Raad te zeer in de weg werd gezeten door de Geheime Raad om iets aan de wetteloosheid te doen. Prebenden werden weggegeven aan kinderen, leken en vreemdelingen en werden behandeld als koopwaar.⁸²¹ De financiële situatie zag er eveneens hopeloos uit met alle gevolgen van dien voor de uitbetaling van de soldaten en de bekostiging van fortificaties. Voor een goed bestuur, zowel wat justitie als financiën betreft, raadde Castellanos aan alleen nog onverdachte personen te benoemen en hun ambtstermijn te beperken. Om de wijdverspreide corruptie te beteugelen, stelde hij het uitvoeren van *visitas* voor, zoals in alle andere koninkrijken van Filips gebruikelijk was, ongeacht de tegenwerpingen. Castellanos richtte ook de aandacht op de oorsprong van de beroering in de Nederlanden: sinds de aankomst van de brieven uit Segovia, die zo in tegenspraak schenen met wat Egmont van de koning gedaan leek te hebben gekregen, was er veel argwaan gerezen over een eventuele invoering van de Spaanse Inquisitie in de Nederlanden. De enige oplossing die Castellanos

voor al deze kwalen zag, was de komst van de koning.⁸²² Uit zijn eerste memoriaal kan geconcludeerd worden dat Castellanos, in tegenstelling tot Oranje, Egmont en Horn, geen heil zag in de aanbevelingen van de Verbondsadel voor zover hij die op dat moment kende.

Nadat het in Spanje bekend werd dat de lage adel Margaretha het Smeek-schrift had aangeboden, verzachtte Castellanos zijn advies wat. Hij was gevoelig voor de dreiging die uitging van de verenigde edelen, omdat hij geloofde dat de beweging van het Adelsverbond verder reikte dan de edelen alleen. Ook andere Nederlanders of buitenlanders of zelfs enkele steden – zeker in Brabant – zouden het eens zijn met het Verbond, ook al spraken zij zich nog niet uit. Castellanos drong nog sterker aan op de aankondiging van Filips' komst naar de Nederlanden. Dat koppelde hij uitdrukkelijk niet aan een daadwerkelijke reis van de koning – alleen de aankondiging zou al een heilzame werking hebben. Als hij werkelijk kwam, zou hij in beginsel niet gewapend moeten afreizen, vanwege de onvermijdelijke problemen die dat zou opleveren. Maar eenmaal aangekomen in de Nederlanden zou de koning zelf kunnen beslissen of hij zou straffen of vergeven. Ondertussen zou Filips een plaatsvervanger kunnen sturen, die dan wel van enige statuur moest zijn en geen argwaan moest wekken, maar juist de plaatselijke bevolking oprecht en minzaam moest behandelen en vertrouwen moest inboezemen.

Eventueel zouden ook de Staten-Generaal bijeen geroepen kunnen worden. In dat geval zou Filips' afgezant hen op het hart moeten drukken dat het nooit de bedoeling was geweest de Inquisitie in te voeren, maar wel dat men in de Nederlanden 'christiana- y catholicamente' zou leven zoals de Rooms-Katholieke Kerk voorschreef. Om die reden kon er ook geen sprake zijn van een verzachting van de plakaten, zoals de verzamelde edelen gevraagd hadden. Dat zou alleen leiden tot het invoeren van de Augsburgse geloofsbelijdenis, gewetensvrijheid en andere kwalijke zaken. Liever nog zouden de plakaten geschorst worden tot de komst van de koning, zoals men destijds had gedaan bij de totstandkoming van het Interim-akkoord in Duitsland.⁸²³

Erg origineel kan men Cristóbal de Castellanos nauwelijks noemen. De gevaren van de omliggende landen en buitenlandse kooplieden waren punten die Margaretha al ettelijke malen had gepresenteerd als verklaringen voor de zorgelijke staat van de Nederlandse godsdienst.⁸²⁴ Dat de komst van de koning de enige duurzame oplossing voor de situatie in de Nederlanden was, kreeg Filips eveneens van alle kanten te horen. De problemen binnen het Nederlandse bestuur kende de *contador* waarschijnlijk van nabij – niet voor niets werden zijn papieren gevorderd door de commissie van 1565 die Eraso's handel en wandel in de Nederlanden onderzocht⁸²⁵ – maar deze verhalen over corruptie en nepotisme waren ook al jaren een vast ingrediënt van de verslagen van Alonso del Canto en Lorenzo de Villavicencio. Ook het vertrouwen in het uitvoeren van de plakaten en de invoering van de bepalingen van Trente door een gezuiverd justitieel apparaat

vertoont grote overeenkomsten met de aanbevelingen van Villavicencio. Het getuigde daarentegen wel van een groot vertrouwen in een vergadering van de Staten-Generaal. Geloofde Castellanos werkelijk dat de koning slechts hoefde te zeggen dat hij wenste dat eenieder een goed en katholiek leven zou leiden om het protestantisme een halt toe te zeggen?

Op het eerste gezicht nam Castellanos geen pro-adellijk standpunt in gezien zijn stellingname tegen het Smeekschrift. Maar het uitzonderlijke van zijn rapportage schuilt in het feit dat hij niemand bij name noemde, afgezien van de landvoogdes, en dus niemand beschuldigde. Zelfs de Raad van State als college liet hij het niet ontgelden, hoewel door anderen daar toch de hoofdschuldigen voor de dramatische staat van het bestuur werden gezocht. In de paragraaf waarin hij aangaf dat de Raad van State meer competenties eiste – een punt dat Egmont, Horn en Oranje na aan het hart lag – hield hij zijn eigen mening behoedzaam voor zich. Deze drie heren werden door Castellanos ook op geen enkele wijze in verband gebracht met het Verbond der Edelen. Hiermee onderscheidde hij zich wezenlijk van Alonso del Canto en Lorenzo de Villavicencio, die al jarenlang campagne voerden tegen een reeks bij namegenoemde personen en gemakshalve de Liga uit 1562 en het Adelsverbond op één hoop veegden. Ook vormde hij een tegengeluid voor Hopperus die aan het Spaanse hof verkondigde dat Oranje, Egmont en Horn persoonlijk betrokken waren bij het Verbond der Edelen. Door de heren te dissociëren van het Verbond en over hun rol in een eventuele Staten-Generaal te zwijgen, diskwalificeerde Castellanos hen uitdrukkelijk níet als deelnemers aan het (toekomstig) regentschapsbestuur. Zijn betoog kan dus geïnterpreteerd worden als anti-Verbond, maar pro-raadsedelen; een stellingname die waarschijnlijk dicht in de buurt komt bij die van de Eboli-factie in deze periode.

Ook Simon Renard kreeg, hoewel zijn beschadigde reputatie anders zou doen verwachten, uitgebreid de mogelijkheid om met de koning te spreken over de situatie in de Nederlanden na de aanbieding van het Smeekschrift. Over zijn gesprek met de koning deed hij uitgebreid verslag aan Horn en de andere heren, via Horns secretaris Alonso de Lalo.⁸²⁶ Naar aanleiding van deze audiëntie schreef Renard een memoriaal waarin hij een zeer rooskleurig beeld schetste van de situatie in de Nederlanden.⁸²⁷ Tijdens zijn audiëntie op 12 mei 1566 vroeg Filips hem uitdrukkelijk naar een manier om de onrust in de Nederlanden te bezweren. Aangezien Filips in een goede bui leek, kon Renard vrijuit spreken.⁸²⁸ Renards voornaamste doelstelling was het herstellen van de reputatie van de edelen. Hij nam de gelegenheid te baat de koning erop te wijzen dat de Nederlandse adel zich altijd loyaal had betoond. Hoewel de enige oplossing voor de huidige problemen in algemene zin de komst van de koning was, stond de bewezen loyaliteit van de adel niet toe dat de koning hen met geweld tegemoet zou treden. Als afschrikwekkend voorbeeld noemde Renard de resultaten van Karels veldtochten tegen zijn Duitse vazallen – tevens een herinnering aan de sterke positie die de Nederlandse adel had.

Filips' recht de religie van zijn onderdanen te bepalen, betwistte Renard niet. Als Filips de Staten-Generaal bijeen zou laten komen, kon hij hun duidelijk maken dat de vorst nooit van plan was geweest de Inquisitie in te voeren. Hij kon zijn verwondering uitspreken over het tumult dat het ene woordje (*palabrilla*) 'Inquisitie' had veroorzaakt dat zijn vazallen zich verlaagd hadden tot liga's en samenzweringen. Ook kon hij daar laten zeggen dat het navolgen van de bepalingen van het Concilie van Trente noodzakelijk was om de nadelige effecten van religieuze verdeeldheid te bestrijden. In zijn geschreven memoriaal stuurde Renard dan ook aan op een regeling vergelijkbaar met de vrede van Augsburg, maar dan geïnterpreteerd vanuit het vorstelijke gezichtspunt: al Filips' onderdanen moest worden verplicht de godsdienst van hun heer te volgen; als ze daartoe niet bereid waren, kregen ze één maand de tijd om het land te verlaten.⁸²⁹

De angst voor een bijeenkomst van de Staten-Generaal was de koning volgens Renard aangepraat 'contra toda razon.' Filips' voorouders hadden immers altijd met behulp van de Staten-Generaal geregeerd en daar vooral nut van gehad. De raadgevers tegen het bijeenroepen van de Staten-Generaal – Granvelle natuurlijk – hadden zich laten verblinden door de ambitie om het land te besturen zonder inspraak van personen die ertoe deden. Als de koning de schellen eenmaal van de ogen waren gevallen, zou hij wel inzien hoe schadelijk die adviezen waren geweest. Juist daardoor was immers het wantrouwen tussen de vorst en zijn vazallen ontstaan, die vreesden dat de koning de Nederlanden liever door Spanjaarden liet besturen. Om die vrees weg te nemen, stelde Renard voor enkele raadsheren te benoemen die hem in Madrid zouden dienen – Renard suggereerde Bergen en Montigny op het moment dat in Brussel al besloten was de beide heren naar Madrid te zenden.⁸³⁰

Indirect gaf Renard dus zijn oude vijand Granvelle de schuld van de vertrouwensbreuk tussen de koning en de heren en gaf aan dat die ongefundeerd was. Filips zou juist, net als zijn voorvaderen, in samenwerking met de hoge adel de problemen moeten aanpakken. De problematiek die hij schetste was wel zeer constitutioneel. De ware aard van de religieuze problemen bleef daardoor onderbelicht. De veronderstelling dat Filips zonder enige moeite de Staten-Generaal zijn wil zou kunnen opleggen met betrekking tot de Tridentijnse decreten, was wel heel naïef, net als Castellanos' visie. Wellicht meenden beiden dat de enige manier om Filips zover te krijgen de Staten-Generaal bijeen te roepen, was hem voor te houden dat dit juist in zijn voordeel zou werken. Eenmaal bijeen zouden de Staten-Generaal, gesteund door de adel, de koning wel voor het blok weten te zetten. Anders was hier sprake van ernstig zelfbedrog. De Nederlandse weerstand tegen de Inquisitie deed Renard af als een misverstand; over de parallelle wens om de ketterwetgeving te versoepelen sprak hij helemaal niet.

De bedoeling van de adviezen van Castellanos en Renard was niet om concrete oplossingen aan te dragen, maar meer om de grote lijnen van de aanpak van de problemen aan te geven. Daarbij konden ze natuurlijk niet alle acties van de adel

billijken, vooral niet wanneer die gericht waren op de verzachting van de plakaten, maar zij probeerden de heren wel te presenteren als onontbeerlijke pijlers van een loyaal regime. Terwijl Hopperus en de Spaanse Raad het streven naar een onafhankelijke machtspositie in Brussel zagen als een adellijke aanval op het vorstelijk gezag, betoogden Castellanos en Renard in feite dat zo'n machtspositie de beste methode was om de Nederlanden vanuit Madrid te regeren. Renards vergelijking met de Duitse vorsten ging misschien nog wat verder door een hint te geven over de aard van de onafhankelijke positie die de heren nastreefden. De medewerking van de Staten-Generaal en de plaatselijke adel in plaats van een koninklijk leger zouden de basis moeten zijn van een nieuw bewind in Brussel. Hoe zij precies de problemen te lijf zouden gaan, werd niet nader benoemd. Dat was verstandig, want een samenwerking van Staten en adel zou naar alle waarschijnlijk niet het bewind opleveren dat Filips wenselijk vond voor zijn noordelijke bezittingen. De drie raadsedelen waren zodoende verzekerd van enige vorm van steun aan het Spaanse hof, hoewel die nadrukkelijk niet bestond uit expliciete steun voor de aanspraken van het Verbond der Edelen – zij wisten wel dat die Filips veel te ver gingen – maar juist door de loyaliteit van de hoge adel tegenover de schandalen van de lage adel te plaatsen. Vooral in het geval van Renard paste deze weergave van de feiten naadloos in het oorspronkelijke conflict met Granvelle. Hoewel zijn biograaf Tridon meende dat Renard zich 'de coeur et d'intention' aan de zijde van de geconfedereerden schaarde, had hun strijd voor hem waarschijnlijk niet de religieuze connotatie die het later voor de adel zou krijgen, maar was nog steeds vooral een persoonlijke vete tegen de kardinaal.⁸³¹

Evenals tijdens de besluitvorming rond de Segoviabrieven volgde Filips echter zijn eigen inzicht bij het bepalen van zijn reactie op het Smeekschrift en de Moderatie. Hij betoonde zich, mogelijk naar aanleiding van de hierboven geschetste memorialen, milder dan de Spaanse Raad van State hem adviseerde. Vertrouwen in de Staten-Generaal had de koning nog niet, maar hij was wel bereid de pauselijke inquisitie af te schaffen en alleen de bisschoppelijke te behouden. Mits de goddelijke en koninklijke majesteit niet beschadigd raakten, wilde hij ook over een matiging van de plakaten nadenken. Het feit dat de koning in de Segoviabrieven twee veroordeelde wederdopers genade had geschonken – een jonge vrouw omdat zij door haar vader op het verkeerde pad was gebracht en een man omdat hij zich zonder enige druk weer had bekeerd tot het katholieke geloof – kon als hoopgevend precedent gelden.⁸³² In zijn visie op de relatie tussen de Verbondsadel en de drie heren leek Filips de interpretatie van Renard en Castellanos te volgen. Hij gaf de heren althans de kans hun overwicht op de lage adel aan te wenden om een eind te maken aan het verbond. Als dat lukte, kon voor de ex-leden een generaal pardon gelden. Bovendien zou de vorst zo snel mogelijk zelf naar de Nederlanden komen.⁸³³

Hoewel Filips deze concessies waarschijnlijk zag als een laatste kans voor de heren om zich loyale dienaren te betonen, waren ze ongeveer van het kaliber dat

de koning na Egmonts missie in 1565 had toegestaan; voor de Nederlandse heren en de leden van het adelsverbond uiteraard lang niet voldoende.⁸³⁴ Zodra Filips zijn beslissing meedeelde aan Montigny, ontstak de baron dan ook in woede. De baron meende dat deze beslissing tot de ondergang van de Nederlanden moest leiden en dat alle heren Margaretha zeker in de steek zouden laten. Bovendien toonde het feit dat deze beslissing inging tegen alle adviezen die de heren en Margaretha Filips gegeven hadden, voldoende aan dat de koning inderdaad geen enkel vertrouwen meer in hen had. Tegen Eboli foeterde Montigny zijn dat geen enkele ware katholiek zoveel zielen in gevaar zou brengen.⁸³⁵

De beslissing die de koning naar de Nederlanden stuurde, was alweer wat gematigder dan het antwoord dat Montigny's woede had gewekt. Sommigen schreven dat ronduit toe aan Montigny's interventie,⁸³⁶ maar waarschijnlijk had het ook te maken met Margaretha's brief waarin zij melding maakte van de hagenpreken die overal plaatsvonden. Onder deze nieuwe omstandigheden moest Filips wel akkoord gaan met enkele wijzigingen in zijn eerdere antwoord, namelijk de verzachting van de plakkatens (in gewijzigde vorm) en een generaal pardon, hoewel hij in het geheim meteen afstand deed van deze concessies.⁸³⁷ De memorialen van Castellanos en Renard hadden deze beslissing duidelijk niet beïnvloed. Beide heren repten immers in het geheel niet over de matiging van de ketterwetgeving, maar richtten zich op de rol die de adel nog kon spelen in een loyaal bestuur. Dat zelfs zij de eisen van het Adelsverbond niet wilden ondersteunen, toont aan dat het voor de Nederlandse raadsleden welhaast een onbegonnen karwei was de besluitvorming in de richting van de Moderatie te sturen.

Alonso de Laloo en het informatienetwerk van de edelen

De derde Nederlandse persoon die aan het hof verbleef was Horns secretaris Alonso de Laloo. In januari 1566 had de graaf hem naar het Spaanse hof gestuurd om zijn persoonlijke financiële belangen te behartigen. In de loop van zijn verblijf (tot het voorjaar van 1567)⁸³⁸ kreeg Laloo echter een steeds ruimere taakopvatting. Hij ontwikkelde zich tot een agent van de drie Nederlandse heren aan het hof. De aanwezigheid van Laloo in Spanje vormde een breuk met de voorafgaande periode. Vóór 1566 verliepen de structurele contacten die de heren aan het hof onderhielden via Spanjaarden in de Nederlanden. Maar Laloo's verblijf maakte het voor het eerst mogelijk contact te onderhouden met het hof via een Nederlandse vertegenwoordiger ter plaatse. Hierdoor waren de heren onafhankelijk geworden van de medewerking van allerhande *ebolistas*. Dat kwam goed uit gezien Castellanos' recente terugkeer naar Spanje, ook al had hij een plaatsvervanger achtergelaten. Mogelijk reflecteren Laloo's activiteiten ook de aanmerkelijke bekoeling van de relatie tussen de heren en de Eboli-factie.

Alonso de Laloo was van Zeeuws-Spaanse komaf. Zijn grootvader, eveneens Alonso genaamd, werd al in 1495 in Middelburg gesignaleerd in het koopliedenmilieu.⁸³⁹ Zijn vader Luis was getrouwd met de Middelburgse Maria van Raasdorp. Alonso de Laloo verruilde het koopliedenmilieu echter voor een opmerkelijke carrière in de bureaucratie. In 1567 was hij nog samen met zijn patroon Horn, Egmont, Van Straelen en Backzele gearresteerd. Dit stond zijn carrière echter niet in de weg.⁸⁴⁰ Zo werd hij benoemd tot secretaris van de Spaanse Raad van de Nederlanden (1588-1598). In de Nederlanden zelf was hij al griffier van het Hof van Holland (1577) en van de Raad van Financiën (1578) geweest en werd hij, mede vanwege zijn kennis van de relevante talen (Frans en Nederlands) benoemd tot secretaris van state (1580).⁸⁴¹ Zijn zoon Felipe verkreeg in 1618 een habijt in de militaire orde van Calatrava, wat vrijwel gelijk stond aan een verklaring van adeldom.⁸⁴² Zijn Spaans-Zeeuwse achtergrond, geenszins uitzonderlijk in koopliedenkringen, maakte Laloo tot een zeer bruikbare tussenpersoon tussen de Spaanse en Nederlandse bestuurslagen.

Aanvankelijk werd Laloo voor enkele slepende persoonlijke kwesties naar het hof gestuurd – Horn had verklaard zich niet meer in Brussel te vertonen tot ze naar tevredenheid opgelost waren. Het ging voornamelijk om de slechte beloning die Horn had gekregen voor zijn jarenlange dienst aan de Habsburgers. In de instructie die Horn opgesteld had, rekende de graaf Laloo voor dat hij Filips al vanaf 1549 had gediend als ‘eerste van de [Nederlandse] natie die de prins in zijn persoonlijke dienst had opgenomen.’⁸⁴³ De graaf had inderdaad sinds Filips’ *grand tour* door zijn toekomstige bezittingen aan het hoofd gestaan van de Nederlandse lijfwacht van de prins, een functie die hij tot zijn dood in naam zou vervullen. Horn had zijn vermogen uitgegeven in dienst van Filips in de verwachting dat hij daarvoor ruimschoots gecompenseerd zou worden, hetgeen niet gebeurd was – de kern van Horns klacht. Om die reden had hij na 1559 in de Nederlanden willen blijven, maar door interventie van Filips’ gunsteling Eboli had Horn er toch mee ingestemd zijn lucratieve stadhouderschap van Gelre op te geven en de koning als superintendent voor Nederlandse zaken te volgen naar Spanje. Dat had tot een aanzienlijke verslechtering van zijn financiële positie geleid, maar beloftes van tegemoetkomingen waren nooit ingelost. Het geld kon Horn echter goed gebruiken. Niet alleen was hij de ‘armste’ van de grote Nederlandse edelen (zelfs zijn jongere broer Montigny had meer inkomen), ook beschikte hij niet langer over lucratieve ambten, zoals een stadhouderschap.⁸⁴⁴ Hoe hoog Horn de zaak opnam, bleek wel uit zijn weigering zich nog in Brussel te laten zien zolang zijn klachten niet weggenomen waren door een ruimhartige financiële regeling.

Uit de jaren van Horns verblijf in Spanje stamden ook enkele andere financiële zaken die Horn wilde oplossen. Voor zijn twee functies als superintendent en admiraal der Nederlanden was hem een *ayuda de costa* en een jaarwedde beloofd, maar deze had hij nooit ontvangen. Over de jaarwedde was bovendien een misverstand ontstaan. In de *cedula* die hij hiervoor had gekregen was de bepaling

opgenomen dat Horn de jaarwedde alleen zou krijgen voor de periode dat hij in Spanje resideerde en ook daadwerkelijk als superintendant diende. Na zijn terugkeer in 1561 zou hij dus geen recht meer hebben op de uitkering. Maar zowel de koning als Francisco de Eraso hadden hem uitdrukkelijk gezegd dat deze clausule slechts een formaliteit was en dat de graaf wel degelijk aanspraak kon maken op de jaarwedde. Toch was de betaling na 1561 stopgezet.⁸⁴⁵ Velen waren Laloo al voorgegaan in de zoektocht naar compensatie voor Horn. Montigny had tijdens zijn bezoek aan Spanje in 1562 al met de koning gesproken over Horns klachten. In 1565 had ook Egmont het onderwerp ter sprake gebracht, maar nog steeds was er niets ten voordele van Horn besloten. Nu was het Laloo's beurt om de zaak wederom aanhangig te maken.

Voor het afhandelen van de financiële zaken verwierf Laloo de technische steun van Cristóbal de Castellanos, die eveneens recent aan het hof gearriveerd was.⁸⁴⁶ Castellanos wendde zijn kennis van de Spaanse financiële organen aan om Laloo te helpen. Tijdens Horns verblijf in Spanje had de Spaanse ambtenaar Francisco de Gama zijn boekhouding gedaan en deze pretendeerde nu nog geld van Horn tegoed te hebben. Laloo stelde een onderzoek in en concludeerde dat Gama's administratie zo onbetrouwbaar was dat Horn zeker niet overhaast moest besluiten hem te compenseren. Castellanos adviseerde Laloo over de te volgen koers: hij zou een *decreto de juez* (rechterlijke uitspraak) moeten verkrijgen, zodat hij een *contador de corte* (hofaccountant) in de arm kon nemen om Gama's administratie onder handen te nemen.⁸⁴⁷

Castellanos' behulpzaamheid was geen reflectie van een warme band tussen Horn en Eraso. De band tussen de graaf en de secretaris leek juist onder druk te staan. De reden waarom Horn al die jaren niet uitbetaald was, zocht hij namelijk bij Eraso. Op de eerste plaats had Eraso het misverstand gecreëerd over de periode waarover Horn recht had op uitbetaling van zijn gage. Maar op de tweede plaats had Eraso getreuzeld bij het uitbetalen van een geldbedrag en daarmee had hij Horn op extra kosten gejaagd. Eraso had beloofd een aanzienlijk bedrag beschikbaar te maken tijdens de jaarmarkt van Villalon. In de verwachting dit bedrag spoedig in handen te krijgen, had Horn het bedrag alvast opgenomen bij Brusselse bankiers. Maar het geld was niet beschikbaar in Villalon, waardoor Horns lening bij de Brusselse bankiers ineens langer liep dan verwacht, wat betekende dat hij meer rente moest betalen.⁸⁴⁸ Horn rekende Eraso zijn getreuzel des te meer aan, omdat het niet uitbetalen van beloofde sommen geld kon worden geïnterpreteerd als een gebrek aan vertrouwen. Het uitbetalen van de sommen die Filips in 1559 had toegezegd was op dezelfde manier ingezet als politiek pressiemiddel. Margaretha had de koning in 1563 geadviseerd Egmont wél en Bergen níet uit te betalen om de eerste te belonen voor zijn goede bestuur in Vlaanderen en Bergen te bestraffen voor zijn slechte bestuur in Henegouwen.⁸⁴⁹ Later kreeg Egmont inderdaad zijn geld, evenals Aremberg, maar de andere heren werden daarbij opzettelijk over het hoofd gezien.⁸⁵⁰ Horns ontevredenheid over Eraso nam dan ook toe.

Eboli werd daarentegen door Laloo behandeld als Horns voornaamste patroon aan het hof, in ieder geval waar het zijn financiële zaken betrof. In zijn instructie had de secretaris al kunnen lezen dat, als hij geen schriftelijk antwoord van Filips kreeg, een brief van Eboli ook zou volstaan. Diverse keren reisde Laloo naar Eboli's paleis om met hem te spreken. Meer dan beloftes dat Eboli met Filips zou spreken leverde dat in de regel niet op, en uiteindelijk werden Horns financiële wensen niet ingewilligd, maar toch schreef Laloo over Eboli's inspanningen: 'U kunt er zeker van zijn dat de heer Ruy Gómez [Eboli] alles doet en heeft gedaan ter bevordering van uw zaken wat een bloedeigen broer zou kunnen en dus moet uw dank voor hem zeer voortreffelijk en warm zijn.'⁸⁵¹

Naast deze geldkwesties moest Laloo ook zorgen dat Filips zich uitsprak over Horns rol in de Nederlandse Raad van State, een kwestie die in Brussel in ruimere kring speelde. In een actie die herinneringen oproept aan de vele malen dat de hertog van Alva het hof verontwaardigd verliet, had Horn zich teruggetrokken uit het Brusselse bestuur, omdat hij zich onvoldoende verzekerd wist van de steun van de koning. Filips trok zich zo weinig aan van Horns raadgevingen in de Brusselse raad van State dat het al zijn verwanten leek dat Filips Horn liever niet in de Raad van State zag. Uiteraard leed zijn positie als familiehoofd en patroon hieronder. Horn hoopte dat de koning hem publiekelijk zou terugroepen naar de Raad en zo zijn prestige zou herstellen. Zowel Horns reputatie als zijn financiële situatie stond dus op het spel, maar de afhandeling via Laloo verliep uiterst moeizaam.

Laloo's verblijf in Spanje had een korte aangelegenheid moeten zijn. Horn had hem snel terugverwacht en toen de secretaris in maart 1566 nog geen resultaat had geboekt, trok de graaf zich beledigd terug uit Brussel.⁸⁵² De missie liep vanaf april nog meer vertraging op toen het duidelijk werd dat in Brussel de reis van Montigny en Bergen werd voorbereid. Daardoor zou Laloo voorlopig niet aan de beurt komen, aangezien de koning Horns zaken zeker niet zou bespreken zonder Montigny's advies te hebben ingewonnen. In de zomermaanden die volgden, gekenmerkt door de Beeldenstorm, konden Horns persoonlijke kwesties niet meer op de aandacht van de koning rekenen. Laloo bleef ten minste tot maart 1567 in Madrid,⁸⁵³ maar keerde uiteindelijk huiswaarts zonder zijn opdracht te hebben vervuld.

Aangezien hij met zijn instructie niet ver kwam, richtte Laloo zich op andere activiteiten. Zijn belangrijkste taak vervulde hij als informant voor de edelen over de sfeer aan het Spaanse hof. Van de brieven die Laloo vanuit Madrid stuurde is een deel terechtgekomen in de collectie manuscripten van de Leidse Universiteitsbibliotheek. In de bewaarde brieven wordt veelvuldig melding gemaakt van andere brieven die niet overgeleverd zijn.⁸⁵⁴ Het ligt in de lijn der verwachting dat Laloo's correspondentie geconfisqueerd werd na zijn arrestatie, maar in de archieven van de Raad van Beroerten bevinden zich geen andere brieven tussen Laloo en Horn. Wellicht werd de correspondentie uit voorzorg vernietigd.

De brieven werden op alle mogelijke manieren naar de Nederlanden gestuurd, vermoedelijk omdat Filips een regelmatige correspondentie tussen de Nederlanders in Spanje en Brussel niet wilde aanmoedigen.⁸⁵⁵ Regelmatig maakte Laloo gebruik van particuliere zendingen of van Erasos financiële koeriers. In de eerste brief, gedateerd 29 mei 1566 heeft hij het zelfs over vier eerdere brieven, verstuurd met een dienaar van Francisco de Ybarra (15 mei), met twee koeriers van Erasos die daags na elkaar naar de Nederlanden vertrokken (18 en 19 mei) en de laatste met de secretaris van de Engelse ambassade (20 mei).⁸⁵⁶ De reguliere postverbinding tussen de burelen van Tisnacq en Brussel werden door hem nooit gebruikt; waarschijnlijk had Tisnacq orders Laloo's brieven niet mee te geven aan de reguliere koeriers.

Aan de hand van Laloo's brieven kunnen delen van het inlichtingennetwerk van de Nederlandse heren aan het hof gereconstrueerd worden. Het is duidelijk dat Laloo rapporteerde over alles wat hij zag en hoorde aan het Spaanse hof in 1566 en 1567. Om aan informatie te komen, onderhield Laloo een klein netwerkje van informanten. Een van zijn vaste informanten was Jacques de Vandenesse, de *valet de chambre* van de koning, vooral bekend als spion van Oranje. Vandenesse schreef Laloo vanuit Segovia, waar de koning verbleef, onder andere over het genoegen dat Filips beleefde toen Horn weer teruggekeerd was in Brussel, maar ook over de huisvesting van Montigny en Bergen.⁸⁵⁷ Het lijkt erop dat Filips bewust berichten door Vandenesse liet overbrengen aan diens landgenoten, in ieder geval aan Montigny en Bergen. Vanwege zijn directe nabijheid tot de vorst was Vandenesse sowieso een zeer waardevolle informant, ook op manieren die Filips niet had voorzien.

De contacten die Laloo onderhield met Vandenesse en, zoals we al gezien hadden, met Castellanos zijn goed te reconstrueren. Ook sprak de secretaris uitgebreid met Simon Renard, wiens gesprek met de koning hij minutieus overbrieft aan Horn. Castellanos was hem niet alleen van dienst bij het oplossen van Horns oude financiële problemen, maar ook assisteerde hij met het verbergen van Laloo's correspondentie, evenals de verder minder bekende Mendívil. Zo schreef Laloo bijvoorbeeld een brief aan Montigny toen die op weg was naar Spanje, die moest worden bezorgd door Mendívil die juist naar de Nederlanden reisde. Om geen argwaan te wekken over de oorsprong van de brief, schreef Castellanos het adres op de omslag, zodat aan het handschrift niet te zien zou zijn dat Laloo de werkelijke afzender was.⁸⁵⁸ Ook vertelde Castellanos het Laloo toen Filips overwoog een brief aan Brederode te schrijven.⁸⁵⁹ Toen zowel Mendívil, Castellanos als Laloo teruggekeerd waren in de Nederlanden, hielden de twee Spanjaarden Laloo nog steeds op de hoogte van de correspondentie die ze uit Spanje ontvingen en bespraken Laloo en Castellanos allerlei zaken.⁸⁶⁰ Vandenesse bracht ondertussen allerlei praktische beslissingen van Filips over aan Laloo, zoals over de huisvesting van Bergen en Montigny of over de gesprekken die beide heren met de koning voerden, al op niet in opdracht van de koning.⁸⁶¹ Daarnaast bleek

Vandenesse ook goed op de hoogte van de ontwikkelingen in de Nederlanden, waarover hij graag sprak.⁸⁶² Ook zijn er aanwijzingen dat Vandenesse een financieel agent van de gebroeders Montmorency was.⁸⁶³ Niet alle diensten die hij de Nederlandse edelen verleende, konden het daglicht verdragen: Vandenesse bekende in 1569 dat hij in de zomer van 1566 vertrouwelijke informatie direct had doorgespeeld aan Bergen en Montigny.⁸⁶⁴ Het was waarschijnlijk Vandenesse die Filips' geheime correspondentie doorzocht wanneer de koning zich teruggetrokken had.⁸⁶⁵ Niet voor niets liet Filips hem in 1567 samen met Montigny arresteren.⁸⁶⁶

Over het algemeen gaan historici ervan uit dat het inlichtingennetwerk van Oranje vele malen beter en efficiënter was dan dat van Montigny, Horn of Egmont. Oranje zou zijn spionnen tot in de nabijheid van Alva en Filips gepositioneerd hebben en daardoor hun dubbelhartigheid doorzien hebben en zo zijn leven hebben kunnen redden – Vandenesse speelde hier een belangrijke rol in.⁸⁶⁷ Ook Margaretha waarschuwde Filips dat de heren op de hoogte waren van zijn vertrouwelijke brieven.⁸⁶⁸ Er is evenwel geen enkele correspondentie overgeleverd tussen de prins van Oranje en personen aan het Spaanse hof in deze periode, dus zijn inlichtingennetwerk kan niet gereconstrueerd worden. Wel kan worden aangenomen dat Laloo in Spanje functioneerde als informant, en niet alleen voor Horn. In zijn brieven aan de graaf heeft hij het over 'Vuestras Señorías' en zelfs nog specifiek 'Vuestras Señorías tres', een duidelijke referentie aan Egmont, Oranje en Horn, aangezien Bergen en Montigny op dat moment ook in Spanje waren. De rol die Horn in dit netwerk speelde als opdrachtgever van Laloo werd misschien naar de achtergrond gedrukt door de grotere bravoure waarmee Oranje in Brussel verkondigde dat hij uitstekend op de hoogte gehouden werd vanaf het Spaanse hof.⁸⁶⁹

In de vroegste brief die van Laloo overgeleverd is, schetste de secretaris al de stemming in Madrid, 'omdat het me ten dienste van de koning lijkt dat u, als lid van zijn Raad van State, weet hoe hier de nieuwe ontwikkelingen worden ontvangen.'⁸⁷⁰ Voor de goede orde begon hij met de missie van Egmont in het voorjaar van 1565. De koninklijke reactie op Egmonts komst was volgens Laloo grotendeels bepaald door Granvelle ('el que está en Roma') en zijn kornuiten. Geen wonder dus, dat de Segoviabrieven zo slecht gevallen waren in de Nederlanden. Die waren immers opgesteld onder invloed van lieden die, gedreven door ambitie, de edelen wilden zwartmaken en zelf van afstand aan de touwtjes wilden blijven trekken. Anderzijds was er een groep die zonder de edelen te willen ondermijnen, toch weinig begrip had voor de gebeurtenissen in de Nederlanden en vooral niet hoe de adel het bestond liga's en verbonden te sluiten, bezegeld met eden en zelfs met bloed. Zij vonden dat het 'niet fatsoenlijk was om een smeekschrift in te dienen tégen de beslissingen van de koning in,' vooral niet met zoveel mensen.⁸⁷¹ Dat grote heren als Oranje, Bergen, Megen en anderen hun verwanten en dienaren niet verzochten of opdroegen het Verbond te verlaten, wekte bevreemding. Deze groep had evenmin begrip voor het verzet van het Adelsverbond tegen de

bisschoppelijke inquisitie en de plakkaaten van de Nederlanden. Aangezien de groep die alleen gechoqueerd was door de handelswijze werd gesteld tegenover Granvelle en de zijnen, gaf Laloo hier waarschijnlijk de mening van de *ebolistas* weer. De Spaanse hovelingen moeten hierover duidelijke taal gesproken hebben. Laloo's interpretatie van hun stemming is dan wel zorgvuldig geformuleerd, maar laat aan helderheid niets te wensen over. Vanaf half juli – Horn ontving deze brief op 13 juli – wisten de heren dus hoe het gesteld was met steun voor hun handelen aan het Spaanse hof: zo goed als nihil.

Van Smeekschrift naar Beeldenstorm, graadmeters van loyaliteit en vertrouwen

De dreiging van de Verbondsadel nam na de aanbieding van het Smeekschrift in de ogen van de landvoogdes ondertussen alleen maar toe. Ze vaardigde Oranje en Egmont af om met Brederode en de zijnen te onderhandelen om de grootschalige hagenpreken te doen ophouden en iedere dreiging van buitenlandse inmenging te neutraliseren. De onderhandelingen van de beide heren werden echter ondermijnd door de uitbraak van de Beeldenstorm in augustus 1566.

Het beeldenstormen begon in de zuidelijke gewesten Vlaanderen en Brabant, waar de nieuwe leer onder invloed van het nabije Frankrijk in de geürbaniseerde en geïndustrialiseerde regio's snel had kunnen wortelen. Opruiende preken in de kleine plaatsjes Steenvoorde en Poperinge gaven aanleiding tot het eerste geweld, dat snel oversloeg naar steden als Antwerpen, Gent en Valenciennes. Impulsiviteit maakte snel plaats voor organisatie en efficiëntie; in Leeuwarden en Groningen leidden de stadsbesturen het 'stormen' in goede banen, terwijl in Leiden Lucas van Leydens *Laatste Oordeel* in veiligheid gebracht werd voor de kerken onder handen genomen werden.⁸⁷² Het totale aantal beeldenstormers leek niet erg groot te zijn. Zij konden vrijelijk hun gang gaan wanneer de plaatselijke schutterij weigerde in te grijpen, omdat ook de edelen aan de zijlijn bleven staan. De lauwe reactie van sommige gezagsdragers wekte dan ook veel schandaal, naast de in katholieke ogen schokkende ontheiliging van de kerken.⁸⁷³ De drie heren van de Raad van State maakten met hun houding tegenover de Beeldenstorm geen goede beurt. Laloo meldde dat er aan het hof in Spanje positieve verhalen werden verteld over het daadkrachtige optreden van bijvoorbeeld hun rivaal de hertog van Aarschot, waartegen de verzoenende houding van Oranje, Egmont en Horn schril afstak. De Spaanse hovelingen hielden in hun oordeel natuurlijk geen rekening met de verschillende mate van intensiteit van de onlusten waarmee de heren of Aarschot geconfronteerd werden.⁸⁷⁴

De Beeldenstorm had als direct resultaat dat meer concessies werden gedaan aan de calvinisten. Om de rust te bewaren, sloten de drie heren namens

Margaretha op 23 augustus 1566 een akkoord met het Adelsverbond, waarin gesteld werd dat predikaties buiten de stadspoorten toegestaan werden waar zij vóór de afkondiging van het akkoord al gehouden werden. In ruil daarvoor moesten de katholieke erediensten en katholieke kerken beschermd worden.⁸⁷⁵ Met dit akkoord in de hand hoopte de landvoogdes de rust te kunnen herstellen door de calvinisten (tijdelijk) concessies te doen, zonder de verspreiding van de nieuwe leer een impuls te geven.

Oranje versterkte ondertussen zijn positie in Antwerpen. In juli 1566 had hij Margaretha zover gekregen dat zij hem aanstelde als de speciale afgevaardigde om wie de Antwerpse magistraat had gevraagd.⁸⁷⁶ Antwerpen was de rijkste en machtigste stad in de Nederlanden, gelegen in Brabant, het enige gewest dat geen stadhouder had maar direct onder het gezag van de landvoogdes viel. Het was ook de calvinistische hoofdstad van de Lage Landen, waar Oranje het beleid kon voeren dat hij ook op nationaal niveau voorstond – het herstellen van de rust in plaats van het afdwingen van religieuze uniformiteit. Dat hield in dat tot de voorziene bijeenroeping van de Staten-Generaal de geloofsvervolgving opgeschort werd, terwijl openlijke predikaties verboden bleven. Oranje herstelde de rust in Antwerpen door een aantal beeldenstormers ter dood te laten brengen, maar hij kende de calvinisten en lutheranen tegen de bepalingen van het akkoord in ook enkele kerkgebouwen binnen de stadsmuren toe. Dat leidde ertoe dat Oranje de stad moest verlaten onder druk van Margaretha, die woedend was over de overschrijding van de in het akkoord gestelde grenzen.⁸⁷⁷ In zijn stadhouderschapen Holland en Utrecht overschreed Oranje eveneens de bepalingen van het akkoord. In Amsterdam kende de prins de calvinisten een kerkgebouw binnen de stadsmuren toe, tegen de zin van het orthodox-katholieke stadsbestuur.⁸⁷⁸

Ook Egmont ging in zijn Vlaamse stadhouderschap verder dan Filips en Margaretha wilden toestaan. De Beeldenstorm was in zijn gouvernement op gang gekomen; er werd zelfs gezegd dat er in Ieper maar een paar uur nadat Egmont de stad had verlaten, kerken bestormd waren. Woedend sprak Egmont tegen dat hij bij de ongeregelheden betrokken was.⁸⁷⁹ Maar ondanks zijn onbetwiste katholicisme en geringe sympathie voor de calvinisten, leidden zijn onderhandelingen met hen wel tot het voorwaardelijk toestaan van de calvinistische eredienst en de bouw van calvinistische kerken.⁸⁸⁰

Horn had zich in principe teruggetrokken in Weert in afwachting van de resultaten die Alonso de Lalloo in Spanje zou boeken, maar in augustus 1566 werd hij actief als superintendent of vervangend stadhouder van Doornik en het Doornikse, het ambtsgebied van zijn afwezige broer Montigny.⁸⁸¹ Al in november verliet Horn zijn post weer. Hij had in Doornik, net als de andere twee heren, een al te verzoenende koers gevaren ten opzichte van de calvinisten, die meer wilden dan de buitensteedse predikaties die Margaretha hun wilde toestaan. Horn ging in Doornik echter verder en stond de protestanten ook binnen de stadsmuren predikaties toe. Door zijn verzoenende houding, vergelijkbaar met die van Egmont en

Oranje, vreesde Horn definitief uit de gratie van de koning te zijn geraakt.⁸⁸²

Megen en Aremberg waren in Gelre en Friesland meer geneigd de wensen van Margaretha naar de letter uit te voeren. In de perifere gebieden waar het protestantisme nog minder wortels had geschoten was dat waarschijnlijk ook beter uit te voeren, maar daarnaast leken beiden de beleidslijnen van Filips te volgen door te kiezen voor het afdwingen van uniformiteit boven het herstel van de publieke orde. Aremberg probeerde het akkoord te handhaven, maar wel in zijn meest beperkte interpretatie: de katholieke eredienst moest hersteld worden en er mocht alleen dáár gepredikt worden waar dit vóór 23 augustus – de dag dat Margaretha het akkoord had gesloten – gebeurd was. Alle inspanningen van de stad Leeuwarden om in navolging van de Vlaamse en Brabantse steden waar Egmont en Oranje meer concessies hadden gedaan, een ruimere tolerantie te bedingen, liepen op niets uit.⁸⁸³ Ook Megen, in 1562 nog in verband gebracht met de Liga tegen Granvelle, zette zich actief in om de Verbondsadel te bespioneren en Margaretha zoveel mogelijk in te lichten over hun bewegingen en stelde in Gelre alles in het werk om vooral het opstandige Nijmegen te houden aan de bepalingen van het Akkoord.⁸⁸⁴

Hoewel de landvoogdes de rust in het land vrij snel had hersteld na het geweld van de Beeldenstorm, was toch gebleken dat ze onvoldoende machtsmiddelen had om de drie raadsedelen te dwingen haar instructies uit te voeren. Tegelijkertijd was het Filips er alles aan gelegen loyale vazallen te hebben juist nu in de Nederlanden het Adelsverbond wetswijzigingen eiste en snel daarna de Beeldenstorm uitbrak. De heren buiten echter de geboden ruimte uit om in hun stadhoudersschappen regelingen te treffen met de calvinisten. Daarmee hoopten zij de koning te overtuigen van het heil van hun aanpak. De katholieke godsdienst verloor zijn monopolie, maar werd niet vernietigd, terwijl het vorstelijk gezag in stand bleef. De drie raadsedelen sloten zich geen van allen aan bij het Verbond der Edelen, en na de Beeldenstorm was het duidelijk dat zij een dergelijke opstand evenmin steunden. Overall werden de meest prominente schulden terechtigd en herstelden de heren zo veel mogelijk het vorstelijk gezag. Hun acties getuigden van loyaliteit aan het bewind in Brussel. Dat de overheid katholiek zou blijven, werd door de heren niet aangevochten. Egmont raadde Margaretha immers aan de calvinistische ‘republiek’ in Valenciennes gewapenderhand tot inkeer te brengen.⁸⁸⁵ Maar over de exacte invulling van het religieuze beleid bleven de oude tegenstellingen bestaan. De heren bepleitten in toenemende mate een tolerante houding zolang de protestanten geen schandaal wekten, terwijl de koning op zijn oude standpunt bleef staan dat voor heterodoxie geen enkele ruimte kon bestaan. Ook meende Oranje dat Filips de drie heren verantwoordelijk hield voor de Beeldenstorm.⁸⁸⁶

De opstelling van de heren viel niet in goede aarde. In de lijst van ‘loyalen’ en ‘geuzen’ die in september 1566 werd opgesteld, komen Oranje, Egmont en Horn niet voor.⁸⁸⁷ De kwalificatie ‘loyaal’ verdienden zij klaarblijkelijk niet – evenmin als Bergen en Montigny die tijdens de woelige zomermaanden in Spanje waren.

Aangezien geen van hen het Smeekschrift had ondertekend, werden ze evenmin onder de geuzen geschaard. Van de Vliesridders werden Aarschot, Mansfelt, Megen, Aremberg en Berlaymont wel als loyaal betiteld. Het politieke gewicht van deze groep nam tijdens de nasleep van de Beeldenstorm dan ook toe, getuige de actieve opstelling van Megen en Aremberg in hun stadhouderschappen en de positieve rapportages over Aarschot aan het hof; een nieuwe sterke adelsfactie, die een sluimerend bestaan had geleid sinds de oprichting van de Liga, leek in Brussel tot ontwikkeling te komen.

Mede door de opkomst van deze andere factie werden de drie heren in het nauw gebracht. In Spanje propageerde Hopperus immers de visie dat er een direct verband bestond tussen de heren van de Raad van State, de Verbondsadel en het iconoclastisch gepeupel.⁸⁸⁸ Over Filips werd inmiddels openlijk gezegd dat hij snel naar de Nederlanden zou komen om de heren te straffen als leiders van de opstand.⁸⁸⁹ Tegen deze achtergrond organiseerde Oranje op 3 oktober 1566 een ontmoeting met Egmont in Dendermonde waarvoor de prins ook Horn, Hoogstraten en zijn broer Lodewijk van Nassau uitnodigde. Daar werd gesproken over een triumviraat van Oranje, Egmont en Horn, dat de macht van Margaretha zou moeten overnemen om te voorkomen dat de Nederlanden onder de voet zouden worden gelopen door de troepen van de koning.⁸⁹⁰ Vechten of vluchten zouden de enige mogelijkheden zijn, een verzoening achtte de prins onwaarschijnlijk. Oranje probeerde nu definitief de macht te grijpen. Vervalste brieven van Francés de Álava, Filips' ambassadeur in Parijs, waaruit bleek wat de koning met de heren van plan was, moesten Egmont over de streep trekken.⁸⁹¹ Egmont was het echter niet met de prins eens: alleen een ondubbelzinnige proeve van loyaliteit was op zijn plaats, van gewapend verzet tegen het vorstelijke gezag wilde de graaf niets weten.⁸⁹² De teleurstellende uitkomst van het gesprek in Dendermonde was een klap voor Oranje. Niet alleen Egmont, maar ook Horn trok zich terug, omdat hij zonder Egmonts betrokkenheid geen heil zag in Oranjes plannen.⁸⁹³

Uit Oranjes pogingen gewapend verzet te organiseren, blijkt duidelijk wat zijn bedoelingen waren: de prins wilde samen met zijn factiegenoten de Brusselse regering blijvend beheersen. Hij was bereid daarvoor het vorstelijke gezag terzijde te schuiven en het nieuwe regime te laten ondersteunen door de Duitse vorsten, zoals bleek uit diverse ouvertures aan het adres van lutherse vorsten. Oranje speelde de religieuze troef uit in zijn correspondentie met Willem van Hessen en August van Saksen. Uitgebreid berichtte hij over de 'arme christenen' die uitsluitend omwille van hun geloof werden vervolgd – de enige omstandigheid die volgens Luther ongehoorzaamheid aan het vorstelijke gezag billijkte. De lutherse vorsten waren bereid Oranjes betoog te volgen, maar weigerden actieve steun zolang het calvinisme de dominante stroom onder de Nederlandse protestanten was. Niet alleen hadden de calvinisten volgens de Vrede van Augsburg zelfs geen recht op het uitoefenen van hun godsdienst in het Rijk, maar bovendien stonden zij te boek als onruststokers; de Beeldenstorm bewees het.⁸⁹⁴

Kennelijk was Oranje uit op een positie zoals zijn Duitse verwanten in het Rijk hadden: praktische onafhankelijkheid ten opzichte van een vorst met een zwak centraal gezag. Daarvoor was het natuurlijk wel nodig dat de alternatieve adelsfactie geen ruimte zou krijgen, de hoge edelen hun eigen gelederen gesloten hielden en dat Oranje de steun van de Duitse vorsten behield. Dat was echter nog niet eenvoudig, vanwege de gebrekkige analogie tussen de machtsverhoudingen in het Rijk en de Nederlanden. Filips was in theorie landvorst van alle afzonderlijke Nederlanden, maar het was duidelijk dat de koning in de internationale hiërarchie boven de Duitse landsvorsten stond. Het ging echter ook te ver om Filips' positie te interpreteren als die van de keizer en dus de Nederlandse edelen of stadhouders gelijk te stellen met de Duitse vorsten. Het lukte Oranje echter niet de adellijke gelederen gesloten te houden, noch zijn Duitse machtsbasis in te zetten tegen het vorstelijke gezag in de Nederlanden.

Ondertussen ging Oranje voort op de ingeslagen weg en probeerde in het Heilige Roomse Rijk soldaten te werven. Nu bleek dat zowel Oranje als Filips uit het sinds 1559 opgebouwde Duitse netwerk kon putten. Filips vroeg zijn neef keizer Maximiliaan II de twee Duitse oversten Georg van Holl en Hilmar van Münchhausen te verbieden dienst te nemen tegen hem.⁸⁹⁵ Dat weerhield beiden er echter niet van in contact te treden met Oranje in verband met een wachtgeldregeling.⁸⁹⁶ Klaas van Hattstatt zou eveneens in 1568 betrokken zijn bij Oranjes inval in de Nederlanden.⁸⁹⁷ Deze drie Duitse oversten waren in 1561 nog allen pensionarissen van Filips geweest; voor Münchhausen en Van Holl gold dat in 1566 nog steeds, terwijl Hattstatt zijn jaargeld inmiddels had opgezegd.⁸⁹⁸ Het feit dat geen van drieën zich bezwaard voelde zich aan Oranjes zijde te scharen, geeft aan dat Oranjes rol in het vormen van Filips' netwerk in het Heilige Roomse Rijk zo groot was geweest dat zij zich niet alleen aan de koning van Spanje, maar ook aan de prins van Oranje verplicht voelden.

Nadat het triumviraat definitief uiteen was gevallen na de mislukte ontmoeting in Dendermonde, wendde Oranje zich tot zijn Duitse contacten. De prins vroeg steun aan August van Saksen, Willem van Hessen en Christof van Württemberg, maar de lutherse vorsten hadden moeite met het idee calvinisten te verdedigen. Oranje deed er beter aan de Augsburgse confessie te onderschrijven.⁸⁹⁹ Niet alleen zou dit de Duitse vorsten helpen zich over hun anti-calvinistische gevoelens te zetten, maar ook betekende het dat de Vrede van Augsburg dan op de Nederlandse protestanten van toepassing kon worden geacht. Het is echter twijfelachtig of de aanvaarding van de Augsburgse confessie in de Nederlanden de lutherse vorsten over de streep zou hebben getrokken. August van Saksen, die nog niet zo lang in bezit was van de keurvorstelijke waardigheid, leek meer prijs te stellen op een stabiele relatie met de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers dan op zijn band met Oranje en de Nederlandse protestanten.⁹⁰⁰ Ook de andere vorsten waren huiverig de zwaarbevochten Duitse rust op het spel te zetten voor de Nederlandse protestanten.⁹⁰¹

Bovendien waren Filips en Margaretha niet van zins zich de aanpak in de Nederlanden te laten voorschrijven door de Duitse vorsten. Oranje had bijvoorbeeld zijn familiebetrekkingen nogmaals aangewend door via zijn 'schoonvader' August van Saksen met keizer Maximiliaan II in contact te treden. Die stuurde Filips een brief waarin hij zijn bemiddeling in het conflict tussen de koning en zijn vazallen aanbood, een brief die volgens Hopperus wel erg strookte met de formuleringen van de Nederlandse heren zelf.⁹⁰² Filips sloeg het aanbod beleefd af. Zelfs Maximiliaans broer aartshertog Karel bereikte niets toen hij namens de keizer een verzoenende koers in de Nederlanden voorstelde. Ook leidden de contacten van Oranje met Hessen tot het sturen van een Duitse lutherse delegatie naar Brussel om bij Margaretha te pleiten voor de invoering van de vrede van Augsburg in de Nederlanden.⁹⁰³ Oranje achtte het niet raadzaam daar zelf over te beginnen, maar correspondeerde erover met Hessen en deed ook aan de vorsten Christoph van Württemberg en Karel van Baden uitgebreid verslag van de dreigende situatie in de Nederlanden.⁹⁰⁴ De sombere rapportages van de prins vonden hun weg naar de instructie van de Lutherse gezanten, die Margaretha gewapend optreden afraadden en pleitten voor een vreedzaam samenleven van katholieken en lutheranen. Daarbij verwezen ze naar de vrede die in het Rijk heerste tussen lutherse en katholieke vorstendommen, maar ook naar de rust die bestond in de enkele rijkssteden die daadwerkelijk twee religies naast elkaar toeliepen.⁹⁰⁵ Margaretha's antwoord was dat de Duitse vorsten verkeerd waren ingelicht door kwaadwillige verstoorders van de orde!⁹⁰⁶ Vanwege de herstelde rust in de Nederlanden na het verslaan van de calvinisten kon de landvoogdes het zich veroorloven de Duitse delegatie zonder resultaat weer naar huis te sturen.⁹⁰⁷

Margaretha probeerde ondertussen het centrale vorstelijke gezag in het land en haar eigen gezag in de Brussels regeringskringen te herstellen. Begin januari 1567 raadde Viglius de landvoogdes aan alle gezagsdragers een nieuwe eed te laten afleggen, waarmee zij zich zouden verplichten de koning 'envers et contre tous' te beschermen. De weigeraars zouden ontmaskerd worden als rebellen tegen het vorstelijke gezag.⁹⁰⁸ Wellicht verstond Viglius onder deze rebellen niet alleen de protestanten, maar ook degenen die de Duitsers in de strijd wilden betrekken. Het idee van een nieuwe eed was niet helemaal nieuw. Voordat de Brederode in april het Smeekschrift aanbood, had de Raad van State inclusief Vliesridders al gesproken over een nieuwe eed voor de garnizoenssoldaten. Viglius had toen al de formulering 'contre et envers tous' gebruikt, waaraan Berlaymont toevoegde: 'et que vous [garnizoenssoldaten] ne vous metrez en obligation que soit contre vostre service au Roy et vivrez selon les ordonnances de Sa Majesté.' Met uitzondering van Mansfelt en Montigny, die de oude eed afdoende vonden, waren toen alle aanwezigen het eens geweest over de wijsheid van een nieuwe eedsaflegging.⁹⁰⁹ Filips had zich daarentegen eerder weinig enthousiast uitgesproken over een dergelijke eed, toen deze in augustus 1566 ter sprake was gekomen: 'zo'n eed zou weinig effect hebben, want ze hebben hem allemaal al afgelegd, en als iemand

hem al gebroken heeft is er weinig zekerheid dat die dat niet nog vele malen zal doen.⁹¹⁰ Enkele maanden later had Margaretha echter goede redenen om toch te besluiten tot de nieuwe eedaflegging.

Het plan, dat Margaretha op 3 januari 1567 uit de doeken deed, werd gelanceerd toen het Brusselse regime de situatie weer onder controle had gekregen. Het volgde op de eclatante overwinning op de calvinistische troepen onder leiding van Jan van Marnix van Toulouse. Deze had met zijn leger kamp opgeslagen bij Oosterweel, vlak bij Antwerpen, het calvinistische bolwerk in Brabant. Het doel van deze troepenverzameling was het ontzetten van Valenciennes, waar een calvinistische republiek was gesticht die inmiddels door een regeringsleger werd belegerd. Toulouses troepen werden in december 1566 echter verrast door de regeringstroepen die de calvinisten in zicht van de Antwerpse stadswallen vernietigden.⁹¹¹ In maart gaf Valenciennes zich over aan Noircarmes.⁹¹² De gewapende tak van het Verbond der Edelen was hiermee uitgeschakeld en het gevaar van een burgeroorlog leek verdwenen. Het was een goed moment voor Margaretha om zich te verzekeren van de loyaliteit van provinciale en centrale ambtsdragers en daarmee ook de eenheid van het Brusselse bewind te herstellen.

Tegelijkertijd had Filips echter ook strenge richtlijnen gestuurd waarin hij de akkoord van augustus teniet deed. In december arriveerden brieven waarin de koning iedere overeenkomst met en iedere concessie aan de protestanten afwees. Niet alleen het augustusakkoord waarin Margaretha enige concessies had gedaan, maar ook de zelfstandige politiek van Oranje, Egmont en Horn in hun gouvernementen en Antwerpen – die nog verder was gegaan dan het akkoord – werd daardoor terzijde geschoven.⁹¹³ Het was Margaretha al onmogelijk geweest de heren aan het akkoord te houden. De nog strengere richtlijnen zouden zeker niet op bereidwillige medewerking kunnen rekenen. Egmont besloot bijvoorbeeld prompt de koninklijke orders te negeren en in plaats daarvan streng de hand te houden aan de overeenkomst die hij zelf had gesloten.⁹¹⁴ Ongeveer tegelijkertijd – op het moment dat de nieuwe eed in de Raad van State ter sprake was gekomen en door de eerste edelen was afgelegd – opperde Margaretha dan ook het plan om ongehoorzame stadhouders te vervangen.⁹¹⁵ De nieuwe eed was niet alleen een uiting van het nieuwe élan van de Brusselse regering na het ogenschijnlijk neerslaan van de opstand,⁹¹⁶ maar ook een teken van zwakte; het was vooral bedoeld als drukmiddel om de stadhouders en andere ambtsdragers in het gareel te houden. De calvinisten waren verslagen, maar de eenheid binnen de regeringskringen was nog ver te zoeken.

De eerste reactie van Egmont, Horn en Oranje was dat een dergelijke eed overbodig was vanwege de eerdere eden die zij als leden van de Raad van State, Gewestelijke Staten en Vliesorde al hadden afgelegd. In het licht van deze negatieve reactie besloot Margaretha Egmont onder druk te zetten. Zijn eedaflegging zou immers ook de anderen ertoe kunnen bewegen de koning opnieuw trouw te zweren. Hoewel de graaf een aantal weken twijfelde, legde hij op 17 februari toch de nieuwe eed af.⁹¹⁷ Horn volgde na de nodige aarzeling zijn voorbeeld in april.⁹¹⁸

Oranje bleef na herhaald aandringen van onder anderen Egmont weigeren en diende zijn ontslag in uit al zijn functies.⁹¹⁹

Alva of Eboli?

Aan het hof in Spanje had het nieuws over de Beeldenstorm tot grote consternatie geleid. Filips werd gevelde door hoofdpijnen en koorts met een onbekende oorzaak, terwijl Alva zijn eerste zware jichtaanval kreeg.⁹²⁰ De pleitbezorgers van de Nederlandse edelen durfden zich nauwelijks te laten zien. Zij waren in een lastig parket gebracht, doordat velen aan het hof meenden dat de heren de voornaamste aanstichters van de Beeldenstorm waren. Niet alleen omdat zij geassocieerd werden met het Verbond der Edelen, maar ook omdat zij volgens de berichten niets deden om het geweld te stoppen of de schuldigen te straffen; dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de hertog van Aarschot over wie wel positieve me laatst dat hij een dienaar is van de graaf van Egmont en van u allen, zoveel als iemand dat hier of daar kan zijn,' schreef Laloo aan Horn op 20 september, 'maar dat hij zoveel zaken gehoord heeft dat hij niet meer weet wat te denken of te zeggen. Als hij al zo duidelijk is tegen mij, verwijs ik naar hetgeen hij zijn vrienden vertelt.'⁹²¹ Laloo smeekte de graaf zijn loyaliteit aan de koning en aan de katholieke godsdienst te tonen. Met spanning wachtte de secretaris op de (hopelijk bemoedigende) berichten die Horn zou sturen over zijn handelen in Doornik, want 'dit zijn tijden waarin brieven moeten spreken' en 'de resultaten zullen het oordeel vellen over de intenties.'⁹²²

Naarmate de spanning in de Nederlanden opliep en de financiële wensen van Horn alsmear niet ingewilligd werden, richtte Laloo zich een enkele maal nadrukkelijk alleen tot Horn. Als de graaf zich een trouwe dienaar van de koning zou betonen, zou dat zijn mogelijkheden om een flinke som tegemoet te zien aanzienlijk doen toenemen. In de besluitvorming van Filips leken die twee zaken inmiddels onlosmakelijk met elkaar verbonden. Daarbij was het nu ieder voor zich. De koninklijke dienst, het dienen van God en het vaderland (*patria*) moesten nu vóór vriendschap komen. Zoals al bleek uit de memorialen van Castellanos en Renard was het van het grootste belang om de loyaliteit van de hoge edelen te benadrukken tegenover de verdachte praktijken van de lage adel. Het was dan ook belangrijk dat Horn juist in dat opzicht een daad stelde en zich losmaakte van het Verbond. Het nieuws dat Horn actief bezig was met het herstel van de orde in Doornik werd door Laloo dan ook met grote opluchting ontvangen, vooral omdat een Spaanse koerier die pas voor het eerst in de Nederlanden was geweest, de wildste verhalen rondbazuide over de Nederlandse heren: Egmont en Horn zouden zich bij de opstandelingen hebben aangesloten. Laloo had er een dagtaak aan al deze kletspraat te weerleggen.⁹²³

Laloo gaf Horn opportunistisch advies: liever dan zijn vriendschap met de andere heren te behouden, moest hij zijn eigen positie veiligstellen. Dat kon hij alleen maar doen door blijk te geven van zijn loyaliteit aan Filips en de katholieke zaak. Hij schreef hierover een kort briefje dat hij bij een andere brief voegde.⁹²⁴ Het stuk kan niet gedateerd worden, maar gezien de inhoud zou het kunnen gaan om de eerste maanden van 1567 toen Margaretha op aanraden van Viglius de heren had opgeroepen een nieuwe eed van trouw af te leggen.⁹²⁵ Hiertegen bestond de nodige weerstand; Oranje zou de eed nooit afleggen en de loyale Egmont slechts na zes weken wikken en wegen. Als Laloo's brief inderdaad te dateren is rond deze periode, is het duidelijk dat de secretaris Horn aanspoorde de eed af te leggen. Zo zou hij zich positief onderscheiden van zijn collega's. Hoewel Laloo al duidelijk had aangegeven dat deze brief, in tegenstelling tot de andere brief, uitsluitend voor Horn bedoeld was, nam hij nog extra voorzorgsmaatregelen door een aantal namen in cijferschrift te plaatsen én de graaf in overweging te geven het briefje na lezing te verbranden.⁹²⁶ Laloo adviseerde Horn zich niet langer te associëren met Egmont en Oranje, maar de kans te grijpen zijn dynastieke plicht te doen: 'Aangezien u de moed en het voorgeslacht heeft, moet u gebruik maken van de mogelijkheden die u krijgt om uw Huis en goederen te vermeerderen door uw plicht te doen en u heeft betere mogelijkheden dan wie dan ook en kunt, zoals het gezegde gaat, zwemmen zonder reddingsboei en zonder van iemand afhankelijk te zijn dan van de koning, van wie u gunsten kunt verlangen die hij u kan en moet geven, want al het andere is lucht en ijdele hoop.'⁹²⁷

Laloo bood Horn een programma dat 'Hoe een crisis te overleven?' zou kunnen heten. Vanwege zijn dubbele functie als financieel en politiek agent wist Laloo natuurlijk heel goed dat Horn alleen kans had zijn financiële beloningen te krijgen als hij zich inschikkelijker toonde wat betreft de onderdrukking van het protestantisme – de gebruikelijke Spaanse patronagepolitiek. Vanwege zijn contacten met Renard en Castellanos wist Laloo dat een soepeler religieus beleid in de Nederlanden voor de koning onbespreekbaar zou blijven en dat het hoogst haalbare voor de edelen het behoud van hun politieke positie in Brussel was. Het was aan Horn om Laloo's adviezen al dan niet op te volgen. Om de reputatie van de graaf te redden en ervoor te zorgen dat hij de verwickelingen in de Nederlanden zonder kleerscheuren zou doorstaan, was het nodig dat Horn Laloo de wapens gaf om de kwaadsprekers te bestrijden: berichten over zijn positieve houding tegenover de vorst en de katholieke godsdienst. Dit betekende natuurlijk dat Laloo Horn aanraadde zich in overeenstemming met Filips' denkbeelden te gedragen en zich los te maken van Oranje en Egmont – zich in feite te onderwerpen aan de Spaanse patronagepolitiek. Laloo overwoog kennelijk nooit Filips te overtuigen van de merites van Horns aanpak in Doornik, die teleurstellend was vanuit Laloo's perspectief. Daarvoor gaf Horn hem ook onvoldoende informatie. Voor de secretaris leek het belangrijker dat Horn zich conformeerde aan Filips dan andersom, zodat hij eerder een vertegenwoordiger van de koning was dan

van de graaf.⁹²⁸ Horn luisterde echter maar ten dele. De nieuwe eed legde hij af, maar snel nadat hij zo zijn loyaliteit aan de koning had gedemonstreerd, vertrok hij weer naar zijn slot in Weert.⁹²⁹ Een actieve rol in de Brusselse regering speelde de graaf al enige tijd niet meer en de aanmaningen van Laloo konden hem daartoe ook niet overhalen.

Het beperken van de schade voor de edelen kreeg ook voor Bergen en Montigny de hoogste prioriteit. Aangezien het helder was dat Filips een legermacht naar de Nederlanden zou sturen om de schuldigen te straffen vóór hij zelf eventueel zou komen, konden de beide gezanten alleen nog de keuze van de bevelhebber en de samenstelling van het leger proberen te beïnvloeden. Zij schoven Eboli naar voren. Morillon meldde aan Granvelle dat Eboli vaak sprak met de beide edelen en dat zelfs Renard daarbij betrokken was.⁹³⁰ In hun memoriaal vermeldden Bergen en Montigny geen concreet programma voor het herstellen van de rust in de Nederlanden. Ze legden daarentegen de nadruk op het vertrouwen dat Eboli zou wekken in de Nederlanden, zodat de situatie daar zou kunnen worden opgelost zonder de bestaande orde te veranderen. Dat betekende natuurlijk dat de hoge adel zijn dominante positie in Brussel zou behouden. De komst van grote aantallen buitenlandse soldaten probeerden de beide gezanten koste wat kost te voorkomen.⁹³¹

Bergen en Montigny konden naar eigen zeggen niet alle redenen om Eboli te sturen vermelden; sommigen konden beter niet aan het papier worden toevertrouwd. Misschien wilden zij zich niet al te negatief uitlaten over Alva, maar waarschijnlijk ging het hier om de positieve invloed die Eboli's komst op Oranje zou hebben, die zich gevaarlijk ver verwijderde van Filips. Eboli zou ook een verzoening tussen de heren en Margaretha kunnen bewerkstelligen. Filips vatte de argumenten die Bergen en Montigny hem mondeling hadden gegeven, als volgt samen: 'Omdat Madama [Margaretha] hen niet vertrouwt en zij haar niet, is het noodzakelijk iemand te sturen en ook om de prins van Oranje te winnen.'⁹³² Onder de Spaanse raadsheren bestond eensgezindheid over de rol van Oranje, Egmont en Horn in de gebeurtenissen van de zomer van 1566. Zij wilden religievrijheid verwerven op iedere mogelijke manier 'soit par bien, ou par mal, par force ou subtilité, par amitié ou inimitié, par simulation ou dissimulation, sans rien obmettre de ce que peult servir à leur propos.'⁹³³ De stappen die ze ondernamen om de rust te herstellen die ze zelf hadden verstoord, waren niets anders dan een cynische poging om weer krediet op te bouwen bij de koning. Dat tussen de landvoogdes en de raadsedelen daarom geen vertrouwen meer bestond, was de koning zelf ook duidelijk.⁹³⁴ Deze breuk was één van de belangrijkste redenen waarom de aanwezigheid van de koning zo gewenst was. De personen die de touwtjes in Brussel in handen hadden, waren gezamenlijk duidelijk niet meer in staat de situatie weer onder controle te krijgen. Het gezag van de vorst was nodig om de Brusselse regering weer op de rails te krijgen. Filips besloot dat Eboli niet de geschikte man was voor de taak, maar dat hij zelf naar de Nederlanden

moest reizen, terwijl de hertog van Alva vooruit ging om de ergste raddraaiers te straffen.

Met Filips' beslissing zelf te komen kon men het in Madrid en Brussel slechts eens zijn, maar tegen de tweede beslissing om Alva te sturen ontstond direct fel protest. Niet alleen Bergen en Montigny verzetten zich tegen Alva's reis, maar ook Filips' zoon don Carlos, die graag zelf gegaan was. Ook Margaretha probeerde de komst van Alva te voorkomen. Ze stuurde Gaspar de Robles naar Spanje met de opdracht de koning ervan te overtuigen dat Alva niet meer hoefde te komen, omdat de landvoogdes de calvinisten al had verslagen en de rust had hersteld.⁹³⁵ Naar aanleiding van Robles' verslag liet Filips de noodzaak tot gewapend ingrijpen opnieuw bespreken in de Raad van State. Die kon niet tot een eensluidend besluit komen, zodat Filips wederom persoonlijk de knoop doorhakte. Hij besloot de hertog toch te sturen, zij het met aanzienlijk minder soldaten dan oorspronkelijk de bedoeling was.⁹³⁶ Zo leidden de demarches niet alleen tot vertraging, maar werd de komst van 70.000 Spaanse soldaten naar de Nederlanden afgewend.

Het was Oranje duidelijk geworden dat hij er verstandig aan deed de komst van Alva niet af te wachten. Filips van Hessen, grootvader van Anna van Saksen en vader van Oranjes bondgenoot Willem van Hessen, had hem al voor Alva's gastvrijheid gewaarschuwd. De oude landgraaf had zich na de slag van Mühlberg overgegeven aan de hertog in de veronderstelling veilig te zijn, een beoordelingsfout die hij had moeten bekopen met een jarenlange gevangenschap. De prins vertrok dan ook eind april 1567 naar de Duitse Dillenburg. Egmont en Horn waren minder wantrouwend en bleven in Brussel; zij zouden de prijs voor hun vertrouwen en voor hun opstelling tijdens de nasleep van de Beeldenstorm betalen op het schavot.

Op 8 augustus kwam Alva met de voorhoede van zijn leger aan bij Thionville, de eerste stad in Habsburgs territorium. Twee weken later, op 22 augustus, arriveerde hij in Brussel. Op 5 september stelde de hertog de Raad van Beroerten in en op 9 september werden Egmont en Horn gearresteerd.⁹³⁷ Uit deze snelle gang van zaken blijkt wel dat over de gevangenneming van de beide graven in Spanje al was besloten, ook al bracht Alva geen doodvonnissen met zich mee.⁹³⁸ Met de komst van Alva was daardoor definitief een eind gekomen aan de rol die Oranje, Egmont en Horn hadden kunnen spelen binnen de Spaans-Habsburgse monarchie als vazallen van Filips II.

Conclusie

Zolang de Nederlandse heren Oranje, Egmont en Horn het politieke toneel in Brussel beheersten, zagen zij geen noodzaak om tussenpersonen of informanten te stationeren aan het koninklijke hof. Ze stelden zich tevreden met de mogelijkheden die Spaanse tussenpersonen hun boden om contact te houden met de *ebolistas*.

In 1566 kwam er verandering in die situatie met de langdurige aanwezigheid van Laloo, Montigny en Bergen in Spanje. Hierin school geen bewuste politiek van de edelen. Het lange verblijf van Alonso de Laloo was niet gepland, evenmin als dat van Bergen en Montigny. Maar naarmate de situatie in de Nederlanden explosiever werd, weigerde de koning de secretaris en de beide gezanten te laten gaan, waarna zij met steun van Renard en Castellanos een actieve rol probeerden te spelen in de besluitvorming aan het hof en in de informatieverstrekking aan de Brusselse heren.

Hoewel al deze aanwezigen de edelen in een positief daglicht probeerden te stellen, was er weinig hoop dat ze steun voor de eisen van de edelen zouden vinden. Het beste wat personen als Renard en Castellanos voor hun bondgenoten konden doen was hen te onderscheiden van de lagere adel, die wat de *ebolistas* betreft over de schreef waren gegaan met hun Smeekschrift, en de koning hoopvolle scenario's voorhouden over het bijeenroepen van de Staten-Generaal. Deze *démarches* waren erop gericht het initiatief aan de Nederlandse heren over te laten, die met behulp van de Staten-Generaal de koning voor het blok konden zetten en zo een regime gestoeld op *monarchia mixta* konden afdwingen. Renard en Castellanos vroegen echter geen inhoudelijke steun voor het akkoord of de overschrijdingen daarvan die de heren in de praktijk hadden toegestaan. Laloo, een onderhandelaar met aanzienlijk minder gewicht, probeerde niet de koning, maar juist Horn op een ander spoor te brengen door hem aan te sporen zich van Egmont en Oranje los te maken. De zogenaamde gematigde houding van de Eboli-factie in deze periode had geen betrekking op de eisen van de heren of het Verbond en al helemaal niet op de behandeling van protestanten, maar betrof uitsluitend de positie van de hoge edelen als pijlers van de Brusselse regentschapsregering.

De welwillende geluiden van Renard en Castellanos werden echter overstemd door de Nederlandse bureaucraten in Madrid, Tisnacq, Hopperus en Courtewille, die de heren weinig toegeneegen waren. Met name Hopperus had de ontwikkelingen in Brussel vanaf 1559 van dichtbij meegemaakt en zich een helder beeld over de acties van de edelen gevormd: zij streefden ten koste van alles naar macht en godsdienstvrijheid. Het effect van Hopperus' waarschuwingen dat de heren direct in verband stonden met zowel de Verbondsadel en indirect met de beeldenstormers was te groot om door Renard en Castellanos teniet te worden gedaan. Hopperus' vrees voor godsdienstvrijheid in de Nederlanden klonk Filips realistischer in de oren dan Renards en Castellanos' optimisme over de resultaten van een vergadering van de Staten-Generaal en beïnvloedde zodoende zijn beslissingen in aanzienlijk grotere mate.

Bovendien werd de argumentatie die Castellanos en Renard inzetten niet door de heren ondersteund, door woorden noch daden. Er leek geen enkele overeenstemming te bestaan tussen hetgeen de *ebolistas* aan het hof betoogden en de opstelling van de heren in de Nederlanden. Het gebrek aan coördinatie was te wijten aan het feit dat zowel Renard als Castellanos als Laloo uiteindelijk op eigen gezag spraken en niet door de heren waren geïnstrueerd. Hoewel Oranje, Egmont

en Horn het er ongetwijfeld mee eens waren dat zijzelf een belangrijke rol te spelen hadden in de regentschapsregering, waren zij niet bereid zich in religieuze zaken te schikken naar Filips' inzichten of zich zelfs maar op de vlakte te houden. Hun eigen onderhandelingen met Margaretha werden gedomineerd door een tolerante opstelling tegenover de protestanten en hun acties in Vlaanderen, Antwerpen, Holland en Doornik werden eveneens gekenmerkt door gematigdheid. Het behoud van publieke rust in de steden in hun gouvernementen telde zwaarder dan religieuze uniformiteit. Deze houding hielden de heren eensgezind vol tot oktober 1566. Daarna dreven de edelen uiteen, doordat Egmont zich distantieerde van Oranjes plannen om tot gewapend verzet over te gaan en Horn zich om die reden terugtrok uit het publieke leven.

Alleen Egmont was uiteindelijk bereid de rol te spelen die de *ebolistas* aan het koninklijk hof voor de heren in gedachten hadden. Hij schaarde zich meer en meer in het kamp van de landvoogdes. Hoewel Laloo alle vertrouwen had dat een meegaande opstelling de enige manier was om Filips' gunst te herwinnen, redde Egmont hiermee zijn leven niet. De vorst en zijn landvoogdes hadden immers gaandeweg steeds minder behoefte aan de steun van de drie heren. Zodra Margaretha in de Raad van State kon steunen op andere raadsheren die hadden bewezen dat zij bereid waren het religieuze beleid van de koning wel te volgen, Egmont en Horn geneutraliseerd waren en Oranje zijn stadhouderschap had opgegeven, werd het haar mogelijk een sterke regentschapsregering te vormen zonder inbreng van de heren. Oranje was er niet in geslaagd de eenheid in eigen kring te bewaren, noch de Duitse steun te verwerven die noodzakelijke was om een onafhankelijke koers te kunnen varen.

Conclusie

Ik ben er zeker van dat de gravin van Egmont vaak aan mij denkt, want toen ik in naam van de koning op het huwelijk van Alexander Farnese was, voorspelde ik haar en haar man wat er zou gebeuren en als iedereen me had geloofd, zou de schade minder zijn, maar het is al gebeurd.⁹³⁹

– Diego Guzmán de Silva aan Juan de Albornoz, secretaris van Alva

Het slot van de verwickelingen in de Nederlanden tussen 1559 en 1567 was triest. Zoals Fruin concludeerde: 'Het voorspel was geëindigd. De tragedie ving aan.'⁹⁴⁰ Dat er tragiek school in het lot van Oranje, Egmont en Horn is niet te ontkennen. De laatste twee betraden op 5 juni 1568 het schavot waar hun op bevel van de hertog van Alva het hoofd afgehouden werd, de eerste ontvluchtte als 'bedelaar' het land. In hun val sleurden de heren hun bondgenoten Bergen en Montigny mee. De markies stief in 1567 als gevolg van een ziekte, maar het lijkt geen twijfel dat hij Spanje in geen enkel geval nog levend zou hebben verlaten.⁹⁴¹ Montigny werd jarenlang gevangen gehouden in het *alcázar* van Segovia voor hij naar het kasteel van Simancas werd geleid, destijds ook al een vredige rustplaats van staatsdocumenten, in afwachting van zijn geheime executie. Het feit dat zij jarenlang goede contacten hadden onderhouden met de machtigste factie aan het Spaanse hof stond deze afloop geenszins in de weg. Tot welke mate van integratie hadden deze contacten geleid en welke factoren speelden in dit integratieproces een stimulerende of remmende rol?

Doelstellingen en achtergronden

De contacten van verschillende leden van de Spaanse Eboli-factie met de drie Nederlandse heren Oranje, Egmont en Horn behelsden een wederkerige en dynamische relatie. Er was sprake van aanhoudende onderhandelingen. Inzet van discussie was de positie van de edelen in de Brusselse regering ten opzichte van hun concurrenten, hun onafhankelijkheid ten opzichte van Filips II, en de voorwaarden die daaraan werden gesteld.

Het doel van de *ebolistas* was door middel van patronage een sterke band te ontwikkelen tussen het koninklijke hof en het perifere Brusselse machtscentrum, om de afgelegen Nederlanden met behulp van de plaatselijke elite vanuit Madrid te kunnen besturen. De Spaanse factie onderkende en stimuleerde daarmee de belangrijke rol die de Nederlandse adellijke elite speelde in de Spaans-Habsburgse samengestelde monarchie. Op deze manier kreeg de federalistische visie op de monarchie van de *ebolistas* vorm in de praktijk. Het integreren van de Nederlandse hoge adel in de hoogste bestuurslagen van de Spaans-Habsburgse monarchie – leden van Castiliaanse raden, onderkoningen van Italië e.d. – lag echter niet in hun bedoeling; de heren hadden immers een rol te vervullen in Brussel. Met een combinatie van strategische gunstenverlening en waarschuwingen probeerden ze de heren stevig te verankeren in het Spaans-Habsburgse patronagesysteem. Zij probeerden daarmee de edelen een positie te geven als voornaamste pijlers van de regentschapsregering. In ruil verwachtten de *ebolistas* dat de heren enkele sleutelelementen van het beleid van Filips zouden ondersteunen; de pijlers moesten immers het Spaans-Habsburgse bouwwerk dragen. Vooral aan de religieuze politiek – het afdwingen van religieuze uniformiteit en de reorganisatie van de bisdommen – kon niet worden getornd. De Eboli-factie had voor Oranje, Egmont en Horn, eventueel gesteund door Simon Renard, een positie in gedachten die vergelijkbaar was met die van Granvelle voor 1564.

De doelstellingen van de heren zijn iets minder geprononceerd. Zij streefden duidelijk naar een vrijwel onafhankelijke positie in Brussel. De ambten die Filips hun voor zijn vertrek had gegeven, vooral het stadhouderschap in combinatie met een raadszetel, maakte hen al tot zeer onafhankelijke figuren in hun gouvernementen met een aanzienlijke machtsbasis in Brussel. We kunnen alleen speculeren over de mate waarin zij zich spiegelde aan de positie van de rijksvorsten in het Heilige Roomse Rijk, maar er zijn enkele aanwijzingen die in die richting wijzen. Het memoriaal van Simon Renard, gepresenteerd in hoofdstuk 5, maakte de koning duidelijk dat een gewapend optreden in de Nederlanden even desastreus zou kunnen aflopen als Karels veldtochten tegen zijn Duitse vazallen; een duidelijke referentie aan de macht en ambitie van de Nederlandse heren van een persoon die in de jaren 1559-1564 nauw betrokken was geweest bij het formuleren van hun eisen. Van de landsheer verwachtten de heren dat hij hun een riant machtspositie in Brussel zou geven, maar dat zij zelfstandig de Brusselse politiek zouden bepalen. Al met al leken de drie heren verdere integratie met het Heilige Roomse Rijk te prefereren boven een nadere associatie met de Spaans-Habsburgse monarchie.

Gezien de verschillende doelstellingen van de Spanjaarden en de Nederlanders is het niet verrassend dat de Spaanse hovelingen aanzienlijk meer investeerden in het contact dan de Brusselse heren. Het bevorderen van de integratie binnen de monarchie was voor hen, met de belangen van de koning in het achterhoofd, een grotere prioriteit dan voor de Nederlandse edelen. Het belang dat de Spanjaarden hechtten aan deze contacten blijkt onder meer uit hun

wordingsgeschiedenis. De praktische manier waarop de communicatie werd geregeld – de secretariële en vertalersdiensten, de postbezorging – werd volledig geïnitieerd door de Spanjaarden; van de Nederlanders ging nauwelijks enig initiatief uit. Zelfs Alonso de Laloo, de enige persoon die kan worden gezien als een gezant van de heren aan het koninklijke hof, was aanvankelijk om heel andere redenen naar Spanje gestuurd. Dat nam natuurlijk niet weg dat ook de heren gebruik maakten van de invloed van de *ebolistas* wanneer dat raadzaam was, maar zij ontplooiden geen eigen initiatieven om hun communicatieve positie aan het Spaanse hof te verbeteren.

De achtergrond van de moeizame integratie van de Nederlandse heren in de Spaans-Habsburgse patronagesfeer, was hun nauwe band met het Heilige Roomse Rijk. Evenals het een te nauw perspectief is om de woelige jaren '60 van de zestiende eeuw alleen in een Nederlandse perspectief is te zien, blijkt het ook onvoldoende slechts de Spaanse hofcontext erbij te betrekken. Het lijkt immers duidelijk dat de Nederlandse hoge adel nog veel steunde op zijn contacten in het Heilige Roomse Rijk. Hun belangen in het Rijk kregen na 1559 een sterke impuls. Vanwege de angst voor een katholiek complot na de vrede tussen Habsburg en Valois en de mogelijke alternatieve keizerlijke kandidatuur van Frederik II van Denemarken in 1562, zette Filips tussen 1559 en 1562 een diplomatiek offensief in. Dit was erop gericht zijn reputatie te verbeteren en een stevig netwerk te bouwen. De Nederlandse hoge adel, die sterk verzwagerd was met de Duitse, vormde een reservoir aan geschikte gezanten. Zo raakten Oranje en Egmont nauw betrokken bij het vormen van Filips' netwerk in het Heilige Roomse Rijk juist op het moment dat de Spaanse en Oostenrijkse takken van de familie definitief gescheiden raakten. Hoewel het onduidelijk is of de heren enige bevordering, ambten of gunsten te verwachten hadden in het rijk, was de door Filips zelf geschapen verleiding een rol te spelen in de rijkspolitiek groot.

Triumviraat?

Het is belangrijk op te merken dat de houding van de drie heren niet altijd identiek was. De algemene schets van de doelstellingen en achtergronden van hun contacten met het hof is dan ook niet in dezelfde mate op alledrie van toepassing. In de conflicten die in de historiografie over het begin van de Nederlandse Opstand worden begeschreven, lijken ze op één lijn te zitten. Op terreinen als het uitbreiden van hun macht ten opzichte van Granvelle, het aandringen op het bijeenroepen van de Staten-Generaal, hun verontwaardiging over de besluitvorming rond de bisschoppelijke herindeling en ook wat betreft hun milde pragmatisme tegenover protestanten, wisten zij inderdaad een overwegend gesloten front te vormen. Maar juist in hun houding tegenover Filips en zijn Spaans-Habsburgse rijk legden de drie heren aanzienlijk minder eensgezindheid aan de dag, hoewel vooral

Oranjes opstelling hun optreden als collectief bepaalde. In feite is dit niet de geschiedenis van een driemanschap, maar zijn het drie heel verschillende geschiedenissen van individuele aristocraten en hun relatie tot het koninklijk hof.

Van de drie heren was het Egmont die in de jaren 1559-1567 streefde naar integratie binnen de hoogste, transnationale echelons van de Spaans-Habsburgse maatschappij. Granvelle meldde stelselmatig over de graaf dat die van de drie heren het meest beïnvloedbaar was en het meest bereid de Nederlanden te verlaten voor een post in een ander Spaans-Habsburgs gebied. Al in 1553 had hij zichzelf naar voren geschoven als mogelijke onderkoning van Napels of bekleeder van een andere post in Italië. Ook wekte Eraso in zijn antwoord op de eerste protestbrief in 1561 de indruk dat hij het meest vertrouwen had in Egmonts bereidheid Filips' religieuze beleid uit te voeren, vooral het bisdommenplan. Niet alleen deze waarnemers onderscheidden Egmont van de anderen. Ook uit Egmonts handelen sprak een grote bereidwilligheid zich te schikken naar de wensen van Filips en de *ebolistas*. De graaf had het meest contact met Cristóbal de Castellanos, hij was in 1563 bereid naar Spanje te komen en reisde in 1565 daadwerkelijk op eigen initiatief naar het koninklijke hof.

Het ontgeng vriend noch vijand dat Egmont in ieder geval tot 1565 openstond voor de verleidingen van de koning. Dat leidde echter niet tot benoemingen. Filips gebruikte deze bereidheid voornamelijk als een onderhandelingswapen. Egmont daadwerkelijke inzetten in Italië strookte niet met Filips' belangen, omdat de graaf juist in de Nederlanden van waarde kon zijn. Ook Oranje en Horn remden Egmonts integratie in de hoogste bestuurslagen af. Ze frustrerden zijn reis naar het hof in 1563 en wisten zijn hervonden onafhankelijkheid na zijn reis in 1565 snel ongedaan te maken. Zo probeerden Oranje en Horn Egmont in de Nederlanden te houden.

Horn was van de drie heren het best geïntegreerd in Filips' hof, de vroegmoderne bron van gunsten waar vele edelen hun fortuin hoopten te maken. De graaf was al vanaf 1547 een regelmatig gast aan het hof uit hoofde van zijn functie als commandant van de Vlaamse garde. Hij drukte zich gemakkelijk uit in het Castiliaans en beschikte in de jaren 1566-1567 over zijn eigen informant in Madrid, Alonso de Laloo. Maar zijn Madrileense wortels waren niet diep. Het was in 1559 ongetwijfeld de bedoeling dat de graaf permanent aan het hof zou verblijven, maar hij keerde eerder dan voorzien terug naar de Nederlanden. Zoals later bleek, waren financiële overwegingen niet vreemd aan dit besluit. Misschien was het een ongelukkige keuze om juist Horn te kiezen als superintendant voor de Nederlanden, aangezien hij al niet de rijkste van de edelen was en vanwege zijn reis ook nog zijn lucratieve stadhouderschap moest opgeven. Financieel was Horn daardoor onvoldoende toegerust voor een langdurig verblijf aan het dure Spaanse hof en dit financiële onvermogen werd onvoldoende gecompenseerd door de vorst. Aan dit geval van mogelijke integratie kwam in 1561 dan ook abrupt een einde – zoals zovelen had Horn aan het hof niet zijn fortuin gevonden, maar eerder

zijn financiële graf gegraven. Hoewel Egmont dus hoopvol was gestemd over het Spaans-Habsburgse patronagesysteem – als aspirant onderkoning – was Horn inmiddels ernstig gedesillusioniseerd als een verliezer van de patronagerace.

Willem van Oranje zag zichzelf liever als een soort rijksvorst, loyaal aan, maar in hoge mate onafhankelijk van zijn soeverein-op-afstand. Van hem is het minste contact met Castellanos of het koninklijk hof bekend. Hoewel de prins zeker regelmatig met de Spaanse *contador* sprak, was het veelal Egmont die de correspondentie via Castellanos met Eraso verzorgde. Zelfs zijn veelgeroemde inlichtingennetwerk zou wel eens meer betrekkingen kunnen hebben op Laloo en Horn dan op zijn eigen contacten. Oranje was veel meer dan de anderen gericht op het Heilige Roomse Rijk. Met zijn schitterende huwelijk in 1561 had de prins een potentiële strategische goudmijn aangeboord; nauwe betrekkingen met keurvorstelijk Saksen en Hessen. Dat deze alliantie tot niets zou leiden, kon de prins in 1562-1564 nog niet bevroeden. In tegendeel, in deze periode werkte hij actief aan zijn banden met August van Saksen en Willem van Hessen. Hij onderhield zelfs een geheime postlijn met hen en stortte zich actief in het politieke gewoel waarmee Maximiliaans verkiezing tot Rooms koning gepaard ging. Door zijn huwelijk leek hij door de Duitse rijksvorsten geaccepteerd te worden als gelijke en zo profileerde Oranje zich door zijn politieke opstelling.

Daartegen staken de Duitse contacten van Egmont en Horn schril af. Horn had door zijn huwelijk met Walburgis van Nieuwenaar de graven van Meurs in zijn directe familiekring gekregen, wat voor hem, als Gelders edelman en toenmalig stadhouder van Gelre binnen zijn directe strategische belangensfeer viel. Maar op het Duitse politieke toneel als zodanig speelden deze graven maar een kleine rol. Hetzelfde kan gezegd worden over Egmonts familiebetrekkingen. Aanvankelijk leek de verbintenis met de Wittelsbachers zeer veelbelovend, maar dat veranderde na 1559. Gravin Sabine was dan wel de zuster van een keurvorst, maar haar broer Frederik III van de Palts was de enige calvinistische territoriale vorst van het Heilige Roomse Rijk. Zodoende viel hij buiten de vrede van Augsburg en stond hij steeds geïsoleerd in de rijkspolitiek. Bovendien was hij vanwege zijn religie voor de Spaanse Habsburgers geen gesprekspartner; Margaretha van Parma onderhield niet eens een *gute Korrespondenz* met hem. Van het uitspelen van zijn Duitse belangen tegen zijn Spaanse, zoals Oranje deed, kon dus geen sprake zijn. Egmonts houding ten opzichte van de kroning van Maximiliaan II tot Rooms-Koning – hij kwam pas toen de feestelijkheden al voorbij waren – geeft eveneens aan dat hij weinig waarde hechtte aan zijn Duitse connecties. Van de drie edelen onderhielden Egmont en Horn meer contact met de Spaanse hof dan de prins, terwijl juist Oranje nauwere banden had met de Duitse vorsten.

Ondanks deze verschillen wisten de heren toch lange tijd hun gelederen gesloten te houden. Daarvoor moesten Oranje en Horn, die uit onafhankelijkheidszin of teleurstelling minder toenadering zochten tot het hof dan Egmont, hun bondgenoot bij tijd en wijle aanzienlijk onder druk zetten. De ogenschijnlijke

harmonie onder de heren kwam dus zeker niet vanzelf tot stand. Toch was deze eensgezindheid uitzonderlijk. Tijdens de regeerperiode van Karel V was de adel onderling steeds verdeeld geweest in Frans- en Engelsgezinde kampen. Adellijke rivaliteiten hadden Filips er in de jaren 1550 nog van weerhouden een Nederlandse opperbevelhebber te benoemen. De koning ging er ongetwijfeld vanuit dat zich tussen Egmont en Oranje een felle rivaliteit zou ontwikkelen. De prestigestrijd vertaalde zich echter niet in een politieke breuk tussen de heren, ondanks de pogingen van Granvelle en Filips deze te forceren. Pas tijdens de nasleep van de Beeldenstorm zou het front breken. Nadat de relatie met Margaretha onder druk kwam te staan, omdat de heren haar richtlijnen niet opvolgden, handelden alle heren in overeenstemming met hun patronagerelatie met de koning. Horn, die zijn optreden in dienst van Filips alleen maar op teleurstelling zag uitlopen, verliet het actieve leven en trok zich terug in Weert. Egmont bleef loyaal, als een goede cliënt die ondanks teleurstellingen zijn patroon trouw blijft. Oranje, de 'rijksvorst', zocht toenadering tot zijn Duitse verwanten om een onafhankelijke positie in de Nederlanden af te dwingen. Natuurlijk kwam de samenwerking van Egmont en Oranje nu aan een eind. Maar tot hun breuk had Filips te maken met een uitzonderlijk sterke en verenigde adelsgroep in de Raad van State.

Deze verenigde adel in de Raad van State en hun strijd met Granvelle heeft lang de indruk gegeven dat de strijd in Brussel ging tussen een vertegenwoordiger van het absolute vorstelijke gezag en de hoeders van de traditionele orde en past in het beeld van de vroegmoderne strijd tussen bureaucraten en edelen. Dit beeld is enigszins vertekend. Immers, in Granvelles kamp bevonden zich edelen als Berlaymont – eveneens lid van de Raad van State – de gebroeders Croÿ, Aarschot en Renty, de heer van Courrière, en de graven van Oost-Friesland, AreMBERG en Megen die waarschijnlijk goeddeels dezelfde gedachten huldigden over de regering van de Nederlanden als de drie heren. Kennelijk was steun aan Granvelle niet onverenigbaar met het adellijke ethos. Oranje, Egmont en Horn deden na Granvelles vertrek op hun beurt verwoede pogingen Simon Renard in de Raad van State te krijgen. Renard onderscheidde zich nauwelijks van Granvelle wat betreft zijn scholing en sociale achtergrond. In de ogen van de drie heren diskwalificeerde geen van deze factoren hem als raadsman van hun factie. De strijd tussen Granvelle en de heren past daardoor goed in de historiografie over patronage en factiestrijd.

Voorspel van de Opstand

De studie naar de praktische communicatiemethoden van de drie Nederlandse heren en hun Spaanse contactpersonen is een nuttige manier gebleken om dichterbij een antwoord te komen op de vraag in hoeverre de Nederlandse edelen waren geïntegreerd in de Spaans-Habsburgse monarchie. Daaruit hebben we immers

kunnen opmaken dat het vooral de Spanjaarden waren die zich inspanden voor de integratie van de Nederlandse edelen in de Spaans-Habsburgse monarchie, zodat die zich als loyale steunpilaren van Filips zouden gedragen. Maar hoewel de Spaanse hovelingen hun best deden, hielden de heren zich bewust afzijdig. De factie verdedigde hun eisen voor meer macht in Brussel, maar dat betekende niet dat Eboli de heren zou toestaan daadwerkelijk een onafhankelijke rol te spelen. De federalistische ideologie van de Eboli-factie moet dan ook worden begrepen als een bereidheid plaatselijke elites een rol te gunnen in perifere bestuurscentra, en niet als het nastreven van een nagenoeg onafhankelijke positie voor de plaatselijke elites. De *ebolistas* wilden, net als de *albistas*, het perifere bestuur in aanzienlijke mate regisseren vanuit het centrum. Aan de verschillende patronageverwachtingen van de heren kon de factie dan ook niet voldoen en de heren kregen in de Nederlanden niet de vrijheid hun eigen inzichten te volgen in de strijd tegen het protestantisme. Uit het oogpunt van de edelen waren de contacten met de Spaanse hovelingen dan ook nauwelijks effectief. Hun zucht naar onafhankelijkheid werd niet bevredigd. De Spaanse Eboli-factie was ongeschikt als aanjager van constitutionele veranderingen in de Nederlanden, omdat de factie juist baat had bij het regeringssysteem van de koning, en stelde zich bovendien op één lijn met Filips wat de protestanten betrof. De *ebolistas* probeerden juist de heren van hun ideeën af te brengen. De mate van integratie van de Nederlandse heren in de het Habsburgse patronagesysteem werd beperkt door deze onenigheid over het religieuze beleid, wat echter niet betekent dat de heren uitsluitend een strijd omwille van de godsdienst voerden. Religie was vooral de spaak in het wiel van de internationale factieverhoudingen, die een soepele bestuurlijke verhouding tussen het centrum en de periferie bemoeilijkte.

Deze gebrekkige integratie kwam op een slecht moment voor de Spaans-Habsburgse monarchie, namelijk toen de directe dynastieke band met het Heilige Roomse Rijk verbroken was en de vorst zich in Zuid-Europa vestigde. De diplomatieke campagne die Filips ondernam om zijn reputatie in het Rijk te verbeteren en een lutherse keizersverkiezing te vermijden, maakten de situatie voor de Nederlandse heren nog verwarrender. In welke Habsburgse context zouden de Nederlandse heren zich begeven, de vertrouwde Oostenrijkse of de onbekende Spaanse? Edelen als Oranje grepen deze onduidelijkheid aan om een onafhankelijke positie te verwerven, wat de interne Spaans-Habsburgse cohesie nog verder onder druk zette. Personen als Eraso en Castellanos hadden de taak de heren toch aan de Spaans-Habsburgse monarchie te binden.

De contacten tussen de Nederlandse heren en de Spaanse hovelingen moeten dus in eerste instantie worden geïnterpreteerd als Spaanse contacten die omwille van het koninklijke belang op gang gebracht en onderhouden werden. Hierbij ging Filips uit van de Spaans-Habsburgse politieke realiteit, waartoe Oranje, Egmont en Horn zich echter niet wilden beperken. Zij bleven zich sterk op de Rijk richten – Oranje bleef tot in de jaren 1570 hopen op Duitse steun om zijn

onafhankelijke bewind in de opstandige Nederlanden te ondersteunen. Scheuren in Filips' monarchie konden daarom niet uitblijven. Op een moment waarop een sterke band tussen vorst en vazallen noodzakelijk was om de nieuwe Spaans-Habsburgse monarchie te consolideren na de verdeling van de erfenis van Karel V, bleek het essentiële adellijke fundament van het nieuwe bouwwerk nog de verouderde structuur te ondersteunen. De sociale en religieuze problemen die bredere lagen van de bevolking in beroering zouden brengen, werden door de gebrekkige harmonie tussen vorst en vazallen onoplosbaar. De discrepantie tussen de vorstelijke patronagepolitiek en de adellijke patronageverwachtingen werd de cohesie en stabiliteit van de Spaans-Habsburgse monarchie fataal.

Summary

In 1566 the Iconoclastic Fury washed over the Habsburg Netherlands. In response, Philip II, king of Spain and lord of the Netherlands, sent the Duke of Alba to restore order and punish the guilty. The Duke's iron regime, which lasted from 1567 to 1573, made many victims. Even if Alba managed to restore order, he forced thousands to flee the country while punishing many others. His policies eventually alienated the populace, which allowed Orange to make a return as the leader of the Dutch Revolt. The revolt would probably never have started in the first place if the country's nobility, especially the great lords William of Orange, Lamoral of Egmont and Philip of Horn who had seats on the Council of State, had not persistently resisted royal policies in the years between 1559 and 1567. In 1566 Philip II had come to believe that he could no longer trust his main Netherlandish vassals and he sent the Duke of Alba to quell unrest in his domains and punish the culprits – Egmont and Horn were decapitated, Orange fled.

This dissertation explores the contacts between these three noblemen and Philip's royal court. In what measure did they have access to policy making in Spain and how did the relationship between them and their contacts at court develop in these dramatic years? To investigate these issues I have researched the practical means of communication available to the lords; how was communication organised and who organised it? What does this tell us about the network at the lords' disposal? What was their position in this network? In short, in what measure were they integrated in courtly policy-making circles?

Because of the distance between Philip and Brussels, correspondence was really the only way the Netherlandish lords could gain access to him, apart from very costly and dangerous travels. Studying the practical aspects to the lords' communication, therefore, will uncover their ability to communicate directly with the monarch. A communication channel that could safely convey any sort of letter can be regarded as a means of access, albeit in writing, comparable to court office. It was a necessity for anyone far from Madrid, who wished to influence the king and the decision-making process of which he was the heart.

First of all, however, we must look at the two different contexts in which these contacts developed; Philip II's court on the one hand, and the Netherlands on the other. Philip's court was, like all Spanish royal courts since the late fifteenth century,

divided into factions. Although these groups consisted mainly of clients and family members who hoped to secure a living or a post at court, historians have identified some political issues that characterised factional struggles. The position of Castile in the greater Trastámara and later Habsburg monarchy always posed a problem. Should this large kingdom be given a dominant position in the composite monarchy, or should a federal model of government be employed? Should it be opened up for foreign officials and foreign ideas, or should 'Castilianness' be imposed? By the time Philip assumed the Iberian crowns these issues were espoused by two factions, one led by the Duke of Alba and the other by Ruy Gómez de Silva, prince of Eboli. It was Eboli, a native Portuguese, who advocated a federalist structure allowing local elites an important role in the governance of peripheral territories, and his second-in-command Francisco de Eraso, who became the natural allies to the Netherlandish lords.

The polarised situation at the Spanish court offered the lords the possibility to seek support for their position in Brussels. The situation in the Netherlands gave rise to several conflicts. First of all, all kinds of 'heresies' found fertile soil in these lands. The Habsburg rulers tried to stamp out all forms of Protestantism by publishing harsh placards. Because the efficacy of these placards seemed limited, many town magistrates and provincial governors objected to these laws. Philip, however, was adamant that they be executed to the letter, which caused considerable tension in the Netherlands. Apart from the religious issue, constitutional issues also divided the Netherlandish government. Charles V and his governess Mary of Hungary (ruled 1531-1555) had tried to limit the power of the great lords in the Council of State. At the accession of Philip, the country's magnates were therefore quite sceptical of the new ruler's offer to join his regency government. People like William of Orange were aware of the sway Cardinal Granvelle held in the Brussels Council of State and tried to exclude him to increase his own power. There was also the issue of the States-General. Traditionally, calling the States-General had been seen as a panacea for any trouble in the Netherlands, but due to financial difficulties, a meeting in 1557 had ended disastrously for Philip. After that, he specifically forbade his governess in Brussels to convene the States-General again, to the growing displeasure of the Netherlandish magnates.

Solving these religious and constitutional issues was difficult because of the great distances in the Spanish-Habsburg monarchy. These distances became even more problematic when Philip decided to establish his court permanently in Castile, first in Toledo and later in Madrid. This meant that, contrary to his travelling father, the king would not visit his subjects, but rather forced them to seek access to him through his court. Correspondence would play an increasingly important role in vassals' contacts with their liege lord, which was only enhanced by Philip's own predilection for the written word. This correspondence was predominantly conducted in Castilian, the only language Philip truly mastered. The use of Castilian was not necessarily a problem for his Netherlandish vassals.

The count of Horn and the marquis of Bergen had served at the prince's court since the late 1540s and were fluent in it.

After Philip left the Netherlands in 1559, he established channels of communication between himself and the Brussels regency government. He took two Flemish officials with him to Spain, the keeper of the seals Charles de Tisnacq and his first secretary Josse de Courtewille. They were in charge of processing the correspondence with Brussels, which was always handled in French. Tisnacq and Courtewille corresponded with the help of couriers provided by the Tassis family, which coordinated a large network of couriers for the Habsburg monarchs. Twice every month these couriers travelled between Brussels and Madrid.

Apart from these Flemish officials other contacts emerged between Spain and the Netherlands, supported by the Castilian financial bureaucracy headed by Francisco de Eraso, second-in-command of the Eboli faction. A few officials belonging to the Castilian financial bureaucracy were stationed in the Netherlands along with the 3,000 Castilian troops Philip had left behind to guard the French frontier. These troops were not welcome in the Netherlands and in order to dispel unease about them, Philip appointed count Lamoral of Egmont and prince William of Orange as their commanders. Because of these appointments, Egmont and Orange met the Spanish financial officials on a regular basis. Cristóbal de Castellanos, one of the troops' two *contadores*, offered his secretarial, translator's and postmaster's services to the two lords to enable them to correspond directly to his superior Eraso. The financial officials also used Tassis couriers, but they were employed independently from the 'State' couriers sent by Tisnacq. This meant that the 'State' and 'Financial' couriers never shared postal bags. Consequently, any correspondence sent through Castellanos would be concealed from the Brussels bureaucracy and from Tisnacq and Courtewille in Spain. This alternative communication channel would prove very important to the lords, as serious rivalries caused rifts in the Brussels regency government.

The first issues that caused friction in Brussels were connected to Philip's efforts to build a network of followers in the Holy Roman Empire. His father, the emperor Charles V, had tried to ensure Philip's succession as emperor, but these efforts had stranded on the lack of enthusiasm both of Charles' brother Ferdinand and his son archduke Maximilian who wanted to keep the Imperial dignity in their branch of the family, and of the German Electors, who did not appreciate being left out of such matters. This left Philip in 1558 empty handed: he missed out on the Empire and to make matters worse he had acquired a rather bad reputation amongst the Electors, whose Lutheran representatives feared a Franco-Spanish catholic conspiracy to root out Protestantism in the Empire. However, as lord of the Netherlands and duke of Milan, Philip was a member of the Empire and of course many connections between the Empire and the Netherlands still existed. Charles had stimulated for instance Egmont's marriage to a Bavarian princess as part of his alliance with the Duke of Bavaria against the

Schmalcaldic League in 1546. Also, Orange was born in the Empire. Apart from the ties between the two territories, the Empire was important to Philip because of its reservoir of soldiers and commanders. In 1559 his need to patch up relations with the German princes and create a reliable network was as great as ever.

The Netherlandish lords were excellently positioned to serve as ambassadors. Apart from Egmont, whose German brother-in-law became the Elector Palatine in 1559, Orange was also negotiating marriage in the Empire. More importantly, he was a native German. However, especially Orange had his own agenda in the Empire. Instead of easing the minds of many German princes about Philip's intentions, the prince tried to obtain pensions for his clients and relatives, creating a network for himself rather than for Philip. To make matters worse, Orange allied himself to Elector August of Saxony by his marriage to Anne of Saxony, while August advocated the candidature of the Lutheran king Frederik II of Denmark for the election of King of the Romans. Orange clearly used Philip's need for a German network to set himself up diplomatically as a quasi-independent power in the Netherlands and the Empire. He tried to conceal this from his rivals in Brussels, especially Granvelle, by corresponding mainly through the agency of Castellanos.

Orange's almost anti-Habsburg attitude caused a conflict with Cardinal Granvelle, who was more sensitive to Philip's position. Granvelle felt the German pensioners were too greedy and Orange's marriage bordered on treason. His undermining of Orange's credit with Philip was undoubtedly one of the reasons Orange started a campaign to oust Granvelle from the regency government. In 1561, again with help from Castellanos, Orange composed a letter to the king, co-signed by Egmont, asking for Granvelle's congé from the Council of State. Castellanos' superior Eraso was involved in the enterprise. Orange and Egmont fed him additional ammunition to slur the Cardinal in Spain. Although Eraso was happy to bad-mouth Granvelle at court, with whom he had a long-standing feud, he asked for the lords' cooperation on Philip's much contested religious policy in return.

This *quid pro quo* pattern was to emerge frequently during the 1560s. It exposed the great differences between the Eboli faction and the Netherlandish lords. By the time Orange and Egmont, along with Horn, wrote a second letter asking for Granvelle's dismissal in 1563, they sidestepped Castellanos and Eraso. Maybe this was because Castellanos' colleague as *contador*, Alonso del Canto, was discovered to be an inquisitorial investigator, seeking out Spanish religious dissidents in the Netherlands. Del Canto obviously worked with Eraso's approval. Nothing could be less agreeable to the Netherlandish lords, who felt that repression was not an appropriate answer to the surge of Protestantism. Still, Granvelle was forced to leave the Netherlands in 1564. This was due to the lords' pressure, but also because Margaret of Parma refused to support the Cardinal any longer. This triumph for the Netherlandish lords warranted a cooperative attitude in other matters, or so the Eboli faction believed.

After Granvelle's departure from the Netherlands, Philip lacked a confidant in Brussels. In order to gauge whether the Cardinal could possibly return, he sent the ambassador Diego Guzmán de Silva, who was affiliated to the Eboli faction. The Netherlandish lords lobbied Guzmán de Silva intensively to have a replacement for Granvelle appointed to the Council of State: Simon Renard, a one-time Habsburg diplomat who had fallen from grace after he fell out with Granvelle. Following the Eboli pattern, Guzmán de Silva allowed them to convince him and he duly advised the regent to appoint Renard to the Council. However, he expected the lords to be more accommodating on religious policy in return. But even if the lords had converted Guzmán de Silva to their cause, neither the regent nor the king would even consider Renard's appointment to Granvelle's vacant seat.

Guzmán de Silva did not succeed in rallying all the Netherlandish nobles behind the king's banner. Instead, differences on policy continued to divide the Council, while the number of Protestants grew. The count of Egmont managed to fulfil a long-cherished ambition to travel to court, to ask the king for clear instructions. The Council of State was divided on what exactly Egmont should ask for. Orange wanted him to ask for leniency for Protestants, while Viglius proposed only to state the problems and wait for the king's response, without offering any solutions. Egmont set off to Spain with this last, rather bland, instruction, but in a private audience he suggested far-reaching concessions to the Protestants and an increase in power of the Council of State. As this was only the Count's personal opinion, Philip could easily brush these suggestions aside. Instead, he showered financial favours on his loyal vassal while avoiding taking any decisions. Egmont proved himself to be a rather mediocre diplomat and returned to the Netherlands without pushing Philip on the subject. Feeling supported by the King's favour, however, he immediately presented himself in the Netherlands as the King's new confidant – a role in which the Eboli faction was undoubtedly happy to see him. However, Egmont's new-found confidence led to Orange's considerable chagrin, when it became clear that Philip did not intend to follow any of Egmont's suggestions regarding the Council or the Protestants.

In the autumn of 1565 Guzmán de Silva returned to the Netherlands to represent Philip at the wedding of Alexander Farnese, Margaret's son. He used the occasion to speak with the lords again. After Egmont's triumphant return from Spain, Philip's lack of concessions contrasted sharply enough with Egmont's reading of the situation for accusations of double play to surface. Margaret had difficulty controlling the lords' tempers. Guzmán de Silva tried to calm things down, but it became clear that the Eboli faction's patience with the lords was running out. The Spaniards had hoped that the lords would fill the void Granvelle had left, by dutifully carrying out Philip's wishes. Guzmán de Silva all but threatened Egmont and Orange that if they continued to push Philip to follow policies he did not wish to adopt, the King would lose his temper with them.

Until late 1565 frictions had been confined to the council chambers in Brussels

and Madrid. But from 1566 onwards, a growing group of discontented nobles – Protestants as well as Catholics – became involved in the discussion on the toleration of Protestantism. On 5 April a large group of the lower nobility called the Compromise offered a Petition to the regent, which asked for greater toleration. The great lords kept aloof, but Orange's younger brother and Egmont's secretary were prominent members of the Compromise. The Petition caused a stir both in Brussels and in Madrid. The Netherlandish Council of State decided to send a delegation to Spain, consisting of Horn's brother Montigny and the marquis of Bergen. Their main objectives would be to persuade Philip to sanction the concessions Margaret had been forced to make to the Compromise and to publicly place his trust in the lords of the Council; otherwise they threatened to leave government.

In Madrid, the two ambassadors tried to win the support of the Netherlandish bureaucrats there, Tisnacq, Courtewille and Joachim Hopperus. Hopperus, however, had only recently arrived from Brussels and prepared a lengthy memorandum in which he connected Orange, Egmont and Horn directly to the Compromise and blamed them for the upheavals in the Netherlands. Many in Madrid were prepared to believe him. However, several persons connected to the lords and the Eboli faction – notably Cristóbal de Castellanos and Simon Renard – tried to persuade the King that the lords were not involved with the Compromise and were, indeed, his best hope to re-establish order in the Netherlands.

Philip was prepared to listen to these *ebolistas*. At least he did not immediately accept Hopperus' point of view, but as Horn's secretary Lalloo warned his master, in order for the lords to be regarded the main pillars of the Habsburg regime in the Netherlands, they must be seen to distance themselves from the Compromise and the religious toleration it advocated. But after the Iconoclasm occurred in August 1566, the three lords each granted concessions to the Protestants far beyond what Philip thought acceptable. Conversely, rival nobles such as the duke of Aerschot were applauded at court for supposedly handling the aftermath of the Iconoclasm more in accordance with royal wishes. The concessions the three great lords made in their stadholderates further contrasted with the efforts of other stadholders, who acted more in line with Margaret's directives. The position of Orange, Egmont and Horn suffered because other nobles did seem prepared to follow Margaret's and Philip's policies. When the Protestants had been defeated militarily, Viglius advised Margaret to ask all office-holders to take a new oath of loyalty to Philip. Egmont and Horn hesitated before finally taking the oath, but Orange flatly refused. It was too late. By this time, Philip had decided to send the Duke of Alba to the Netherlands to punish those responsible for the Iconoclasm. He brought arrest warrants for the three great lords of the Council. The Netherlandish lords' contacts with the Eboli faction would not save them from exile or even execution.

These contacts must be characterised as established by the Spanish financial bureaucracy in order to control the Netherlandish aristocratic elite. The Spanish officials provided the entire infrastructure necessary to provide the lords with reliable channels of communication with Philip's court. The Eboli faction to which these financial officials belonged was perfectly ready to support the lords' claims to power, whether they wanted to oust Granvelle from the Council, appoint Renard to it, or elevate it above the other Collateral Councils. To bind the lords to them, they provided them with many favours. But this support came at a price. In return for their local power, the *ebolistas* insisted that the lords support some of Philip's pet policies, especially regarding religion. Religion seemed to matter more to the *ebolistas* than to the lords. The nobles' insistence on the unfeasibility of the laws against heresy was in fact a reaction to the pressure the Spaniards put on them regarding religion. However, the lords were not satisfied with these conditions, because it gave them too little independence on the Brussels stage.

Orange, Egmont and Horn all had their own relationship with Philip. Egmont was quite amenable to the incentives offered by the king. His wish was to serve Philip in Italy, rather like so many Castilian magnates did. Philip would not even consider this, because he needed Egmont to serve loyally in Brussels, but the Count's pliability and ambitions were useful as bargaining chips. Horn, on the other hand, was a typical discontented courtier, who lost out on the fight over patronage. His family's status was slightly lower than Egmont's or Orange's and his marriage had not been quite as brilliant. He still had to make his family's fortunes, hoping for advancement and riches at court. His failure to do this caused him to be quite bitter towards Philip. Orange was the most independent of all three. Through his marriage with Anne of Saxony and his meddling in German affairs, he presented himself as the equal of any *Reichsfürst*. He seemed to covet the same independence from Philip in Brussels as the German princes had in their territories from the emperor, despite the faulty analogy. Therefore, he was quite immune to the *quid pro quo* suggested by the Eboli faction.

Rather than any specific social, political or religious problem, it was the incongruity between the Spanish court's offer of patronage and the lords' wishes for patronage, that ultimately lead to the breakdown of contacts between the Eboli faction and the lords, rendering the Netherlandish lords uncontrollable to Philip II. This discrepancy, therefore, proved to be fatal flaw in the Spanish Habsburg fabric.

Noten

NOTEN BIJ INLEIDING

- 1 Eraso aan Egmont, Madrid, 28-IX-1561. AGS, E 521, 141: 'Yo tengo tanto amor a esos estados por averme criado en ellos y aver nascido alla mis hijos que aunque el señor Cardenal lo interpretara al revés terné special cuydado de acordar a Su Majestad continuamente lo que a todos nos va en la conservación y defensa dellos.'
- 2 De Carlos Morales, 'Francisco de Eraso,' 117.
- 3 Eraso aan Egmont, Madrid, 28-IX-1561. AGS, E 521, 141; De Carlos Morales, 'Francisco de Eraso,' 107-117.
- 4 Eraso aan Egmont, Madrid, 28-IX-1561. AGS, E 521, 141.
- 5 Verhofstad, *Nederlandse regering*, 186-187; De Troeyer, *Egmont*, 30-31; Van Durme, *Granvelle*, 174, n. 5; Cabrera de Córdoba, *Felipe II*, I, 197: '[El rey] atendió a componer las cosas de la república [Nederlanden] con justicia y prudencia. Trató de nombrar gobernador de los Países al Duque de Feria con los secretarios Diego de Vargas y Francisco de Eraso, españoles, y lamentaban gravemente los flamencos.' Vargas werd door bemiddeling van Eraso in 1556 secretaris van de Raad van Italië. Feria diende als commandant van de Spaanse lijfwacht, kortstondig als ambassadeur in Londen en als lid van de Spaanse Raad van State. Beiden waren gelieerd aan Eraso en Eboli. Martínez Millán, *Configuración*, 484-485, 495-496.
- 6 Parker, *Dutch revolt*, 45-46; Koenigsberger, *Monarchies*, 197.
- 7 Anderen zijn Tomás de Armenteros, secretaris van Margaretha van Parma, en fray Lorenzo de Villavicencio. Deze laatste was eveneens een cliënt van Eraso.
- 8 Elliott, 'A Europe of composite monarchies,' 56-57.
- 9 Elliott, *Europe divided*, 73; Mączak, 'Nobility-state relationship,' 190.
- 10 Elliott, 'Europe of composite monarchies,' en Koenigsberger, 'Philip II, Cardinal Granvelle and William of Orange' gaan in op het concept samengestelde monarchie.
- 12 Te denken valt aan Gaspar de Robles, vanaf 1566 commandant van Philippeville, of Cristóbal de Mondragón, vanaf 1561 gouverneur van Damvillers.
- 12 Cools, *Mannen met macht*, 143.
- 13 Adamson, 'Introduction,' 7; Asch, 'Introduction,' 17; Duindam, *Vienna and Versailles*, 27, 37.
- 14 Fernández Conti, 'Gobierno de Catalunya,' 207.
- 15 Kettering, *Patronage in sixteenth- and seventeenth-century France*, viii.
- 16 Blockmans, 'Patronage, brokerage and corruption,' 126; Doyle, 'Sinews of Habsburg government,' 349, 360.
- 17 Martínez Millán, 'La crisis del "partido castellano",' 21-23 schetst deze functie helder met betrekking tot patronage gericht op de gedeputeerden van de Castiliaanse cortes.
- 18 In overzichtswerken als Martínez Millán, *La corte de Carlos V* en idem en Fernández Conti, *La casa del rey*, wordt veel aandacht besteed aan factievorming. Zie ook werken als Martínez Millán, *Elites de poder* en idem, *La corte de Felipe II*, of Escudero, *El rey en el despacho*.

- 19 Martínez Millán, 'Introducción,' 22. Martínez Millán noemt *utilidad* in tegenstelling tot Mousniers *fidélité* als belangrijkste element dat een goed functionerende band tussen patroon en cliënt mogelijk maakt.
- 20 Martínez Millán, 'Introducción,' 22. Eraso wisselde zelf in de jaren 1550 van patroon. Vóór 1554 betoonde hij zich een dienaar van Alva en de met hem geassocieerde secretaris Juan Vázquez de Molina, maar in 1554 zag hij betere perspectieven voor zichzelf in de groep rond Eboli. De Carlos Morales, 'Francisco de Eraso,' 126-129.
- 21 Martínez Millán, 'La crisis del "partido castellano",' beschrijft de strijd tussen deze twee facties in de tweede helft van Filips' regering. Hoewel de facties van Eboli en Alva naar hun leiders genoemd worden, *ebolistas* en *albistas*, is ook aan deze groepen ideologie toegekend.
- 22 Cristóbal de Castellanos, een cliënt van Eraso die in dit werk nog vele malen ter sprake zal komen, was voor zijn levensonderhoud afhankelijk van zijn patroon en vertegenwoordigde zodoende 'poor man's clientage' tegenover 'political clientage.' Mączak, 'Restructuring patronage in the sixteenth and seventeenth centuries,' 318.
- 23 Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*; Álvarez-Ossorio Alvariño, *Milán y el legado de Felipe II*; diverse bijdragen in Dandeleit en Marino (eds.), *Spain in Italy*.
- 24 Rivero Rodríguez, 'La fundación del consejo de Italia', 210.
- 25 Zie verder, hoofdstuk 2.
- 26 Martínez Millán, 'La princesa doña Juana,' 98.
- 27 Rodríguez-Salgado, *Changing face*, 223-252.
- 28 Over hem zijn de volgende Engelstalige werken verschenen Maltby, *Alba*; Kamen, *Duke of Alba*.
- 29 Over Eboli: Boyden, *Courtier* en idem, 'Favourites and their fates,' 31-34.
- 30 Karel V aan Filips (II), Palamos, 6-V-1543: 'servyos dél y honralde y faverecelde pues que es el mejor que hagora tenemos en estos reynos.' CDCQ, II, 109.
- 31 Martínez Millán, 'Elites de poder en tiempos de Felipe II,' 123.
- 32 Martínez Millán, 'La princesa doña Juana,' 80 noemt Juana de 'cobijadora', de beschermvrouwe, van de Eboli-factie.
- 33 Martínez Millán, 'La facción ebolista,' 144-147.
- 34 De uitgesproken Spaansheid van zijn kinderen beperkte zich niet tot zijn zoon Filips. Ook Karels oudste dochter Maria, keizerin van het Heilige Roomse Rijk als echtgenote van Maximiliaan II, creëerde een Spaanse oase voor zichzelf in Wenen. Fichtner, *Maximilian II*, 19, 117-118.
- 35 Martínez Millán, 'La crisis del "partido castellano",' 18-35
- 36 Martínez Millán, 'Elites de poder en tiempos de Felipe II,' 137; Lagomarsino, 'Court factions,' 289-319 schetst een ideologisch debat tussen een federalistische (Eboli) en centralistische centrale overheid (Alva).
- 37 Martínez Millán, 'Facción ebolistas,' 149-154. Zie ook Martínez Millán, 'La crisis del "partido castellano",' 15-17. Eboli's bondgenote prinses Juana was naar verluid het eerste en enige vrouwelijk lid van de Societas Jesu. Alva's oom Juan de Toledo was een invloedrijke kardinaal in Rome die de intellectualistische dominicaanse stroming aanhing.
- 38 Boyden, *Courtier*, 97.
- 39 Lagomarsino, 'Court factions.'
- 40 Lagomarsino, 'Court factions,' 325-327. Lagomarsino's conclusies vonden snel ingang in de historiografie over de Nederlandse Opstand, omdat Geoffrey Parker ze integraal overnam in zijn *Dutch revolt*, 55.
- 41 Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*, 31-32.
- 42 Rivero Rodríguez, 'La fundación del consejo de Italia,' 210.
- 43 Martínez Millán, 'Elites de poder en tiempos de Felipe II,' 135-136.
- 44 Carrasco Martínez, 'Las noblezas de los reinos hispánicos,' 23.
- 45 Lynch, *Spain under the Habsburgs*, II, 104; Elliott, *Imperial Spain*, 277-284, 340; Stradling, *Philip IV*, 172-189; Koenigsberger, 'The revolt of Palermo in 1647,' 130.

- 46 Filips V die in 1700 de kinderloze Karel II opvolgde, maakte gebruik van het langdurig Catalaanse verzet tegen zijn opvolging om de privileges van het graafschap af te schaffen en uit de Iberische koninkrijken één 'Spanje' te creëren volgens de *Nueva Planta*. Elliott, *Imperial Spain*, 377-378.
- 47 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 86.
- 48 Lynch, *Spain 1516-1598*, 387
- 49 Jago, 'Habsburg absolutism' en idem, 'Philip II and the Cortes of Castile.'
De waarde van het concept absolutisme werd ook betwijfeld door onder meer Henshall, *The myth of absolutism*.
- 50 Gil, 'Aragonese constitutionalism.'
- 51 Lovett, 'Philip II, Antonio Perez and the kingdom of Aragon.' Het ambt was na de dood van *Justicia* Juan de Lanuza niet meer erfelijk en de drager kon door de vorst ontslagen worden.
- 52 Baelde, *Collaterale raden*, 69, 94.
- 53 Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel,' 159; Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije*, 186-187.
- 54 Verhofstad, *Regering der Nederlanden*, 175-176; Koenigsberger, 'Why did the States general become revolutionary?' 65-66.
- 55 Pettegree, 'Religion and the revolt,' 68-69.
- 56 In de noordelijke provincies op grote afstand van het Brusselse regeringscentrum en het theologisch bolwerk Leuven, werden 'protestantiserende katholieken' pas laat tot een keuze gedwongen. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 96-101.
- 57 Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 90; Pollmann, 'Countering the reformation,' 89.
- 58 Pettegree, 'Religion and the revolt,' 68-69.
- 59 Duke, 'Origins of evangelical dissent,' 19.
- 60 Pettegree, 'Religion and the revolt,' 69-70.
- 61 Pettegree, 'Religion and the revolt,' 70-72; Pollmann, 'Countering the reformation,' 84.
- 62 Goosens, 'Mourir pour sa foi,' 232.
- 63 Woltjer, 'Persecution of heretics in the Netherlands,' 104.
- 64 Pettegree, 'Religion and the revolt,' 74.
- 65 Koenigsberger, 'The statecraft of Philip II,' 86-88; Parker, *The grand strategy*, 286.
- 66 Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*.
- 67 Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen*; Fruin, *Voorspel*, voegde een nationalistisch, anti-Spaans element toe aan de strijd voor politieke vrijheid.
- 68 Van Nierop, 'Alva's throne,' 37.
- 69 Hoewel Antoine Perrenot tot 1561 door het leven ging als 'mijnheer van Atrecht' naar zijn bisdom en zich pas daarna 'kardinaal Granvelle' liet noemen, zal ik in dit proefschrift steeds naar hem verwijzen als Granvelle.
- 70 Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 106, 114-115; Van Durme, *Granvelle*, 10-14.
- 71 Willem van Nassau, prins van Oranje (1533-1584) trad in 1555 toe tot de Orde van het Gulden Vlies. Hij werd in hetzelfde jaar benoemd in de Raad van State en werd in 1559 stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht.
- 72 Lamoraal, graaf van Egmont (1522-1568) trad al in 1546 toe tot de Orde van het Gulden Vlies. Hij werd evenals Oranje in 1555 raadsheer van de Raad van State en werd in 1559 benoemd als stadhouder van Vlaanderen en Artesië.
- 73 Filips van Montmorency, graaf van Horn (1524-1568) trad in 1555 toe tot de Orde van het Gulden Vlies. In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot stadhouder van Gelre en Zutphen. Hij oefende dit ambt uit tot 1560. In 1561 werd hij lid van Raad van State.
- 74 Van Nierop, 'Nobles and the revolt,' 50.
- 75 Margaretha aan Filips II, Brussel, 14-VI-1562. AGS, E 521, 11; Margaretha aan Filips, Brussel, 13-II-1563. *CPh*, I, 240-243; Postma, *Viglius*, 213.

- 76 Jan van Glymes, markies van Bergen (1528-1567) werd in 1555 opgenomen in de Orde en in 1559 benoemd tot stadhouder van Henegouwen.
- 77 Floris van Montmorency, heer van Montigny (1528-1570) werd in 1559 opgenomen in de Orde en benoemd tot stadhouder van Doornik en het Doornikse.
- 78 Karel van Brimeu, graaf van Megen (1524-1572) werd in 1555 opgenomen in de Orde. Van 1556 tot 1558 diende hij als stadhouder van Luxemburg, omdat Mansfelt in Franse krijgsgevangenschap verbleef. Vanaf 1560 was hij stadhouder van Gelre. Megen was een verre verwant van de Habsburgers. Zijn grootmoeder was een natuurlijke dochter van Maximiliaan I.
- 79 Pieter Ernst, graaf van Mansfelt (1517-1604) was een zwager van Horn en Montigny. Hij trad al in 1546 toe tot de Orde. Hij was stadhouder van Luxemburg van 1545 tot 1552 en van 1558 tot 1604.
- 80 Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten (1535-1568) was een zwager van Horn en Montigny. Hij werd in 1559 opgenomen in de Orde, maar werd nooit stadhouder.
- 81 Filips, graaf van Ligne (1533-1583) werd eveneens in 1559 verkozen als Vliesridder, maar werd nooit stadhouder.
- 82 Filips van Montmorency, heer van Hachicourt (1502-1566) was een oom van Horn en Montigny. Hij trad in 1555 toe tot de Orde. Hij was geen stadhouder, maar wel één van de Hoofden van de Raad van Financiën vanaf 1554.
- 83 Filips van Croÿ, hertog van Aarschot (1526-1595) trad in 1555 toe tot de Orde. Hij was geen stadhouder, maar werd wel in 1565 lid van de Raad van State.
- 84 Willem van Croÿ, markies van Renty (1527-1565) was de broer van Aarschot. Hij werd in 1559 verkozen tot Vliesridder.
- 85 Karel, graaf van Berlaymont (1510-1578) was al sinds 1549 Hoofd van de Raad van Financiën. Hij werd in 1554 benoemd tot stadhouder van Namen. In hetzelfde jaar werd hij lid van de Raad van State. In 1555 trad hij toe tot de Orde.
- 86 Jan van Ligne, graaf van Aremberg (1525-1568) werd in 1546 lid van de Orde. In 1549 werd hij benoemd tot stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel.
- 87 Jan van Henin, graaf van Boussu (gest. 1562) had alleen in de periode 1555-1559 zitting in de Raad van State. Hij overleed in 1562.
- 88 Filips van Stavele, heer van Glajon (1509-1563) was in 1555 toetreden tot de Orde van het Gulden Vlies zetelde van 1555 tot zijn vrijwillige terugtrekking in 1563 in de Raad van State, waarin hij een geringe rol speelde. Hij hield zich buiten het conflict tussen Granvelle.
- 89 Johan van Durbuy, graaf van Oost-Friesland (1506-1572) was stadhouder van Overmaas en Vliesridder sinds 1555. Voor Oost-Friesland geldt eveneens dat hij nauwelijks voorkomt in de correspondentie van de landvoogdes. Bovendien was hij tijdens de Vliesridderbijeenkomsten in 1566 naar aanleiding van de aanbidding van het Smeekschrift der Edelen niet aanwezig in Brussel. *Notules du conseil*, 374-386.
- 90 Jan van Montmorency, heer van Courrière (gest. 1563) was stadhouder van Waals-Vlaanderen sinds 1554 en Vliesridder sinds 1555. Courrières stierf in 1563 zonder een grote rol te hebben gespeeld in de correspondentie van Margaretha en Filips.
- 91 Kuttner, *Het hongerjaar 1566*, 72, 224.
- 92 Fruin, *Voorspel*, 12.
- 93 Klink, *Opstand, politiek en religie*, 333-334.
- 94 Van Deursen, *Willem van Oranje*, 117.
- 95 Groenveld, 'Filips van Montmorency'; Goosens, *Lamorale d'Egmont*; Mörke, *Wilhelm von Oranien*.
- 96 Janssens, *Egmont en Horn*, 10.
- 97 Koenigsberger, 'Dominium politicum et regale' en *idem*, *Monarchies*, 82-83; Postma, 'Willem van Oranje 1584-1984' en *idem*, 'Granvelle, Viglius en de adel.'
- 98 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 86.

- 99 Van Nierop, 'Nobles and the revolt,' 55.
- 100 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 70-73; Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 163-165.
- 101 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 90-92.
- 102 Wells, 'The unlikely Machiavellian,' 89-90.
- 103 Swart, 'Wat bewoog Willem van Oranje?' 571-572; Duke, 'Swarts interpretatie van Oranje', 25.
- 104 Koenigsberger, 'Patronage, clientage and elites in the politics of Philip II, Cardinal Granvelle and William of Orange.'; Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?'
- 105 De ambten die de heren uitoefenden, boden hun slechts beperkte mogelijkheden tot ambtenvergeving. Van Nierop, 'Willem van Oranje,' 674.
- 106 Gorter-Van Royen, *Maria van Hongarije*, 186-187; Baelde, 'Edellieden en juristen,' 47.
- 107 Duke, 'Swarts interpretatie van Oranje', 27.
- 108 De Troeyer, *Lamoraal van Egmont*, 193.
- 109 Geurts, *Horne*, 22.
- 110 Van Nierop, 'Alva's throne,' 37.
- 111 Bell, 'The social framework,' 176, geciteerd door Behringer, 'Communications revolutions,' 340.
- 112 Behringer, *Im Zeichen des Merkur*, 16.
- 113 In deze praktische benadering van communicatie is het mijns inziens niet noodzakelijk gebruik te maken van concepten ontleend aan de sociologie en communicatiewetenschappen, zoals bijvoorbeeld wel werd gedaan in het recente werk Dirk Maczkiewitz, *Der niederländische Austand gegen Spanien (1568-1609). Eine kommunikationswissenschaftliche Analyse*, waarin de auteur gebruik maakt van de 'systeemtheorie.'

NOTEN BIJ HOOFDSTUK I

- 114 Cabrera de Córdoba, *Felipe II*, I, 368: 'Door middel van papieren regeerde hij de wereld vanuit zijn koninklijke zetel.'
- 115 Parker, *Philip II*, 45, 'The great and notable voyages of King Philip' (vertaling G. Parker, Spaans origineel onbekend).
- 116 Boom, *De reizen van Karel V*, 2.
- 117 Vermeir, 'La construction de l'Empire,' 50, berekend op basis van het itinerarium van Karel V uitgegeven door De Cadenas y Vicent, *Diario del emperador Carlos V*.
- 118 Castilië verliet hij wel. In 1563-1564, 1585-1586 en 1590 reisde hij naar Aragon en tussen 1581 en 1583 verbleef hij in Lissabon. Kamen, *Philip of Spain*, 95, 242-248; Rodríguez-Salgado, 'Court of Philip II,' 208.
- 119 Elliott, *Imperial Spain*, 170.
- 120 Elliott, 'Composite monarchies,' 51; Koenigsberger, 'Dominium regale or dominium politicum et regale,' 12.
- 121 Tussen 1497 en 1500 overleden drie Trastámara-erfgenamen, Juana's broer prins Juan, haar oudere zuster Isabel en het zoontje van de laatste, Miguel van Portugal.
- 122 Lovett, *Early Habsburg Spain*, 69-73 Cortés, 102-103 Pizarro; Blockmans, *Karel V*, 79-83 Gelre. Elliott, *Imperial Spain*, 168, n. 2 Milaan.
- 123 Rodríguez-Salgado, *Changing face*, 33-40.
- 124 Elliott, 'Composite monarchies,' 64 noemt de afwezigheid van deze twee factoren als reden voor het uiteenvallen van samengestelde monarchieën.
- 125 Koenigsberger, 'Patronage, clientage, and elites,' 147.
- 126 Rao en Supphellen, 'Dependent territories,' 79-99. Machtselites: 'genuinely important promoters of state power, that is those "agents of the state" and members of the "ruling class" who have an interest in the state and the capacity to affect its nature.' Reinhard, 'Preface,' ix. In zijn bijdrage 'Introduction. Power elites, state servants, ruling classes, and the growth of

- state power' werkt Reinhard het concept van *power elites* (machtselites) verder uit als afhankelijke bestuurlijke dienaren van de kroon (*noblesse de robe*), die de machtspretenties van de vorsten ondersteunen. Deze samenwerkende machtselite wordt gesteld tegen de natuurlijk vijanden van de vorstelijke dynastie, namelijk de kerk en 'andere dynastiën', d.w.z. hogere edelen. In dit onderzoek worden alle personen die de macht hebben het functioneren van de staat te beïnvloeden gerekend tot de machtselite, dus ook de groepen die een remmende werking op de ontwikkeling van staatsmacht uitoefenen.
- 127 Rao en Supphellen, 'Dependent territories,' 80.
- 128 Rao en Supphellen, 'Dependent territories,' 96.
- 129 Rao en Supphellen, 'Dependent territories,' 98.
- 130 Braddick, *State formation in early modern England*, 17-18. Als voorbeelden van agenten van de staat in Engeland noemt Braddick *lord lieutenant, sherrif, justice of the peace, constable*. Idem, 28-34
- 131 Braddick, *State formation in early modern England*, 22: hoewel een staatsraad geen zelfstandige politieke macht uitoefende – de Habsburgse Raden van State waren een adviserend en geen uitvoerend orgaan en de vorst of zijn vertegenwoordiger was zelfs niet verplicht de meerderheid van stemmen te volgen – was het raadplegen van experts en prominenten cruciaal voor de legitimering van de politieke macht die de vorst zelf uitoefende.
- 132 Braddick, *State formation in early modern England*, 337, n. 1.
- 133 Elliott, *Imperial Spain*, 83
- 134 Baelde, *Collaterale raden*, 7-9.
- 135 De Carlos Morales, *Consejo de hacienda*, 28, Salinas aan Gabriel de Salamanca, 8-II-1523: 'Hago saber a vuestra merced que no sé en que ha de parar esto que su Magestad quiere y hordena, porque se dize que quiere hordenar Consejo de Hazienda o Finanzas, creo que al modo de Flandes.'
- 136 Vermeir, 'Construction de l'Empire,' 53, 55.
- 137 Baelde, *Collaterale raden*, 23.
- 138 Het oude koninkrijk León en het recent veroverde Navarra werden geïncorporeerd in de kroon van Castilië en kenden zodoende geen gouverneurs.
- 139 Vermeir, 'Construction de l'Empire,' 48-49. Het permanente karakter van de landvoogdij in de Nederlanden wordt door Vermeir geïnterpreteerd als een indicatie dat de Nederlanden volgens de definitie van Rao en Supphellen een 'dependent' status hadden t.o.v. Castilië dat, volgens Vermeir, op basis van de bovengenoemde residentiepercentages (zie noot 117) als *core state* kan worden beschouwd.
- 140 Blockmans, *Karel V*, 20.
- 141 Vgl. Braddick.
- 142 Alvar Ezquerria, *Felipe II, la corte y Madrid*, 33.
- 143 Alvar Ezquerria, *Felipe II, la corte y Madrid*, 40-43.
- 144 Alvar Ezquerria, *Felipe II, la corte y Madrid*, 31-34; Parker, *Grand strategy*, 17 volgt de interpretatie van Alvar Ezquerria.
- 145 Rodríguez-Salgado, 'Court of Philip II of Spain', 212-213.
- 146 Alvar Ezquerria, *Felipe II, la corte y Madrid*, 3-9.
- 147 Parker, *Philip II*, 45; Mulcahy, *Patron of the arts*, 3-50.
- 148 Rodríguez-Salgado, 'Court of Philip II', 213-214.
- 149 Martínez Millán, *Configuración*, 206.
- 150 Van Durme, *Granvelle*, 302.
- 151 Omgekeerd stelde Filips direct na zijn vertrek uit Lissabon zijn neef kardinaal Albert van Oostenrijk aan als regent van Portugal.
- 152 Parker, *Philip II*, 26; Rivero Rodríguez, 'La fundación del consejo de Italia,' 199-221'; Vermeir, 'A latere principis,' (nog te verschijnen).

- 153 Rivero Rodríguez, 'El servicio a dos cortes,' 324.
- 154 Parker, *Grand strategy*, 26.
- 155 Burke, *Social history of knowledge*, 139.
- 156 Burke, *Social history of knowledge*, 140. In Frankrijk warden vergelijkbare stappen ondernomen in 1615 door Thédore Godefroy, in Zweden in 1609.
- 157 Lynch, *Spain 1516-1598*, 58.
- 158 Brouwer, *Montigny*, 550-564 schetst de laatste levensdagen van Montigny in het fort.
- 159 Alvar Ezquerro, *Felipe II, la corte y Madrid*, 33.
- 160 Zowel Viglius als Luis del Río bekleedden de functie van 'charterbewaarder' van respectievelijk Holland en Vlaanderen. Baelde, *Collaterale raden*, 255; Ter Braake, *Recht en rekenschap*, 72-74.
- 161 Bautier, 'La phase cruciale de l'histoire des archives,' 39-49.
- 162 De Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij,' 374.
- 163 Griffiths, 'Secrecy and authority,' 933, 939; Rodríguez de Diego, 'Un archivo,' 466.
- 164 Rodríguez de Diego, 'Archivos,' 37.
- 165 Burke, *Social history of knowledge*, 118-119.
- 166 Parker, *Dutch revolt*, 105.
- 167 Bautier, 'Phase cruciale,' 141. Cabrera de Córdoba, *Felipe II*, I, 368 plaatst de benoeming van Ayala in 1566 en vermeldt dat hij een klerk van Gonzalo Pérez was geweest; Rodríguez de Diego, 'Un archivo,' 467 noemt de benoeming van Ayala een symbool van de vestiging van het hof in Madrid.
- 168 Rodríguez de Diego, 'Archivos,' 32-33.
- 169 Bouza Álvarez, *Imagen y propaganda*, 180, 184. Bouza suggereert dat de rechtsgeleerde Juan de Mariana juist tegen de vestiging van de bibliotheek in het ontoegankelijke Escorial was, vanwege de onwenselijke versteving van de koninklijke macht die daardoor mogelijk werd. Tegelijkertijd ontving Filips ook het advies om in Napels een archivaris aan te stellen. Filips aan Alva, Antwerpen, 12-II-1556. AA, caja 5, 16.
- 170 De Andrés, *Real biblioteca*, 10-11, 14, 33, 37.
- 171 Checa, 'La imagen y el texto,' 80-81.
- 172 Bouza, *Communication, knowledge, and memory*, 66.
- 173 Parker, *Grand strategy*, 59; Kagan, *Urban images*, 199-200.
- 174 Parker, *Philip II*, 13.
- 175 Parker, *Grand strategy*, 59; Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*, 83, 215.
- 176 Burke, *Social history of knowledge*, 130.
- 177 Lovett, *Early Habsburg Spain*, 108-109, 111.
- 178 Parker, *Dutch revolt*, 113-114.
- 179 Bouza Álvarez, 'La majestad de Felipe II,' 65. Bouza citeert don Juan de Silva die in 1589 klaagde over Filips' onvermogen tot delegeren: 'Conclusión es cierta que la cabeça de su Majestad, que deue ser la maior del mundo, ni otra de hombre humano no es capaz de regir la multitud de sus negocios sin hazer división de los que conviene tomar para sí y de los que pueden escusar con encargarlos a otros.'
- 180 De Andrés, *Real biblioteca*, 11-12.
- 181 Del Pino González, 'Juan de Verzosa,' 90.
- 182 Verzosa, *Anales del reinado de Felipe II*, xlii-xliii, lxxvii, 125. De benoeming van Juan de Verzosa tot archivaris van Rome in 1562 volgde op de benoeming van Ayala tot archivaris van Simancas, in 1561. Verzosa gebruikte het Romeinse archief onder andere om zijn *Anales* te schrijven.
- 183 Burke, *Social history of knowledge*, 118-119.
- 184 Fernand Braudel en recenter Geoffrey Parker hebben zich beziggehouden met de gevolgen die de lange afstanden in de Habsburgse monarchie hadden voor de besluitvorming.

- Zie Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* en Parker, *Grand strategy*.
- 185 Lovett, *Early Habsburg Spain*, 105-107; Elliott, *Empires of the Atlantic world*, 123-125.
- 186 Peytavin, 'Le calendrier de l'administrateur,' 298; Peytavin, 'Government/administration,' 359.
- 187 Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*, 230-231 geeft een lijst van onderkoningen en gouverneurs in Napels, Sicilië en Milaan. Granvelle, onderkoning van Napels 1571-1575 was de enige uitzondering.
- 188 Rivero Rodríguez, "'De todo di aviso a Vuestra Señoría'", 267-290.
- 189 Bouza Álvarez, *Imagen y propaganda*, 41-42.
- 190 Rivero Rodríguez, "'De todo di aviso a Vuestra Señoría,'" 267-290.
- 191 Parker, *Philip II*, 28-29.
- 192 Dandele, 'Between courts,' 35.
- 193 Koenigsberger, *Sicily under Philip II*, 176.
- 194 Dandele, 'Between courts,' 36.
- 195 Bazzano, *Marco Antonio Colonna*, 208-209, 263.
- 196 Dandele, 'Between courts,' 37-38; Rivero Rodríguez, "'De todo di aviso a Vuestra Señoría'", 376-378.
- 197 Merritt, 'Power and communication,' 131 behandelt de situatie van de zeventiende eeuwse Engelse favoriet Thomas Wentworth, de latere graaf van Strafford tijdens zijn verblijf in Ierland als *Lord Deputy* van koning Karel I.
- 198 Redworth en Checa, 'The kingdoms of Spain,' 56-59 spreken van een 'hidden monarchy'.
- 199 Escudero, *El rey en el despacho, discurso*, 23.
- 200 Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*, 76.
- 201 Devos, *Les chriffres de Philippe II*, 59-60.
- 202 Devos, *Les chriffres de Philippe II*, 62-63; Levin, *Agents of Empire*, 154-155.
- 203 Bazzano, *Marco Antonio Colonna*, 105; Devos, *Les chriffres de Philippe II*, 215; Levin, 'The Spanish campaign for precedence,' 251-257.
- 204 Pieper, 'Cartas, avisos e impresos,' 431-441.
- 205 Bazzano, 'Marco Antonio Colonna,' 322.
- 206 Droste, 'Sending a letter,' 135.
- 207 Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*, 213-217.
- 208 Burke en Briggs, *Social history of the media*, 24-26.
- 209 Behringer, *Im Zeichen des Merkur*, 58.
- 210 Behringer, *Thurn und Taxis*, 21; Fichtner, *The Habsburg monarchy*, 8.
- 211 Behringer, *Thurn und Taxis*, 36.
- 212 Parker, *Grand strategy*, 48.
- 213 Behringer, *Thurn und Taxis*, 31-32.
- 214 Behringer, *Im Zeichen des Merkur*, 15.
- 215 Behringer, *Thurn und Taxis*, 56-58. In 1563 hadden Willem van Hessen en August van Saksen een 'Relaiskette' aangelegd tussen hen en Willem van Oranje, voor het transport van hun 'Regierungspost.' Ribbeck, 'Wilhelm IV. von Hessen,' 249.
- 216 Allen, *Post and courier service*, 11-12.
- 217 Braudel, *Méditerranée*, I, 328.
- 218 Behringer, 'Communications revolutions,' 347-348.
- 219 Parker, *Grand strategy*, 48-49.
- 220 Allen, *Post and courier service*, 106.
- 221 Tisnacq, die door Margaretha van Parma verantwoordelijk werd gehouden voor het regelmatig vertrek van deze reguliere koerier, moest wel veel moeite doen om de koerier op tijd te laten vertrekken. Regelmatig liep de koerier enkele dagen of zelfs weken vertraging op. Bijvoorbeeld ARAB, Aud 240, 4, 21, 23.

- 222 Koenigsberger, *Sicily*, 175.
- 223 Parker, *Grand strategy*, 56.
- 224 Devos, *Les chiffres de Philippe II*, 74.
- 225 Vázquez de Prada, *Felipe II y Francia*, 46-47.
- 226 Parker, *Grand strategy*, 49; Devos, *Les chiffres de Philippe II*, 74-75.
- 227 Verzosa, *Anales*, 37-41. Tassis: 'por haber cumplido con sus obligaciones como es debido.'
- 228 Parker, *Grand strategy*, 48.
- 229 Parker, *Grand strategy*, 54.
- 230 Frigo, *Politics and diplomacy in early modern Italy*, 8. Diplomatieke historici laten de dichotomie binnenlandse - buitenlandse zaken voor de vroegmoderne tijd los. Beide zaken zijn niet altijd te scheiden, maar door banden van loyaliteit, de beperkingen van bescherming, verweven belangen en cliëntèlenenetwerken met elkaar verbonden.
- 231 Filips' favoriet Eboli, met wie de zeventiende-eeuwse favorieten Lerma en Olivares zekere overeenkomsten vertonen, onderscheidt zich van zijn navolgers doordat hij nooit het oor van Filips wist te monopoliseren, waardoor hij niet in aanmerking komt voor het predikaat 'valido' of 'privado', althans volgens Thompson, 'Institutional background,' 15.
- 232 Martínez Millán, 'Introducción,' 19-22.
- 233 Thompson, 'Review: J. Boyden, *The king and the courtier*', zet de verschillende zienswijzen beknopt uiteen.
- 234 Uit angst voor onderschepping van hun brieven lieten correspondenten vaak niet het achterste van hun tong zien. Vgl. Postma, *Viglius*, 108.
- 235 Gómez-Centurión, 'Felicísimo viaje,' 21-22; Redworth en Checa, 'The kingdoms of Spain,' 48.
- 236 Calvete de Estrella, *Le très-heureux voyage*, I, 159-202.
- 237 Martínez Millán, *Corte de Carlos V*, IV, 179. In het Bourgondisch hofceremonieel werden de hoffuncties bij toerbeurt uitgeoefend, aangezien er teveel hovelingen in dienst waren om tegelijkertijd te kunnen werken. Het is daarom onwaarschijnlijk dat Bergen tussen 1548 en 1556 steeds aan het hof van Filips verbleef.
- 238 In Tortona, op 15 december 1548. Calvete de Estrella, *Le très-heureux voyage*, I, 53; Álvarez, *Beau voyage*, 34.
- 239 Calvete de Estrella, *Très-heureux voyage*, V, 120-121.
- 240 Martínez Millán, *Corte de Carlos V*, IV, Egmont 149, Oranje 273; Savoia, *Diari*, 73; Martínez Millán, *Corte de Carlos V*, IV, 265.
- 241 AGS, E 506, 13; Rodríguez-Salgado, *Changing face*, 77-78.
- 242 Rodríguez-Salgado, *Changing face*, 82, 89.
- 243 Filips aan Horn, (Valladolid), 15-XI-1553. AGS, E 506, 36.
- 244 Verslag van Francisco Duarte aan Filips, ongedateerd 1553. AGS, E 98, 274-275.
- 245 Brieven van Egmont, Renty, Aarschot, Bergen en Maximiliaan en Adolf van Bourgondië. AGS, E 506, 104-106, 110-114, 116, 120-122. Van Oranje zijn geen brieven aan Filips bekend uit deze periode.
- 246 AGS, E 506, 104.
- 247 Martínez Millán, 'Grupos de poder,' 142, noot 21, rekent Bergen (Vergas) tot een lid van 'la más preclara nobleza castellana'; Cabrera de Córdoba, *Felipe II*, I, 23.
- 248 Savoia, *Diari*, 63, n. 2 en 86 n. 2; AGS, E K-1490, 51; Horn: AGS, E K-1490, 30, 32, 33.
- 249 Granvelle aan Alva, Gent, 9-VIII-1559. RB 2320, 126.
- 250 Boyden, *Courtier*, 113.
- 251 Martínez Millán, *Casa del rey*, I, 569-573. Bergen diende samen met don Fadrique de Toledo, zoon van Alva, en don Alonso Fernández de Córdoba, zoon van Feria.
- 252 Horn aan Oranje, Odonck, 8-XI-1558. WVO 6519: 'Jo suplico a Vuestra Señoría [Oranje] se servido de besar las manos de my parte al señor conde de Mérito [Eboli].' ['Ik verzoek U namens mij de handen van de heer graaf van Melito te willen kussen.']

- 253 Oranje aan Schwarzburg, Brussel, 16-VIII-1556. WVO 5689. Overigens benaderde Oranje hiervoor ook Granvelle, met wie hij eveneens op goede voet stond.
- 254 Filips verbleef twee keer voor langere tijd in Engeland, van juli 1554 (huwelijk) tot september 1555 en van maart 1557 tot juli 1557. Loades, 'Philip II as king of England,' 177-194.
- 255 Bv. WVO 6412.
- 256 Baelde, 'Edellieden en juristen,' 45; Gorter-Van Royen, *Maria van Hongarije*, 187; Postma, *Viglius*, 99.
- 257 Verhofstad, *Regering der Nederlanden*, 29-31.
- 258 Postma, *Viglius*, 107-108. Karel van Lalaing werd door Filips gezien als de leider van de adel, en ook Savoïen betrok Lalaing steeds nauw bij de regering.
- 259 Adellijke benoemingen in de Raad van State door Filips II in 1555: Oranje, Egmont, Bergen, Glajon en Boussu. Al zittende adellijke raadsheren: Karel van Lalaing, Karel van Berlaymont. Baelde, *Collaterale raden*, 221-222.
- 260 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 63.
- 261 Alt, 'Sprache und Macht', 270.
- 262 Alt, 'Sprache und Macht', 29.
- 263 In 1570 werd wel een leerstoel Castiliaans opgericht aan de Universiteit van Leuven, aangezien, volgens Arias Montano, een beter begrip van de taal van de heersers zou leiden tot een betere relatie met de overheid. Lanoye, 'Arias Montano and the University of Louvain,' 37.
- 264 Montigny aan Eboli, Segovia, 15-X-1567 (minuut). AGS, E. 534, ongefolieerd.
- 265 Alt, 'Sprache und Macht,' 39.
- 266 Oranje aan Alva, 17-I-1560 en Oranje aan Alva, 10-V-1560. WVO 12816 en 12817.
- 267 WVO 7712-7714, 7728, 7730-7731, 7733, 7735-7737, 7739-7742.
- 268 Koenigsberger, *Monarchies*, 184-192.
- 269 Postma, *Viglius*, 154, 156; Verhofstad, *Regering der Nederlanden*, 67-69 toont aan dat Granvelles beschuldigingen aan het adres van de adel vaster vorm aannamen naarmate meer tijd verstreken was. Verhofstad concludeert evenwel dat er geen bewijs bestaat voor een samenzwering van de edelen.
- 270 Postma, *Viglius*, 157.
- 271 Van Gelderen, *Political thought of the Dutch revolt*, 32. Eenzelfde gedachte in: Koenigsberger, *Monarchies*, 197: '[F]or the first time [control over decision-making] was exercised from one country only, Spain and, as all observers gradually came to realise, by a king who preferred to take his advice from Spaniards, even about non-Spanish matters.'
- 272 Geciteerd in Postma, *Viglius*, 99.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK II

- 273 Aerts e.a., *Centrale overheidsinstellingen*, I, 90. Tisnacqs voorganger was Granvelle, die het ambt had overgenomen van zijn vader Nicolaas Perrenot.
- 274 Baelde, *Collaterale raden*, 249; Granvelle aan Filips, Brussel, 10-IX-1559. *CPh*, I, 186.
- 275 Houssiau,, *Sécrets du Conseil Privé*, 291-292.
- 276 Houssiau, *Sécrets du conseil privé*, 295.
- 277 Van Durme, *Granvelle*, 166, 169.
- 278 Reiffenberg, *Toison d'or*, 485, 491-492. Hoewel een aantal Nederlandse Vliesridders voor de functie van griffier aanvankelijk Martin Roland, advocaat van de Grote Raad van Mechelen, voordroeg, benoemde Filips toch Courtewille 'sur leur avis.' Na uitblijven van een voordracht voor de openvallende functie van thesaurier, droeg Filips de kanselier van de Orde op Tisnacq onder de aandacht van de ridders te brengen, die hem vervolgens voordroegen.
- 279 Granvelle aan Alva, Brussel, 14-II-1562. AA, caja 37, 1.

- 280 In 1581 werd Jan Fonck, opvolger van Hopperus als zegelbewaarder der Nederlanden en als zodanig gestationeerd aan Filips' hof, benoemd tot kanselier, waarmee alle functies aan het hof werden uitgeoefend. Baelde, *Collaterale raden*, 263. Dat de Orde-ambten werden gezien als hofambten blijkt uit de klacht van de ambtenaren die in 1559 in de Nederlanden achterbleven, dat zij na het vertrek van het hof hun dagelijks rantsoen brood en wijn niet meer ontvingen; een beloning die alleen aan het hof te verkrijgen was. Reiffenberg, *Toison d'or*, 482-483.
- 281 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 6-I-1561. ARAB, Aud 240, 49.
- 282 Bijvoorbeeld Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 29-XII-1559. ARAB, Aud 239, 3; Courtewille aan Margaretha, Toledo, 30-IV-1560. ARAB, Aud 239, 175; Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 6-VI-1560. ARAB, Aud 240, 2.
- 283 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 17-IX-1560. ARAB, Aud 240, 11. 'Sadite Majesté s'est resolu de depescher dorensenant de mois en mois ung courier ordinaire et j'espère que le premier depesche ne tardera guaires.'
- 284 Parker, *Grand strategy*, 48.
- 285 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 63-84
- 286 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 23-IV-1560. ARAB, Aud 239, 26.
- 287 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 17-IX-1560. ARAB, Aud 240, 11. Ook Pérez verzorgde correspondentie die door de 'Brusselse' koerier vervoerd werd en was daardoor soms reden van nieuwe vertragingen, bijvoorbeeld ARAB, Aud 240, 53 en 58.
- 288 Bijvoorbeeld Tisnacq aan Margaretha, El Pardo, 5-X-1560. ARAB, Aud 239, 50.
- 289 Voor het meest volledige overzicht van zijn carrière: De Carlos Morales, 'El poder de los secretarios reales: Francisco de Eraso.'
- 290 Malby, *Alba*; Kamen, *Duke of Alba*; Boyden, *Courtier*.
- 291 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 22-I-1561. ARAB, Aud 240, 51.
- 292 Bijvoorbeeld: Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 9-XII-1560. ARAB, Aud 240, 17.
- 293 Rivero Rodríguez, 'La fundación del consejo de Italia,' 199-221; Álvarez-Osorio Alvariano, "'Una forma di consiglio unito di Napoli et Milano"', 381-405.
- 294 Kamen, *Duke of Alba*, 173-174; Maltby, *Alba*, 71.
- 295 Rivero Rodríguez, 'La fundación del consejo de Italia', 210.
- 296 De Carlos Morales, 'Francisco de Eraso,' 139 spreekt van de 'conexión flamenca.'
- 297 Lagomarsino, 'Court factions,' 325-326. Deze visie is overgenomen door de Engels- en Spaanstalige historiografie, bijvoorbeeld Parker, *Dutch Revolt*, 55; Escudero, *Rey en el despacho*, 155.
- 298 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 25-XII-1559. ARAB, Aud, 239, 1.
- 299 Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 119; Postma, *Viglius*, 185, 188.
- 300 De afzonderlijke Staten vergaderingen weigerden beden toe te staan zolang de soldaten nog in het land waren, terwijl Filips de financiering van andere troepen als voorwaarde stelde voor hun terugtrekking. De Troeyer, *Egmont*, 38.
- 301 De Troeyer, *Egmont*, 37.
- 302 Rodríguez-Salgado, *Changing face*, 340.
- 303 Romero aan Oranje, Danvilers, 17-X-1559. WVO 7712.
- 304 Romero aan Oranje, La Goleta, 20-I-1562. WVO 7740.
- 305 Dat lijkt onwaarschijnlijk. In december 1560 was de luitenant van Oranjes ordonnantiebedende akkoord gegaan met het verzoek alle buitenlandse soldaten te vervangen door inheemse soldaten. WVO 7738. Correspondentie over Miguel Hernández: Romero aan Oranje, Middelburg, 24-X-1560. WVO 7736; Romero aan Oranje, Málaga, 17-IV-1561. WVO 7737; Romero aan Oranje, La Goleta, 20-I-1562. WVO 7740.
- 306 Romero aan Oranje, La Goleta, 26-VIII-1561. WVO 7739, waarin Romero aangeeft dat hij ook op andere gelegenheden informatie gestuurd had over er in Spanje gebeurde. Melding over de gesloten vrede met de koning van Tunis: Romero aan Oranje, La Goleta, 20-I-1562. WVO 7740.

- 307 Romero aan Oranje, Toledo, 23-02-1562. WVO 7741. Romero's maitresse stond op het punt te bevallen. Hij vroeg ook Granvelle voor zijn gezin te zorgen en peetouders aan te wijzen voor het kind. Romero aan Granvelle, Toledo, 10-II-1560 (1561 n.s.). RB 2275, 70; Romero aan Granvelle, Lissabon, 24-I-1561. RB 2291, 290.
- 308 Romero aan Oranje, Zeeland, 22-X-1560. WVO 7735.
- 309 Oranje aan Filips, Brussel, 11-IX-1560. AGS, E 520, 117. Oranje ondertekende deze brief in de Spaanse stijl, namelijk niet met zijn naam maar met zijn titel: 'Muy humilde vassalio y criado el Príncipe Dorange.' Omgekeerd ondertekende Filips zijn Franse brieven in de Franse stijl, dus niet met zijn titel (Yo, el rey), maar met zijn naam (Philippe).
- 310 Egmont aan Filips, Brussel, 7-XII-1560. AGS, E 520, 58. Aanbeveling ten behoeve van Pedro de Monroy. Filips vatte de vele aanbevelingen van terugkerende Spanjaarden op als een poging alle Spanjaarden het land uit te werken: 'Pareceme que tratan de hechar los españoles y que les tenían la embarcación en orden que cierto no sería bueno en este tiempo ni en ninguno. Veré lo que conbendría hazer en ello.' Holograaf op AGS, E 520, 117.
- 311 Castellanos aan Eraso, 27-II-1560. AGS, CJH 36, 90. Egmont wilde de officieren, die op het punt stonden te vertrekken uit de Nederlanden, betalen. Castellanos zou de uitbetaling op zich moeten nemen om de schijn te wekken dat het geld van de koning kwam, maar Castellanos weigerde, omdat dat de reputatie van de koning zou schaden.
- 312 AGS, CJH 36, 86, 95.
- 313 Antoni Măczak, 'Restructuring patronage in the sixteenth and seventeenth centuries', 318 maakt onderscheid tussen 'political clientage' en 'poor man's clientage.'
- 314 Verslag van brieven van Margaretha aan Filips, Brussel, 10-I-1561. AGS, E 536, 188.
- 315 AGS, CJH 36, 87, 95. Zoals de meeste Spaanse ambtenaren in de Nederlanden klaagde hij over het klimaat en zijn slechte gezondheid.
- 316 Margaretha aan Filips, Brussel, 25-III-1561. ARAB, Aud 241, fol. 1.
- 317 Del Canto, Castellanos en Van Loo aan Filips, Brussel, 15-VII-1561. AGS, CJH 42, 91.
- 318 Margaretha aan Filips, Brussel, 8-V-1562. CMg, I, 210-213.
- 319 Granvelle aan Filips, Baudoncourt, 8-X-1564. AGS, E 521, 21: 'sin hazer el [Castellanos] en flandes mas servitio a Vuestra Magestad que de gozar de un grueso salario haziendo muy poco o nada y deven saber sus padrinos porque pretenden de entertenerle allí.'
- 320 Lagomarsino, 'Court factions', 325-327; González de León en Parker, 'Grand strategy', 113; Escudero, *Rey en el despacho*, 155.
- 321 Savooien aan Granvelle, Brussel, 20-IV-1555. RB 2260, 90.
- 322 Verhofstad, *Regering der Nederlanden*, 178.
- 323 Parker, *Dutch revolt*, 52; Instructie van Horn aan Alonso de Laloo, Weert, 2-I-1566. ARAB, Aud 478, 59-63.
- 324 Maltby, *Alba*, 88-89.
- 325 Rodríguez-Salgado, *Changing face*, 140.
- 326 'Nota concerniente a Eraso', s.d. (1559), waarin Granvelle zijn vijandschap met Eraso terugvoert op de corruptie van Eraso en zijn eigen protesten daartegen. PEG V, 683-686.
- 327 Bijvoorbeeld Tisnacq aan Margaretha, Madrid, 24-XII-1562. ARAB, Aud, 240, 101. Eraso bezat het recht van 'tomar la razón', hetgeen inhield dat betaalopdrachten zonder zijn handtekening niet geldig waren.
- 328 Deze brief wordt genoemd in: Castellanos aan Eraso, Brussel, 18-I-1560. AGS, CJH 36, 96.
- 329 Egmont aan Eraso, Brussel, 22-I-1560. AGS, CJH 36, 111.
- 330 Eraso aan Oranje en Egmont, 27-VII-1561, minuut. AGS, E 521, 80.
- 331 Eraso aan Egmont, 28-X-1561. AGS, E 521, 141: 'yo tengo tanto amor a esos estados por averme criado en ellos y aver nascido alla mis hijos.' Ook: Kopie van Eraso aan Egmont, 24 januari 1563, AGS, E. 526, 81: 'tengo hijos nacidos en ella [la tierra de los paises bajos]'

- 332 AGS, CJH 36, 38 en 42 correspondentie van o.a. de beide factores, Juan López Gallo en Jerónimo de Curiel, en de beide *contadores* Castellanos en Del Canto.
- 333 Tisnacq aan Margaretha, Madrid, 14-X-1561. ARAB, Aud 240, 35. Overigens onderhield Filips met zijn onderkoningen op Sicilië een wekelijkse correspondentie. Koenigsberger, *Sicily under Philip II*, 175.
- 334 Een zelfde soort alternatief communicatiekanaal bestond tussen de leden van Catalaanse Cortes en het hof in Madrid. Hoewel de Catalanen zich realiseerden dat de onderkoning hun 'officiële' intermediair met de vorst was, maakten zij veelvuldig gebruik van ambassades om direct met de vorst te communiceren en betrekkingen aan te knopen met hoffacties. Deze alternatieve communicatie werd door de onderkoning niet op prijs gesteld, omdat het zijn gezag ondermijnde. Fernández Conti, 'Gobierno de Catalunya,' 207.
- 335 Geevers, 'Papieren koning,' 48-49.
- 336 Getuige de vele verwijzingen naar Consejo y Juntas de Hacienda (Raad en Commissies van Financiën). López Gallo hield Eraso op de hoogte van nieuwtjes over de groep Spaanse ambtenaren: AGS, CJH 36, 68, 77-79; AGS, E 518, 51.
- 337 Egmont aan Eraso, Brussel, 27-VII-1561. AGS, E 521, 80.
- 338 Montigny aan Eraso, Brussel, 16-XII-1561. AGS, CJH 36, 113.
- 339 Baelde, *Collaterale raden*, 222, 286.
- 340 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 60.
- 341 Sicking, *Zeemacht en onmacht*, 13, 225, 247.
- 342 Instructie Horn aan Laloo, Weert, 2-I-1566. ARAB, Aud 478, 59-61; Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 67; Bakhuizen van den Brink, *Het huwelijk van Willem van Oranje en Anna van Saksen*, 32.
- 343 Om financiële redenen had de markies van Bergen geweigerd na 1559 met het hof van Filips mee te reizen. Granvelle aan Alva, Gent, 9-VIII-1559. RB 2320, 126.
- 344 Instructie van Horn aan Alonso de Laloo, Weert, 2-I-1566. ARAB, Aud 478, 59-63.
- 345 Margaretha aan Filips, Antwerpen, 20-V-1560. CMg, I, 197-199; Filips aan Oranje, Madrid, 30-IX-1561. WVO 7570.
- 346 Instructie Horn aan Laloo, Weert, 2-I-1566. ARAB, Aud 478, 59-61 noemt de functie 'superintendente de los negocios destos estados.'
- 347 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 67; Armenteros aan Pérez, Brussel, 11-I-1566. CPh, I, 391; Geurts, *Horne*. 7. Een voorbeeld: de verzamelde Vliesridders vaardigden Horn in 1559 af om met Filips te spreken over het te volgen protocol bij de vaak voor de recent overleden koning Hendrik II van Frankrijk, die ook Vliesridder was. Reiffenberg, *Toison d'or*, 473.
- 348 Geurts, *Horne*, 8-9.
- 349 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 69.
- 350 Geurts, *Horne*, 9-10.
- 351 Geurts, *Horne*, 10.
- 352 Instructie van Horn aan Alonso de Laloo, Weert, 2-I-1566. ARAB, Aud 478, 59-63.
- 353 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 10-II-1560 (1561 n.s.). ARAB, Aud 240, 183. Voor een uitgebreid overzicht van de financiële malaise, zie Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 63-84.
- 354 Horn aan Margaretha, Toledo, 8-XII-1560. ARAB, Aud 240, 224; Tisnacq aan Viglius, Madrid, 10-VI-1561. ARAB, Aud 476, 9.
- 355 Geurts, *Horne*, 10.
- 356 Schepper, 'Staatsgezag en macht in de Nederlanden,' 22.
- 357 Parker, *Philip II*, 28-29.
- 358 Margaretha aan Filips, Brussel, 12-IV-1561. CMg, I, 449-461.
- 359 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 67, 84; Geurts, *Horne*, 7.
- 360 Mattingly, *Renaissance diplomacy*, 37-41.

- 361 Horn aan Margaretha, Toledo, 10-II-1560 (1561 n.s.). ARAB, Aud 240, 185. De voorspraak van Margaretha: Margaretha aan Filips, Brussel, 6-XII-1560. CMg, I, 350-363.
- 362 Instructie van Horne aan Alonso de Laloo, Weert, 2-I-1566. ARAB, Aud 478, 59-63.
- 363 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 56; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 39.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK III

- 364 Mout, 'Die Niederlande und das Reich,' 144.
- 365 Vaughan, *Charles the Bold*, 432.
- 366 Prevenier en Blockmans, *De Bourgondiërs*, 220-226.
- 367 Omdat Maximiliaan nooit door de Paus werd gekroond, bleef hij zelf officieel slechts Rooms-Koning. Daardoor was het onmogelijk een tweede Rooms-Koning als zijn beoogde opvolger te verkiezen tijdens zijn leven.
- 368 Mout, 'Die Niederlande und das Reich,' 148-151; Weis, *Pays-Bas espagnols*, 19.
- 369 Weis, *Pays-Bas espagnols*, 23-24.
- 370 Weis, *Pays-Bas espagnols*, 25-26.
- 371 Duke, 'The elusive Netherlands,' 16-17.
- 372 De drie Duitse Vliesridders Peter Ernst van Mansfelt, Johan van Oost-Friesland en Willem van Oranje werden bijvoorbeeld gerekend tot de Nederlandse ridders. Reiffenberg, *Toison d'or*, 451. Ook Filips rekende hen tot de Nederlandse ridders. AGS, E 525, 12.
- 373 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 42; Rodríguez-Salgado, 'Karel V en de dynastie,' 69.
- 374 Rodríguez-Salgado, 'Karel V en de dynastie,' 71, 91.
- 375 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 42.
- 376 De Vos, 'Huwelijk,' 31-32.
- 377 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 42-43.
- 378 Tracy, *Europe's reformations*, 142; Tracy, *Impresario of war*, 209.
- 379 Reiffenberg, *Toison d'or*, 423.
- 380 Fichtner, 'Dynastic marriage,' 247.
- 381 Voigt, *Deutsches Hofleben*, 156.
- 382 Lengemann, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 569.
- 383 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 60.
- 384 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 55.
- 385 Schmidt, 'Des Prinzen Vaterland?' 227. Woorden van deze strekking werden overgebracht door de Dillenburgse secretaris Andreas Christiani aan Oranjes broer Jan, 27-IV-1577. Koninklijk Huis Archief, Inv. III, nr. 897.3.
- 386 Schmidt, 'Des Prinzen Vaterland?' 229.
- 387 Rodríguez-Salgado, *Changing face*, 37-40.
- 388 Luttenberger, *Kurfürsten, Kaiser und Reich*, 17-19.
- 389 Luttenberger, *Kurfürsten, Kaiser und Reich*, 43-44.
- 390 Edelmayer, *Söldner und Pensionäre*, 31.
- 391 Edelmayer, *Söldner und Pensionäre*, 31-32.
- 392 Weis, *Pays-Bas Espagnols*, 107-108, bijvoorbeeld in het geval van de naburige hertog Willem V van Gulik-Kleef.
- 393 Weis, *Pays-Bas Espagnols*, 71; Edelmayer, 'Krönungen Maximilians II.,' 36.
- 394 Margaretha aan Filips, Brussel, 15-II-1562. CMg, I, 91. Margaretha gaf geruchten door aan Filips die betrekking hadden op de houding van de keurvorsten van Saksen en de Palts ten opzichte van de opvolging van Ferdinand.
- 395 Edelmayer, *Söldner und Pensionäre*, 33-34.
- 396 Luttenberger, *Kurfürsten, Kaiser und Reich*, 110.
- 397 Weis, 'Complot catholique,' 15-16.

- 398 Kervyn de Lettenhove, *La Toison d'Or*, 97-98. Wel benoemde Filips zijn Oostenrijkse neef aartshertog Ferdinand, jongere zoon van Ferdinand I en de Duitser Jan van Durbuy, graaf van Oost-Friesland, die geen territoriaal gezag uitoefende in Oost-Friesland, maar stadhouder van Overmaas was. Reiffenberg, *Toison d'or*, 451-452 rekent de graaf van Oost-Friesland overigens tot de Nederlanders en de baron van Pernstein, kanselier van Bohemen, tot de Duitsers.
- 399 Weis, *Pays-Bas Espagnols*, 137-138.
- 400 Weis, *Pays-Bas Espagnols*, 229.
- 401 Edelmayer, *Söldner und Pensionäre*, 11-12.
- 402 Edelmayer, *Söldner und Pensionäre*, 31-32.
- 403 *CMg*, I, 429-433. Helaas heeft Edelmayer in zijn *Söldner und Pensionäre* geen gebruik gemaakt van deze vroege lijst, maar neemt hij lijsten uit 1569 en 1580 als uitgangspunt. Daardoor werden de eerste jaren van Filips' netwerkvorming in het Rijk onderbelicht.
- 404 'Lijst van Duitse pensionarissen van Filips II,' ongedateerd [na VII-1564]. *PEG VIII*, 182-188. Uit dit document blijkt dat de jaargelden een totale waarde van 51.345 gulden hadden, waarvan de Brusselse regering 20.705 (40 %) moest opbrengen. Deze lijst verschilt slecht in geringe mate van de lijsten uit 1561 (zie vorige noot). Zeven pensionarissen uit 1561 komen niet meer op de lijst voor, omdat hun jaargeld verlopen was, ze het zelf hadden opgezegd of om onbekende redenen.
- 405 Granvelle aan Filips, Napels, 4-X-1572. *IVDJ*, *envío* 47, 37.
- 406 De Troeyer, *Egmont*, 49; Goosens, *Egmont*, 78-79. Dat Egmont zijn schoonfamilie lange tijd niet had gezien lag wellicht ook aan het feit dat zij hem de bruidsschat nooit uitbetaald hadden en overgegaan waren tot het lutheranisme. De Vos, 'Het huwelijk van Egmont,' 38-39.
- 407 Granvelle aan bisschop van Sigüenza [?], Cateau-Cambresis, 6-III-1559. *RB* 2306, 145; en Granvelle aan Gonzalo Pérez, Cateau-Cambresis, 12-III-1559. *RB* 2306, 169; Weis, *Pays-Bas Espagnols*, 114. Frederik III behoorde evenwel tot de verklaarde vijanden van de Spaanse Habsburgers.
- 408 De Troeyer, *Egmont*, 49.
- 409 Frederik III aan Oranje, Heidelberg, 9-VI-1560. *WVO* 3973. Frederiks dank voor het geschenk. De brief is, wellicht daarop vooruitlopend, geadresseerd aan: 'Dem hochgebornen unserm freundelichen lieben vettern hernn Wilhelmen Printzen zu Uranien.' De bruid van Frederiks zoon was een dochter van Filips van Hessen en dus een tante van Anna van Saksen. De Saksische bruidegom van Frederiks dochter kwam uit de ex-keurvorstelijke tak van de familie en was dus een verre verwant van Anna.
- 410 Castellanos aan Eraso, Brussel, 19-V-1560. *AGS*, E 8335, 40.
- 411 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 78-79. Goosens verwijst abusievelijk naar *CMg*, I, 278 in plaats van naar *CMg*, I, 203.
- 412 Margaretha aan Filips, Brussel, 13-IX-1560. *CM*, I, 275.
- 413 Tisnacq aan Margaretha, Toledo, 3-XI-1560. *ARAB*, Aud 240, 13.
- 414 Het ging om de zonen van Johan Frederik van Saksen, de overwonnenen van Mühlberg.
- 415 Oranje aan Granvelle, Zeitz, 30-XI-1560. *WVO* 6692; Oranje aan Margaretha, Zeitz, 30-XI-1560. *WVO* 6723.
- 416 Lengemann, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 25-28.
- 417 Lengemann, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 30. De goederen van Vogelsbergers werden verdeeld onder Schwarzburg, Reinhard von Solms, Johann von Salm en Montigny. *Ibidem*, 665.
- 418 Zie noot 403 en 404.
- 419 Urban Scharberger aan Schwarzburg, Brussel, 20-III-1560. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 337.
- 420 Pflintzing aan Schwarzburg, Madrid, 15-X-1556. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 376.
- 421 Castellanos aan Eraso, Brussel, 27-II-1560 (1561 n.s.). *AGS*, CJH 36, 90.
- 422 Sevenster, *De stenen man*, 12. Hij vertrok wellicht naar Madrid om met de koning te spreken over de heer van Bellefourrière, zoals Sevenster impliceert.

- 423 Gonzalo, *Aprendizaje cortesano*, 39-40 noemt drie minnen, te weten Beatriz Sarmiento, Isabel de Toledo en Isabel Diaz. Filips groeide tijdens de eerste jaren van zijn leven op het in grotendeels Portugese huishouden van zijn moeder keizerin Isabella, hetgeen verklaart waarom veel van zijn vroege dienaren Portugees waren, niet alleen zijn min, Robles' moeder, maar ook Eboli. Martínez Millán, *Configuración*, 33-34.
- 424 *CMg*, I, 426-433. Oranje aan Margaretha, Zeitz, 30-XI-1560. WVO 6723.
- 425 Julius dankte Oranje in 1562 wel voor zijn bemiddeling tussen hem en Filips over de schadeloosstelling voor zijn oorlogskosten. Brunswijk aan Oranje, Wolfenbüttel, 21-V-1562. WVO 4034. Zo ook Johan Georg van Brandenburg, Bernau, 5-II-1562. WVO 4025.
- 426 'Afstellung der Forderungen Günthers XLI. wegen seiner Dienste für Philipp II. Und Entscheidung darüber,' zonder plaats, 13-II-1559. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 321-326.
- 427 'Des prétensions du comte de Suarzenbourg apostillez et arrestées par S.M.,' 27-IX-[1561]. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 362-366.
- 428 Filips aan Margaretha, Madrid, 15-VI-1561 en Filips aan Margaretha, Madrid, 12-X-1561. *CMg*, I, 489-495, 522-526.
- 429 Filips aan Margaretha, Madrid, 1561. *CMg*, I, 530.
- 430 Instructie voor Horn, gedagtekend te Madrid, 2-X-1561. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 367-372; Verslag van de besprekingen te Maastricht, Horn aan Filips, 22-III-1562. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 386-387. De instructie werd gedateerd twee dagen nadat Horn uit Spanje vertrokken was. WVO 7570.
- 431 Filips aan Margaretha, Madrid, 12-X-1561. *CMg*, I, 527-529.
- 432 Filips aan Granvelle, Toledo, 7-III-1560. *PEG VI*, 13.
- 433 Filips aan Margaretha, Madrid, 17-VII-1562. *Günther LXI. Graf von Schwarzburg*, 402-403. De correspondentie tussen juli 1561 en juli 1563 gaat vrijwel uitsluitend over de kwestie van het geld. Jerónimo de Curiel weigerde de tweede en derde betalingen toe te zeggen, omdat hij daarvoor nog geen opdracht gekregen had (van Eraso!), maar daarover wist Margaretha Schwarzburg gerust te stellen. *Ibidem*, 407-408.
- 434 Luttenberger, *Kurfürsten, Kaiser und Reich*, 96; Edelmayer, 'Krönungen Maximilians II.,' 36; Lockhart, *Frederik II*, 87-88; Margaretha aan Filips, Brussel, 15-II-1562. *CMg*, I, 87-102. August van Saksen was gehuwd met Anna van Denemarken, zuster van Frederik II.
- 435 Margaretha aan Filips, Brussel, 16-VI-1561. *CMg*, I, 495-509; Egmont aan Schwarzburg, 2-V-1561. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 352.
- 436 Granvelle aan Filips, Brussel, 6-I-1560. *PEG VI*, 1-4; Filips aan Granvelle, Toledo, 7-I-1560. *PEG VI*, 9-14. De koning was niet van plan zich met deze plannen in te laten ('estaré prevenido de no meterme en la fiesta.').
- 437 Lockhart, *Frederik II*, 19-20, 37.
- 438 De opzet van die onderhandelingen was ongetwijfeld om Frederik meer zekerheid te geven op zijn troon door de twee takken van de Deense koninklijke familie te verbinden. Dankzij Christina's ambitieuzere plannen kwam er van dit huwelijk niets terecht, maar de onderhandelingen duurden voort tot 1565. Lockhart, *Frederik II*, 21, 91.
- 439 Bv. aan Frederik III van de Palts, zie noot 409; aan Johan Georg van Brandenburg, WVO 4012; aan Ernst van Brunswijk-Grubenhagen, WVO 4008 en Elisabeth van Brunswijk-Kalenberg, WVO 4013; aan August van Saksen, WVO 53 en WVO 69; aan Willem van Hessen, WVO 4046; aan Christof van Württemberg, WVO 11902.
- 440 Schmidt, 'Des Prinzen Vaterland?' 231. De opvolgingskwestie speelde in de jaren 1561-1562. Niet alleen Oranje, maar ook de andere broers Lodewijk, Hendrik en Adolf werden uitgesloten van de regering over Nassau. Het lukte Oranje overigens niet Stolberg-Königstein te verwerven.
- 441 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 75.

- 442 Fichtner, *Maximilian II*, 14, 138.
 443 Granvelle aan Filips, Brussel, 13-V-1562. PEG VI, 540-564.
 444 Filips aan Granvelle, El Pardo, 5-X-1560. PEG VI, 173-176.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK IV

- 445 Cabrera de Córdoba, *Historia de Felipe II*, I, 304. 'De minister die de vorst op afstand dient, moet diens favoriet als vriend behouden, want zijn goede diensten vormen een tegenwicht voor zijn rivalen.'
- 446 Filips aan Margaretha, Madrid, 12-X-1561. CMg, I, 527-529.
- 447 Lengemann, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 36-40.
- 448 Zie voor deze interpretatie recentelijk Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel' 165 en Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 76.
- 449 Voor deze interpretatie recentelijk Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 116; Koenigsberger, 'Philip II, Granvelle and Orange,' 134 en Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 83-84.
- 450 Te wijzen valt bijvoorbeeld op zijn inspanningen om de ruzies over de keizersopvolging binnen de familie te beperken tijdens de gesprekken van 1551. Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 107; idem, *Changing face*, 38-39.
- 451 Lagomarsino, 'Court factions,' 292-315 geeft de facties van Alva en Eboli respectievelijk Lorenzo de Villavicencio en Fadrique Ceriol als ideologische woordvoerders. Op dit werk van Lagomarsino zijn recente Spaanse werken over het hof van Filips II gebaseerd, zoals Martínez Millán, *Configuración en Escudero, El rey en el despacho*.
- 452 Escudero, *El rey en el despacho*, 153.
- 453 Voor de verwoording van deze verhoudingen: Herman, 'The language of fidelity.'
- 454 Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*, 35 noemt een Spaans-Italiaanse elite die verenigd werd door het profiteren van de koninklijke gunst. Door de lokale elites te laten meedelen in de verdeling van gunsten werd hun loyaliteit gegarandeerd en op die manier ook vrede en rust in de Spaans-Italiaanse territoria.
- 455 Peytavin, 'Italian kingdoms,' 358-362 beschrijft de consolidering van connecties tussen centrale raadsheren in Madrid en raadsheren in Italiaanse gebieden door middel van gunstenverlening binnen zogenaamde 'exchange circuits'. Het verwerven van inkomsten uit jaarweddes, landgoederen, titels en ambten waren een symbolische en concrete indicatie dat de begunstigde de doelstellingen en methoden van de monarchie onderschreef.
- 456 Granvelle aan Oranje, Brussel, 21-I-1561. WVO 6729.
- 457 Lockhart, *Frederik II*, 88.
- 458 Egmont aan Schwarzburg, 2-V-1561. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 352. Ook geciteerd in De Troeyer, *Egmont*, 86.
- 459 Wells, 'Antwerp and the government of Philip II,' 233.
- 460 Thomas, 'Mythe van de Spaanse Inquisite,' 340-341.
- 461 Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel,' 165-166.
- 462 Rivero Rodríguez, *Felipe II y el gobierno de Italia*, 85; Sciutti Rossi, 'Inquisizione, politica e giustizia nella Sicilia,' 37.
- 463 Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 115.
- 464 Koenigsberger, 'Statecraft of Philip II,' 80.
- 465 Koenigsberger, *Sicily under Philip II*, 177; Muto, 'Noble presence,' 290; Benigno, 'Integration and conflict,' 30 noemt de *consultore* (eerste raadshere van de onderkoning) een 'instrument of parallel control'; hoewel het ambt aanvankelijk bedoeld was om de grip van de onderkoning op het Siciliaanse bestuur te vergroten.
- 466 Egmont en Oranje aan Filips, Brussel, 23-VII-1561. WVO 10906.
- 467 Nadere bestudering van de notulen van de Raad van State bracht J. Lefèvre tot de opmerking

- dat ook de heren wel wat meer te bespreken hadden gekregen dan alleen bagatellen. Lefèvre, 'Notules du conseil d'État,' 17.
- 468 Egmont en Oranje aan Filips, Brussel, 23-VII-1561. WVO 10906.
- 469 Egmont aan Eraso, Brussel, 27-VII-1561. AGS, E 521, 80.
- 470 'No querría que lo entendiese la tierra.'
- 471 Egmont aan Eraso, Brussel, 25-VIII-1561. AGS, E 521, 81.
- 472 Minuut Filips aan Egmont en Oranje, Madrid, 29-IX-1561. AGS, E 521, 142.
- 473 De toevoeging is in het handschrift van Gonzalo Pérez gesteld.
- 474 Postma, *Viglius*, 206.
- 475 Vázquez de Prada, *Felipe II y Francia*, 129-132.
- 476 Geheim rapport van Courtewille voor Margaretha, XII-1561. PEG VI, 432-443.
- 477 Postma, *Viglius*, 208. De Raad kreeg de opdracht een verdedigingsstrategie te formuleren, maar reageerde unaniem afwijzend op plannen voor een verdedigingsoorlog. De situatie veranderde na het bloedbad van Vassy in maart 1562, toen de druk om toch enige militaire ondersteuning te bieden toenam. De Franse kwestie zou nog tot de zomer aanslepen.
- 478 Lockhart, *Frederik II*, 90.
- 479 Eraso aan Egmont, Madrid, 28-IX-1561. AGS, E 521, 141: 'Siempre a sido su condición sin tener otro ningún respecto de querer que todos viban por su mano y ser el monarca del mundo.'
- 480 Bijvoorbeeld De Troeyer, *Egmont*, 93; Lagomarsino, 'Court factions,' 61.
- 481 AGS, E 521, 141: 'Me parecería que Vuestra Señoría para el bien de los negocios deve tener con el buena correspondencia y comunicacion por que Su Magestad no venga a padecer por tantas vías que segun el stado en que stan las cosas todo es menester y aquellas palabras que Su Señoría Reverendisima dixo en consejo pudiera muy bien excusar y Vuestra Señoría lo hizo como quien es en templarse y no pasar mas adelante.'
- 482 Eraso aan Oranje, 15-X-1561. AGS, E 521, 143. Een vrijwel gelijklopende brief aan Egmont, zelfde datum in AGS, E 521, 82.
- 483 Mogelijk betreft het Grave en het land van Cuyck, dat Oranje al sinds 1559 in onderpand had en in bezit wilde krijgen (WVO 12407). In 1565 besloot Filips dat hij de beide goederen niet wilde vervreemden van het koninklijk domein vanwege de nabijheid van Kleef. *CFMP*, I, 42.
- 484 'hombre honrrado y de confiança.' AGS, E 521, 141.
- 485 AGS, E 521, 141: 'Esto que Vuestra Señoría me a scripto no a savido de mi ninguna persona no lo e comunicado ni tratado con nadie, y desto y de lo que Vuestra Señoría me quisiere enbiar mas a mandar puede estar seguro.'
- 486 Oranje, Egmont en Horn aan Filips, 11-III-1563. WVO 6743.
- 487 Castellanos aan Eraso, Brussel, 20-XII-1561. AGS, CJH 36, 91.
- 488 Idem, 'Temo que a la postra havrá de romper.'
- 489 De Troeyer, *Egmont*, 83. Op 27 augustus werd François Richardot per procuratie in Atrecht geïnstalleerd; op 11 november volgde Martinus Rythovius in Ieper.
- 490 Koenigsberger, *Sicily*, 178-179.
- 491 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 213-214. Deze instructie is niet teruggevonden.
- 492 Montigny aan Filips, Brussel, 5-VIII-1563. AGS, E 523, 50; Granvelle aan Filips, Brussel, 11-VIII-1563. *CPh*, I, 263-265.
- 493 Te weten Oranje, Egmont, Horn, Bergen, Montigny, Megen, Mansfelt, Hoogstraten, Ligne en Hachicourt.
- 494 De Troeyer, *Egmont*, 98 meent dat al in februari 1562 een bijeenkomst van de Liga plaatsvond; Van Durme, *Granvelle*, 198 plaatst de oprichting van de Liga in de zomer van 1562 tijdens de vergadering, evenals Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 81; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 193; Woltjer, *Vrijheidsstrijd*, 26.
- 495 Margaretha aan Filips, Brussel, 14-VI-1562. AGS, E 521, 11.

- 496 Margaretha aan Filips, Brussel, 14-VI-1562. AGS, E 521, 11.
- 497 De Troeyer, *Egmont*, 99 citeert achtereenvolgens Giovan Battista Guicciardini (1563), Granvelle (1566) en Backerzele (1567-1568), van wie de laatste als secretaris van Egmont de meest betrouwbare getuige lijkt, maar hij gaf aan dat hij pas later had begrepen waaruit de eed had bestaan.
- 498 De Troeyer, *Egmont*, 100. Als de Liga werd geformeerd op de huwelijk van Mansfelt met Horns zuster wekt het geen verwondering dat deze beide heren als aanstichters werden gezien.
- 499 De Troeyer, *Egmont*, 98; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 255-256. Rachfahl noemt geen activiteiten van de Liga vóór eind 1562, ook niet omtrent de mogelijke oprichting in mei 1562.
- 500 Luttenberger, *Kurfürsten, Kaiser und Reich*, 120; Fichtner, *Maximilian II*, 48-49; Lockhart, *Frederik II*, 88.
- 501 Lockhart, *Frederik II*, 90.
- 502 Instructie van Karel V aan afgevaardigden voor de rijksdag in 1558, 25-II-1558. WVO 3.
- 503 Filips aan Margaretha, Segovia, 22-IX-1562. *CMg*, I, 351-352.
- 504 Johan Gebhard van Mansfelt aan Oranje, Brühl, 8-X-1562. WVO 10230. Johan Gebhard overleed nog in 1562. Weis, *Pays-Bas espagnols*, 104.
- 505 Ribbeck, 'Wilhelm IV. von Hessen,' 249. Het is veelzeggend dat Oranje voor Breda koos in plaats voor Brussel, waar hij vaker verbleef.
- 506 Diverse brieven van Aarschot en Renty aan Granvelle en Margaretha in AGS, E 522, 91, 97-99, 103-108; Edelmayer, *Die Krönungen Maximilians II.*, 129-178.
- 507 Edelmayer, *Die Krönungen Maximilians II.*, 166.
- 508 De Troeyer, *Egmont*, 109 citeert o.a. Fruin, Rachfahl en Motley, die alledrie wezen op de complotten die te Frankfurt gesmeed werden.
- 509 Aarschot aan Granvelle, Frankfurt, 24-XI-1562. AGS, E 522, 97.
- 510 Duke, 'Dissident propaganda,' 118.
- 511 De Troeyer, *Egmont*, 99.
- 512 Over de taal van loyaliteit: Herman, 'The language of fidelity.'
- 513 Oranje, Egmont en Horn aan Margaretha, Brussel, 29-VII-1563. WVO 7435.
- 514 Oranje, Egmont en Horn aan Filips, 11-III-1563. WVO 6743.
- 515 De Troeyer, *Egmont*, 130.
- 516 Granvelle aan Filips, Brussel, 20-III-1563. *CPh*, I, 238; Margaretha aan Filips, Brussel, 13-II-1563. *CPh*, I, 240-243.
- 517 Postma, *Viglius*, 213. Oost-Friesland had zelfs een directe dynastieke band met de Habsburgers. Hij was gehuwd met Dorothea van Habsburg, een bastaarddochter van Maximiliaan I. Courrières was in bezit van een Spaanse commanderij, die Montigny later hoopte te erven.
- 518 Margaretha aan Filips II, Brussel, 14-VI-1562. AGS, E 521, 11.
- 519 Granvelle aan Filips, 12-III-1562. *PEG* VII, 528-528. Granvelle schreef dat hij aan deze geruchten geen geloof hechtte, maar richtte wel de aandacht op de correspondentie tussen Egmont en de koning van Bohemen (de latere Maximiliaan II).
- 520 Egmont aan Tisnacq, Brussel, 11-III-1563. ARAB, Aud 207, 22. Filips gaf Tisnacq echter wel opdracht de protestbrief, die hij 'bien estraña' vond, te lezen en te overdenken zonder iemand te laten weten dat hij hem in zijn bezit had. Tisnacq aan Filips, met antwoord van Filips, Madrid, 7-IV-1563. ARAB, Aud 207, 18.
- 521 Horn aan Filips, Brussel, 4-VIII-1563. AGS, E 523, 51.
- 522 Granvelle meldde dat Montigny tijdens een diner bij Oranje hugenootvriendelijke opmerkingen gemaakt had. *CPh*, I, 267-268; Granvelle aan Filips, 10-III-1563. *CPh*, I, 239.
- 523 Filips aan Granvelle, Aranjuez, 13-VI-1563. *PEG* VII, 88-89.
- 524 De Troeyer, *Egmont*, 123.

- 525 Filips aan Oranje, Egmont en Horn, Aranjuez, 6-VI-1563. WVO 6745.
- 526 Lagomarsino, 'Court factions,' 70. Zonder nadere verwijzing.
- 527 Louant, 'Charles de Lalaing et les remonstrances d'Emmanuel-Philibert de Savoie', 255-269.
- 528 Truman en Kinder, 'Pursuit of Spanish heretics,' 66-67. Ironisch genoeg wordt Furió Ceriol door Lagomarsino opgevoerd als ideoloog van de Ebolifactie, waartoe in 1563 Del Canto als cliënt van Eraso nog gerekend moet worden. Furió Ceriol keerde in Spanje terug tot het orthodox katholicisme.
- 529 Truman en Kinder, 'Pursuit of Spanish heretics,' 69.
- 530 Thomas, 'Mythe van de Spaanse Inquisitie,' 339.
- 531 Truman en Kinder, 'Pursuit of Spanish heretics,' 84; Thomas, 'Mythe van de Spaanse Inquisitie,' 339.
- 532 Dorren, 'Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto,' 357-359.
- 533 Benaming gebruikt door Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel,' 169.
- 534 AGS, E 523, 52.
- 535 AGS, CJH 36, 90. De enige concrete aanwijzing dat de koning deze brief onder ogen kreeg, is dat hij juist bij deze passage een kanttekening plaatste.
- 536 Woltjer, 'Persecution of heretics in the Netherlands,' 87; Martínez Millán, *Configuración*, 83.
- 537 Thomas, 'Mythe van de Spaanse Inquisitie,' 341.
- 538 Filips aan Oranje, Egmont en Horn, Aranjuez, 6-VI-1563. WVO 6745.
- 539 Filips aan Margaretha, Madrid, 15-VI-1563. *CPh*, I, 250-251.
- 540 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 299-300. Over het al of niet verschijnen van Bergen en Montigny werd niet gesproken.
- 541 De Troeyer, *Egmont*, 140.
- 542 De Troeyer, *Egmont*, 142-143.
- 543 Granvelle aan Filips, Brussel, 14-VII-1563. *CPh*, I, 257; De Troeyer, *Egmont*, 121. Citeert Granvelle aan Pérez, 27-VI-1563. *PEG* VII, 115-117.
- 544 Waarschijnlijk gaat het om de zoon de befaamde gelijknamige soldaat-dichter. Martínez Millán, *Casa del rey*, II, 481.
- 545 Horn aan Eraso, Brussel, 9-XII-1563. AGS, E 523, 63: 'Lo qual Vuestra Señoría ya encaminando como cosa de sus servidores y conforme la [merced, LG] que siempre nos dessea hazer a entrambos.'
- 546 Tisnacq aan Margaretha, Madrid, 24-XII-1562. ARAB, Aud 240, 101.
- 547 Granvelle aan Pérez, Brussel, 6-X-1562. AGS, E 522, 27.
- 548 De Troeyer, *Egmont*, 146.
- 549 Vandenesse werd in 1566 gearresteerd op verdenking van spionage en bekende in 1569 schuld. Hij werd ter dood veroordeeld, maar kreeg gratie. Lagomarsino, 'Court factions,' 280-281.
- 550 De Troeyer, *Egmont*, 146.
- 551 Tisnacq aan Granvelle, Almona, 30-XII-1563. *PEG* VII, 303-304.
- 552 González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 466; Granvelle aan Pérez, Brussel, 6-X-1562. AGS, E 522, 27: 'Haviendo sabido que algunas espianan los pligos de Madama y míos por sospechas que se tienen deque en ellos devan yr grandes cosas, ha parecido ser conveniente embiarlos secretamente de aqui a Envers a Hieronimo de Curiel todos dos encaminados a v.m. para que allí les ponga una cubierta y los encamine a su hermano a Burgos como suyos sin que sepa la tierra lo que es.'
- 553 RB 2119, 6, 11, 18, 29, 64.
- 554 Droste, 'Sending a letter,' 145.
- 555 Granvelle aan Filips, Mechelen, 14-IV-1563. *PEG* VII, 70.
- 556 Granvelle aan Filips, Brussel, 10-III-1563. *PEG* VII, 45.
- 557 De Troeyer, *Egmont*, 151.
- 558 Granvelle aan Filips, Cantecroix, 10-XII-1563. *PEG* VII, 258-267.

- 559 Filips aan Granvelle, Aranjuez, 13-VI-1563. PEG VII, 82.
- 560 Filips aan Granvelle, Aranjuez, 13-VI-1563. PEG VII, 82; Holograaf van Filips bij een overzicht van een brief van Granvelle van 25-VII-1563. AGS, E 524, 18: 'que he visto algunos de Egmont y Horne y Montañi para Eraso mas no en ellas sino generalidades y sus negocios particulares y que agora le he mandado les escriba lo que combiene sobre estos negocios'; Filips aan Granvelle, Monzón, 23-I-1564, minuut AGS, E 525, 30: 'yo he visto algunas cartas d'Egmont , Horne y Montini para Erasso mas no en ellas sino generalidades y sus negocios particulares y agora le he mandado les escriba lo que conviene sobrestos negocio y a (doorgestreept: yo he mandado a Erasso que escriba) a Castellanos para que el haga oficio con el conde d'Egmond por apartarle delos otros y no sé a que pueda el estar ni tratar con Renart.' Het is waarschijnlijk dat Filips' holografische aantekening in de latere minuut verwerkt is. Het verstrijken van enkele maanden tussen de ontvangst en het beantwoorden van een brief was binnen de Madrileense bureaucratie niet vreemd.
- 561 Granvelle aan Filips II, Brussel, 24-VIII-1560. PEG VI, 122.
- 562 AA, caja 5, 47 en 48. Correspondentie van Filips II, Alva en Ottavio over een huwelijk met een dochter van de hertog van Ferrara.
- 563 Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 125.
- 564 Koenigsberger, 'Philip II, Cardinal Granvelle and William of Orange,' 145.
- 565 De Troeyer, *Egmont*, 120.
- 566 Instructie aan Armenteros, Brussel, 12-VIII-1563. AGS, E 521, 30.
- 567 Derks, *Armenteros*, in: *Diccionario biográfico español*; Derks, 'Madama's minister,' (nog te verschijnen).
- 568 Posta, *Viglius*, 252.
- 569 Armenteros' instructie werd op 12 augustus gedagtekend, terwijl Ottavio op 23 augustus vertrok.
- 570 Vanden Essen, *Alexandre Farnese*, 96; De Iongh, *Madama*, 273. Vertrek Ottavio: AGS, E 523, 83-2.
- 571 Gepubliceerd door De Troeyer, *Egmont*, Bijlage II, 198-200 en in de lopende tekst, 134-136. Het verbaast De Troeyer (138) dat Aarschot en Arenberg niet aan het woord kwamen, maar de lijst van geïnterviewde personen duidt erop dat de regelmatige aanwezigheid in de Raad van State het belangrijkste criterium was geweest.
- 572 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 67, 74-75; Geurts, *Horne*, 8.
- 573 De Troeyer, *Egmont*, 132.
- 574 Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 126.
- 575 De Iongh, *Madama*, 281.
- 576 Minuut Filips aan Margaretha, 3-II-1565. AGS, E 525, 24.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK V

- 577 Geparafraseerd door Morillon aan Granvelle, Brussel, 9-XII-1565. CCG, I, 45.
- 578 Granvelle aan Viglius, Ornans, 1-VII-1564. PEG VIII, 102; Viglius een Granvelle, Brussel, 10-VII-1564. PEG VIII, 136; Viglius aan Granvelle, Brussel, 2-VIII-1564. PEG VIII, 190.
- 579 De Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij,' 359.
- 580 Houssiau, *Séretaires du Conseil Privé*, 275-285; Baelde, *Collaterale raden*, 229, 233-234.
- 581 Granvelle aan Viglius, Baudoncourt, 19-IX-1564. PEG VIII, 337; Granvelle aan Pérez, Baudoncourt, 12-X-1564. PEG VIII, 410.
- 582 Granvelle aan Viglius, Ornans, 1-VII-1564. PEG VIII, 103: 'Et puisque vous avez les vieux papiers en main et ceulx qui courent maintenant et le seaul, nul ne vous peult nuyre. Gardez-vous de non fier cesdictz papiers à personne, synon à mesure, et à ceulx dont vous vous pouvez fier.'

- 583 Granvelle aan Viglius, Bauldoncourt, 28-X-1564. PEG VIII, 461-462.
- 584 Viglius aan Granvelle, Brussel, 12-VI-1564. PEG VIII, 60; Granvelle aan Polweyler, Salins, 26-VII-1564. PEG VIII, 174; Secretaris Pedro Aguilón aan Granvelle, Brussel, 11-XII-1564. PEG VIII, 541.
- 585 Granvelle aan Alva, Bauldoncourt, 12-X-1564. AA, caja 37, 4: 'Yo he dexado de escribir porque yrían de caça de mis cartas.'
- 586 Armenteros aan Pérez, Brussel, 28-II-1565. AGS, E 528, ongenummerd. 'hablando con vuestra merced trato del intrinseco del alma.'
- 587 Armenteros aan Figueroa, 12-IV-1565. AGS, E 528, ongenummerd: 'Me ha dicho [...] que yo devia favorecer las [cosas] de Eraso y no perseguirlas, de lo qual dize que me verna mucho daño como vernia provecho de tenelle por amigo, por que el sabe qui si Eraso hablasse en mis cosas y antepusiesse mis servicios a Su Majestad con el calor que suele poner en las cosas de sus amigos, que yo y mis hijos terniamos muy en breve muy bien de comer.'
- 588 Armenteros aan Figueroa, 12-IV-1565. AGS, E 528, ongenummerd. De persoon die opdracht had gekregen Armenteros' sympathieën te doorgronden was Villavicencio. Ontcijfering van Armenteros aan Pérez, ongedateerd. AGS, E 528, ongenummerd.
- 589 Lagomarsino, 'Court factions,' 141. De betrokkenheid van Armenteros bestond uit het organiseren van de documentatieoverdracht door Erasos ondergeschikten in de Nederlanden. Die maakten daar allemaal bezwaar tegen, of zij nu aan de edelen (Castellanos) of aan Granvelle gelieerd waren (Jerónimo de Curiel). Armenteros aan Figueroa, 12-IV-1565. AGS, E 528, ongenummerd; Derks, *Armenteros*, in: *Diccionario biográfico español*.
- 590 Granvelle aan Chantonnay, Orchamps, 28-IX-1565. PEG IX, 560.
- 591 González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 486.
- 592 Villavicencio aan Pérez, Brugge, 15-II-1566. AGS, E 529, 19.
- 593 Filips in de marge van Armenteros aan Pérez, Brussel, 10-VI-1565. AGS, E 528, ongenummerd. Pérez aan Armenteros, Madrid, 30-VI-1565. AGS, E 527, 13: 'ni el [Filips] ni yo avemos podido caer en quien sea el Barquesel que assy dize en la cifra y no se si es nombre errado o cierto o que officio tiene'; Filips in de marge van Armenteros aan Pérez, Brussel, 10-VI-1565. AGS, E 528, ongenummerd. Telkens wanneer de koning een naam niet kon thuisbrengen, vermoedde hij dat het om een code ging. Escudero, *Rey en el despacho, discurso*, 40.
- 594 Armenteros aan Pérez, Brussel, 23-VII-1565. AGS, E 528, ongenummerd. Al na enkele maanden had Egmont de rechtszaak weer laten vallen. Armenteros aan Pérez, Brussel, 11-X-1565. AGS, E 528, ongenummerd.
- 595 Armenteros aan Pérez, Brussel, 11-X-1565. AGS, E 528, ongenummerd. 'Yo serviría con más seguridad a su Magestad y me podia como dizen meter a las vezes por las picas si tuviesse alguna guarida segura para recogerme en tiempo de necessidad, por que la de Roma no lo es para mi al presente por la difidencia en que el duque y los Cardenales sus hermanos han entrado.'
- 596 Derks, 'Madama's minister,' (nog te verschijnen).
- 597 Derks, *Armenteros*, in: *Diccionario biográfico español* (nog te verschijnen).
- 598 Armenteros aan Pérez, Brussel, 10-VI-1565. AGS, E 528, ongenummerd; Filips in de marge van Armenteros aan Pérez, Brussel, 10-VI-1565. AGS, E 528, ongenummerd. 'Por la falta que hará a Madama no convendría quella se pusiese en camyno y tanto mas pues en cifra se puede escribir todo lo que pareciere y así se lo podréis escribir con el primero.'
- 599 Aremberg aan Filips, Antwerpen, 15-VII-1565. AGS, E 528, ongenummerd.
- 600 Vooral Mansfelt maakte het bont. Margaretha klaagde in 1562 dat hij sinds 1559 slechts twee maanden in zijn stadhouderschap Luxemburg had doorgebracht. Granvelle aan Pérez, Brussel, 12-X-1562. *CPh*, I, 223-221.
- 601 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 213-214.
- 602 De Troeyer, *Egmont*, 116.

- 603 González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 275.
- 604 Filips in de marge van Pérez aan Filips, 10-IX-1565. González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 540: 'Aquí ban dos cartas que me dio ayer Tiznac, que me han parecido de importancia de Aramberg y Barlaymont: tradladadlos y traed la copia quando vengáis por aca, y en estas no pongais nada por si conbiniere voluerlas a Tiznach.' [Hier zijn twee brieven van Aremberg en Berlaymont die Tisnacq me gisteren gaf en die me belangrijk lijken. Vertaal ze en neem de kopie mee als u hierheen komt en schrijf niets op deze [brieven] voor als het nodig is ze aan Tisnacq terug te geven.]
- 605 Filips in de marge van Pérez aan Filips, 18-IX-1565. González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 546.
- 606 Filips aan Granvelle, Segovia, 22-X-1565. AGS, E 527, 6; Granvelle kreeg opdracht naar Rome te vertrekken om daar de Spaanse diplomatie te steunen. Van Durme, *Granvelle*, 233-234. De Segoviabrieven werden op 17 en 20 oktober ondertekend.
- 607 Lagomarsino, 'Court factions,' 74. Een andere was de benoeming van don Francés de Álava, trouwe bondgenoot van Alva, op de Franse ambassade. Lagomarsino interpreteert de ambassadeursbenoemingen als een overwinning voor de *ebolistas*.
- 608 Fernández Álvarez, *Tres embajadores*, 137.
- 609 Fernández Álvarez, *Tres embajadores*, 139.
- 610 Van Durme, *Granvelle*, 222; Granvelle aan Guzmán de Silva, Baudoncourt, 28-V-1564. CCG, I, 578. Filips droeg Guzmán de Silva op te blijven corresponderen met Granvelle over de Engelse diplomatie vanwege diens kennis van zaken. *CODOIN* 26, 520.
- 611 Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 122.
- 612 Fernández Álvarez, *Tres embajadores*, 137; Egmont noemde hem zowel een dienaar (servidor) als een verwant (deudo) van Eboli. AGS, CJH 56, 277.
- 613 Guzmán de Silva aan Eboli, Brussel, 8-VI-1564. AGS, CJH 56, 279: 'Yo escribo a Su Magestad en este negocio [de oorzaak van de vijandschap tussen Egmont en Oranje en Granvelle] lo que Vuestra Señoría verá.'
- 614 Instructie Guzmán de Silva, Monzón, 19-I-1564. AGS, E 817, 10; Filips aan Guzmán de Silva, Madrid, 6-VIII-1564. *CODOIN* 26, 520; Weis, *Pays-Bas espagnols*. 62-63. Filips droeg zijn diplomaten en gouverneurs altijd op met elkaar in contact te blijven, zodat de hoogste ambtelijke elite in het Habsburgse rijk niet alleen op de hoogte bleef van internationale verwickelingen, maar ook enige kennis vergaarde over interne aangelegenheden in andere delen van de monarchie.
- 615 AGS, CJH 56, 279.
- 616 Guzmán de Silva aan Eboli, Brussel, 8-VI-1564. AGS, CJH 56, 279.
- 617 Egmont aan Eboli, 31-V-1564. AGS, CJH 56, 277. De brief was in het Castiliaans opgesteld door een vreemde hand, misschien Castellanos, en ondertekend door Egmont.
- 618 Na de dood van haar man (1573) raakte Ana de Mendoza, prinses van Eboli, betrokken bij de intriges rond Antonio Pérez, natuurlijke zoon van Pérez en beschermeling van Eboli. Antonio Pérez was betrokken bij de nog altijd niet opgehelderde moord op Juan de Escobedo, secretaris van Filips' halfbroer don Juan de Austria, waarvoor hij moest vluchten, terwijl La Eboli mogelijk de maîtresse van de koning werd. Parker, *Philip II*, 130-141.
- 619 Volgens Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 126-127 stond Guzmán de Silva persoonlijk niet vijandig tegenover Granvelle.
- 620 Rodríguez-Salgado, 'King, bishop, pawn?' 124. Granvelle raadde zijn vriend Francisco de Vargas deze strategie aan toen deze in Rome onder vuur kwam te liggen.
- 621 Guzmán de Silva waarschuwde Filips voor de contacten die de heren met Rooms-Koning Maximiliaan onderhielden. AA, caja 37, 130.
- 622 Filips aan Margaretha, Madrid, 23-XII-1562. *CPh*, I, 231-233; Wauters, *Mémoires*, 61; De Troeyer, *Egmont*, 108.
- 623 AGS, CJH 56, 279: 'es entre ellos el negocios [sic] (sobre la mayoría condición ordinaria).'

- 624 AGS, CJH 56, 279. De brief die Guzmán de Silva hierover aan Filips schreef is niet bewaard, wel het uittreksel dat Gonzalo Pérez ervan maakte: AGS, E 817, 40: 'El buen gobierno de su Alteza, el odio que Agamont y los de su vando tienen al Cardenal y la necesidad que aquello tiene de remedio.'
- 625 Granvelle aan Pérez, Brussel, 2-X-1559. *CPh*, I, 187.
- 626 Granvelle aan Filips, Brussel, 14-VI-1562. *CPh*, I, 203-205.
- 627 Postma, *Viglius*, 244; Van Durme, *Granvelle*, 145; Verhofstad, *Regering der Nederlanden*, 15.
- 628 Granvelle aan Pérez, 21-I-1564. AGS, E 526, 6. Berlaymont was hiervan ook overtuigd. De Troeyer, *Egmont*, 100.
- 629 Granvelle aan Filips, Baudoncourt, 8-X-1564. AGS, E 526, 21: 'de la conversation que con el [Renard] ha tenido Castellanos no he visto a la verdad salir nengun buen fruto, antes creo que todo al contrario y que las inteligencias que el dicho Castellanos tiene con los señores y correspondencias en España haze mucho daño con los dichos señores sin hazer él en Flandes mas servitio a Vuestra Majestad que de gozar de un grueso salario haziendo muy poco o nada.'
- 630 Postma, *Viglius*, 243.
- 631 Tridon, 'Simon Renard,' 332.
- 632 Renard had in de jaren 1550 al een voorname rol gespeeld in de Nederlandse Raad van State en was na 1559 in naam lid van zowel de Raad van State als van de Geheime Raad. Hij was echter niet actief als raadsheer. Postma, *Viglius*, 184.
- 633 De Troeyer, *Egmont*, 114. AGS, E 543, 56.
- 634 Viglius aan Granvelle, Brussel, 8-VI-1564. *PEG VIII*, 49; Morillon aan Granvelle, Brussel, 30-VI-1564. *PEG VIII*, 95; Granvelle aan Viglius, Ornans, 1-VII-1564. *PEG VIII*, 100.
- 635 Tridon, 'Simon Renard,' 333-334.
- 636 Filips aan Margaretha, Madrid, 17-VII-1562. *CPh*, I, 207-208.
- 637 Tisnacq aan Filips, Madrid, 22-XII-1562. *ARAB*, Aud 207, 10; Baelde, *Collaterale raden*, 300.
- 638 Van Durme, *Granvelle*, 271.
- 639 Filips aan Margaretha, Madrid, VIII-1564. AGS, E 525, 56.
- 640 Morillon aan Granvelle, Brussel, 27-IX-1564. *PEG VIII*, 360-361. 'Il a dit que disant l'adieu a monsieur de'Egmont, icelluy seigneur l'embrassa, plorant de grosses larmes, et qu'il ne luy pouvoit dire mot.'
- 641 Morillon aan Granvelle, Brussel, 2-IX-1564. *PEG VIII*, 295.
- 642 Granvelle aan Filips, Baudoncourt, 8-X-1564. AGS, E 526, 21.
- 643 Morillon aan Granvelle, Brussel, 22-VI-1565. *PEG IX*, 338: 'touttes [mes lettres] sont encores bien adressées, Dieu merci, et je croy qu'elles ne vont avec si grand dangier comme quant Renard estoi icy.'
- 644 Tisnacq aan Viglius, Madrid, 24-XI-1564. *ARAB*, Aud 476, 102.
- 645 Pérez aan Filips, Madrid, 16-IV-1565. González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 480.
- 646 Granvelle aan Pérez, Besançon, 30-X-1565. AGS, E 527, 104.
- 647 Van Durme, *Granvelle*, 272.
- 648 Van Durme, *Granvelle*, 270.
- 649 Armenteros aan Pérez, Brussel, 10-VI-1565. AGS, E 528, ongenummerd.
- 650 Fernández Álvarez, *Tres embajadores*, 138.
- 651 Pérez aan Filips, Madrid, 25-VI-1565. González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 512: 'De Inglaterra ay una infinidad de cartas de Diego de Guzmán con XX pliegos de cifra.'
- 652 De Troeyer, *Egmont*, 140-141.
- 653 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 111.
- 654 Egmont aan Filips, 22-VII-1563. AGS, E 523, 49.
- 655 Armenteros aan Pérez, s.l., s.d. AGS, E 526, 67.
- 656 Wauters, *Mémoires*, 85-87.

- 657 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 478-479. Met het oog op de te verwachten problemen die de calvinistische Culemborg zou krijgen met de Inquisitie, bleef hij echter thuis.
- 658 Bave aan Granvelle, Brussel, 4-XII-1565. CCG, I, 37.
- 659 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 472; Margaretha aan Filips, Brussel, 16-XII-1564. *CPh*, I, 332-333; Wauters, *Mémoires*, 89.
- 660 Martínez Millán, *Casa del rey*, II, 187.
- 661 Hierop kon Egmont hopen aangezien Filips hem in 1563 uitdrukkelijk uit had genodigd te komen. De Troeyer, *Egmont*, 125.
- 662 Granvelle aan Filips, Brussel, 14-VII-1563. *CPh*, I, 257.
- 663 Montigny begon direct na zijn eerste audiëntie op 24 augustus 1562 aan te dringen op verlof terug te keren. ARAB, Aud 240, 78 en 80. Dat nam toch nog enkele maanden in beslag, getuige de vele malen dat Tisnacq meldde dat de koning nu werkelijk op het punt stond de baron terug te sturen. ARAB, Aud 240, 82, 84, 88, 90, 94, 96.
- 664 Granvelle aan Filips, Brussel, 14-VII-1563. *CPh*, I, 257.
- 665 Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel,' 168.
- 666 Wauters, *Mémoires*, 83-85.
- 667 Wauters, *Mémoires*, 85; Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel,' 168.
- 668 Morillon aan Granvelle, Brussel, 18-I-1565 / 22-I-1565. *PEG VIII*, 615.
- 669 Egmont had Hopperus naar voren geschoven als vervanger van Viglius omdat hij meende met de jonge Fries beter zaken te kunnen doen. Morillon aan Granvelle, Brussel, 28-IX-1564. *PEG VIII*, 364.
- 670 Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel,' 169; Parker, *Dutch revolt*, 64 meldt dat Egmont gestuurd werd om verzachting van de plakaten te bepleiten; Van Deursen, *Willem van Oranje*, 117 meent dat Egmonts instructie 'naar de inhoud gelijk [was] aan de kern van Oranjes rede.'
- 671 Spaanse vertaling van de instructie in AGS, E 527, 51; Wauters, *Mémoires*, 266; Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 112; Lagomarsino, 'Court factions,' 92.
- 672 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 111; Pérez aan Armenteros, Madrid, 23-XII-1564. *CPh*, I, 333. Pérez liet zo min mogelijk los tegen Renard zolang Egmont in Spanje was, zodat de graaf zijn zaak niet kon bepleiten bij de koning. González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 500.
- 673 Armenteros aan Pérez, s.l., s.d. AGS, E 526, 67; Margaretha aan Filips, 15-II-1565. *CPh*, I, 341.
- 674 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 480-481.
- 675 Pérez deed verslag van deze brieven aan de koning. *CPh*, I, 347.
- 676 Armenteros aan Pérez, 24-II-1565. AGS, E 528, ongefolieerd. '[Eboli] podrá encaminalle fácilmente a lo que lepareciere convenir al servicio de Su Majestad.'
- 677 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 115.
- 678 Mattingly, *Renaissance diplomacy*, 37-38.
- 679 Wauters, *Mémoires*, 89.
- 680 Wauters, *Mémoires*, 267. Ter vergelijking, toen Guzmán de Silva in Londen aankwam, zond koningin Elisabeth pas de volgende dag een niet nader genoemde kamerheer om hem te verwelkomen. Fernández Álvarez, *Tres embajadores*, 140.
- 681 Lagomarsino, 'Court factions,' 100 meent verder dat Egmont op suggestie van Eboli werd uitgenodigd zijn mening te geven over de punten in zijn instructie, maar uit het document blijkt dat Egmont zijn mening op schrift stelde na een audiëntie bij de koning.
- 682 Pérez aan Filips, IV-1565. González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 485: 'aunque Ruy Gómez o Erasso serían bien medio para sacarle este parescer [mijn cursivering] mejor es que Vuestra Majestad mismo lo sepa dél.'
- 683 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 478; Bave aan Granvelle, Brussel, 25-I-1565. *PEG VIII*, 647.
- 684 AGS, E 527, 18. 'y de mi el primero, para que si se hallare aver abuso, se ponga remedio.'
- 685 Lagomarsino, 'Court faction,' 93 geeft Egmonts brief weer inclusief de godsdienstpassage. In het origineel wordt daarover niet expliciet gesproken. AGS, E 527, 18.

- 686 Morillon aan Granvelle, Brussel, 18-I-1565/22-I-1565. *PEG VIII*, 618.
- 687 Castellanos aan Eraso, Brussel, 2-III-1565. AGS, E 528, ongenummerd. 'Aqui si, que el señor Figueroa pudiera hinchir las mangas de cargos y a fé que si su magestad proveyesse visitadores que se descubriessen cosas abominables.'
- 688 AGS, E 521, 11.
- 689 Baelde, *Collaterale Raden*, 221-222.
- 690 Kopie van Berlaymont aan Filips, 23-VII-1565. AGS, E 528, ongenummerd.
- 691 Lagomarsino, 'Court factions,' 105.
- 692 Parker, *Philip II*, 68.
- 693 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 112.
- 694 Het totstandkomen van dit antwoord wordt goed weergegeven door Lagomarsino, 'Court factions,' 110-115. Filips aan Pérez, (24-III-1565). AGS, E 527, 5. 'Si el [Egmont] os [Pérez] replicare algo vos por buenas razones le procured de atraer a lo que conviene y todo a que le parezca bien que yo quiero parecer de Madama porque si desde luego se lo negasemos nunca acabaríamos con el.'
- 695 Bave aan Granvelle, Brussel, 4-XII-1565. CCG, I, 37. 'Il y a aussi, aux memes lettres, que tous ambassadeurs, agens et autres traictans affaires en la court du roy ont trouvé Mr d'Egmond très mauvais negociateur et peu entendu en maniemment d'affaires, pressant trop son maistre d'estre despesché, et jusques a declairer d'avoir promis a ces compaignons son brief retout et peu de sejour en court.'
- 696 Instructie aan Egmont, Madrid, (2-IV-1565). AGS, E 527, 4.
- 697 Filips aan Pérez, (24-III-1565). AGS, E 527, 5.
- 698 Filips aan Margaretha, Valladolid, 13-V-1565. *CFMP*, I, 47. Filips aan Margaretha, 3-IV-1565. *CPh*, I, 348. De transactie kon niet doorgaan, omdat de Franse hertog van Vendôme, eigenaar van Edingen, plotseling overleed. Goosens, 'La fortune du comte d'Egmont,' 365.
- 699 Filips aan Pérez, (24-III-1565). AGS, E 527, 5. 'En sus particulares le haré responder con Ruygomez [Eboli] y poresto me las bolvereis a embiar digo en los tres que en el 40 ne sera menester pues no me ha hablado en el.'
- 700 Filips aan Margaretha, 17-X-1565. *CFMP*, I, 103.
- 701 Martin, *Généalogie de Croij*, 59-58. Een nadere verwantschap heb ik niet kunnen ontdekken, maar Pasquier de le Barre noemt Aarschot een belangrijke verwant van Helène. *Pasquier de le Barre*, 76.
- 702 *Paquier de le Barre*, 76.
- 703 Bave aan Granvelle, Brussel, 4-XII-1565. CCG, I, 25.
- 704 Castellanos aan Eraso, Brussel, 2-III-1565. AGS, E 528, ongenummerd. Filips had op 3 februari geschreven dat hij aan Margaretha's wensen voor Montigny tegemoet kwam. *CPh*, I, 340.
- 705 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 117.
- 706 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, 490; Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 117; Bave aan Granvelle, Brussel, 13-VIII-1565. *PEG IX*, 459.
- 707 Morillon aan Granvelle, Brussel, 21-V-1565/22-V-1565. *PEG IX*, 214-215.
- 708 Margaretha aan Filips, 22-VII-1565. *CPh*, I, 362.
- 709 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 118; Morillon aan Granvelle, Brussel, 22-VI-1565. *PEG IX*, 344-345; Morillon aan Granvelle, s.l., 9-VII-1565. *PEG IX*, 385.
- 710 Margaretha aan Filips, 22-VII-1565. *CPh*, I, 362.
- 711 *CFMP*, I, 43.
- 712 *CFMP*, I, 46.
- 713 Bave aan Granvelle, Brussel, 4-XII-1565. CCG, I, 37; Parker, *Philip*, 69 meent dat Egmont met opzet misleid werd.
- 714 González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 512, 515-516.
- 715 Wauters, *Mémoires*, 267.

- 716 Pérez aan Armenteros , Madrid, 30-VI-1565. 'Del despacho del conde d'Egmont no supieron nada Tisnac ni Curtevilla ni el señor Ruygomez [Eboli] ni yo del que ellos escrivieron de Valladolid.'
- 717 Vanden Essen, *Alexandre Farnese*, 105; Bertini, *Nozze di Alessandro*, 27.
- 718 Vanden Essen, *Alexandre Farnese*, 104.
- 719 Uitgegeven door Bertini, *Nozze di Alessandro*, 77-132.
- 720 Bertini, *Nozze di Alessandro*, 30.
- 721 Armenteros aan Pérez, Brussel, 23-VII-1565. AGS, E 528, ongenummerd.
- 722 Armenteros aan Pérez, Brussel, 23-VII-1565. AGS, E 528, ongenummerd; Filips aan Guzmán de Silva, Segovia, 25-IX-1565. CODOIN 89, 196-197. Guzmán kreeg opdracht aanwezig te zijn, namens Filips met Margaretha, Alexander en Maria te spreken en de laatste een sieraad aan te bieden. Deze brief valt niet samen met het opstellen van de Segoviabrieven, waardoor een direct verband tussen die brieven en Guzmán's komst niet aannemelijk is.
- 723 Montigny: Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 123; Megen: Filips aan Margaretha, Madrid, 26-V-1562. *CPh*, I, 215-216; Hoogstraten: Granvelle aan Viglius, De Gray, 30-XI-1564. *PEG* VIII, 522.
- 724 Granvelle aan Viglius, De Gray, 30-XI-1564. *PEG* VIII, 522.
- 725 Swart, *Krijgsvolk*, 69.
- 726 Guzmán de Silva aan Filips, Brussel, 24-XI-1565. CODOIN 89, 237. Guzmán de Silva verwachtte nog met Montigny te spreken die in Brugge de onderhandelingen met de Engelsen leidde.
- 727 Lagomarsino, 'Court factions,' 74, 209.
- 728 Lagomarsino, 'Court factions,' 206.
- 729 González Palencia, *Gonzalo Pérez*, II, 554, 'y mirad que sería bien que vos le escribiesedes una palabra, y Rui Gomez [Eboli] creo que sería major, para que mirase en Flandes con toda disimulación como iban las cosas, asi de religion como de justicia y gobierno y de cohechos y cosas semejantes, y avisase aca dello.' En andere versie van Guzmán de Silva's instructie bestaat niet meer.
- 730 Dorren, 'Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto,' 357-359; Granvelle aan Filips, Besançon, 12-X-1565. *CPh*, I, 370-371.
- 731 AGS, E 527, 18.
- 732 Guzmán de Silva aan Filips, Londen, 22-X-1565. CODOIN 89, 215; Guzmán de Silva aan Filips, Antwerpen, 5-XI-1565. CODOIN 89, 228.
- 733 Guzmán de Silva aan Filips, Brussel, 10-XI-1565. CODOIN 89, 236.
- 734 Guzmán de Silva aan Filips, Brussel, 24-XI-1565. CODOIN 89, 237.
- 735 Morillon aan Granvelle, Brussel, 9-XII-1565. CCG, I, 44.
- 736 Van Durme, *Granvelle*, 230.
- 737 Vijf maal Filips aan Margaretha, Segovia, 17-X-1565. *CFMP*, I, 98-105. Gevolgd door twee brieven gedateerd op 20-X-1565. *CPh*, I, 372-375.
- 738 *CFMP*, 98-99.
- 739 *CFMP*, 104.
- 740 *CFMP*, I, bisdommen 103-104; benoeming St Salvator 103; schoondochter 105.
- 741 *CPh*, I, 373.
- 742 CODOIN 89, 240.
- 743 Zoals Fernández Álvarez, *Tres embajadores*, 183 meent.
- 744 Guzmán de Silva aan Filips, Brussel, 24-XI-1565. CODOIN 89, 237: 'cuando llegó [el correo] a esa corte, me pareció no tratar con carta porque no pensasen que yo tenía algún orden de V.M. acerca destas materias y ponelles sospecha.' [Toen de koerier aankwam aan dit hof, leek het me beter geen brieven te schrijven, zodat zij niet denken dat ik enige bevelen van U.M. heb ontvangen over deze zaken en hen zo wantrouwig te maken.]
- 745 Guzmán stuurde twee verslagen over deze gesprekken, respectievelijk naar Eboli en Filips.

- De 'Relación' aan Eboli lijkt mij een incompleet verslag te zijn, aangezien de grotendeels gelijkluidende brief aan de koning veel uitgebreider is. 'Relación del estado de lo de Flandes que embía Diego de Guzmán de Sylva a Ruygomez, 1565.' AGS, E. 528, ongenummerd (verder: Relación); Guzmán de Silva aan Filips, Brussel, 28-XI-1565. *CODOIN* 89, 239-245.
- 746 De eerste protestbrief van de heren schreven zij in 1561 met dezelfde rechtvaardiging. Die had echter niet het gewenste resultaat opgeleverd. Zie hoofdstuk 4.
- 747 Relación. AGS, E 528.
- 748 *CODOIN* 89, 240.
- 749 Relación. AGS, E 528.
- 750 Relación. AGS, E 528.
- 751 *CODOIN* 89, 242.
- 752 *CODOIN* 89, 243. 'No pude entender en casi tres horas que duró esta plática, motivo ninguno ni palabra por donde pudiese colegir cosa ninguna de sospecha en materia de movimiento.'
- 753 Van Durme, *Granvelle*, 273, n. 4.
- 754 *CODOIN* 89, 241.
- 755 Hetgeen aangeeft dat zijn interesse niet beperkt bleef tot de ontevreden edelen, zoals Lagomarsino, 'Court factions,' 74, 209 impliceert.
- 756 Guzmán de Silva aan Filips, Brussel, 26-XII-1565. *CODOIN* 89, 247.
- 757 *CODOIN* 89, 247: 'El de Orange no me apuntó palabra cerca dello, creo ser la causa que es mas detenido en lo que trata con ellos.'
- 758 Bertini, *Nozze di Alessandro*, 75.
- 759 Bave aan Granvelle, Brussel, 4-XII-1565. CCG, I, 36.
- 760 Morillon aan Granvelle, Brussel, 9-XII-1565. CCG, I, 44.
- 761 Morillon aan Granvelle, Brussel, 9-XII-1565. CCG, I, 46.
- 762 Castellanos aan Eraso, Brussel, 2-III-1565. AGS, E 528, ongenummerd.
- 763 Eboli aan Horn, Madrid, 20-XII-1566 [naar aanleiding van de inhoud, waarin wordt gerefereerd aan een gesprek tussen Horn en Guzmán de Silva lijkt het me dat de datering niet klopt, maar 1565 moet zijn.]. ARAB, Aud 478, 84.
- 764 Guzmán de Silva aan Albornoz, Londen, 14-III-1568. AA, Caja 37, 137: '[...] a buen siguro que [de gravin van Egmont] ha acordado de my hartas vezes porq quando su magestad me mando que fusse a asistir en su nombre en las bodas del principe de Parma a su marido y a ella en particular le prophetizé lo que pasa y si en todas partes me ovieran creydo, menos fuera el daño mas ya es hecho.'
- 765 *CODOIN* 89, 242: 'porque los que ellos piensan que no son sus amigos no tuviesen contentamiento de que ellos errassen [...] perdiendo con V.M. lo que tenían ganado.'

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VI

- 766 22-IV-1566. *Notules du conseil*, 386.
- 767 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 122-123.
- 768 Van Nierop, 'A beggars' banquet,' 419; Fruin, 'Voorspel,' 142.
- 769 Horn aan Margaretha, Weert, 18-III-1566. ARAB, Aud 241, 84.
- 770 *Notules du conseil*, 356.
- 771 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 128.
- 772 Wauters, *Mémoires*, 140: 'tum ut princeps Orangius omni metu ac suspicione indignationis regiae liberetur.'
- 773 *Notules du conseil*, 374-376; Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 99.
- 774 Cabrera de Córdoba, *Felipe II*, 348.
- 775 *Notules du conseil*, 399.
- 776 *Notules du conseil*, 375-376.

- 777 ARAB, Aud 241, 84, 88, 90, Horns herhaalde weigeringen om te komen.
- 778 *Notules du conseil*, 375-376.
- 779 Margaretha aan Filips, Brussel, 13-IV-1566. *CPh*, I, 407-408.
- 780 Margaretha aan Filips, Brussel, 11-VI-1566. *CPh*, I, 419-420.
- 781 Del Canto aan Filips, Brussel, 22-IV-1566. *CPh*, I, 410; Del Canto aan Filips, Brussel, 22-VI-1566. *CPh*, I, 425.
- 782 Brouwer, *Montigny*, 390.
- 783 Morillon aan Granvelle, Leuven, 11-VIII-1566. *CCG*, I, 405; Morillon aan Granvelle, Leuven, 18-VIII-1566. *CCG*, I, 420.
- 784 Martínez Millán, *Configuración*, 303. Biografische fiches: Lara 427; Antonio de Toledo 488-489.
- 785 Brouwer, *Montigny*, 398.
- 786 Lagomarsino, 'Court factions,' 240.
- 787 ARAB, Aud 207, 72.
- 788 ARAB, Aud 207, 83, 175.
- 789 Filips aan Margaretha, Segovia, 2-VIII-1566. *CPh*, I, 438-439; Bijvoorbeeld Montigny aan Margaretha, Segovia, 21-VII-1566. *CPh*, I, 434.
- 790 Filips aan Margaretha, Madrid, 29-XI-1566. *CPh*, I, 490-491.
- 791 Tisnacq aan Viglius, Madrid, 29-VI-1566. ARAB, Aud 476, 135; Brouwer, *Montigny*, 403.
- 792 Montigny aan Margaretha, Segovia, 2-VIII-1566. *CPh*, I, 439.
- 793 Laloo aan Horn, Madrid, 29-V-1566. *UBL*, *PAP* 3, ongenummerd.
- 794 Aanwezigen waren Alva, Eboli, Feria, Antonio de Toledo, Juan Manrique de Lara, Luis de Quixada, Tisnacq, Courtewille en Hopperus. Wauters, *Mémoires*, 329-330. Feria en Luis de Quijada behoorden niet tot de Spaanse Raad van State, maar wel tot de Raad van Oorlog. Mogelijk waren ze aanwezig omdat beide persoonlijke ervaring hadden opgedaan in de Nederlanden.
- 795 Lagomarsino, 'Court factions,' 241; Wauters, *Mémoires*, 321.
- 796 Wauters, *Mémoires*, 322.
- 797 Wauters, *Mémoires*, 321-322.
- 798 Cabrera de Córdoba, *Felipe II*, 349.
- 799 Brouwer, *Montigny*, 399; Cabrera de Córdoba, *Felipe II*, 348-350.
- 800 Janssens, 'Joachim Hopperus,' 421; Vermeir, 'A latere principis,' (nog te verschijnen.)
- 801 Baelde, *Collaterale raden*, 269.
- 802 Baelde, *Collaterale raden*, 269.
- 803 Granvelle aan Viglius, Rome, 21-IV-1566. *CCG*, I, 224; Granvelle aan Morillon, Rome, 2-IV-1567. *CCG*, II, 337: 'et ne me semble pas qu'ilz [de heren] ont prins le chemin que convenoit pour exclure les Espaignolz des affaires de par delà, de comporter une si absolute auctorité et tant contre raison de Armenteros, qu'a faict, oultre aultres choses, les despesches en Espagne, dont ny monsieur le président [Viglius] par delà, ny Mr de Tisnacq, n'ont heu part. Et comme voulez-vous que par ce boult les affaires voient bien?'
- 804 Granvelle aan Filips, Rome, 18-IX-1566. *CCG*, I, 485.
- 805 Baelde, *Collaterale raden*, 318.
- 806 Wauters, *Mémoires*, 231-374.
- 807 Wauters, *Mémoires*, 226.
- 808 Janssens, 'Joachim Hopperus,' 421. Het verslag van Hopperus loopt door tot oktober 1566. Over de zending van de hertog van Alva rept hij echter met geen woord, hoewel diens commissie op 29 september getekend werd. Blijkbaar was Hopperus niet op de hoogte van die beslissing, of hij liet deze bewust buiten zijn verslag om retorische redenen. Wauters, *Mémoires*, 370-374.
- 809 Postma, 'Viglius en Hopperus,' 32-34.
- 810 Wauters, *Mémoires*, 308.

- 811 Tisnacq aan Viglius, Madrid, 29-VI-1566. ARAB, Aud 476, 135.
- 812 Onder meer Morillon aan Granvelle, Brussel, 18-I-1565/22-I-1565. PEG VIII, 614.
- 813 Wauters, *Mémoires*, 316.
- 814 Janssens, 'Joachim Hopperus,' 421-427; Janssens, "'Barmhartig en rechtvaardig",' 32.
- 815 Dorren, 'Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto,' 357-359.
- 816 Del Canto aan Granvelle, Brussel, 27-I-1566. AGS, E 531, 49: 'El contador Castellanos partio avra xv dias con toda la tristeza del mundo por dexar esta tierra estos señores le dieron muy buenos cavallos digo el conde de Egamont y el de Horno y Montini. Dexa en su lugar por sustituto con el conde de Egamont al secretario Prado que ya haze el oficio.' Wie deze Prado is, is onbekend. Wel is er sprake van een Francisco Prado Calderón die in 1560 als secretaris van Eboli actief was in Mechelen. AGS, E 520, 79 en 80; en een andere secretaris Prado, waarschijnlijk in dienst van de hertog van Savooien. ARAB, Aud 221, 434, 445.
- 817 Laloo aan Horn, Segovia, 20-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 818 AGS, E 531, 58.
- 819 AGS, E 529, 117.
- 820 AGS, E 531, 58.
- 821 De prins van Oranje had een jaar eerder voor zijn jongste broer Hendrik de proosdij van St Salvator in Utrecht proberen te krijgen. Hendrik was ten tijde van het verzoek nog geen 15 jaar oud, leek én vreemdeling! Margaretha aan Filips, Brussel, 29-II-1565. CFMP, I, 11-12. De proosdij ging overigens naar de graaf van Rennenberg, een oom van de graaf van Hoogstraten.
- 822 AGS, E 531, 58.
- 823 AGS, E 529, 117.
- 824 Zie instructies voor Montigny (1562) en Egmont (1565).
- 825 Lagomarsino, 'Court factions', 142-143, noot 18.
- 826 Het feit dat Renard over zijn gesprekken met Filips zo uitgebreid verslag deed aan Laloo had later nog vervelende gevolgen voor hem. De onderzoeksrechter Salazar onderwierp hem aan een verhoor naar aanleiding van zijn onthullingen. Uit Renards verweer kunnen we opmaken dat hem werd verweten zijn eed als raadshere te hebben geschonden door zijn gesprek met de koning aan Laloo over te brieven. Renard verweerde zich door te zeggen dat hij al zeven jaar bij geen enkele zitting van een koninklijke raad was geroepen, zodat hij onmogelijk de vertrouwelijkheid van de raadskamer had kunnen schenden, maar dat hij slechts praatte over politieke verwickelingen zoals aan het hof nu eenmaal gebruikelijk was. Salazar aan Filips, 15-VIII-1568. AGS, E 543, 96.
- 827 AGS, E 526, 146.
- 828 Laloo aan Horn, Madrid, 29-V-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd. 'como halló la dicha persona [Renard] a Su Majestat de muy buena manera para escuchalle y que la coyuntura vino muy a propósito...'
- 829 AGS, E 526, 146.
- 830 'y que para arrancarles esta opinion Su Majestat se avia de ayudar del quanto expediente que seria de instituyr cabe [su] persona un consejo formado de quatro o cinco personas de aquellos estados.' 29-V-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 831 Tridon, 'Simon Renard,' 358.
- 832 CFMP, I, 48-49. Deze brief betrof acht wederdopers die om gratie hadden gevraagd, van wie zes toch werden terechtgesteld.
- 833 Brouwer, *Montigny*, 399-400 en CFMP, II, 269-274.
- 834 Lagomarsino, 'Court factions,' 242.
- 835 Laloo aan Horn, Segovia, 3-VIII-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd; Brouwer, *Montigny*, 399-402.
- 836 Laloo aan Horn, Segovia, 3-VIII-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.

- 837 Lagomarsino, 'Court factions,' 243; *CFMP*, II, 269, 274.
- 838 Morillon aan Granvelle, Brussel, 5-IV-1567. *CCG*, II, 356 meldt dat Laloo op 4 april weer in Brussel was.
- 839 Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 114-115. Twee van zijn zoons, Pieter García en Luis, bekleedden in de jaren 1520 en 1530 ambten als baljuw en schepen in de stad. Overigens bevonden zich aan Oranjes hof ook enkele Nederlandse Spanjaarden, waarvan de bekendste Fernando de Bernuy is, een man die evenals Laloo uit Spaanse koopliedenkring kwam en een Nederlandse moeder had. Delen, *Hof*, 106. In het huishouden van Mansfelt verbleef de Spaanse veldheer Verdugo, die trouwde met Mansfelts buitenechtelijke dochter. Bergen had een *mayordomo* met een Spaanse naam in dienst: Pedro de Aguilera, ook afkomstig uit een koopliedenmilieu.
- 840 Vermeir, 'A latere principis,' (nog te verschijnen).
- 841 AGS, SP, 20-VIII-1580; E 543, 53.
- 842 AHN, OM, expediente 4284. Rodríguez-Salgado, 'Honour and profit,' 79.
- 843 Instructie van Horne aan Alonso de Laloo, Weert, 2-I-1566. ARAB, Aud 478, 59-63.
- 844 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 56; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 39.
- 845 ARAB, Aud 478, 59-63.
- 846 Del Canto aan Granvelle, Brussel, 27-I-1566. *CPh*, I, 395-396.
- 847 Laloo aan Horn, Segovia, 25-VII-1566. ARAB, Aud 478, 47. Castellanos noemde zelfs een hofaccountant bij naam, Aldrete.
- 848 ARAB, Aud 478, 59-63.
- 849 Margaretha aan Filips, Brussel, 13-III-1563. *CPh*, I, 240-243.
- 850 Filips aan Granvelle, Monzon, 13-X-1563. *CPh*, I, 271.
- 851 Laloo aan Horn, Segovia, 31-VIII-1566: 'V.S. ha de ser cierto que el señor Ruygomez [Eboli] a hecho y haze en sus negocios lo que pudiera hazer un propio hermano suyo y asi ha de ser la respuesta y gracias que Vuestra Señoría le diere muy cumplidas y encarecidas.'
- 852 ARAB, Aud 241, 84, 88, 90.
- 853 Laloo aan Horn, Madrid, 2-III-1567. UBL, PAP 3, ongenummerd; in mei was hij terug in de Nederlanden, getuige Laloo aan Horn, Antwerpen, 31-V-1567. UBL, PAP 2, ongenummerd.
- 854 Laloo aan Horne, 3-VIII-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 855 Montigny werd in dit opzicht in ieder geval actief tegengewerkt. Brouwer, *Montigny*, 390.
- 856 Laloo aan Horne, 29-V-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 857 Laloo aan Horn, 29-V-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 858 Laloo aan Horn, Segovia, 3-VIII-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 859 Laloo aan Horn, Segovia, 3-VIII-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 860 Laloo aan Horn, Antwerpen, 31-V-1567. UBL, PAP 2, ongenummerd.
- 861 Laloo aan Horn, Madrid, 29-V-1566 en 31-VIII-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 862 Laloo aan Horn, Segovia, 31-VIII-1566 en 20-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 863 Laloo aan Horn, Segovia, 20-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd; Horn aan Laloo, Doornik, 10-X-1566. AGS, E 530, ongenummerd. Toen Vandenesse Laloo vertelde dat hij graag naar de Nederlanden wilde vertrekken, merkte Laloo op dat Horn dan beter een vervanger kon aanwijzen voor de schuldbrief die de bankier Grimaldo bij hem had uitstaan.
- 864 Lagomarsino, 'Court factions,' 280-281.
- 865 Alonso del Canto aan Filips, Brussel, 22-IV-1566. *CPh*, I, 410-411; Margaretha aan Filips, 12-X-1566. *CFMP*, I, 193.
- 866 Filips aan Alva, Madrid, 16-X-1567. *CPh*, I, 587-588.
- 867 Bijvoorbeeld Brouwer, *Montigny*, 408.
- 868 Margaretha aan Filips, 12-X-1566. *CFMP*, I, 193.
- 869 De Troeyer, *Egmont*, 146.
- 870 29-V-1566. PAP 3, ongenummerd: 'paresçienda no ser inconveniente para el servicio de

- su Majestat que Vuestra Señoría siendo de su consejo destado, entienda como se interpretan aqui aquellas novedades.’
- 871 ‘que no era decente que se diese petición contra lo que el rey avía determinado y que mucho menos se avian de atrever de hallarse donde estuviessse la gobernadora con tanto golpe de gente.’
- 872 Van der Lem, *Nederlandse opstand*, 56-57.
- 873 Parker, *Dutch revolt*, 81.
- 874 Laloo aan Horn, Segovia, 20-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 875 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 106.
- 876 Wells, ‘Unlikely Macchiavellian,’ 91; Wells, *Philip II and Antwerp*, 416.
- 877 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 103-108; Marnef, *Antwerp in the age of reformation*, 90.
- 878 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 124.
- 879 Armenteros aan Antonio Pérez, Brussel, 16-X-1566. *CPh*, I, 476.
- 880 Goosens, *Lamoral d’Egmont*, 163.
- 881 Groenveld, ‘Filips van Montmorency,’ 70.
- 882 Groenveld, ‘Filips van Montmorency,’ 71, 80.
- 883 Woltjer, *Friesland*, 158-163.
- 884 Hageman, *Kwade exempel*, 199-203.
- 885 In die stad was na de Beeldenstorm een calvinistisch regime aan de macht gekomen dat dreigde zich over te geven aan de Fransen. Alle diplomatieke middelen faalden. Op Egmonts voorstel werd Filips van St.Aldegonde, heer van Noircarmes naar de stad gestuurd. Noircarmes maakte eerst op 27 en 29 december korte metten met een inderhaast samengebrachte huurlingentroep onder bevel van Lodewijk van Nassau en dwong daarna de stad door een belegering op de knieën. Goosens, *Lamoral d’Egmont*, 139-141.
- 886 Goosens, *Lamoral d’Egmont*, 135.
- 887 Lijst gedateerd 13-IX-1566. *CPh*, I, 458.
- 888 Wauters, *Mémoires*, 308.
- 889 Zo werden althans de troepenwervingen van Filips geïnterpreteerd, waarover Oranje berichten ontving van onder anderen Willem van Hessen, 18-VIII-1566. WVO 4143; 25-VIII-1566. WVO 5915.
- 890 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 112.
- 891 Klink, *Willem van Oranje*, 238-241.
- 892 Goosens, *Lamoral d’Egmont*, 134-135; Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 792-794.
- 893 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 112.
- 894 Weis, ‘La paix d’Augsbourg,’ 98-99.
- 895 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien*, II, 843; Klink, *Willem van Oranje*, 235, n. 17.
- 896 Oranje aan Münchhausen, Utrecht, 28-XI-1566. WVO 4277; Münchhausen en Van Holl aan Oranje, 21-II-1567. WVO 1493.
- 897 Swart, *Krijgsvolk*, 32.
- 898 *CMg*, I, 429-433; *PEG VIII*, 182-188.
- 899 Klink, *Willem van Oranje*, 277-278.
- 900 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 110.
- 901 Press, ‘Wilhelm von Oranien,’ 687.
- 902 Fichtner, *Maximilian II*, 14, 138 ; Wauters, *Mémoires*, 371: ‘S’allegua aussy par aulcuns que les raisons continues ès letters de l’Empereur estoient fort conformes à celles des seigneurs, ce que par adventure estoit chose practiquée par eulx par le moyen du ducq de Saxe oncle de la femme du prince d’Oranges.,et très familier de Sa Majesté impériale.’
- 903 Weis, ‘La paix d’Augsbourg,’ 88; Oranje aan Hessen, Utrecht, 5-XI-1566. WVO 1260.
- 904 Oranje aan Baden, Utrecht, 1-XII-1566. WVO 4160; Oranje aan Baden, Würtemberg, Frederik III van de Palts en Wolfgang van de Palts, Utrecht, 1-XII-1566. WVO 3989.

- 905 Weis, 'La paix d'Augsbourg,' 94-95.
- 906 Weis, 'La paix d'Augsbourg,' 95-96.
- 907 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 135.
- 908 Postma, 'Granvelle, Viglius en de adel,' 170.
- 909 Besprekingen op 28-III-1566 en 29-III-1566. *Notules du conseil*, 364-366.
- 910 Filips aan Margaretha, Segovia, 2-VIII-1566. AGS, E 532, ongenummerd: 'A lo del juramento que dezis que podrian hazer todos en caso que yo concediesse los dos puntos, no respondo en frances porque a la verdad este juramento seria de poco effecto pues todos me le han hecho ya y de quien le quiebra una vez y aveis que seguridad se puede tener que no le quiebre muchas.'
- 911 Van Nierop, 'The nobles and the revolt,' 61.
- 912 Parker, *Dutch revolt*, 96-98.
- 913 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 151.
- 914 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 151.
- 915 Margaretha aan Filips, Brussel, 3-I-1567. *CPh*, I, 500-503.
- 916 Van Nierop, 'The nobles and the revolt,' 54.
- 917 Goosens, *Lamoral d'Egmont*, 139.
- 918 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 80.
- 919 Mörke, *Wilhelm von Oranien*, 130.
- 920 Maltby, *Alba*, 131.
- 921 Laloo aan Horn, Segovia, 20-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 922 Laloo aan Horn, Segovia, 20-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd: 'son estos los tiempos que las cartas an de hablar' en 'siendo llegado el tiempo que los efectos hazen juzgar las voluntades.'
- 923 Laloo aan Horn, Segovia, 26-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 924 Laloo aan Horn, ongedateerd. UBL, PAP 3, ongenummerd.
- 925 Postma, 'Viglius en Hopperus,' 34.
- 926 In de brief zijn een aantal namen vervangen door geheimschrift. De combinatie 'so y $\sqcup$ ' komt tweemaal voor en staat waarschijnlijk voor Oranje en Egmont. Verder is er enkele malen sprake van de bevriende '46' en 'Ø' die in Spanje verbleven. Mogelijk worden hier Renard en Vandenesse bedoeld.
- 927 Laloo aan Horn, Segovia, 20-IX-1566. UBL, PAP 3, ongenummerd: 'Pues Vuestra señoría tiene valor y partes, aprovechese de la ocasión que se le ofrece para levantar y acrecentar su casa haziendo lo que deve y tiene Vuestra Señoría mejores medios y aparejo que nadie y puede nader (como dize el proverbio) sine cortice y sin depender de otro qualquiera que de su Rey, de quien V.S. ha de pretender mercedes y se las puede y ha de hazer que todo lo demás es ayre y confianza vana.'
- 928 Deze opstelling redde ongetwijfeld Laloo's leven toen hij samen met Horn, Egmont, Backerzeele en Van Straelen werd gearresteerd. Alva's vertrouwelijke omgang met Laloo laat zelfs de suggestie toe dat Laloo in Spanje duidelijk had gemaakt dat hij Filips' belangen boven die van zijn meester stelde.
- 929 Groenveld, 'Filips van Montmorency,' 80.
- 930 Morillon aan Granvelle, Ruckelingen, 19-XI-1566. CCG, II, 115; Lagomarsino, 'Court factions,' 274.
- 931 'El parescer que dan el marqués de Bergues y monseñor de Montigni a su Magestad sobre la yda del príncipe de Eboli a Flandes.' AGS, E 530, ongenummerd.
- 932 Holograaf Filips in marge Bergen en Montigny aan Filips, ongedateerd. AGS, E 530, ongenummerd: 'es que no se confiara madama dellos ny ellos della y que por esto es menester embiar persona y tambien para ganar al príncipe de Orange.'
- 933 Wauters, *Mémoires*, 371.

- 934 Filips in de marge van Bergen en Montigny aan Filips, zonder datum. AGS, E 530, ongenummerd.
- 935 Parker, Dutch revolt, 101; Instructie aan Robles, 12-IV-1567. CFMP, III, 240-242; Lagomarsino, 'Court factions,' 287.
- 936 Lagomarsino, 'Court factions,' 288.
- 937 Kamen, Alba, 80-82; Maltby, Alba, 143-145; Parker, Dutch revolt, 103-106.
- 938 Maltby, Alba, 144, n. 27.

NOTEN BIJ CONCLUSIE

- 939 Guzmán de Silva aan Albornoz, Londen, 14-III-1568. AA, Caja 37, 137: 'a buen siguro que [de gravin van Egmont] ha acordado de my hartas vezes porque quando su magestad me mandó que fusse a assistir en su nombre en las bodas del príncipe de Parma a su marido y a ella en particular le prophetizé lo que pasa y si en todas partes me ovieran creydo, menos fuera el daño mas ya es hecho.'
- 940 Fruin, Voorspel, 251.
- 941 Boyden, Courtie

Gebruikte afkortingen

AA	Archivo de la Casa de Alba (Madrid)
AGS	Archivo General de Simancas (Valladolid)
AHN	Archivo Histórico Nacional (Madrid)
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
Aud	Audiëntie
BR	Biblioteca Real de Madrid
CCG	Poulet, E. en Ch. Piot. (eds.), <i>Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1583</i> (Brussel 1877-1896)
CDCQ	Fernández Álvarez, M. (ed.), <i>Corpus documental de Carlos V</i> (Salamanca 1973-1981)
CFMP	Theissen, S.J. en H.A.E. van Gelder (eds.), <i>Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II</i> (Utrecht 1925-1942)
CJH	Consejo y juntas de Hacienda
CMg	Gachard, L.P. (ed.), <i>Correspondance française de la duchesse de Parme avec Philippe II. Ouvrage publié avec le concours du gouvernement néerlandais pour faire suite aux éditions de MM.L.P. Gachard et J.S. Theissen. T. 3. Comprenant le suppl. de la correspondance du 3 octobre 1566 jusqu'au 7 février 1568</i> (Brussel 1942)
CPh	Gachard, L.P. (ed.), <i>Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas</i> (Brussel 1848-1861)
E	Estado
IVDJ	Instituto de Valencia de Don Juan (Madrid)
<i>Notules du conseil</i>	Gachard, L.P. (ed.) <i>Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas</i> (Brussel 1861), IV, 'Appendice A. Notules du conseil d'état rédigées par le secrétaire Berty,' 475-530
OM	Órdenes Militares
PEG	Weiss, Ch. (ed.), <i>Papiers d'état du cardinal Granvelle d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon</i> (Parijs 1841-1852)
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden
WVO	Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Correspondentie Willem van Oranje. URL: www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO

Bibliografie

Uitgegeven bronnen

- Alba, Duque de (Jacobo FitzJames Stuart y Falcó) (ed.), *Epistolario del III Duque de Alba, Don Fernando Álvarez de Toledo* (Madrid 1952)
- Álvarez, Vicente, M.T. Dovillée (ed.), *Rélation du beau voyage que fit aux Pays-Bas en 1548, le prince Philippe d'Espagne, nostre seigneur* (Brussel 1964)
- Barre, Pasquier de le, Charlie R. Steen (ed.), *The time of troubles in the Low Countries. The chronicles and memoirs of Pasquier de le Barre of Tournai, 1559-1567* (New York 1989)
- Bordey, P., Auguste Castan (ed.) *Les noces d'Alexandre Farnèse et de Marie de Portugal: narration faite au Cardinal de Granvelle par son cousin Germain Pierre Bordey* (Brussel 1888)
- Calvete de Estrella, J.C., J.J. Petit (ed.), *Le très-heureux voyage fait par très-haut et très-puissant prince don Philippe fils du grand empereur Charles-Quint depuis l'Espagne jusqu'à ses domaines de la Basse-Allemagne avec la description de tous les États de Brabant & de Flandre.* (Brussel 1873, fotomechanische herdruk 2000)
Colección de documentos inéditos para la historia de España (Madrid 1842-1895)
- Fernández Álvarez, M. (ed.), *Corpus documental de Carlos V* (Salamanca 1973-1981)
- Gachard, L.P. (ed.), *Correspondance française de la duchesse de Parme avec Philippe II. Ouvrage publié avec le concours du gouvernement néerlandais pour faire suite aux éditions de MM.L.P. Gachard et J.S. Theissen. T. 3. Comprenant le suppl. de la correspondance du 3 octobre 1566 jusqu'au 7 février 1568* (Brussel 1942)
- Gachard, L.P. (ed.), *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas* (Brussel 1882)
- Gachard, L.P. (ed.), *Rélations des ambassadeurs Vénetiens sur Charles-Quint et Philippe II* (Brussel 1856)
- Gachard, L.P. (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (Brussel 1848-1861)

Juste, Th., *Le comte d'Egmont et le comte de Hornes (1522-1568) d'après des documents authentiques et inédits* (Bruxelles 1862)

Lengemann, Jochen (ed.), *Günther XLI. Graf von Schwarzburg in Diensten Karls V. und Philipps II. in den Niederlanden, (1550) 1551-1559 (1583): Briefe, Berichte und andere Dokumente aus den Jahren 1550-1583* (Weimar 2003)

March, J.M., *Niñez y juventud de Felipe II* (Madrid 1942)

Pouillet, E. en Ch. Piot. (eds.), *Correspondance du cardinal de Granvelle, 1565-1583* (Brussel 1877-1896)

Reiffenberg, F.A.F.Th. baron (ed.), *Correspondance de Marguerite d'Autriche, Duchesse de Parme, avec Philippe II: suivie des interrogatoires du comte d'Egmont et de quelques autres pièces* (Brussel 1842)

Savoia, Emanuele Filiberto, duca di, E. Brunelli (ed.) *I diari delle campagne di Fiandra* (Turijn 1928)

Theissen, S.J. en H.A.E. van Gelder (eds.), *Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II* (Utrecht 1925-1942)

Veen, J.S. van (ed.), *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567* (Arnhem 1914)

Wauters, A. (ed.), *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas* (Nendeln/Liechtenstein, 1977)

Weiss, Ch. (ed.), *Papiers d'état du cardinal Granvelle d'après les manuscrits de la Bibliothèque de Besançon* (Parijs 1841-1852)

Secundaire literatuur

Adamson, J. (ed.), *The princely courts of Europe. Ritual, politics and culture under the Ancien Régime 1500-1750* (Londen 2000)

Adamson, J., 'Introduction. The making of the Ancien Régime court 1500-1700,' in: Adamson, J. (ed.), *The princely courts of Europe. Ritual, politics and culture under the Ancien Régime 1500-1750* (Londen 2000) 7-41.

Aerts, E. e.a. (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)* (Brussel 1994)

Alba, Duque de (Jacobo FitzJames Stuart y Falcó), 'Archivos de España. El de la Casa de Alba,' in: *Hidalguía 1* (1953) 141-156

- Alcázar Molina, Cayetano, 'La política postal española en el siglo XVI en tiempo de Carlos V,' in: Luis Sánchez Agesta e.a. (eds.), *Carlos V (1500-1558): homenaje de la universidad de Granada* (Granada 1958) 219-232
- Allen, E. John B., *Post and courier service in the diplomacy of early modern Europe* (Den Haag 1972)
- Alt, W., 'Sprache und Macht. Das Spanische in den Niederlanden unter Philipp II. bis zur Eroberung Antwerpens (1555-1585)' onuitgegeven dissertatie (Universiteit Trier 2005)
- Alvar Ezquerro, A., *Felipe II, la corte y Madrid en 1561* (Madrid 1985)
- Álvarez-Ossorio Alvariano, Antonio, *Milán y el legado de Felipe II: gobernadores y corte provincial en la Lombardía de los Austrias* (Madrid 2001)
- Álvarez-Ossorio Alvariano, A., "'Una forma di consiglio unito di Napoli et Milano". La corte de Felipe II en Londres y el gobierno de Lombardía,' in: J. Bravo (ed.), *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI-XVIII)* (Madrid 2001) 381-405
- Anatra, Bruno en Giovanni Murgia (eds.), *Sardegna, Spagna e Mediterraneo. Dai Re Cattolici al secolo d'oro* (Rome 2004)
- Arndt, Johannes, *Das Reilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg* (Keulen 1998)
- Asch, Ronald G., *Nobilities in Transition 1550-1700: courtiers and rebels in Britain and Europe* (Londen 2003)
- Asch, Ronald G., 'Introduction. Court and household from the fifteenth to the seventeenth centuries,' in: Ronald G. Asch en Adolf M. Birke (eds.), *Princes, patronage and the nobility. The court at the beginning of the Modern Age* (Londen 1991) 1-38
- Asch, Ronald G. en Adolf M. Birke (eds.), *Princes, patronage and the nobility. The court at the beginning of the Modern Age* (Londen 1991)
- Aylmer, G.E., 'Centre and locality: the nature of power elites,' in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford en New York 1996) 59-77
- Baelde, M., 'Het Gulden Vlies,' in: *Spiegel historiael* 7 (1972) 220-227
- Baelde, M., 'Edellieden en juristen in het centrale bestuur der zestiende-eeuwse Nederlanden, 1531-1578,' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 80 (1967) 39-51
- Baelde, M., *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de 16^e eeuw* (Brussel 1965)
- Bakhuizen van den Brink, R.C., *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren* (Amsterdam 1863-1913)
- Bakhuizen van den Brink, R.C., *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen* (Amsterdam 1853)
- Bautier, R.-H., 'La phase cruciale de l'histoire des archives: la constitution des dépôts d'archives et la naissance de l'archivistique (XVIe-début du XIXe siècle),' in: *Archivum* 18 (1968) 39-49

- Bazzano, Nicoletta, *Marco Antonio Colonna* (Rome 2003)
- Behringer, W., 'Introduction: communication in historiography,' in: *German history* 24 (2006) 325-332
- Behringer, W., 'Communications revolutions: a historiographical concept,' *German history* 24 (2006) 333-374
- Behringer, W., *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der frühen Neuzeit* (Göttingen 2003)
- Behringer, W., *Thurn und Taxis. Die Geschichte ihrer Post und ihrer Unternehmen* (München 1990)
- Benedict, P. e.a. (eds.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585* (Amsterdam 1999)
- Benigno, Francesco, 'Integration and control in Spanish Sicily,' in: Thomas James Dandeleit en John A. Marino (eds.), *Spain in Italy. Politics, society and religion 1500-1700* (Leiden en Boston 2007) 23-44
- Berenguer Cebriá, E. (ed.), *Felipe II y el Mediterráneo* (Madrid 1998)
- Bertini, Guisepppe, *Le nozze di Alessandro Farnese. Feste alle corti di Lisbona e Bruxelles* (Milaan 1997)
- Blockmans, W., *Keizer Karel V, 1500-1558. De utopie van het keizerschap* (Leuven 2000)
- Blockmans, W.P., 'Patronage, brokerage and corruption as symptoms of incipient state formation in the Burgundian-Habsburg Netherlands,' in: Antoni Mączak (ed.), *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit* (München 1988) 117-126
- Blockmans, W.P., 'Kern en periferie in de Bourgondische Nederlanden,' in: *Handelingen van de koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen* 90/1 (1986) 49-56
- Blockmans, W.P. en M.E.H.N. Mout (eds.), *The world of Emperor Charles V* (Amsterdam 2000)
- Blockmans, W.P. en H. van Nuffel (eds.), *Staat en religie in de 15^e en 16^e eeuw* (Brussel 1986)
- Blom, J.C.H. en E. Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk 1993)
- Boalt, Gunnar e.a., *The European Orders of chivalry* (Stockholm 1971)
- Boom, Ghislaine de, *De reizen van Karel V* (Haarlem 1960)
- Bouza Álvarez, F.J., *Communication, knowledge, and memory in early modern Spain* (Philadelphia 2004)
- Bouza Álvarez, F.J., *Palabra e imagen en la corte: cultura oral y visual de la nobleza en el siglo de Oro* (Madrid 2003)
- Bouza Álvarez, F.J., *Corre manuscrito: una historia cultural del siglo de Oro* (Madrid 2001)
- Bouza Álvarez, F.J., *Imagen y propaganda. Capítulos de historia cultural del reinado de Felipe II* (Madrid 1998)
- Bouza Álvarez, F.J., *Del escribano a la biblioteca. La civilización escrita europea en la*

- alta Edad Moderna (siglos XV-XVII)* (Madrid 1997)
- Bouza Álvarez, F.J., 'La majestad de Felipe II. Construcción del mito real,' in: J. Martínez Millán (ed.), *La corte de Felipe II* (Madrid 1994) 37-72
- Boyden, James M., 'Fortune has stripped you of your splendour: favourites and their fates in fifteenth- and sixteenth-century Spain,' in: John H. Elliott en L.W.B. Brockliss (eds.), *The world of the favourite* (New Haven 1999) 26-37
- Boyden, James M., *The Courtier and the King. Ruy Gómez de Silva, Philip II and the court of Spain* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1995)
- Braake, S. ter, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het hof van Holland en de Haagse rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007)
- Braddick, Michael J., *State formation in early modern England, c. 1550-1700* (Cambridge 2000)
- Braudel, F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs 1976)
- Brouwer, J., *Verzameld werk. II. Montigny, afgezant der Nederlanden bij Philips II* (Amsterdam 1956)
- Burke, P. en A. Briggs, *A social history of the media. From Gutenberg to the Internet* (Cambridge 2002)
- Burke, P., *A social history of knowledge. From Gutenberg to Diderot* (Cambridge 2000)
- Cabrera de Córdoba, L., J. Martínez Millán en C.J. de Carlos Morales (eds.), *La historia de Felipe II, rey de España* (Madrid 1998)
- Carnicer García, Carlos J. en Javier Marcos Rivas, *Espías de Felipe II. Los servicios secretos del Imperio español* (Madrid 2005)
- Caron, M.-Th., 'La fidélité dans la noblesse bourguignonne,' in: Ph. Contamine (ed.), *L'état et les aristocraties: (France, Angleterre, Ecosse), XIIIe-XVIIe siècle* (Parijs 1989) 103-127
- Carrasco Martínez, Adolfo, 'Las noblezas de los reinos hispánicos. Modos de integración y conflictos en la segunda mitad del siglo XVI,' in: E. Berenguer Cebriá (ed.), *Felipe II y el Mediterráneo* (Madrid 1998) II, 17-60
- Checa, Fernando, 'La imagen y el texto. El valor de la actividad artística en la época de Cristóbal Plantino,' in: Fernando Checa Cremades en Julián Martín Abad (eds.), *Cristóbal Plantino. Un siglo de intercambios culturales entre Amberes y Madrid* (Madrid 1995) 77-101
- Clark, G.W., 'An urban study during the revolt of the Netherlands: Valenciennes 1540-1570,' onuitgegeven dissertatie (Columbia University 1972)
- Contamine, Ph. (ed.), *L'état et les aristocraties: (France, Angleterre, Ecosse), XIIIe-XVIIe siècle* (Parijs 1989)
- Cools, Hans, 'The Burgundian-Habsburg court as a military institution from Charles the Bold to Philip II,' in: Steven Gunn en Antheun Janse (eds.), *The court as a stage. England and the Low Countries in the later Middle Ages* (Woodbridge 2006) 156-168

- Cools, Hans, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen 2001)
- Crespo Solana, A. en M. Herrero Sánchez (eds.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)* (Córdoba 2002)
- Cuartas Rivero, M., 'Correspondencia del príncipe de Eboli (1554-1569),' in: *Cuadernos de investigación histórica* 2 (1978) 201-214
- Dandelet, Th. J., 'Between courts. The Colonna agents in Italy and Iberia, 1555-1600,' in: H. Cools e.a. (eds.), *Your Humble Servant. Agents in Early Modern Europe, 1500-1800* (Hilversum 2006) 29-38
- Darby, G. (ed.), *The origins and development of the Dutch revolt* (Londen en New York 2001)
- De Andrés, Gregorio, *La real biblioteca de El Escorial* (Madrid 1970)
- De Carlos Morales, C.J., 'El poder de los secretarios reales: Francisco de Eraso,' in: J. Martínez Millán (ed.), *La corte de Felipe II* (Madrid 1994) 107-148
- De Jonge, Krista en Gustaaf Janssens (eds.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas* (Leuven 2000)
- Delen, M.-A., *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam 2002)
- Del Pino González, Eduardo, 'El humanista español Juan de Verzosa y sus contactos en Flandes: un intercambio de epístolas con el humanista Joaquín Polites,' in: *Humanistica Lovaniensia* 51 (2002) 83-121
- Deursen, A.Th. van, *Willem van Oranje. Een biografisch portret* (Amsterdam 1995)
- Deursen, A.Th. van en H. de Schepper, *Willem van Oranje: een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp 1974)
- Devos, J., 'La poste au service des diplomates espagnols accrédités auprès des cours d'Angleterre et de France (1555-1598),' in: *Bulletin de la commission royal d'histoire* 103 (1938) 205-267
- Devos, J.P., *Les chiffres de Philippe II (1555-1598) et du despacho universal durant le XVIIe siècle* (Brussel 1950)
- De Vos, L., 'Het huwelijk van Lamoraal van Egmont met Sabine van Beieren,' in: *Jaarboek van de Zottegemse Culturele kring* (1960-1961) 7-52
- Dewald, J., *The European nobility, 1400-1800* (Cambridge 1996)
- Dierickx, M., 'De eerste jaren van Filips II, 1555-1567,' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* IV (Utrecht en Antwerpen 1952) 305-349
- Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II, 1559-1570* (Antwerpen en Utrecht 1950)
- Dorren, Gabrielle, 'Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto. Twee Spaanse informanten over de Nederlandse elite (1564-1566),' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998) 352-376
- Doyle, Daniel R., 'The sinews of Habsburg governance in the sixteenth century: Mary of Hungary and political patronage,' in: *The sixteenth century journal* 31 (2000) 349-360

- Droste, Heike, 'Sending a letter between Amsterdam and Stockholm. A matter of trust and precaution,' in: H. Cools e.a. (eds.), *Your Humble Servant. Agents in Early Modern Europe, 1500-1800* (Hilversum 2006) 135-148
- Duindam, J., *Vienna and Versailles: the courts of Europe's dynastic rivals, 1550-1780* (Cambridge 2007)
- Duindam, J., *Macht en mythe. Een kritische analyse van de hoftheorieën van Norbert Elias en Jürgen von Krüdener* (Den Haag 1992)
- Duke, A., 'The elusive Netherlands. The question of national identity in the early modern Low Countries on the eve of the Revolt,' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 10-38
- Duke, A., 'Dissident propaganda and political organization at the outbreak of the revolt of the Netherlands,' in: P. Benedict e.a. (eds), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585* (Amsterdam 1999) 115-132
- Duke, A., 'Van 'trouwe dienaar' tot 'onverzoenlijk tegenstander van Spanje': K.W. Swarts interpretatie van Willem van Oranje, 1533-1572,' in: K.W. Swart, R. Fagel (ed.), *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994) 19-34
- Duke, A., *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen 1990)
- Duke, A., 'From king and country to king or country? Loyalty and treason in the revolt of the Netherlands,' in: *Transactions of the Royal Historical Society* 32 (1982) 113-135
- Dumont, G.-H., *Marguerite de Parme, bâtarde de Charles Quint* (Brussel 1999)
- Durme, M. van, 'Les Granvelles au service des Habsbourg,' in: Krista De Jonge en Gustaaf Janssens (eds.), *Les Granvelles et les anciens Pays-Bas* (Leuven, 2000) 11-82
- Durme, M. Van, *Antoon Perrenot. Bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en Filips II (1517-1586)* (Brussel 1953)
- Edelmayer, F., *Söldner und Pensionäre: das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich* (Wenen 2002)
- Edelmayer, F. (ed.), *Hispania-Austria II : die Epoche Philipps II. (1556-1598) = La época de Felipe II (1556-1598)* (Wenen 1999)
- Edelmayer, F. e.a. (eds.), *Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack, ediert nach CVP 7890* (Wenen 1990)
- Elliott, J.H., *Empires of the Atlantic world. Britain and Spain in America 1492-1830* (New Haven en Londen 2006)
- Elliott, John H., *Imperial Spain, 1469-1716* (Harmondsworth 1995)
- Elliott, J.H., 'A Europe of composite monarchies,' in: *Past and Present* 137 (1992) 48-71
- Elliott, John H. en L.W.B. Brockliss (eds.), *The world of the favourite* (New Haven

1999)

- Escudero, J.A., *Felipe II. El rey en el despacho* (Madrid 2002)
- Escudero, J.A., *Felipe II. El rey en el despacho. Discurso leído el día 3 de marzo de 2002* (Madrid 2002)
- Essen, L. van der, 'État de la "maison" de Marguerite de Parme gouvernante des Pays-Bas, 1560-1566, analyse des documents inédits des archives farnésiennes de Naples,' in: *Bulletin de la comisión royale d'histoire* 135 (1959) 287-294
- Evans, R.J.W., 'The court. A protean institution and an elusive subject,' in: Ronald G. Asch en Adolf M. Birke (eds.), *Princes, patronage and the nobility. The court at the beginning of the Modern Age* (Londen 1991) 481-191
- Fagel, R.P., 'Los mercaderes españoles en Flandes y la corte: poder económico y poder político en dos redes de intermediarios,' in: J. Bravo (ed.), *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI-XVIII)* (Madrid, 2002) 159-170
- Fagel, R.P., 'Un heredero entre tutores y regentes. Casa y corte de Margarita de Austria y Carlos de Luxemburgo (1506-1516),' in: J. Martínez Millan (ed.), *La corte de Carlos V. I. Corte y gobierno* (Madrid 2000) 115-140
- Fagel, R.P., 'Spanish merchants in the Low Countries: stabilitas loci or peregrinatio?,' in: Peter Stabel, Bruno Blondé en Anke Greve (eds.), *International trade in the Low Countries (14th – 16th centuries). Merchants, organisation, infrastructure* (Leuven en Apeldoorn 1997) 87-104
- Fagel, R.P., *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555* (Brussel en Nijmegen 1996)
- Fasano Guarini, E., 'Center and periphery,' in: *Journal of modern history* 67 supplement (1995) S74-S96
- Fasano Guarini, E. (ed.), *Potere e società negli stati regionali italiani del '500 e '600* (Bologna 1978)
- Febvre, Lucien, *Philippe II et la Franche-Comté* (Parijs 1970)
- Fernández Álvarez, M., *Felipe II y su tiempo* (Madrid 1998)
- Fernández Álvarez, M., *Tres embajadores de Felipe II en Inglaterra* (Madrid 1951)
- Fernández Conti, Santiago, 'El gobierno de Catalunya en tiempos de Felipe II: algunos aspectos del primer virreinato del prior don Hernando de Toledo (1571-1574),' in: J. Martínez Millán (ed.), *Felipe II (1527-1598). Europa y la monarquía católica* (Madrid 1998) 187-226
- Fichtner, Paula Sutter, *The Habsburg monarchy, 1490-1848. Attributes of empire* (New York 2003)
- Fichtner, Paula Sutter, *The emperor Maximilian II* (New Haven 2001)
- Fichtner, Paula Sutter, 'Dynastic marriage in sixteenth-century Habsburg diplomacy and statecraft: an interdisciplinary approach,' in: *The American Historical Review* 81 (1976) 243-265
- Forster, R. en Jack P. Green (eds.), *Preconditions of revolution in early modern Europe* (Baltimore en Londen 1970)

- Fox, Adam, 'Custom, memory and the authority of writing,' in: Paul Griffiths en Adam Fox (eds.), *The experience of authority in early modern England* (Basingstoke en New York 1996) 89-116
- Frigo, D. (ed.), *Politics and diplomacy in early modern Italy. The structure of diplomatic practice, 1450-1800* (Cambridge 2000)
- Fruin, R. *De Tachtigjarige Oorlog. Historische opstellen. Het voorspel van den tachtigjarige oorlog* (Den Haag 1908)
- García Hernán, D., *La aristocracia en la encrucijada: la alta nobleza y la monarquía de Felipe II* (Córdoba 2000)
- García Hernán, D., *Aristocracia y señorío en la España de Felipe II. La Casa de Arcos* (Granada 1999)
- García Hernán, D., *La nobleza en la España moderna* (Madrid 1992)
- Geevers, Liesbeth, 'How to save a life? Alonso de Laloo, secretary to the Count of Horn, on a mission to the Spanish court (1566-1567),' in: M.A. Ebben, R.P. Fagel en R. Vermeir (eds.), *Agentes e identidades en movimiento* (Gent 2008?) (nog te verschijnen)
- Geevers, Liesbeth, 'A prophet in Brussels. Diego Guzmán de Silva as Philip II's representative to Alexander's wedding,' in: H. Cools, K. De Jonge en S. Derks (eds.), *Alexander Farnese and the Low Countries – Alessandro Farnese e le Fiandre* (nog te verschijnen)
- Geevers, Liesbeth, 'Hoe toegankelijk was de 'papieren koning'? Een informeel communicatiekanaal tussen Lamoraal van Egmont en Willem van Oranje en de Spaanse centrale besluitvorming in de jaren 1559-1564,' in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4 (2007), 39-59
- Gelderens, M. van, *The Dutch Revolt* (Cambridge 1993)
- Gelderens, M. van, *The political thought of the Dutch revolt 1555-1590* (Cambridge 1992)
- Geurts, J. en H. de Schepper (eds.), *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk* (Maastricht 2006)
- Geurts, P.A.M., *De graaf van Horne. Filips van Montmorency 1524-1568* (Weert 1968)
- Gil, X., 'Aragonese constitutionalism and Habsburg rule: the varying meanings of liberty,' in: G. Parker en Richard L. Kagan (eds.), *Spain, Europe and the Atlantic world. Essays in honour of John H. Elliott* (Cambridge 1995) 160-187
- Gómez-Centurión Jiménez, Carlos, 'El felicísimo viaje del príncipe don Felipe, 1548-1551,' in: L.A. Ribot García (ed.), *La monarquía de Felipe II a debate* (Madrid 2000) 19-39
- González de León, F. en G. Parker, 'The grand strategy of Philip II and the revolt of the Netherlands, 1559-1584,' in: G. Darby (ed.), *The origins and development of the Dutch revolt* (Londen en New York 2001) 107-132
- González Palencia, A., *Gonzalo Pérez. Secretario de Felipe Segundo* (Madrid 1946)
- Gonzalo Sánchez-Molero, J.L., *El aprendizaje cortesano de Felipe II (1527-1546). La formación de un príncipe del Renacimiento* (Madrid 1999)

- Goosens, A., *Le comte Lamoral d'Égmont (1522-1568). Les aléas du pouvoir de la haute noblesse à l'aube de la Révolte des Pays-Bas* (Mons 2003)
- Goosens, A., 'Mourir pour sa foi au temps des réformes dans les Pays-Bas méridionaux,' in: W.P. Blockmans en M.E.H.N. Mout (eds.), *The world of Emperor Charles V* (Amsterdam 2000) 227-245
- Goosens, A., 'La fortune du comte Lamoral d'Égmont vers 1567-1568,' in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 70 (1992) 357-380
- Gorter-van Royen, Laetitia V.G., *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (Hilversum 1995)
- Griffiths, Paul, 'Secrecy and authority in late sixteenth- and seventeenth-century London,' in: *The historical journal* 40 (1997) 925-951
- Groen van Prinsterer, G., *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (Leiden 1841-1846)
- Groenveld, S., 'Filips van Montmorency, graaf van Horn (1524-1568). Een Habsburgs edelman tussen vorstenmacht en verzet,' in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 139 (2003) 39-99
- Groenveld, S. e.a. (eds.), *Bestuurders en geleerden. Opstellen over onderwerpen uit de Nederlandse geschiedenis van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, aangeboden aan prof. dr. J.J. Woltjer bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Amsterdam en Dieren 1985)
- Groenveld, S., 'Beeldvorming en realiteit. Geschiedschrijving en achtergronden van de Nederlandse Opstand tegen Filips II,' in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen (eds.), *Geschiedschrijving in Nederland, II: Geschiedbeoefening* (Den Haag, 1981) 55-84
- Hageman, Maarten, *Het kwade exempel van Gelre. De stad Nijmegen, de Beeldenstorm en de Raad van Beroerten, 1566-1568* (Nijmegen 2005)
- Hauben, Paul J., 'In pursuit of heresy: Spanish diplomats versus Spanish heretics in France and England during the wars of religion,' in: *The historical journal* 9 (1966) 275-285
- Headley, John M., *The emperor and his chancellor. A study of the imperial chancellery under Gattinara* (Cambridge 1983)
- Henshall, N., *The myth of absolutism. Change and continuity in early modern European monarchies* (Londen en New York 1992)
- Herman, A.L., 'The language of fidelity in early modern France,' in: *Journal of modern history* 67 (1995) 1-24
- Het Gulden Vlies. Vijf eeuwen kunst en geschiedenis. Catalogus* (Brugge 1962)
- Houssiau, J., *Les secrétaires du Conseil Privé sous Charles Quint et Philippe II (c. 1531-c. 1567)* (Brussel 1998)
- Israel, J.I., *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1995)

- Jago, Charles, 'Philip II and the Cortes of Castile: the case of the Cortes of 1576,' in: *Past and present* 109 (1985) 24-43
- Jago, Charles, 'Habsburg absolutism and the Cortes of Castile,' in: *The American historical review* 86 (1981) 307-326
- Janssens, G., *De graven van Egmont en Horn. Slachtoffers van de politieke repressie in de Spaanse Nederlanden* (Brussel 2003)
- Janssens, G., "'Barmhartig en rechtvaardig." Visies van L. de Villavicencio en J. Hopperus op de taak van de koning,' in: W.P.Blockmans en H. van Nuffel (eds.), *Staat en religie in de 15^e en 16^e eeuw* (Brussel 1986) 25-42
- Janssens, G., 'Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II,' in: G. Asaert e.a. (eds.) *Recht en instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 419-433
- Janssens, G., 'Doctrina y oficio del rey según el consejero Hoppero (J. Hopperus),' *LIAS* 9 (1982) 137-156
- Janssens, P., 'Willem van Oranje aan het Brusselse hof 1549-1559,' in: *Spiegel Historiae* 19 (1984) 174-180
- Jorzick, R., *Herrschaftssymbolik und Staat: die Vermittlung königlicher Herrschaft im Spanien der frühen Neuzeit (1556-1598)* (Wenen 1998)
- Jouanna, A., *Le devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'État moderne, 1559-1661* (Parijs 1989)
- Kagan, Richard L., *Urban images of the Hispanic world 1493-1793* (New Haven en Londen 2000)
- Kagan, Richard L., 'Philip II and the art of cityscape,' in: *Journal of interdisciplinary history* 17 (1986) 115-135
- Kamen, Henry, *The Duke of Alba* (New Haven 2004)
- Kamen, Henry, *Philip of Spain* (New Haven en Londen 1997)
- Kervyn de Lettenhove, H., *La Toison d'Or: notes sur l'institution et l'histoire de l'Ordre (depuis l'année 1429 jusqu'à l'année 1559)* (Brussel 1907)
- Kettering, S., *Patronage in sixteenth- and seventeenth-century France* (Aldershot 2002)
- Kettering, S., *Patrons, brokers and clients in seventeenth-century France* (New York en Oxford 1986)
- Klink, H., *Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie* (Heerenveen 1998)
- Kloek, Els, 'De weduwen van Egmont en Horne. Sabine van Beieren (1528-1578) en Walburgis van Nieuwenaer (1522-1600),' in: *Spiegel historiae* 40 (2005) 299-304
- Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge 2001)
- Koenigsberger, H.G., 'Liga, Ligadisciplin und Treue zum Fürsten im Westeuropa der frühen Neuzeit (Kommentar),' in: Paolo Prodi (ed.), *Glaube und Eid*

- (München 1993) 173-178
- Koenigsberger, H.G., 'Patronage, clientage and elites in the politics of Philip II, Cardinal Granvelle and William of Orange, ', in: Antoni Mączak (ed.), *Klientsysteme im Europa der Frühen Neuzeit* (München 1988) 127-148.
- Koenigsberger, H.G., *Politicians and virtuosi. Essays in early modern history* (Londen 1986)
- Koenigsberger, H.G., 'Dominium regale or dominium politicum et regale: monarchies and parliaments in early modern Europe,' in: H.G. Koenigsberger, *Politicians and virtuosi. Essays in early modern history* (Londen 1986) 1-26
- Koenigsberger, H.G., 'Why did the States General become revolutionary?,' in: H.G. Koenigsberger, *Politicians and virtuosi. Essays in early modern history* (Londen 1986) 63-76
- Koenigsberger, H.G., 'The statecraft of Philip II,' in: H.G. Koenigsberger, *Politicians and virtuosi. Essays in early modern history* (Londen 1986) 77-96
- Koenigsberger, H.G., *The government of Sicily under Philip II of Spain* (Londen en New York 1951)
- Koenigsberger, H.G., 'The revolt of Palermo in 1647,' in: *Cambridge historical journal* 8 (1946) 129-144
- Koenigsberger, H.G., G.L. Mosse en G.Q. Bowler, *Europe in the sixteenth century* (Harlow 1989)
- Kuttner, Erich, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1979)
- Lagomarsino P.D., 'Court factions and the formulation of Spanish policy towards the Netherlands (1559-1567),' onuitgegeven dissertatie (University of Cambridge 1973)
- Lefèvre, J., 'Les notules du conseil d'État,' in: *Archives, bibliothèques et musées de Belgique* 23 (1952) 13-24
- Levin, Michael J., *Agents of empire. Spanish ambassadors in sixteenth-century Italy* (Ithaca en Londen 2005)
- Levin, Michael J., 'A new world order: the Spanish campaign for precedence in early modern Europe,' in: *Journal of early modern history* 6 (2002) 233-264
- Lisón Tolosana, C., *La imagen del rey. Monarquía, realeza y poder ritual en la Casa de los Austrias* (Madrid 1991)
- Loades, D.M., 'Philip II and the government of England,' in: C. Cross, D.M. Loades en J.J. Scarisbrick (eds.), *Law and government under the Tudors: essays presented to Sir Geoffrey Elton* (Cambridge 1988) 177-194
- Lockhart, Paul Douglas, *Frederik II and the protestant cause: Denmark's role in the wars of religion, 1559-1596* (Leiden 2004)
- Louant, A., 'Charles de Lalaing et les remonstrances d'Emmanuel-Philibert de Savoie (juillet et novembre 1556),' in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 97 (1933) 255-269

- Lovett, A.W., *Early Habsburg Spain, 1517-1598* (Oxford 1986)
- Luttenberger, Albrecht P., *Kurfürsten, Kaiser und Reich. Politische Führung und Friedenssicherung unter Ferdinand I. und Maximilian II.* (Mainz 1994)
- Lynch, John, *Spain 1516-1598. From nation state to world empire* (Oxford 1991)
- Màczak, A., 'The nobility-state relationship,' in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford 1996) 189-206
- Màczak, A., 'From aristocratic household to princely court: restructuring patronage in the sixteenth and seventeenth centuries,' in: Ronald G. Asch en Adolf M. Birke (eds.), *Princes, patronage and the nobility. The court at the beginning of the Modern Age* (Londen 1991) 315-328
- Màczak, A. (ed.), *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit* (München 1988)
- Màczak, A., 'Patronage im Herzen des frühneuzeitlichen Europa,' in: Antoni Mączak (ed.), *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit* (München 1988) 83-90
- Maczkewitz, Dirk, *Der niederländische Aufstand gegen Spanien (1568-1609). Eine kommunikationswissenschaftliche Analyse* (Munster, Berlijn en New York 2005)
- Maltby, William S., *Alba. A biography of Fernando Álvarez de Toledo, third Duke of Alba, 1507-1582* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1983)
- Mattingly, G., *Renaissance diplomacy* (Londen 1970)
- Marnef, Guido, *Antwerp in the age of reformation. Underground Protestantism in a commercial metropolis, 1550-1577* (Baltimore en Londen 1996)
- Martin, Georges, *Histoire et généalogie de la Maison de Croÿ* (La Ricamarie 1980)
- Martínez Millán, J., 'La crisis del "partido castellano" y la transformación de la Monarquía Hispana en el cambio de reinado de Felipe II a Felipe III,' in: *Cuadernos de historia moderna, anejo II* (2003) 11-38
- Martínez Millán, J. (ed.), *La corte de Carlos V* (Madrid 2000)
- Martínez Millán, J. (ed.), *Felipe II (1527-1598). Europa y la monarquía católica* (Madrid 1998)
- Martínez Millán, J. (ed.), *La corte de Felipe II* (Madrid 1994)
- Martínez Millán, J. (ed.), *Instituciones y elites de poder en la Monarquía Hispana durante el siglo XVI* (Madrid 1992)
- Martínez Millán, J., 'Introducción: la investigación sobre las elites del poder,' in: J. Martínez Millán (ed.), *Instituciones y elites de poder en la Monarquía Hispana durante el siglo XVI* (Madrid 1992) 11-24
- Martínez Millán, J., 'Grupos de poder en la corte durante el reinado de Felipe II: la facción ebolista, 1554-1573,' in: J. Martínez Millán (ed.) *Instituciones y elites de poder en la monarquía Hispana durante el siglo XVI* (Madrid 1992) 137-198
- Martínez Millán, J., 'Elites de poder en tiempos de Felipe II (1539-1572),' in: *Hispania* 49 (1989) 111-149
- Martínez Millán, J. en C.J. de Carlos Morales (eds.), *Felipe II (1527-1598).*

- La configuración de la monarquía hispana* (Salamanca 1998)
- Martínez Millán, J. en S. Fernández Conti (eds.), *La monarquía de Felipe II: la casa del rey* (Madrid 2005)
- Merlin, P., *Emanuele Filiberto: un principe tra il Piemonte e l'Europa* (Turijn 1995)
- Merrit, J.F., 'Power and communication: Thomas Wentworth and government at a distance during the Personal Rule, 1629-1635,' in: J.F.Merritt (ed.), *The political world of Thomas Wentworth earl of Strafford, 1621-1641* (Cambridge 1996) 109-132
- Moreno Gallego, Valentín, 'Letras misivas, letras humanas, letras divinas. La correspondencia del cardinal Granvela en la Real Biblioteca y sus cartas de autores,' in: *Cuadernos de historia moderna*. Anejo IV (2005) 31-55
- Morgan, V., 'Some types of patronage, mainly in sixteenth- and seventeenth-century England,' in: Antoni Mączak (ed.), *Klientelsysteme in Europa der frühen Neuzeit* (München 1988) 91-116
- Mörke, Olaf, *Wilhelm von Oranien (1533-1584). Fürst und "Vater" der Republik* (Stuttgart 2007)
- Mout, M.E.H.N., 'Reformation, revolt and civil wars: the historiographic traditions of France and the Netherlands,' in: P. Benedict e.a. (eds.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585* (Amsterdam 1999) 23-34
- Mout, M.E.H.N., 'Die Niederlande und das Reich im 16. Jahrhundert (1512-1609),' in: V. Press en D. Stievermann (eds.), *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* (München 1995) 143-168
- Mulcahy, Rosemarie, *Philip II of Spain, patron of the arts* (Dublin 2004)
- Muto, Giovanni, 'Noble presence and stratification in the territories of Spanish Italy,' in: Thomas James Dandeleit en John A. Marino (eds.), *Spain in Italy. Politics, society and religion 1500-1700* (Leiden en Boston 2007) 251-297
- Muto, Giovanni, 'A court without a king. Naples as capital city in the first half of the 16th century,' in: W.P. Blockmans en M.E.H.N. Mout (eds.), *The world of Emperor Charles V* (Amsterdam 2000) 129-141
- Muto, Giovanni, 'Pouvoirs et territoires dans l'Italie espagnole,' in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 45 (1998) 42-65
- Nierop, H.F.K. van, 'The nobles and the revolt,' in: G. Darby (ed.), *The origins and development of the Dutch revolt* (Londen en New York 2001) 48-66
- Nierop, H.F.K. van, 'Alva's throne – making sense of the revolt of the Netherlands,' in: G. Darby (ed.), *The origins and development of the Dutch revolt* (Londen en New York 2001) 29-47
- Nierop, H.F.K. van, 'The nobility and the revolt of the Netherlands: between church and king, and protestantism and privileges,' in: P. Benedict e.a. (eds.), *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands, 1555-1585* (Amsterdam 1999) 83-98
- Nierop, H.F.K. van, 'A beggars' banquet: the Compromise of the nobility and the politics of inversion,' in: *European history quarterly* 21 (1991) 419-443

- Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Leiden 1984)
- Nierop, H.F.K. van, 'Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 651-676
- Nierop, H.F.K. van, "'Het quaede regiment". De Hollandse edelen als ambachtsheeren, 1490-1650,' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980) 433-444
- Parker, Geoffrey, '1567: the end of the Dutch Revolt?', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (eds.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)* (Córdoba 2002) 269-290
- Parker, Geoffrey, *The grand strategy of Philip II* (New Haven en Londen 1998)
- Parker, Geoffrey, *Philip II* (Chicago en La Salle 1996)
- Parker, Geoffrey, *The Dutch revolt* (Londen 1990)
- Pettegree, A., 'Religion and the revolt,' in: G. Darby (ed.), *The origins and development of the Dutch revolt* (Londen en New York 2001) 67-83
- Peytavin, Mireille, 'Government / administration: the Italian kingdoms within the Spanish monarchy,' in: Thomas James Dandeleet en John A. Marino (eds.), *Spain in Italy. Politics, society and religion 1500-1700* (Leiden en Boston 2007) 355-382
- Peytavin, Mireille, 'Le calendrier de l'administrateur. Périodisation de la domination espagnole en Italie suivant les visites générales,' in: *Mélanges de l'école française de Rome. Italie et méditerranée* 106 (1994) 263-332
- Pfandl, L., 'Philipp II. und die Einführung des burgundischen Hofzeremoniells in Spanien,' in: *Historisches Jahrbuch* 58 (1938) 1-33
- Pieper, R., 'Cartas, avisos e impresos: los medios de comunicación en el imperio de Carlos V,' in: J. Martínez Millán (ed.), *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558)*, IV (Madrid 2000) 431-441
- Pollmann, Judith, 'Countering the reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and catholic violence 1560-1585,' in: *Past and present* 190 (2006) 83-120
- Pollmann, Judith en Andrew Spicer (eds.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden en Boston 2007)
- Postma, Folkert, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564* (Zutphen 2000)
- Postma, Folkert, 'Granvelle, Viglius en de adel,' in: Krista De Jonge en Gustaaf Janssens (eds.), *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas* (Leuven 2000) 157-176
- Postma, Folkert, 'Viglius van Aytta en Joachim Hopperus tegenover de Nederlandse Opstand,' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 29-43
- Postma, Folkert, 'Willem van Oranje, 1584-1984. Een literatuuroverzicht,' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 708-714

- Press, V., 'The Habsburg court as center of the imperial government,' in: *The journal of modern history* 58 supplement (1986) S23-S45
- Press, V., 'Die Niederlande und das Reich in der Frühen Neuzeit,' in: W. Blockmans en H. van Nuffel (eds.), *État et religion aux XVe et XVIe siècles. Actes du colloque à Bruxelles du 9 au 12 octobre 1984* (1986) 321-338
- Press, V., 'Wilhelm von Oranien, die deutschen Reichsstände und der niederländische Aufstand,' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 677-707
- Rachfahl, F., *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand* (Den Haag 1906-1924)
- Rachfahl, F., 'Zur Vorgeschichte des niederländischen Aufstandes,' in: *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 22 (1903) 69-112
- Rao, A.M. en S. Supphellen, 'Power elites and dependent territories,' in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford New York 1996) 79-99.
- Redworth, G. en F. Checa, 'The kingdoms of Spain. The courts of the Spanish Habsburgs 1500-1700,' in: J. Adamson (ed.), *The princely courts of Europe. Ritual, politics and culture under the Ancien Régime 1500-1750* (Londen 2000) 43-66
- Reinhard, W. (ed.), *Power elites and state building* (Oxford en New York 1996)
- Reinhard, W., 'Introduction. Power elites, state servants, ruling classes and the growth of state power,' in: W. Reinhard (ed.), *Power elites and state building* (Oxford en New York 1996) 1-18
- Ribbeck, W., 'Landgraf Wilhelm IV. von Hessen und der niederländische Aufstand bis zum Tode Wilhelms von Oranien,' in: *Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde* 23 (1898) 247-293
- Ribot García, Luis Antonio (ed.), *La monarquía de Felipe II a debate* (Madrid 2000)
- Rivero Rodríguez, M., "'De todo di aviso a Vuestra Señoría por cartas": centro, periferia y poder en la corte de Felipe II,' in: J. Bravo (ed.), *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI-XVIII)* (Madrid 2001) 267-290
- Rivero Rodríguez, M., *Felipe II y el gobierno de Italia* (Madrid 1998)
- Rivero Rodríguez, M., 'El servicio a dos cortes: Marco Antonio Colonna, almirante potificio y vasallo de la Monarquía,' in: Martínez Millán, J. (ed.), *La corte de Felipe II* (Madrid 1994) 305-378
- Rivero Rodríguez, M., 'Corte y "poderes provinciales": el virrey Colonna y el conflicto con los Inquisidores de Sicilia,' in: *Cuadernos de historia moderna* 14 (1993) 73-101
- Rivero Rodríguez, M., 'La fundación del consejo de Italia: corte, grupos de poder y periferia (1536-1559),' in: J. Martínez Millán (ed.), *Instituciones y elites de poder en la Monarquía Hispana durante el siglo XVI* (Madrid 1992) 199-221
- Rodríguez de Diego, J.L., 'Archivos del poder, archivos de la administración, archivos de la historia (s. XVI-XVII),' in: J.J. Generelo en A. Moreno López (eds.), *Historia de los archivos y de la archivística en España* (Valladolid 1998) 29-42

- Rodríguez de Diego, J.L. en Julia T. Rodríguez de Diego, 'Un archivo no sólo para el rey. Significado social del proyecto simanquino en el siglo XVI,' in: J. Martínez Millán, (ed.), *Felipe II (1527-1598). Europa y la monarquía católica* (Madrid 1998) 463-476
- Rodríguez-Salgado, M.J., 'King, bishop, pawn? Philip II and Granvelle in the 1550s and 1560s,' in: Krista de Jonge en Gustaaf Janssens (eds.), *Les Granvelles et les anciens Pays-Bas* (Leuven 2000) 105-134
- Rodríguez-Salgado, M.J., 'Karel V en de dynastie,' in: H. Soly (ed.), *Karel V 1500-1558. De keizer en zijn tijd* (Antwerpen 1999) 27-111
- Rodríguez-Salgado, M.J., 'Honour and profit in the court of Philip II of Spain,' in: M. Aymard en M.A. Romani (eds.), *La cour comme institution économique* (Paris 1998) 67-86
- Rodríguez-Salgado, M.J., 'The court of Philip II of Spain,' in: Ronald G. Asch en Adolf M. Birke (eds.), *Princes, patronage and the nobility. The court at the beginning of the Modern Age* (Londen 1991) 205-244
- Rodríguez-Salgado, M.J., *The changing face of empire. Charles V, Philip II and Habsburg authority, 1551-1559* (Cambridge 1988)
- Roorda, D.J., *Partij en factie: de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1979)
- Roosenboom, H.Th.M., 'Fray Lorenzo de Villavicencio. Een geheim rapporteur in de Nederlanden en zijn invloed op Filips II, 1563-1565,' in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 21 (1979) 146-174
- Rosenfeld, P., 'The provincial governors from the minority of Charles V to the revolt,' in: *Standen en landen* 17 (1959) 3-63
- Sciutti Rossi, Vittorio, 'Inquisizione, politica e giustizia nella Sicilia di Filippo II,' in: *Rivista storica italiana* 111 (1999) 37-64
- Schelven, A.A. van, *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen* (Amsterdam 1948)
- Schepper, H. de, 'Staatsgezag en macht in de Nederlanden. Verworvenheden en beperkingen in het Bourgondisch-Habsburgse systeem,' in: J. Geurts en H. de Schepper (eds.), *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk* (Maastricht 2006) 13-50
- Schepper, H. de, 'Ensayo sobre el modelo del proceso de decisión política en los Países Bajos de Felipe II, 1559-1598,' in: P. Rietbergen e.a. (eds.), *Tussen twee culturen. De Nederlanden en de Iberische wereld, 1550-1800* (Nijmegen 1991) 173-198
- Schepper, H. de, 'Vorstelijke ambtenarij en bureaucrativering in regering en gewesten van 's konings Nederlanden (16^e-17^e eeuw),' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* 90 (1977) 358-377
- Schmidt, G., 'Des Prinzen Vaterland? Wilhelm I. von Oranien (1533-1584) zwischen Reich, deutscher Nation und den Nederlanden,' in: R. Melville (ed.),

- Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden) 223-239
- Sicking, L., *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998)
- Slootmans, C.J.F., *Jan metten Lippen, zijn familie en zijn stad. Een geschiedenis der Bergen-op-Zoomsche heeren van Glymes* (Rotterdam en Antwerpen 1945)
- Soen, Violet, 'De reconciliatie van "kettters" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590),' in: *Trajecta* 14 (2005) 337-362
- Spagnoletti, Angelantonio, *Le dinastie italiane nella prima età moderna* (Bologna 2003)
- Steen, Charlie R., *A chronicle of conflict: Tournai, 1559-1567* (Utrecht 1985)
- Strohmeyer, A., 'Kommunikation und die Formierung internationaler Beziehungen: das österreichisch-spanische Nachrichtenwesen im Zeitalter Philipps II.,' in: F. Edelmayer (ed.), *Hispania-Austria II : die Epoche Philipps II. (1556-1598) = La época de Felipe II (1556-1598)* (Wenen 1999) 109-149
- Swart, E., *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdam 2006)
- Swart, K.W., R.P. Fagel (ed.), *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand, 1572-1584* (Den Haag 1994)
- Swart, K.W., 'Wat bewoog Willem van Oranje de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden?' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 554-572
- Thomas, W., '1492-1992: heropleving van de 'Zwarte Legende'?' in: *Onze alma mater* 44 (1992) 394-414
- Thomas, W., 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw,' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990) 325-353
- Thompson, I.A.A., 'The institutional background to the rise of the minister-favourite,' in: John H. Elliott en L.W.B. Brockliss (eds.), *The world of the favourite* (New Haven 1999) 13-25
- Thompson, I.A.A., *War and government in Habsburg Spain 1560-1620* (Londen 1976)
- Tracy, J.D., *Europe's reformations 1450-1650. Doctrine, politics and community* (Oxford 2006)
- Tracy, J.D., *Emperor Charles V, impressario of war. Campaign strategy, international finance and domestic politics* (Cambridge 2002)
- Tracy, J.D., *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley 1990)
- Tridon, M., 'Simon Renard, ses ambassades, ses négociations, sa lutte avec le cardinal de Granvelle,' in: *Mémoires de la société d'émulation du Doubs* 6 (1881) 109-375
- Troeyer, P.B. de, *Lamoraal van Egmont. Een kritische studie over zijn rol in de jaren*

- 1559-1564 in verband met het schuldvraagstuk (Brussel 1961)
- Truman, R.W. en A. Gordon Kinder, 'The pursuit of Spanish heretics in the Low Countries: the activities of Alonso del Canto, 1561-1564,' in: *Journal of ecclesiastical history* 30 (1979) 65-93
- Vaughan, R., *Charles the Bold* (Woodbridge 2004)
- Vázquez de Prada, V., *Felipe II y Francia (1559-1598): política, religión y razón de estado* (Pamplona 2004)
- Verhofstad, K., *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559* (Nijmegen 1937)
- Vermaseren, B.A., 'De Antwerpse koopman Martin Lopez en zijn familie in de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw,' in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 56 (1973) 3-79
- Vermeir, R., 'A latere principis. Le Conseil Suprême des Pays-Bas et de Bourgogne sous Philippe II, 1588-1598,' in: H. Cools, K. De Jonge en S. Derks (eds.), *Alexander Farnese and the Low Countries – Alessandro Farnese e le Fiandre* (nog te verschijnen)
- Vermeir, R., 'La construction de l'Empire. L'origine des transformations institutionnelles en Espagne au XVIe siècle,' in: M. Boone en M. Demoor (eds.), *Charles V in context: the making of a European identity* (Gent 2003) 47-60
- Verzosa, Juan de, José María Maestre Maestre (ed.), *Anales del reinado de Felipe II* (Madrid 2002)
- Voigt, Johannes, *Deutsches Hofleben im Zeitalter der Reformation* (Dresden 1927)
- Weis, M., 'La peur du grand complot catholique. La diplomatie espagnole face aux soupçons des protestants allemands (1560-1570),' in: *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 32 (2005) 15-30
- Weis, M., *Les Pays-Bas Espagnols et les états du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles* (Brussel 2003)
- Weis, M., 'La paix d'Augsbourg de 1555: un modèle pour les Pays-Bas? L'ambassade des princes luthériens allemands auprès de Marguérite de Parme en 1567,' in: *Publications du centre européen d'études bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 42 (2002) 87-99
- Weis, M., 'Deux missions diplomatiques du secrétaire d'État allemand Urbain de Scharenberg en Empire (1560 et 1565/1566),' in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 164 (1998) 257-308
- Wells, Guy, 'The unlikely Machiavelian: William of Orange and the princely virtues,' in: Phyllis Mack en Margaret C. Jacob (eds.), *Politics and culture in early modern Europe: essays in honor of H.G. Koenigsberger* (Cambridge 1987) 85-94
- Wells, Guy Edward, 'Antwerp and the government of Philip II: 1555-1567,' onuitgegeven dissertatie (Cornell University 1982)
- Williams, P., *Philip II* (New York 2001)

- Woltjer, Juliaan, 'Public opinion and the persecution of heretics in the Netherlands, 1550-1559,' in: Judith Pollmann en Andrew Spicer (eds.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden en Boston 2007) 87-106
- Woltjer, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand, 1555-1580* (Amersfoort 1994)
- Woltjer, J.J., *Friesland in hervormingstijd* (Leiden 1962)

Register

- Aa, Jean Baptiste van der, secretaris, 109
- Aarschot, Filips van Croÿ, hertog van, 23, 25,
52, 100, 101, 103, 135, 140, 141, 142, 165,
168, 172, 183
- Acevedo, Diego de, mayordomo, 52
- Aguilón, Pedro de, 58
- Álava, Francés de, 47, 168
- Alva, Fernando Álvarez de Toledo, hertog van,
15, 16, 17, 27, 40, 44, 48, 52, 54, 55, 58, 60,
61, 65, 80, 90, 118, 119, 121, 131, 138, 143,
147, 150, 151, 162, 164, 172, 174, 175, 178,
210
- Áquila, Álvaro de la Quadra, bisschop van,
122
- Aremberg, Jan van Ligne, graaf van, 23, 75, 99,
101, 103, 120, 121, 142, 161, 167, 168, 183
- Aremberg, Margaretha van der Marck, gravin
van, 75
- Arias Montano, Benito, 39
- Armenteros, Alonso de, 117
- Armenteros, Tomás de, 113, 114, 117, 118, 119,
120, 121, 127, 128, 131, 132, 136, 137, 142,
144, 145, 152, 210
- Ayala, Diego de, 39
- Backerzele, Jan van Casembroot, heer van,
119, 135, 147
- Baden, Karel, hertog van, 170
- Bave, Josse, 117, 133
- Beieren, Albrecht V, hertog van, 75
- Beieren, Willem IV, hertog van, 76
- Bergen, Jan van Glymes, markies van, 23, 51,
52, 53, 54, 56, 98, 99, 105, 109, 113, 114,
129, 132, 135, 136, 142, 147, 148, 149, 150,
152, 157, 161, 162, 163, 164, 167, 174, 175,
176, 178
- Berlaymont, Karel, graaf van, 22, 23, 25, 93, 97,
100, 103, 113, 116, 133, 141, 142, 168, 170,
183
- Berty, Baptist, 117
- Bourgondië, Adolf van, 52
- Bourgondië, Maximiliaan van, 52
- Boussu, Jan van Henin, graaf van, 23, 103
- Brandenburg, Hans Georg, 79, 82
- Brandenburg, Hans van, 82
- Brandenburg, Joachim II, keurvorst van, 82
- Brederode, Hendrik van, 131, 147, 148, 163,
165, 170
- Brunswijk, Ernst van, 79
- Brunswijk, Julius van, 80, 82, 83, 85
- Brunswijk-Lüneburg, Erik van, 79, 138
- Brunswijk-Wolfenbütel, Hendrik van, 80
- Brussel, Filibert van, 133
- Calvijn, Johannes, 21
- Canto, Alonso del, 11, 64, 107, 148, 149
- Capilupi, Hipoloti, 48
- Carlos van Habsburg, prins van Asturië,
16, 31, 37, 39, 175
- Castellanos, Cristóbal de, 11, 63, 64, 66, 71, 80,
82, 84, 87, 94, 97, 99, 102, 104, 106, 107,
110, 111, 112, 113, 114, 119, 124, 125, 129,
132, 143, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 158,
159, 161, 163, 172, 173, 176, 181, 182, 184,
210
- Catharina de Medici, koningin-moeder van
Frankrijk, 47, 49, 95, 96
- Chantonnay, Thomas Perrenot de, 95
- Christiaan II, koning van Denemarken, 75, 84
- Cobos, Francisco de los, 61, 113
- Colonna, Ascanio, 43
- Colonna, Marco Antonio, 42, 43, 44, 45, 49, 61
- Condé, Lodewijk van Bourbon, prins van, 154
- Cortés, Hernán, 32
- Cosimo I de Medici, hertog van Florence, 61
- Courrières, Jan van Montmorency, heer van,
23, 99, 103, 114, 135
- Courtewille, Josse de, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 71,
95, 98, 121, 136, 150, 151, 152, 176
- Culemborg, Floris van Palland, graaf van,
129, 147
- Curiel, Jerónimo de, 109, 110

- Denemarken, Frederik II, koning van, 84, 85, 87, 91, 96, 100, 138, 180
- Eboli, Ana de Mendoza, prinses van, 123
- Eboli, Ruy Gómez de Silva, prins van, 13, 15, 16, 17, 18, 52, 60, 61, 62, 64, 67, 69, 70, 90, 122, 131, 134, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 156, 159, 160, 162, 172, 174, 176, 178, 179, 184, 210
- Egmont, Françoise van Luxemburg, gravin-weduwe, 75
- Egmont, Lamoraal, graaf van, 10, 11, 12, 17, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 74, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 156, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 210
- Egmont, Sabine van Beieren, gravin van, 74, 80, 94, 139, 182
- Eleonora van Habsburg, koningin van Frankrijk, 51
- Elisabeth van Valois, koningin van Spanje, 16, 36
- Elizabeth I, koningin van Engeland, 122
- Eraso, Francisco de, 10, 11, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 82, 83, 84, 87, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 118, 119, 124, 128, 129, 132, 143, 145, 155, 161, 163, 181, 182, 184, 210
- Farnese, Alessandro, kardinaal, 119
- Farnese, Alexander, prins van Parma, 16, 30, 40, 60, 112, 113, 137, 147, 178
- Farnese, Ottavio, hertog van Parma, 112, 113, 119, 137, 139
- Farnese, Ranuccio, kardinaal, 119
- Ferdinand I, keizer, 33, 44, 51, 75, 77, 100
- Ferdinand, koning van Aragon, 16, 32, 34
- Feria, Gómez Suárez de Figueroa, graaf van, 11, 210
- Figueroa, Juan Rodríguez de, 118
- Filips de Goede, hertog van Bourgondië, 22, 35
- Filips de Schone, koning van Spanje, hertog van Bourgondië, 32, 45, 73
- Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, 35
- Filips II, koning van Spanje, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 210
- Filips III, koning van Spanje, 49
- Filips IV, koning van Spanje, 49
- Fourquevaux, Raymond de Beccarie, baron van, 48
- Frans I, koning van Frankrijk, 50, 51
- Frans II, koning van Frankrijk, 80, 81
- Frederik III, keizer, 45
- Furió Ceriol, Fadrique, 17, 18, 106
- Gallo, Cesare, 43
- Gama, Francisco de, 161
- Glajon, Filips van Stavele, heer van, 23
- Gonzaga, Ferrante de, 61
- Granvelle, Antoine Perrenot, kardinaal, 10, 17, 20, 22, 25, 26, 28, 29, 30, 37, 43, 49, 52, 55, 57, 58, 59, 64, 65, 66, 72, 79, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 157, 158, 164, 167, 174, 179, 180, 181, 183, 210
- Guzmán de Silva, Diego, 29, 30, 116, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 178
- Hachicourt, Filips van Montmorency, heer van, 23
- Hattstatt, Klaas van, 169
- Helfenstein, Sebastiaan van, 76
- Hendrik II, koning van Frankrijk, 21, 49, 51, 62
- Hernández, Miguel, 63
- Hessen, Christine van, 138
- Hessen, Filips, landgraaf van, 75, 138, 175
- Hessen, Willem van, 101, 168, 169, 175, 182
- Hohenems, Jakob Hannibal, 79

- Holl, Georg van, 169
- Holstein, Adolf van, 79, 138
- Hoogstraten, Antoon van Lalaing, graaf van, 23, 101, 138, 168
- Hopperus, Joachim, 130, 132, 140, 150, 151, 152, 153, 156, 158, 168, 170, 176
- Horn, Filips van Montmorency, graaf van, 11, 12, 17, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 76, 79, 83, 84, 85, 86, 88, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 113, 114, 115, 121, 125, 128, 129, 134, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 155, 156, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184
- Horn, Walburgis van Nieuwenaar, gravin van, 67, 76, 182
- Isabella van Habsburg, koningin van Denemarken, 75, 84
- Isabella van Portugal, keizerin, 16
- Isabella, koningin van Castilië, 16, 32, 34
- João, kroonprins van Portugal, 16
- Johanna van Castilië, koningin van Spanje, hertogin van Bourgondië, 32
- Juan van Castilië, kroonprins van Spanje, 32
- Juan van Habsburg, 16
- Juan, Honorato, 39
- Juana van Habsburg, prinses van Portugal, 15, 16, 210
- Kamerijk, Robert van Croÿ, aartsbisschop van, 131, 142, 154
- Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, 73
- Karel V, keizer, 10, 15, 16, 19, 21, 22, 31, 32, 35, 36, 38, 44, 45, 46, 51, 56, 57, 60, 61, 71, 72, 74, 76, 77, 79, 81, 87, 93, 99, 110, 129, 137, 154, 183, 185
- Keulen, Johan Gebhard van Mansfelt, aartsbisschop en keurvorst van, 101
- Kleef, Willem V, hertog van Gulik en, 75
- Lalaing, Karel, graaf van, 53, 55
- Laloo, Alonso de, 149, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 172, 173, 176, 177, 180, 181, 182
- Laloo, Felipe de, 160
- Laloo, Luis de, 160
- Leuchtenberg, Lodewijk Hendrik, landgraaf van, 76
- Ligne, Filips, graaf van, 23
- Lodewijk XI, koning van Frankrijk, 73
- López Gallo, Juan, 64, 66
- Lotharingen, Christina van Denemarken, hertogin van, 75, 84
- Lotharingen, Renate van, 85
- Luther, Maarten, 50, 168
- Machiavelli, Nicolò, 24
- Manrique de Lara, Juan, 150
- Mansfelt, Pieter Ernst, graaf van, 23, 77, 100, 101, 122, 138, 142, 168, 170
- Marchi, Francesco de, 137
- Margaretha van Habsburg, hertogin van Parma, 12, 22, 25, 27, 28, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 70, 78, 79, 80, 82, 83, 88, 89, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 103, 106, 108, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 152, 155, 159, 161, 164, 166, 167, 168, 170, 171, 173, 174, 175, 177, 182, 183, 210
- Margaretha van Habsburg, hertogin van Savoien, 32, 35
- Maria Tudor, koningin van Engeland, 36, 53, 81, 129
- Maria van Habsburg, koningin van Hongarije, 10, 19, 22, 25, 35, 36, 51, 53, 56, 58, 74
- Maria van Portugal, prinses van Parma, 137, 140
- Maximiliaan I, keizer, 32, 35, 45, 46, 73
- Maximiliaan II, keizer, 51, 75, 77, 84, 85, 100, 101, 104, 115, 169, 170, 182, 210
- Megen, Karel van Brimeu, graaf van, 23, 70, 99, 132, 135, 138, 142, 164, 167, 168, 183
- Melun, Hélène de, 135
- Melun, Hugo de, 135
- Mendivil, Miguel de, 163
- Mendoza, Juan de, 62, 63
- Molina, Juan Vázquez de, 210
- Mondragón, Cristóbal de, 142, 210
- Montigny, Floris van Montmorency, baron van, 23, 38, 51, 54, 56, 65, 66, 99, 100, 105, 108, 113, 114, 120, 122, 128, 129, 130, 132, 135, 138, 140, 141, 142, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 170, 174, 175, 176, 178
- Montmorency, Rogier van, 70
- Morillon, Maximilien, 130, 132, 139, 142, 174
- Münchhausen, Hilmar van, 79, 169
- Nassau, Hendrik van, 135
- Nassau, Jan van, 85
- Nassau, Katharina van, gravin van Schwarzburg, 80
- Nassau, Lodewijk van, 101, 147, 168

Navarra, Antoine van Bourbon, koning van, 95
 Nieuwenaar, Herman van, 79
 Noircarmes, Filips van Sint Aldegonde, heer van, 135, 171
 Oost-Friesland, Johan van Durbuy, graaf van, 23, 103, 183
 Oranje, Willem van Nassau, prins van, 11, 12, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 62, 63, 64, 70, 71, 72, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 121, 122, 125, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 138, 139, 142, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 155, 156, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184
 Páez de Castro, Juan, 39
 Palts, Dorothea van Denemarken, keurvorstin van de, 75
 Palts, Frederik II, keurvorst van de, 75
 Palts, Frederik III, keurvorst van de, 74, 78, 80, 83, 101, 182
 Palts, Otto Hendrik, keurvorst van de, 80
 Paulus IV Caraffa, paus, 41, 48
 Peralta, doña Mariana de, 11, 94
 Pérez, Antonio, 39
 Pérez, Gonzalo, 39, 40, 42, 54, 59, 60, 61, 69, 90, 95, 105, 110, 113, 118, 119, 120, 127, 128, 131, 132, 134, 136, 137, 139
 Pfintzing, Paul, 82, 83
 Pizarro, Francisco, 32
 Prado, secretaris, 153
 Pratz, Esteban, 139
 Quiclet, Etienne, 124, 127
 Raasdorp, Maria van, 160
 Reina, Casiodoro de la, 106
 Renard, Simon, 100, 110, 111, 112, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 144, 149, 153, 156, 157, 158, 159, 163, 172, 173, 174, 176, 179, 183
 Renty, Willem van Croÿ, markies van, 23, 52, 100, 101, 103, 183
 Robles, Gaspar de, 83, 175, 210
 Roelx, Adriaan van Croÿ, graaf van, 135
 Romero, Julián, 55, 62, 63
 Saksen, Albert van, 35
 Saksen, Anna van, prinses van Oranje, 25, 26, 80, 84, 85, 87, 91, 101, 138, 139, 175
 Saksen, August, keurvorst van, 84, 85, 100, 101, 168, 169, 170, 182
 Saksen, Johan Frederik van, 80
 Saksen, Maurits van, 51, 87
 Salinas, Martín de, 35
 Sarria, markies van, 48
 Savoaien, Emanuel Filibert, hertog van, 52, 53, 64, 79, 81
 Schwarzburg, Günther XLI, graaf van, 52, 71, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 94, 101
 Schwendi, Lazarus van, 79, 80, 83
 Sebastiaan, koning van Portugal, 16, 137
 Seld, Georg Sigismund, 79, 84
 Sigismund van Habsburg, hertog van Tirol, 45
 Silva, Juan de, 40
 Stolberg-Königstein, graaf van, 85
 Tassis of Taxis, familie, 45, 46, 47, 66
 Tassis, Juan Antonio de, 48
 Taxis, Frans van (Franceso de Tassis), 45
 Taxis, Leonhard van, 46
 Téllez de Meneses, Ruy, 16
 Tiepolo, Paolo, 52
 Tisnacq, Charles de, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 71, 104, 105, 109, 115, 117, 118, 120, 121, 126, 136, 140, 144, 150, 151, 152, 163, 176
 Titelmans, Pieter, inquisiteur, 136
 Toledo, Antonio de, 150
 Toledo, Eleonora van, 61
 Toledo, Francisco de, 40
 Toledo, Pedro de, 61
 Toulouse, Jan van Marnix, heer van, 171
 Valdés, Jordán de, 63
 Vandenesse, Jacques de, 109, 163, 164
 Vargas, Diego de, 11, 61, 210
 Vargas, Francisco de, 40
 Vasto, markies van, 61
 Vega, Garcilaso de la, 48, 108
 Verzosa, Juan de, 40, 48
 Viglius van Aytta van Zwichem, 22, 54, 55, 58, 89, 93, 95, 113, 116, 117, 118, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 140, 141, 142, 148, 151, 152, 170, 173
 Villavicencio, fray Lorenzo de, 107, 139, 148, 155, 156, 210
 Vogelsbergers, Sebastian, 81
 Walthausen, Josse, 79
 Wijngaerde, Antonie van den (Antonio de las Viñas), 40
 Württemberg, Christof, hertog van, 169
 Ybarra, Francisco de, 163
 Zamora, bisschop van, 38